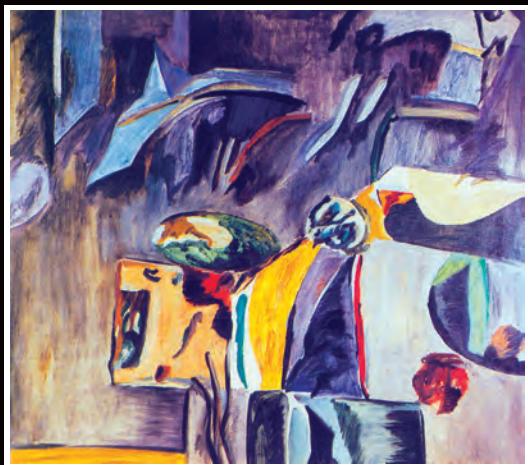

HERETICUS

Časopis za preispitivanje prošlosti
Vol. VI (2008), No. 2

KONTROVERZE OKO REHABILITACIJE U SRBIJI

Olga Danilović • Jovica Trkulja • Bogoljub Milosavljević

*Srđan Simikić • Mirjana Jovanović-Tomić • Vladimir Vodinelić
Snežana Andrejević • Srđan Cvetković • Gojko Lazarev • Dobrivoje Tomić*

Istraživanja

Stevan Bugarski

Ogledi

Dejan Milić • Tomislav Krsmanović

Intervjui

Čedomir Čupić • Nenad Cekić • Dragan Džonić

Polemike

Dorđe Stanković • Marinko Vučinić

Sećanja

Dragoslav Mihailović

Dosiјe

Rehabilitacija političkih osuđenika u Srbiji

Osvrti, prikazi, recenzije

HERETICUS

Časopis za preispitivanje prošlosti
Vol. VI (2008), No. 2

Glavni i odgovrni urednik
prof. dr Jovica Trkulja

Članovi uredništva

mr Srđan Cvetković

Marinko Arsić Ivkov

dr Predrag J. Marković

Dejan Milić

doc. dr Slobodan G. Marković, zamenik glavnog urednika

mr Vladimir Petrović (sekretar)

prof. dr Vladimir V. Vodinelić

Izdavač

Centar za unapređivanje pravnih studija

E-mail: cups@cups.rs • www.cups.rs

Adresa uredništva

Novi Beograd, Goce Delčeva 36, tel/fax: 011/2095-512

www.heticus.org

Za izdavača

prof. dr Vladimir V. Vodinelić, direktor

Lektura i korektura

Marinko Arsić Ivkov

Izvršni izdavač

Dosije, Beograd

www.dosije.co.yu

Tiraž

500 primeraka

Godišnja pretplata: za pojedince 1.200 din., za ustanove 2.000 din.

Ilustracija na naslovnoj strani
Stojan Ćelić, Predeo sa oblacima, 1957.

HERETICUS

Časopis za preispitivanje prošlosti

Vol. VI (2008), No. II

SADRŽAJ

<i>Uvodnik</i>	5
----------------------	---

KONTROVERZE OKO REHABILITACIJE U SRBIJI

<i>Olga Danilović</i>	
Uvodna reč	9
<i>Jovica Trkulja</i>	
Rehabilitacija kao mera pravnog savladavanja autoritarne prošlosti	11
<i>Bogoljub Milosavljević</i>	
Otvaranje dosijea tajnih službi u Srbiji	21
<i>Srđan Simikić i Mirjana Jovanović-Tomić</i>	
Institut rehabilitacije na prostoru bivše Jugoslavije	35
<i>Vladimir Vodinelić</i>	
Zakon o rehabilitaciji: tužna priča sa možda srećnim krajem	42
<i>Snežana Andrejević</i>	
O pravilima postupka sudske rehabilitacije	48
<i>Srđan Cvetković</i>	
Represija u Srbiji 1944-1953	54
<i>Gojko Lazarev</i>	
Zakon o Rehabilitaciji – dve godine kasnije	71
<i>Dobrivoje Tomić</i>	
Viktimoško viđenje Zakona o rehabilitaciji	84
<i>Diskusija</i>	
<i>Milan Parivodić</i>	
Istorijski značaj Zakona o rehabilitaciji	91
<i>Aleksandar Jugović</i>	
Društveni i moralni značaj rehabilitacije žrtava političke represije	93

<i>Miroslav Mijušković</i>	
Procesi rehabilitacije u Okružnom sudu u Šapcu	95
<i>Živko Topalović</i>	
Ako zaboravimo prošlost, nećemo imati pravo na budućnost	102
<i>Dušan Marković</i>	
O rehabilitaciji iskreno	106
<i>Stojan M. Mićović</i>	
Značaj rehabilitacije	113
 Istraživanja	
<i>Stevan Bugarski</i>	
Knjige Dositeja Obradovića u Rumuniji i na rumunskom	117
 Ogledi	
<i>Dejan A. Milić</i>	
Zoran Đindić kao politički besednik	125
<i>Tomislav Krsmanović</i>	
Verbalni delikt i duševno obolenje	130
 Tokovi	
<i>Borislav Pekić</i>	
Beseda o demokratiji, civilizaciji i kulturi	143
 Zbivanja	
<i>Marinko M. Vučinić</i>	
Politički mazohizam Demokratske stranke	147
 Pogledi	
<i>Marinko M. Vučinić</i>	
Poternica za Sonjom Liht	151
 Intervjui	
Poruke i pouke srpskog oktobra (10)	
<i>Čedomir Čupić</i>	
Pobuna građana	156
<i>Nenad Cekić</i>	
Ne pričajte gluposti posle 5. oktobra	185
<i>Dragan Džonić</i>	
Otporaši su dobili krila i poleteli	208
 Polemike	
<i>Dorđe Stanković</i>	
Mandala ili kultura sećanja i “rehabilitacije”	231
<i>Marinko Vučinić</i>	
Ideološki krugovi Đorđa Stankovića	236

Besede

<i>Branislava Jovanović</i>	
Srećna je zemlja kojoj heroji nisu potrebni	241
<i>Maša Savićević</i>	
Sloboda nije vredna ako ne uključuje slobodu da se greší	242
<i>Aleksa Radonjić</i>	
Licemerje	243
<i>Dragoslav Otašević</i>	
Problem naših dana je što su mudraci puni sumnje, a budale tako sigurne	244
<i>Stojan Mićović</i>	
Crnogorski jezik	245
<i>Kristina Balać</i>	
Verba volant, scripta manet	247

Sećanja

<i>Dragoslav Mihailović</i>	
Indigo papir i tajni poslovi	249

Dosije

<i>Jovica Trkulja</i>	
Rehabilitacija političkih osuđenika u Srbiji (2)	253
Rehabilitacija Borislava Pekića	255

Osvrti, prikazi, recenzije

<i>Dobirca Gajić</i>	
Prva biografija Stojana Protića	259
<i>Miroslav Svirčević</i>	
Jedan nesentimentalan pristup politici	267
<i>Uputstvo za saradnike</i>	273

UVODNIK

Rehabilitacija političkih osuđenika i kažnenika je jedan od prvih koraka demokratske vlasti posle obaranja autoritarnog režima. Ona predstavlja važnu prepostavku za politički i moralni oporavak društva koje je decenijama bilo pod jarmom autoritarne, partijske države, i uslov za izgradnju modernog demokratskog društva. Zakon o političkoj rehabilitaciji i prateći zakoni, koji treba da označe raskid sa praksom kršenja ljudskih prava u prošlosti, odavno su postali stvarnost u drugim državama u tranziciji iz autoritarnog u demokratski poredak. U Srbiji je tek šest godina posle pada Miloševićevog autoritarnog režim uspostavljen društveni konsenzus u pogledu donošenja Zakona o rehabilitaciji žrtava političke represije, koji je donet aprila 2006. godine. Nažalost, on nije bio praćen donošenjem nužnih, tzv. restitucionih zakona i propisa (zakona o dosjeima tajnih službi, zakona o denacionalizaciji i sl.), tako da je srpski Zakon o rehabilitaciji izneverio velike nade i očekivanja kako žrtava političke represije, tako i stručne i šire javnosti. Reč je o zakonu koji žrtvi političke represije daje pravo samo na to da se presuda proglaši ništavom, i žrtva smatra neosuđivanom, a kada je kažnjena bez odluke, da se utvrди da je bila žrtva iz političkih razloga.

Imajući to u vidu, Zadužbina "Studenica" iz San Franciska i Kongres srpskog ujedinjenja – Austrija, u saradnji sa Ministarstvom za dijasporu organizovali su okrugli sto na temu "Rehabilitacija političkih osuđenika i kažnenika u Srbiji", koji je održan 20. maja 2008. godine na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu. U raspravi su učestvovali su istaknuti pravni stručnjaci, zvaničnici Ministarstva pravde i Ministarstva za dijasporu, sudije, tužioci, advokati, žrtve političke represije, novinari i javni radnici koji su se bavili ovim pitanjima u prethodnih sedam godina.

Temat u ovom broju Hereticusa sadrži saopštenja koja su istaknuti naučnici i stručnjaci podneli na ovom skupu (Vladimir Vodinelić, Bogoljub Milosavljević, Snežana Andrejević, Jovica Trkulja, Srđan Cvetković, Srđan Sikimić, Mirjana Jovanović-Tomić, Gojko Lazarev, Dobrivoje Tomić), kao i diskusiju koja je o njima vođena (Milan Parivodić, Aleksandar Jugović, Miroljub Mijušković, Živko Topalović, Dušan Marković, Stojan Mićović). Objavljivanje ovih priloga ima za cilj da odgovori na otvorena pitanja i dileme pravne rehabilitacije političkih osuđenika i kažnenika u Srbiji i u tom kontekstu da osvetli kontroverze i probleme primene Zakona o rehabilitaciji.

Nakon temata slede uobičajene rubrike Hereticusa. U rubrici Israživanja objavljujemo tekst Stevana Bugarskog o knjigama Dositeja

Obradovića u Rumuniji i na rumunskom, a u rubrici Ogledi priloge Dejana Milića o Zoranu Đindiću kao besedniku i Tomislava Krsmanovića o verbalnom deliktu i duševnom oboljenju.

U Tokovima je beseda Borislava Pekića o demokratiji, civilizaciji i kulturi. Rubrika Zbivanja sadrži tekst Marinka Vučinića o političkom mazohizmu Demokratske stranke. U Pogledima Marinko Vučinić reaguje na politički obračun i napad pojedinih beogradskih listova na Sonju Liht, koja je izložena najprizemnijoj medijskoj harangi i hajci. Potom u rubrici Intervju sledi deseti nastavak serijala "Poruke i pouke srpskog oktobra" – razgovor Silvije Nadjivan sa Čedomirom Čupićem, Nenadom Cekićem i Dragom Džunićem. Rubrika Polemika sadrži kontroverzne stavove Đorđa Stankovića i Marinka Vučinića o pitanju rehabilitacije Slobodana Jovanovića. U rubrici Besede su besede ovogodišnjih pobednika na Festivalu besedništva u Sremskoj Mitrovici.

Rubrika Sećanja sadrži belešku Dragoslava Mihailovića o metodima delovanja "tajne službe". U rubrici Dosije nastavljamo da pratimo i objavljujemo dokumente vezane za procese rehabilitacije političkih osuđenika i kažnjenika u Srbiji. Ovog puta to su dokumenti o rehabilitaciji Borislava Pekića. U rubrici Osrvti, prikazi, recenzije sadržani su prikazi knjiga Dejvida Mekenzija o Stojanu Protiću i Aleksandru Pavkoviću o nesentimentalnom pristupu politici Slobodana Jovanovića.

Beograd, avgusta 2008.

Uredništvo

TEMA BROJA

Kontroverze oko rehabilitacije u Srbiji

Stojan Ćelić – *Vetar* (*Tužaljka za Nikolu Ercega i Arsena Karanovića*), 1962-66.

Olga Danilović
Kongres srpskog ujedinjenja, Beč

UVODNA REČ

Dame i gospodo, dragi prijatelji, želela bih da vas pozdravim u ime Kongresa srpskog ujedinjenja i Zadužbine Studenica iz San Franciska i da vam se zahvalim što svojim prisustvom podržavate naš rad.

Pre svega, želela bih da se zahvalim Pravnom fakultetu i dekanu, g. Vasiljeviću što su nam omogućili da okrugli sto održimo u ovom lepom prostoru.

Dozvolite mi da vas podsetim da je ovo treći okrugli sto koji ove dve organizacije Srba iz rasejanja organizuju kao oblik direktnе komunikacije matice i dijaspore.

Prvi okrugli sto bio je posvećen potrebi donošenja Zakona o dijaspori, drugi oživljavanju institucije Zadužbinarstva, a ovaj treći problemu rehabilitacije i restitucije. Projekat "Rehabilitacija i restitucija" je podržalo Ministarstvo za dijasporu, sa kojim zajedno danas organizujemo ovaj okrugli sto. S obzirom na kompleksnost obe teme (reabilitacije i restitucije), mi smo se odlučili da ovog puta, izuzetno, organizujemo dva okrugla stola: jedan posvećen pitanju rehabilitacije i drugi posvećen pitanju restitucije, koji će se održati ove jeseni.

Osnovni razlog zbog koga smo se opredelili za temu rehabilitacije jeste naša uverenost da nema moralnog oporavka srpskog društva bez suočavanja sa svojim senkama, a jedna od najmračnijih je svakako period represije autoritarnog režima posle Drugog svetskog rata, vladavine neprava u kojem su stradale hiljade pojedinaca i njihovih porodica, ali u kojem su ozbiljno uzdrmani i moralni temelji srpskog društva.

Duboko smo uvereni da je rehabilitacija prepostavka za moralni oporavak srpskog društva i pravna prepostavka za izgradnju demokratskog društva u Srbiji. Stoga, rehabilitacija mora biti prva mera posle obaranja autoritarnog režima.

Nema izgradnje moderne demokratije, nema nacionalnog izmirenja, nema stabilne države dok se ne sankcioniše vladavina neprava, otkloane pravne, moralne i imovinske posledice represije i time građanima Srbije vrati poverenje da je država *voljna i kadra* da zaštitи dve najznačajnije kategorije čovekovog života: ČAST I IMOVINU.

Da bi se država suočila sa ovim teškim i delikatnim zadatkom, mora da ima podršku javnog mnjenja.

Kako je rehabilitacija bila tabu tema više od šest decenija, verujemo da se u širim slojevima srpskog društva vrlo malo zna o pogubnim, dalekosežnim i tragičnim posledicama koje je za sobom ostavio autoritarni režim.

To je razlog da smo se opredelili za multidisciplinarni pristup ovoj temi, kako bi smo je analizirali sa više aspekata. Tako ćemo danas o rehabilitaciji govoriti sa stanovišta istorije, pravne nauke, sociologije, ali i sa stanovišta žrtve, sudije koji sudi, advokata koji zastupa žrtvu, medija koji prate sve te procese zajedno.

Pozvani učesnici skupa su: istaknuti pravni stručnjaci, zvaničnici Ministarstva pravde i Ministarstva za dijasporu, sudije, tužioci, advokati, žrtve političke represije, novinari i javni radnici koji su se bavili ovim pitanjima u prethodnih sedam godina.

Naša ambicija nije da odgovorimo na sva pitanja koja ovaj razgovor pokrene. Želimo pre svega da javnosti i političkoj eliti ukažemo na važnost dovršavanja započetog procesa rehabilitacije, kako sa stanovišta pojedinaca koji su žrtve, tako i sa stanovišta društva.

Veliki argentinski književnik i mislilac Borges je rekao: "Sve što se događa, već se jednom dogodilo".

Za taj ciklus ponavljanja bićemo spremni kao pojedinci i kao društvo samo ako smognemo snage da se suočimo sa zlom koje je iznadrilo jedno vreme i zauzmemos vrednosni stav prema tome.

Stojan Ćelić – Crtež

Jovica Trkulja

Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu

REHABILITACIJA KAO MERA PRAVNOG SAVLADAVANJA AUTORITARNE PROŠLOSTI U SRBIJI

Rezime: Zakon o političkoj rehabilitaciji i prateći zakoni, koji treba da označe raskid sa praksom kršenja ljudskih prava u prošlosti, odavno su postali stvarnost u drugim državama u tranziciji iz autoritarnog u demokratski poredak. U Srbiji je tek šest godina posle pada Miloševićevog autoritarnog režim uspostavljen društveni konsenzus u pogledu donošenja Zakona o rehabilitaciji žrtava političke represije, koji je donet aprila 2006. godine. On nije bio praćen donošenjem nužnih, tzv. restitucionih zakona i propisa (zakona o dosjeima tajnih službi, zakona o denacionalizaciji i sl.), tako da je srpski Zakon o rehabilitaciji izneverio nade i očekivanja kako žrtava političke represije, tako i stručne i šire javnosti. Reč je o zakonu koji se opredelio za pravnu rehabilitaciju u užem smislu i koji daje žrtvi političke represije pravo samo na to da se presuda proglaši ništavom, i žrtva smatra neosuđivanom, a kada je kažnjena bez odluke, da se utvrdi da je bila žrtva iz političkih razloga. U pravno-tehničkom smislu srpski Zakon o rehabilitaciji je jedan od najlošijih zakona koji je donela Narodna skupština Srbije. Ove slabosti Zakona o rehabilitaciju su otezale, ali nisu onemogućile njegovu primenu. Zahvaljujući većini nadležnih okružnih sudova, na čelu sa Vrhovnim sudom Srbije, Zakon se relativno uspešno primenjuje i do sada je doneto nekoliko stotina rešenja o rehabilitaciji.

Ključne reči: pravno savladavanje autoritarne prošlosti u Srbiji, pravna država, otvaranje dosjeva tajnih službi, lustracija, rehabilitacija, restitucija – denacionalizacija, Zakon o rehabilitaciji

Uvod

Rehabilitacija političkih osuđenika i kažnjenika je jedan od prvih koraka demokratske vlasti posle obaranja autoritarnog režima. Ona predstavlja važnu pretpostavku za politički i moralni oporavak društva koje je decenijama bilo pod jarmom autoritarne, partijske države, i uslov za izgradnju modernog demokratskog društva.

Zakon o političkoj rehabilitaciji i prateći zakoni, koji treba da označe raskid sa praksom kršenja ljudskih prava u prošlosti, odavno su postali stvarnost u drugim državama u tranziciji iz autoritarnog u demokratski

poredak.¹ U Srbiji je tek šest godina posle pada Miloševićevog autoritarnog režim uspostavljen društveni konsenzus u pogledu donošenja Zakona o rehabilitaciji žrtava političke represije, koji je donet aprila 2006. godine. Nažalost, on nije bio praćen donošenjem nužnih, tzv. restitucionih zakona i propisa (zakona o dosjeima tajnih službi, zakona o denacionalizaciji i sl.), tako da je srpski Zakon o rehabilitaciji izneverio velike nade i očekivanja kako žrtava političke represije, tako i stručne i šire javnosti. Reč je o zakonu koji daje žrtvi političke represije pravo samo na to da se presuda proglaši ništavom, i žrtva smatra neosuđivanom, a kada je kažnjena bez odluke, da se utvrdi da je bila žrtva iz političkih razloga.

Očigledno je da srpski zakonodavac u vreme donošenja Zakona o rehabilitaciji nije imao, niti danas ima, izgrađen stav o načinu na koji će pristupiti zakonskom regulisanju prava na obeštećenje žrtava političke represije. Stoga se on opredelio za pravnu rehabilitaciju u užem smislu, izostavivši potpuno pravnu rehabilitaciju u širem smislu, u vidu vraćanja naplaćene kazne, konfiskovane imovine, obeštećivanja za narušeno zdravlje ili prekinutu karijeru, priznavanja u radni staž vremena provedenog u zatvoru i drugo.²

Da bi se objasnilo zašto je to tako, neophodno je problem rehabilitacije smestiti u kontekst pravnog savladavanja autoritarne prošlosti i odgovoriti na pitanje zašto je u Srbiji bačena senka na, inače, pravno i etički nesporan institut rehabilitacije.

Kako se odnositi prema zlu autoritarne prošlosti?

Kategorički imperativ u društвima u tranziciji, u koje spada i Srbija, jeste pravno savladavanje autoritarne prošlosti. Jer zlo autoritarne prošlosti se mora savladati da se ne bi ponovilo! Reč je o savladavanju zla i pustoši koju su za sobom ostavili prethodni autoritarni režimi (Brozov i Miloševićev), u kojima je pravo bilo sluškinja politike i njenih moćnika, u kojima je umesto pravne države postojala partijska država, umesto vladavine prava – vladavina pravom.

Otuda pitanje: Kako se odnositi prema zlu autoritarne prošlosti? Dobro je poznato da autoritarizam zakonito proizvodi nepravo. Njegove manifestacije su: povreda ljudskih prava, konfiskacija i nacionalizacija imovine, privredni kriminal, nekažnjeno kršenje zakona od strane visokih funkcionera, zloupotreba moći, izborne krađe, političke likvidacije, ratni zločini i sl. Svaka nova vlast koja dođe na mesto slomljennog autoritarnog

1 Nataša Mrvić-Petrović, "Politička rehabilitacija – korak ka obeštećenju žrtava političke represije", *Hereticus*, vol II, br. 2 (2004), str. 17-30.

2 Vladimir V. Vodinelić, "Rehabilitacija, svemu uprkos", *Hereticus*, vol V, br. 1 (2007), str. 251-252.

režima i opredeli se za pravnu državu, neizbežno se suočava sa dilemom kako će se odnositi prema toj tamnoj strani i zlu autoritarne prošlosti.

Kao odgovor na to pitanje iskristalisala su se u drugoj polovini XX veka dva moguća odgovora: (1) politika savladavanja autoritarne prošlosti – tzv. *politika sećanja* (slučaj Nemačke nakon ujedinjenja, zatim Češke i Mađarske 90-ih godina XX veka); i (2) politika nesavladavanja autoritarne prošlosti – tzv. *politika zaborava* (slučaj Španije i Portugala nakon sloma diktatorskih režima u tim zemljama 70-ih godina). Međutim, moguće je da jedna zemlja kreće putem politike zaborava, a potom pređe na politiku sećanja (na primer postkomunistička Poljska).³

Savladavanje autoritarne prošlosti odvija se na dva koloseka: (1) revidiranje zakonodavstva nepravne države, otvaranje dosijea, rehabilitacija, denacionalizacija, lustracija i sl. i (2) savladavanje prošlosti iza ratnih pohoda, krvavih etničkih sukoba, angažovanja vojski, policija, paravojski i dr. U toj svetlosti primenjuju se različiti oblici pravne odgovornosti: kričićna, prekršajna, disciplinska, radnopravna, lustracijska, odštetna odgovornost, fiskalna, naknadno oporezivanje i dr.

Uporedna iskustva upozoravaju da je otvaranje procesa savladavanja autoritarne prošlosti slično otvaranju Pandorine kutije. To je izuzetno delikatan i mučan posao sa puno neprijatnih posledica, koji je Adam Mihnik s razlogom uporedio sa “udarom granate u septičku jamu: neki će od toga poginuti, neki biti povređeni, a svi će biti uprljani”.

Šta je Srbija uradila na putu pravnog savladavanja autoritarne prošlosti?

1. – Prvi korak u pravnom savladavanju autoritarne prošlosti je *otvaranje dosijea tajnih službi*, čiji je prvenstveni cilj da se žrtvama prethodne autoritarne vlasti i drugim građanima omogući uvid u ta akta, kako bi potpunije razumeli sopstvenu sudbinu i mehanizme autoritarne vladavine.⁴

U tom smislu dosovska vlast u Srbija je osam meseci nakon petooktobarskog prevrata, 25. maja 2001. godine, donela Uredbu Vlade Republike Srbije o skidanju oznake poverljivosti sa dosijea vođenih o građanima u Službi državne bezbednosti.

Ova Uredba je građanima pružila samo jedno nekompletno pravo uvida u akta Službe državne bezbednosti. Mnoge stvari su ostale zatamnjene i neiskazane, tako da se stiče utisak da je na delu bilo svojevrsno

3 Up. Vladimir Vodinelić, *Prošlost kao izazov pravu*, Centar za unapređivanje pravnih studija i Helsinski odbor za ljudska prava, Beograd 2002, str. 10-12.

4 Up. Aleksandar Resanović, “Otvaranje dosijea tajnih službi – uporedna iskustva”, *Hereticus*, vol II, br. 1 (2004), str. 13-28.

zamagljivanje očiju i prevara. Odlukom Ustavnog suda Srbije ova Uredba je 2003. godine stavljena van snage, tako da je ova materija ostala do danas neregulisana zakonom.

Iz tih razloga bilo je neophodno svestranije otvaranje tih akata, potpunije od tadašnjeg prava na uvid u dosijea. Nažalost, to se nije dogodilo. Zakon o otvaranju dosijea tajnih službi ostao je neostvareno izborno obećanje ključnih političkih stranaka i aktera Srbije.

2. – Drugi korak u pravnom savladavanju autoritarne prošlosti je *lustracija i lustraciona odgovornost*. Prema mišljenju teoretičara, lustracija se sastoji u privremenom onemogućavanju pristupa javnim funkcijama ljudima koji su se u prethodnom sistemu teško ogrešili o prava svojih sagrađana.⁵ Lustracija je pokušaj da se oni koji su u poraženom režimu igrali važnu ulogu spreče da ne naškode novom režimu. Ona je specifična vrsta diskvalifikacije kvalifikovana katarzom.⁶ Reč je o procesu koji je u tranzicionom periodu regulisanim zakonom ograničenog trajanja, a i kao individualna mera takođe je unapred zakonom određenog trajanja. U tom smislu lustracija se može uporediti sa crvenim kartonom u fudbalu.

Za razliku od većine zemalja u tranziciji koje su donele zakone o lustraciji i onemogućili pristup javnim funkcijama ljudima koji su u prethodnom autoritarnom sistemu kršili ljudska prava, Srbija predstavlja primer neuspešnog pokušaja lustracije. Naime, 78 dana posle ubistva premijera Zorana Đindića, u nastojanju da odlučno raskine sa zlom autoritarne prošlosti, Narodna skupština Srbije je po hitnom postupku donela, 30. maja 2003. godine, Zakon o odgovornosti za kršenje ljudskih prava. Od 127 prisutnih narodnih poslanika, za njega je glasalo 111, tako da je ovaj Zakon usvojen na ivici kvoruma. Opozicioni poslanici su odbili da glasaju za vladin predlog zakona, jer je “reč o političkom aktu čiji je jedini cilj progon političkih protivnika”. Zakon je objavljen u *Službenom glasniku RS* br. 58/2003. i u proteklih pet godina nakon toga on je bio samo mrtvo slovo na papiru. Nije zabeležen nijedan slučaj lustracije po ovom Zakonu.

Zato se nameće duboko obespokojavajući zaključak. Usled nepostojanja političke volje nosilaca vlasti, lustracioni vozovi u Srbiji su nepovratno prošli. Mere diskvalifikacije koje su do sada primenjivane ukazuju da Srbija još uvek nije spremna za lustraciju. Na delu je sve očigledniji kontinuitet (stvarni i personalni) sa ranijim autoritarnim režimom, koji onemogućava postupak lustracije i otvaranje pitanja autoritarne prošlosti.⁷

5 Andraž Zidar, *Lustracija*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2001, str. 238-243.

6 Vladimir V. Vodinelić, *Prošlost kao izazov pravu*, op. cit., str. str. 77.

7 Up. “Kontroverze oko lustracije”, temat časopisa *Hereticus*, vol II, br. 1 (2004), str. 9-78.

3. – U pravnom savladavanju autoritarne prošlosti jedan od važnih koraka je ***rehabilitacija političkih osuđenika i kažnjenika***. Taj korak je veoma težak i bolan jer su tokom poluvekovne autoritarne vladavine i nepravne države mnogobrojna lica bila osuđivana mimo važećih pravnih normi, ili na osnovu neprimerenih i necivilizacijskih propisa. Zapravo, osnov kažnjavanja bila je politika partiskske države i njena rigidna ideologija. Time je žrtvama političke represije naneta velika nepravda, a društvu istorijska sramota.

Nakon sloma autoritarnih režima, većina zemalja u tranziciji (Mađarska 1989, DDR 1990, Češka i Ruska Federacija 1991, nešto kasnije Poljska, Slovačka, Rumunija, Bugarska, Hrvatska, Makedonija i Slovenija) uspostavljanjem mehanizama vladavine prava i pravne države uspele su da prevaziđu ovu istorijsku sramotu. One su, između ostalog, pokrenule procese moralne, političke, pravne i ekonomskе rehabilitacije.⁸

Pravni teoretičari razlikuju dva tipa pravne rehabilitacije političkih osuđenika i kažnjenika. *Pravna rehabilitacija u širem smislu* obuhvata mere ublažavanja posledica osuđenosti, odnosno kažnenosti (vraćanje naplaćene kazne, konfiskovane imovine, obeštećenje za narušeno zdravlje, prekinutu karijeru i sl.).⁹ *Pravna rehabilitacija u užem smislu* označava mere koje se preduzimaju radi ukidanja osude, odnosno kazne. Njome se nastoje otkloniti tri pojedina oblika političkog neprava, svojstvena autoritarnim režimima: političko zakonodavstvo, političko pravosuđe i kažnjavanje van ikakvog uređenog postupka.

Narodna skupština Srbije donela je 17. aprila 2006. godine Zakon o rehabilitaciji (*Službeni glasnik*, broj 33/2006). Ovaj Zakon se opredelio za rehabilitaciju u užem smislu. Njime je uređeno rehabilitovanje lica koja su sa i bez sudske ili administrativne odluke, iz političkih ili ideooloških razloga, ubijena, uhapšena ili lišena nekih drugih prava, od 6. aprila 1941. godine do dana stupanja na snagu ovog Zakona, a imala su prebivalište na teritorije republike Srbije. Zahtev za rehabilitaciju može podneti svako zainteresovano fizičko ili pravno lice, a pravo na njegovo podnošenje ne zastareva. Ovaj zahtev se podnosi okružnom суду na čijoj teritoriji podnositelj zahteva ima prebivalište ili na čijoj teritoriji su izvršeni progon ili nepravda.

Podneti zahtev mora da sadrži lične podatke lica čija se rehabilitacija zahteva i dokaze o njegovoj opravdanosti. Ukoliko podnositelj nije u mogućnosti da to uradi, uz zahtev podnosi opis progona ili nasilja sa

8 Nataša Mrvić-Petrović, "Politička rehabilitacija – korak ka obeštećenju žrtava političke represije", *op. cit.*, str. 18-19.

9 Vladimir V. Vodinelić, "Pravna rehabilitacija žrtava političke represije", *Hereticus*, vol II, br. 2 (2004), str. 8-9.

podacima koji mogu da posluže za bližu identifikaciju žrtve i događaja. Pre odlučivanja o zahtevu, sud pribavlja potrebna dokumenta i podatke od nadležnih državnih organa i organizacija, koji su dužni da ih na zahtev suda dostave u roku od 60 dana. Rehabilitovana lica se, prema Zakonu, smatraju neosuđivanim, a pravo na naknadu štete i povraćaj konfiskovane imovine treba da budu uređeni posebnim zakonima.

Po opštoj oceni, srpski Zakon o rehabilitaciji je jedan od najlošijih zakona u pravno-tehničkom smislu koji je donela Narodna skupština u svojoj hiperproduktivnoj zakonodavnoj delatnosti poslednjih godina. Iz sledećih razloga:

- tim Zakonom je uređena samo pravna rehabilitacija u užem smislu (ukidanje osude, odnosno kazne žrtava političke represije);
- po njemu, rehabilituje se i za lišenje života, slobode i drugih prava do kojih je došlo u vreme rata, počev od 6. aprila 1941, što je absurdno, jer tada nije postojala funkcionalna vlast domaće države;
- Zakon nije definisao državnu pripadnost organa od čijih odluka se može rehabilitovati;
- Zakon nije odredio vrstu postupka, pravila postupka po kojima sud procesira. (Ovu prazninu popunio je Vrhovni sud Srbije, tako da se primenjuje vanparnični postupak);
- rehabilitacija se može zahtevati ne samo za period autoritarne vlasti, nego i od presuda donetih do aprila 2006. (znači i za presude posle 5. oktobra 2000?!);
- mogu se rehabilitovati samo žrtve koje su “imale prebivalište na teritoriji Republike Srbije”, uprkos činjenici da mesto prebivališta u negdašnjoj zajedničkoj zemlji (DFJ, FNRJ, SFRJ, SRJ) nije imalo nikakav značaj. Time je neosnovano diskriminisao žrtve na osnovu njihovog negdašnjeg prebivališta;
- po Zakonu, “svako zainteresovano fizičko ili pravno lice” može da zahteva tuđu rehabilitaciju; to će reći i protiv volje žrtve, što je absurdno, jer je rehabilitacija pravo a ne nešto što se može nametnuti žrtvi. Drugim rečima, Zakon omogućuje rehabilitaciju i protiv volje žrtve, kao i objavljivanje njenog imena i podataka protivno pravu na privatnost;
- Zakon pati od bezobalnih pojmoveva i posve neodređenih ključnih kategorija, čime je ugrožena elementarna pravna sigurnost i otvoren prostor za uticaj politike na pravno odlučivanje;
- umesto očekivane pravde, ovaj Zakon je doneo pravnu nesigurnost i protivustavnost.¹⁰

10 Vladimir V. Vodinelić, “Rehabilitacija, svemu uprkos”, *op. cit.*, 254-255.

Ove slabosti Zakona o rehabilitaciju su otežale, ali nisu onemogućile njegovu primenu. Zahvaljujući većini nadležnih okružnih sudova, na čelu sa Vrhovnim sudom Srbije, Zakon se relativno uspešno primenjuje i do sada je doneto nekoliko stotina rešenja o rehabilitaciji, najviše u Beogradu i Šapcu. Okružnom суду u Beogradu je podneto preko 600 zahteva za rehabilitaciju, od čega je 130 pozitivno rešeno. Doneta su rešenja o rehabilitaciji Slobodana Jovanovića, jednog od vodećih srpskih pravnika i intelektualaca, Momčila Ninčića, profesora Univerziteta i nekadašnjeg ministra inostranih poslova u izbegličkoj vladi Kraljevine Jugoslavije, književnika Borislava Pekića i Dragoslava Mihailovića i mnogih drugih.

4. – U pravnom savladavanju autoritarne prošlosti posebno težak i delikatan problem predstavljaju **restitucija** i **denacionalizacija**. Uspostavljanje komunističke vladavine u Srbiji bilo je skopčano sa grubim kršenjem ljudskih prava. Između ostalog to se izražavalo i u eksproprijaciji, konfiskaciji i nacionalizaciji privatne imovine i njenom stavljanju pod državno vlasništvo i kontrolu. Ova oduzimanja su često bila deo političkog progona onih kojima je imovina oduzimana, a u mnogim slučajevima dovodila do njihove smrti i egzila. Uz to, ta oduzimanja privatne svojine, po pravilu, nisu imala pravni osnov, niti su uključivala isplatu kompenzacije.

Budući da su Demokratska opozicija Srbije na parlamentarnim izborima 2000. godine i većina stranaka na izborima 2003. godine obećale donošenje zakona o restituciji, vlada Republike Srbije je 2005. donela Zakon o prijavljivanju i evidentiranju oduzete imovine, sa rokom prijavljivanja do 30. juna 2006. godine. Očigledno nije bilo političke volje i spremnosti da se Srbija ozbiljno suoči sa problemom restitucije, koji je ponovo odložen za daleku budućnost. Srpska politička elita se potpuno oglušila o svoje međunarodno preuzete obaveze (prema Savetu Evrope) da do kraja 2007. godine doneće Zakon o denacionalizaciji.

Doduše, sedam godina posle demokratskih promena u Srbiji, Koštuničina vlada je na sednici od 10. maja 2007. godine podržala Nacrt zakona o denacionalizaciji. Ministarstvo finansija Republike Srbije učinilo je dostupnim 4. oktobra 2007. godine prečišćen tekst Nacrta zakona o denacionalizaciji i otvorilo javnu raspravu na ovu temu, koja je trajala do 9. novembra 2007. godine.

U javnoj raspravi stručnjaci su uputili veoma oštре kritike ovom Nacrtu Zakona o denacionalizaciji i doveli su u pitanje niz njegovih odredaba. Uzakano je, na primer, da Nacrt uspostavlja drugačiji režim restitucije u odnosu na važeći Zakon o vraćanju imovine crkvama, što je neodrživo, jer diskriminiše sve ostale korisnike denacionalizacije. Pored toga, “Nacrt je protivan Ustavu i Evropskoj konvenciji za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, protivan im je i time što bi da, bez neophodnog

opravdanog razloga (opštег интереса) и без ikakve naknade, ukine prava zakupa i lične službenosti na stvarima koje se vraćaju ranijim vlasnicima, čime ne poštuje zajemčeno pravo na nesmetano uživanje imovine”.¹¹ Najzad, ovim Nacrtom “Ustav se krši još i nedopuštenom retroaktivnošću poništavanja pravnih poslova raspolaganja nacionalizovanom imovinom, i retroaktivnošću odgovornosti za štetu na osnovu apartne neoborive presumcije nesavesnosti”.¹²

Posle ove kritike, Nacrt Zakona o denacionalizaciji je povučen, a rad Vlade je ubrzo blokiran novim, vanrednim parlamentarnim izborima. Na taj način, Srbija je ostala do danas jedina postkomunistička zemlja u jugoistočnoj Evropi koja nije donela Zakon o restituciji.

Zašto u Srbiji nema pravnog savladavanja autoritarne prošlosti?

Analizirajući iz ugla pravnog savladavanja autoritarne prošlosti do sadašnje poteze postmiloševićeve vlasti, koji su preduzimani u proteklih skoro osam godina, možemo zaključiti da je u Srbiji to pitanje, od 5. oktobra 2000. do maja 2008. godine, bilo van optike njene političke elite. Iz sledećih razloga:

- Srbija je suočena sa procesom ne prevladavanja i savladavanja, već prerade prošlosti i izmene kolektivnog pamćenja. Jer prošli događaji i zbivanja se prevrednuju tako što se neki aspekti zanemaruju ili se prenaglašavaju, a u funkciji opravdanja nekih zaokreta i potreba u tekućim društvenim procesima i aktuelnoj politici;
- Srbija je suočena sa imperativom pravnog savladavanja autoritarne prošlosti istovremeno u užem smislu (revidiranje zloupotreba nepravne države) i u širem smislu (savladavanje prošlosti iza ratova, etničkih, verskih i sličnih sukoba);
- za razliku od zemalja u tranziciji srednje i istočne Evrope iza kojih je dvadesetogodišnje iskustvo, Srbija ima tek sedmogodišnje iskustvo, nakon petooktobarskog prevrata 2000. godine;
- u Srbiji nema početnih uslova za pravno savladavanje autoritarne prošlosti, jer nema jasnog razgraničenja između žrtava i počinioca, između stradalnika i beneficijara autoritarnih režima;
- ovde je bilo mnogo dobrotljivih saučesnika bivšeg autoritarnog režima;
- nepostojanje volje političke elite i nezainteresovanost naroda za suočavanje i za savladavanje zla autoritarne prošlosti; još manje za

11 Vladimir Vodinelić, “Denacionalizacija: veliko iščekivanje izvesnog”, *Hereticus*, vol VI, br. 1 (2008), str. 16, 26-27.

12 *Isto*, str. 16, 33-34.

- odgovornost funkcionera i beneficijara bivšeg režima za kršenje zakona i ljudskih prava;
- “nepodnošljiva lakoća zaborava” koja vlada Srbijom;
 - nakon preuzimanja vlasti od strane DOS-a krajem 2000. godine do danas, na delu je kontinuitet između novog i starog, Miloševićevog režima, jer su stubovi autoritarnog poretka ostali nepromenjeni. Posle parlamentarnih izbora decembra 2003. i 2007. godine nije došlo do diskontinuiteta i raskida sa polugama i mehanizmima autoritarne vladavine i nepravne države. Na delu je bila restauracija pomenutih mehanizama i poluga autoritarnog režima: monopola nad finansijskim kapitalom, monopolna nad državnim aparatom, monopolna nad ideološkim aparatima i monopolna nad vojno-poličijskim kompleksom.

Na taj način političke promene u Srbiji nakon oktobra 2000. godine nisu predstavljale diskontinuitet sa autoritarnom vladavinom partijske države. Dakle, sa stanovišta pravnog savladavanja zla autoritarne prošlosti u Srbiji moguće je razlikovati tri perioda: 1) period “politike zaborava”, od 5. oktobra 2000. do 12. marta 2003. 2) period “politike sećanja”, od 12. marta 2003. do decembra 2003. godine, i 3) period “politika zaborava”, od januara 2004. do danas, avgusta 2008. godine.

Zaključak

Za razliku od uspešnih zemalja u tranziciji koje su krenule putem pravnog savladavanja autoritarne prošlosti i veoma brzo donele zakone o rehabilitaciji političkih osuđenika i kažnjениka, Srbija je tek šest godina posle demokratskih promena, aprila 2006. godine donela Zakon o rehabilitaciji. Ovaj Zakon se opredelio za pravnu rehabilitaciju u užem smislu (žrtva političke represije ima pravo samo na to da se presuda proglaši ništavom). On nije bio praćen donošenjem nužnih pratećih zakona (Zakona o dosjeima tajnih službi, Zakona o denacionalizaciji i dr.) i nije omogućio pravo na obeštećenje žrtava političke represije. Ipak, zahvaljujući većini nadležnih okružnih sudova Srbije ovaj Zakon se uprkos brojnim slabostima relativno uspešno primenjuje.

U celini posmatrano, mere koje su do sada primenjivane u savladavanju autoritrane prošlosti u Srbiji ukazuju da njena politička elita nije spremna za otvaranje pitanja autoritarne prošlosti (dosjeji tajne policije, lustracija, rehabilitacija, denacionalizacija i sl.). Pripadnici te elite – vozači i suvozači naše pogibelji koji ne vide dalje od svojih partijskih kabinetata i bankovnih računa, i koji se bezovočno otimaju o vlast – očito ne haju za naša “juristička cepidlačenja” i zanovetanja o pravnom savladavanju zla autoritarne prošlosti. Nažalost, Srbija će i dalje biti opterećena zlom autoritarne prošlosti čije su žrtve njeni građani, kao i pravo, koje je bilo i ostalo sluškinja politike.

Jovica Trkulja

REHABILITATION AS A MEASURE OF LEGAL OVERCOMING OF THE AUTHORITARIAN PAST IN SERBIA

Summary

The Rehabilitation Act and the subsequent statutes which should mark the break with the practice of human rights violations already became a reality in other states facing the transition from authoritarian regimes to democratic states. The consensus regarding the Act on Rehabilitation of the Victims of Political Repression passed in April 2006 was reached only six years after the fall of the Milosevic authoritarian regime. The statute was not followed by the adoption of a necessary statute concerning the restitution (Act on Intelligence Services Files, Restitution of Property Act); thus, the Serbian Rehabilitation Act did not fulfil the hopes and expectations of victims of political repression, nor the expectations of experts and the wider public. It concerns a statute that decided on legal rehabilitation in the narrow sense which gives the right to the victim of political repression to request a court to pronounce a judgement null and void and the victim to be considered unpunished. If a victim was punished without passing a decision it concerns a pronouncement that a person in question was a victim for a political purpose. In the legal and technical senses the Serbian Rehabilitation Act is one of the worst statutes passed by the National Assembly of Serbia. These deficiencies of the Rehabilitation Act render the implementation of the act more difficult. Thanks to a majority of competent district courts with the Supreme Court of Serbia as a beacon, the statute is successfully implemented and several hundred rulings on rehabilitation were passed.

Key words: legal overcoming of the authoritarian past in Serbia, Rechtsstaat, opening of files of intelligence services, lustration, rehabilitation, restitution of property, Rehabilitation Act.

Bogoljub Milosavljević

Pravni fakulteta Univerziteta Union u Beogradu

OTVARANJE DOSIJEA TAJNIH SLUŽBI I REHABILITACIJA ŽRTAVA AUTORITARNIH REŽIMA

Rezime: Pozitivan ishod u sudskim postupcima za rehabilitaciju žrtava autoritarnih režima u velikoj meri zavisi od dostupnosti podataka koji se nalaze pohranjeni u dosijeima i drugim dokumentima represivnog aparata tih režima. Svi takvi dokumenti čine svojevrsne "archive represije" i u prvom delu rada se ukazuje na važnost identifikovanja svih onih institucija koje bi mogle da poseduju dokumenta o represiji, a koja su od značaja za uspeh rehabilitacije. U drugom delu rada stavljeno je težište na dosjea tajnih službi, koje su imale zadatku da brinu o svemu što je moglo ugroziti autoritarni režim ili narušiti lažnu sliku o njemu. Na udaru tih službi bili su svi oni koji su smatrani političkim i ideološkim protivnicima režima, bilo da su živeli u zemlji ("unutrašnji neprijatelji") ili da su izbegli u inostranstvo ("neprijateljska emigracija"). Podaci iz dosjeva su često korišćeni za preduzimanje represivnih akcija, uključujući montirane sudske procese i lišavanje života, slobode ili drugih prava bez sudske ili administrativne odluke, pa su ta dosjeva ključni deo "archive represije" i od najvećeg su značaja za svrhe rehabilitacije. Otvaranje dosjeva tajnih službi (o čemu se govori u trećem delu rada) ima i druge ciljeve, koji su veoma bitni za proces suočavanja sa nasleđem autoritarne prošlosti i njeno prevladavanje, kao i za uspešnu reformu tajnih službi. Međutim, vreme od kraja 2000. godine nije u Srbiji iskorišćeno za navedeni proces: umesto odlučne akcije, nove vlasti su težile da čitav problem odlože, izgovarajući se na druge probleme i teškoće, kojih je doista i bilo. Ali ta strategija, koju su neke od tranzicionih zemalja već iskusile, nije ona koja Srbiji obezbeđuje brz ekonomski, društveni, politički i moralni napredak.

Ključne reči: rehabilitacija, žrtve autoritarnih režima, arhivi represije, dosjeva tajnih službi, iskustva Republike Srbije i drugih postkomunističkih zemalja

1. Arhivi represije

Represija širokih razmara odlikovala je sve autoritarne režime u istoriji, svejedno da li su oni imali oblik klasične diktature, novovekovne vojne diktature ili prinudnog kolektivizma 20. veka (sovjetski tip komu-

nizma, nemački nacional-socijalizam i italijanski fašizam). Od toga nije bila izuzeta ni višedecenijska komunistička diktatura u našoj zemlji, naročito u početnoj i nekim od kasnijih faza svog postojanja. Prilikom osvajanja i učvršćivanja svoje vladavine, komunisti su počinili nebrojene zločine. Nikada nije ni približno tačno utvrđeno koliko je ljudi ubijeno u toku i naročito krajem Drugog svetskog rata, a da ta ubistva nisu bila povezana sa borbom protiv okupatora (žrtve revolucije, odnosno građanskog rata). Prema jednoj od procena, računa se da je samo posle 9. maja 1945. godine na teritoriji Jugoslavije likvidirano oko 100.000 ljudi, a pouzdano se može tvrditi da ih je mnogostruko više bilo osuđeno na zatvorske i druge teške kazne ili lišeno imovine putem konfiskacije, nacionalizacije i drugih prinudnih mera. Na metu su bili najpre "ostaci domaćih izdajnika", odnosno protivnici novog režima ili oni za koje se držalo da to mogu biti. Zatim je represija usmerena prema preostalim pripadnicima građanske klase, oponentima prinudnog otkupa i kolektivizacije iz redova seljaštva, pristalicama sovjetske tvrde linije ("ibeočci", "informbirovci") i drugim ideološko-političkim protivnicima u zemlji i inostranstvu (tj. u redovima emigracije).¹ Metodi represije su vremenom menjani i njen je stepen od sredine pedesetih godina popuštao u poređenju sa drugim komunističkim zemljama, ali je podela društva na pristalice režima i neistomišljenike, koji su olako klasifikovani u neprijatelje i trpeli posledice, ostala trajno obeležje socijalističke Jugoslavije. Po raspadu te države, Srbija je ušla u deceniju Miloševićeve vladavine, koja je takođe bila obeležena represijom i teškim kršenjima ljudskih prava, od kojih su najdrastičniji vidovi bili likvidacije i prinudni nestanci političkih protivnika.

Teško breme nasleđa autoritarnih režima prinudilo je mnoge zemlje u svetu, i to samo u periodu posle Drugog svetskog rata, da se suoče sa svojom neprijatnom prošlošću. Odmah po Drugom svetskom ratu to su učinile Nemačka (denacifikacija), Italija (defašizacija), Francuska (epuracija), Holandija, Belgija i Danska, pa Južna Koreja pedesetih, a Grčka, Portugalija i Španija sedamdesetih godina prošlog veka. Potom su Čile, Argentina, Brazil i Urugvaj "došli na red" da se suoče sa nasleđem vojnih diktatura, a nešto kasnije pojedine druge latinoameričke (El Salvador, Gvatemala, Honduras, Haití) i afričke zemlje (Čad, Etiopija, Uganda, Južna Afrika). Konačno, posle rušenja Berlinskog zida (1989), sve dotadašnje

1 Iznenadujuća oština sa kojom se komunistički režim borio protiv srpske emigracije mogla bi da bude valjano istražena tek posle otvaranja dosjeda Udbe i SDB. U tome bi bilo naročito važno istražiti eventualni ideo navedenih službi u likvidacijama istaknutih emigranata, jer se u različitim izvorima te službe dovode u vezu sa ubistvima, odnosno smrću velikog broja ljudi (A. Karadorđević, S. Ocokoljić, B. Blagojević, J. Ljotić, M. Naumović, D. Kašković, I. Milošević, P. Kljajić, R. Panić, Čubrilović, Obradović, Bošković, Valić, Sedlar, Caričić, Miličević ...).

komunističke zemlje Istočne i Centralne Evrope krenule su, brže ili sporije, na izazovni put tranzicije i susrele se sa kompleksnim zahtevima pravnog prevladavanja nasleđa autoritarne prošlosti ili, kraće, tranzacione pravde.² Podršku takvim naporima pružili su, pored drugih međunarodnih organizacija, Komisija UN za ljudska prava i Savet Evrope.³

Ostvarenje tranzacione pravde pretpostavlja utvrđivanje istine o zlodelima bivšeg režima (umesto prostog prepuštanja prošlosti zaboravu), a zatim preduzimanje različitih mera, od kojih se po značaju izdvajaju: (1) amnestija političkih i ideoloških zatvorenika i optuženika; (2) opruštanje počiniocima zlodela ili njihovo krivično optuživanje; (3) rehabilitacija, restitucija i kompenzacija žrtvama; (4) pročišćavanje institucija vlasti od onih saradnika starog režima koji su kršili ljudska prava (diskvalifikacija ili lustracija); (5) istorijsko vrednovanje prošlosti i druge preventivne mere namenjene sprečavanju ponavljanja sličnih grešaka u budućnosti. Iz popisa navedenih mera vide se i pojedinačni ciljevi tranzacione pravde, a njen osnovni cilj je u ozdravljenju društva, pomirenju nacije i povratku vere u vladavinu prava i demokratiju.

Da bi se navedene mere mogle uspešno sprovoditi, pored političke volje i donošenja odgovarajućih zakona, neophodno je da zlodela bivšeg režima budu dokumentovana. U te svrhe najbolje mogu poslužiti službena dokumenta ustanova bivšeg režima, i to onih koje su imale represivnu ulogu. Njihova dokumentacija, odnosno arhivski fondovi, čine ono što je s pravom nazvano arhivima represije. Najbogatiji i najtipičniji deo tih arhiva predstavljaju dosjedi tajnih službi (službi bezbednosti), a zatim tu dolaze arhivski fondovi drugih represivnih institucija (paramilitarna tela, specijalni sudovi i tužilaštva, koncentracioni i radnopopravni logori, specijalni zatvori, psihijatrijski i drugi centri za prisilno "prevaspitavanje" ličnosti, kao i pripadajući delovi arhivskih fondova drugih administrativnih i sudskeh ustanova (vojnih snaga, policije i drugih organa bezbednosti, redovnih sudova i javnih tužilaštava i pojedinih drugih administrativnih tela). Svi takvi

-
- 2 Veoma solidan uvid u problematiku tranzacione pravde i iskustva većeg broja zemalja pruža trotomna studija Američkog instituta za mir: *Transitional Justice: How Emerging Democracies Reckon with Former Regimes*, Vol. I-III, ed. Neil J. Kritz, Washington, D. C.: United States Institute of Peace, 1995.
 - 3 Komisija UN za ljudska prava izradila je posebnu studiju o pravu na restituciju, kompenzaciju i rehabilitaciju žrtava teških kršenja ljudskih prava i osnovnih sloboda (*Study Concerning the Right to Restitution, Compensation and Rehabilitation for Victims of Gross Violations of Human Rights and Fundamental Freedoms*, UN Commission on Human Rights, 1990), a Savet Evrope usvojio je *Rezoluciju 1096 (1996) o merama za razgradnju nasleđa bivših komunističkih totalitarnih sistema* (usvojena na 23. zasedanju Parlamentarne skupštine Saveta Evrope 27. juna 1996).

fondovi trebalo bi da budu izdvojeni, obrađeni, adekvatno zaštićeni i trajno čuvani u “ustanovama nacionalnog pamćenja” – državnim arhivima.⁴

Sve navedene represivne ustanove trebalo bi da budu imenovane u zakonima koji se bave rehabilitacijom, kao što je to, na primer učinjeno u ruskom Zakonu o rehabilitaciji žrtava političke represije (1991).⁵ Očigledna je prednost takvog imenovanja (enumeracije) u odnosu na rešenje iz našeg Zakona o rehabilitaciji,⁶ koji u članu 4. stav 2. generalno ovlašćuje sud da, pre odlučivanja o zahtevu za rehabilitaciju, pribavlja potrebna dokumenta i podatke “od nadležnih državnih organa i organizacija”. Jasno nam je da je srpski zakonodavac ovoj formulaciji pribegao kao neutralnijoj, jer imenovanje organa represije zahteva prethodno zauzimanje stava o odnosu prema bivšem režimu i njegovim preživelim institucijama. Međutim, usvojeno rešenje pravno je lošije od onog ruskog, jer sudovi mogu naći na niz teškoća prilikom utvrđivanja svih mogućih represivnih ustanova starog režima, naročito onih koje su postojale kao privremene ili specijalne (na primer, specijalni sudovi, komisije i drugi privremeni organi koji su postojali pre donošenja Ustava FNRJ od 1946, organi koji su se bavili obaveznim otkupom ili kolektivizacijom sela). U slučaju takvih organa često nije jasno kome je predata i gde se nalazi njihova arhiva, koja je kod nas, kao što je dobro poznato, nemarno čuvana, razvlačena i neuredno predavana državnom arhivu. Jedan primer te vrste dovoljno potvrđuje izneti stav: prema izjavi jednog zvaničnika srpske službe državne bezbednosti (sada: BIA) iz 2001. godine,⁷ u njihovoј arhivi nalaze se dokumenti policije Kraljevine SHS i Kraljevine Jugoslavije, dokumenti nemačkog Gestapoa iz vremena Drugog svetskog rata, dokumentacija o četničkom pokretu i suđenju Dragoljubu Mihailoviću, kao i dokumentacija za 15.000 lica koja su proganjena kao “ibeovci”.

Pored toga, pojmom “državni organi i organizacije”, kao ni navedenim popisom represivnih ustanova iz ruskog zakona, nije obuhvaćena

4 O identifikaciji i čuvanju fondova za arhive represije videti: *Archives of the Security Services of Former Repressive Regimes*, report prepared for UNESCO on behalf of the International Council of Archives by Antonio Gonzales Quintana, Paris: UNESCO, 1997.

5 Taj popis obuhvata: organe VČK (“Čeka” – Sveruska izvanredna komisija za suzbijanje kontrarevolucije i špijunaže), GPU i OGPU (Državna politička uprava), NKVD i MVD (ministarstvo unutrašnjih poslova), KGB, tužilaštva, komisije, “specijalne konferencije”, “dvojke” i “trojke” (specijalne komisije), sve organe koji su vršili sudske funkcije, administrativne organe koji su sprovodili deportacije, prisilan rad, radne kolonije NKVD i psihijatrijske ustanove u kojima su lica podvrgavana prisilnim tretmanima na osnovu odluka sudske i vansudske tela (zakon je objavljen u: *Transitional Justice: How Emerging Democracies Reckon with Former Regimes*, Vol. III, pp. 797-805).

6 *Službeni glasnik RS*, broj 33. od 17. aprila 2006. godine.

7 *Politika*, 13. jun 2001. godine.

jedna od najbitnijih represivnih ustanova komunističkog režima. To je bilo jasno pokazano na tzv. suđenju Komunističkoj partiji, održanom pred ruskim Ustavnim sudom 1992. godine, povodom dekreta predsednika Jeljicina o zabrani KP.⁸ Na tom suđenju je utvrđeno da je KP imala u okviru svog aparata posebne službe (Odeljenje CK KPSS za organizaciju partiskog rada i Generalno odeljenje), koje su delovale nezavisno od KGB i bavile se konspirativnim radom, prikupljanjem informacija, manipulacijama i drugim tajnim aktivnostima. Na osnovu partijskih odluka preduzimana je represija prema velikom broju pojedinaca i grupa. Iz istih razloga su Zakonom o dosjeima Štazija (službe državne bezbednosti bivše Istočne Nemačke)⁹ bili obuhvaćeni i dosjei JSPN – Jedinstvene socijalističke partije Nemačke. U našem slučaju, sudska glavnih delova arhive KPJ/SKJ ostala je izvan državne brige, a po svemu sudeći ta je arhiva, zajedno sa imovinom SKJ, završila u posedu političkih stranaka – naslednica komunističke partije.

Postoji, naravno, jedan značajan problem u vezi sa kompletiranjem i validnošću dokumenata u arhivima represije. U nizu zemalja, odlazeći režimi su težili i u znatnoj meri uspevali da pisana dokumenta o svojim zlodelima unište, izmene ili uklone, ukoliko su za to imali vremena. Tako je bilo u Čileu pri kraju vojne diktature, u Rodeziji, u Čehoslovačkoj, Litvaniji i drugim bivšim komunističkim zemljama, a to isto je učinila i američka tajna služba nakon promene vlasti na Haitiju.¹⁰ Uklanjanje pisanih tragova zločina postaje glavna preokupacija odlazećeg režima u danima njegovog propadanja.

To se po svemu sudeći dogodilo i u Srbiji, jer postoje ozbiljne tvrdnje da je u periodu od oktobra 2000. do kraja januara 2001. godine iz arhiva tadašnjeg Resora državne bezbednosti uklonjen ili uništen najveći deo dokumenata koji su svedočili o zločinima i drugim nezakonitostima u radu te službe ili na drugi način kompromitovali njene pripadnika i možda pojedine političare. Sumnja se i na moguće prepravke podataka u dosjeima.

-
- 8 Jeljin je 1991. godine doneo dekrete o suspendovanju aktivnosti KP i oduzimanju njene imovine, a zatim i dekret o zabrani KP. Povodom tih dekreta pokrenut je postupak pred Ustavnim sudom, koji je u svojoj odluci težio kompromisu između pravnih i političkih zahteva. Dekreti i odluka suda objavljeni su u: *Transitional Justice: How Emerging Democracies Reckon with Former Regimes*, Vol. III, pp. 432-455.
 - 9 Zakon o dosjeima službe državne bezbednosti bivše Demokratske Republike Nemačke (Stasi-Unterlagen-Gesetz) donet je 10.12.1991. godine (Bundesgesetzblatt I, 1991, str. 2272).
 - 10 Detaljnije o navedenim i drugim slučajevima uništavanja dokumentacije: B. Milosavljević i Đ. Pavićević, *Tajni dosjei: otvaranje dosjeja službi bezbednosti*, Beograd: Centar za antiratnu akciju, 2001, str. 42-47.

To je bilo omogućeno nepromišljenim zadržavanjem čelnika te službe na položaju i to spada u jednu od najvećih pogrešaka koalicije DOS-a.

Upravo zbog opisane težnje represivnog aparata odlazećeg režima, sudovi bi trebalo da budu ovlašćeni da, u svim slučajevima kada nema sačuvanih pisanih dokumenata koji su potrebni za postupak rehabilitacije, sami utvrđuju istinu putem saslušanja žrtava, svedoka i počinilaca zločina, kao i drugim sredstvima za prikupljanje dokaza. Taj put je naravno teži, jer su usmena i pisana sećanja učesnika događaja često lično obojena (u slučaju žrtava), nedovoljno pouzdana (u slučaju počinilaca) i ograničena sposobnostima opažanja i pamćenja (u slučaju svedoka). Naročiti problem u tome može da predstavlja veliki protek vremena od događaja koji se istražuju, nedostatak živih svedoka, kao i veo tajni kojim su obično obavijeni takvi događaji. To nam ponovo ukazuje na značaj arhiva represe i dosjeva tajnih službi kao njihovog najvažnijeg dela.

2. Dosjei tajnih službi

Tajne službe¹¹ u zemljama sa komunističkim režimom (i drugim autoritarnim režimima) ulaze u red glavnih oslonaca tih režima. One su “oči i uši” takvih režima, ali i njihova “udarna pesnica”, pa opstanak režima u punom smislu reči zavisi od lojalnosti tajnih službi. Tu zavisnost komunističkog režima od tajnih službi jasno je uočio još tridesetih godina prošlog veka britanski socijalista i teoretičar Harold Laski. Uzimajući Staljinov režim za primer, Laski je o tome napisao ove redove:

“Pošto jednopartijska država, po svojoj definiciji, isključuje pravo na otvorenu opoziciju, neizbežno je da kritičari društva budu gurnuti u ilegalnost. Međutim, ovo znači da je državna vlast stalno svesna svoje suočenosti sa tajnom opasnošću, pa da bi se od toga sačuvala, vlada – što znači partija – primorana je da organizuje tajnu policiju i da se, u znatnoj meri, na nju oslanja. To, sa svoje strane, mora da izazove atmosferu sumnje; jer, ne samo da tajna policija, po svojoj prirodi, stavљa svakog građanina u stanje opreza prema svom susedu, nego daje i priliku zavidljivim ili ljubomornim ljudima da iskoriste svoju vlast kako bi se osvetili onima za koje smatraju da su ih nečim povredili. Jednopartijska država je u stalnom iskušenju da pređe granicu iza koje se sloboda degeneriše u diktaturu”.¹²

11 Izrazom tajne službe ovde označavamo civilne i vojne organizacije sa dominantnom ulogom političke policije. Takvu su ulogu kod nas imale Ozna, Udba i potonja Služba državne bezbednosti (SDB), koja je kasnije reorganizovana u Resor državne bezbednosti i, konačno, 2002. godine u Bezbednosno-informativnu agenciju (BIA). Velikim delom to se odnosi i na vojne službe bezbednosti.

12 H. Laski, *Sloboda u modernoj državi*, Radnička štampa, Beograd, 1980, str. 155.

Po modelu sovjetskog KGB formirane su potom tajne službe i u svim komunističkim državama, nastalim posle Drugog svetskog rata: istočnonemački Štazi, rumunska Sekuritatea, albanski Sigurimi, naša Udba i druge. Svima njima bila je zajednička neograničena moć nad građanima i podređenost jedino partijskom vrhu, od kog su dobijale usmerenja i konkretnе naloge za delovanje i kome su jedino podnosile račun o svom radu. U ime bezbednosti države, tajne službe su štitile režim tako što su kao politička policija nadzirale ponašanje i mišljenje građana (stari francuski naziv za političku policiju bio je “policija mišljenja” – police d’opinion). Uz to su imale široku vlast da izvode tajne akcije i prime- njuju represiju sa sopstvenim oružanim formacijama i sredstvima sile, a njima na usluzi stajali su svi ostali delovi represivnog aparata države. Pored velikog broja svojih pripadnika i ogromnih tajnih novčanih fonda- va, tajne službe su imale razgranatu mrežu svojih saradnika (doušnika). U prilog tome dovoljno je navesti da je istočnonemački Štazi 1988. godine imao preko 90.000 zaposlenih i oko 170.000 doušnika. Taj moći aparat od 260.000 ljudi, u koji je bio uključen svaki pedeseti punoletni istočni Nemac, kontrolisao je privatnu i javnu sferu čitave zemlje.

Nadzor nad građanima od strane tajnih službi bio je organizovan na veoma širokoj osnovi. Neograničenim upadima u privatnu sferu i na druge nedopuštene i dopuštene načine prikupljana je doista ogromna masa informacija o svemu što bi na bilo koji način moglo ugroziti režim ili narušiti idealizovanu sliku o njemu. Sve prikupljene informacije odla- gane su u dosijee, koji su, zavisno od dužine nadzora i aktivnosti lica pod nadzorom, dostizali na stotine i hiljade stranica.¹³ Tih dosjera je u Štaziju bilo oko šest miliona (200 km građe), dok se za ostale zemlje prepostavlja (pošto je veći deo dosjera u njima uništen) da je broj dosjera takođe bio izuzetno veliki: u Poljskoj oko četiri miliona, u Mađarskoj oko 1,5 milion, u Čehoslovačkoj oko milion itd.

Broj takvih dosjera kod nas nije poznat, pošto se još uvek nalaze u posedu BIA i vojnih službi bezbednosti. Poznato je, međutim, da je u državi SFRJ, posle smenjivanja Aleksandra Rankovića (Brionski plenum, 1966) i transformacije Udbe u SDB izvršena “revizija dokumentacije”.¹⁴ U tadašnjoj Udbi i njenim republičkim upravama bilo je evidentirano ukupno 2.754.923 “dosjera za lica”. U tom broju su, pored starih dosjera Kraljevine SHS i Jugoslavije i dosjera Gestapoa, bili tzv. “pasoški dosjeli”

13 Dosije koji je vodio Štazi o piscu Jirgenu Fuksu ima 30 fascikli, a dosije pevača i pesnika Volfa Birmana čak 40.000 stranica (T. G. Eš, *Dosje: lična istorija*, Radio B92, Beograd, 1998, str. 17 i dalje).

14 Videti: B. Dimitrijević, “Neki problemi unutrašnjih poslova SFRJ 1966-1970, kao odjek Brionskog plenuma SKJ”, *Bezbednost*, broj 1, 2004, str. 109-125.

(provere za dobijanje putnih isprava), provere o kandidatima za funkcije u organima vlasti i političke funkcije, materijali o rezervnom i demobilisanom kadru JNA i, naravno, dosijeji vođeni iz političkih i ideo-loških razloga. Posle završene revizije (krajem 1968. godine), preostalo je u saveznoj i republičkim SDB 613.768 operativnih dosjea. Ostatak od oko dva miliona dosjea je uništen, predat istorijskim arhivima i drugim organizacijama ili ustupljen vojnim službama bezbednosti. Prema istim podacima, u SDB Srbije je tada preostalo 61.750 operativnih dosjea, a otvaranje novih dosjea je nastavljeno i posle toga. Poznato je i da su dosjei klasifikovani prema "predmetu obrade", odnosno problematici, na dosjea unutrašnjih neprijatelja, ekstremista, terorista, informbirovaca, anarholiberala, klera i drugih "nosilaca antisocijalističkih pojava", kao i na dosje neprijateljske emigracije.

Dosjei su obično vođeni za duži period i uprkos mogućim netačnostima u njima, oni omogućuju da se rasvetli lična sudbina pojedinaca o kojima su vođeni ili barem oni delovi u mozaiku njihovog stradanja koji su njima ili njihovim potomcima ostali nejasni. Kao celina, dosjei pružaju veoma bitne elemente za razumevanje metoda funkcionisanja čitavog komunističkog režima, otkrivajući sam *modus operandi* represije i glavne poluge održavanja režima.

Pored ličnih podataka i informacija o aktivnostima, kontaktima, po našanju i namerama lica koje tajna služba smatra "opasnim po državu i njenu bezbednost", dosjei sadrže podatke o osnovu sumnje, planove akcija, naloge za akcije, izveštaje doušnika i izveštaje o pojedinim akcijama, kao i podatke o službenim licima i doušnicima. U njima se mogu nalaziti službena dokumenta drugih ustanova, zvučni i video zapisi, fotografije, sitni lični predmeti koji su pronađeni ili oduzeti i drugo. Ono što dosjeee čini posebno osetljivim i opasnim dokumentima jesu informacije lične prirode, kao što su: informacije o ličnim navikama lica pod nadzorom, porodici, zdravstvenom stanju, poslovnim i prijateljskim vezama, seksualnim sklonostima, nekažnjenim prekršajima i svemu ostalom što bi moglo da posluži ucenama i manipulacijama.¹⁵ Upravo te osetljive informacije lične prirode čine dosjeee pravim oruđem režimske moći, koja je uvek poticala od tajnog znanja.

Tako dolazimo do najvažnijeg aspekta: svrhe u koju su korišćene informacije prikupljene u dosjeima. Osim za očekivane bezbednosne svrhe, činjenica je da su dosjei korišćeni i u čisto represivne i nelegitimne svrhe. Naime, na osnovu podataka iz dosjea mnogi građani i njihove porodice izlagani su političkim progonima, onemogućavani u školovanju i karijeri,

15 Izložena sadržina dosjea bazira se uglavnom na ostvarenom uvidu u dosjea Štazi-ja. Više o tome: B. Milosavljević i Đ. Pavićević, *navedeno delo*, str. 52. i dalje.

kompromitovani, ucenjivani, lišavani imovine, hapšeni i izlagani torturi, smeštani u psihiatrijske zavode, osuđivani na montiranim procesima ili godinama držani u zatvorima bez suđenja, internirani u logore, netragom nestajali i fizički likvidirani. Zbog toga se može opravdano reći da je atmosfera straha, neslobode i lične nesigurnosti, u kojoj se živilo unutar “gvozdene zavese”, podjednako kao i ona u zemljama aparthejda ili vojnih diktatura, uveliko bila rezultat upravo takvog delovanja tajnih službi i zle upotrebe njihovih dosjera.

Zbog takve uloge mrskih tajnih službi komunističkog režima i njihovih dosjera, u većini bivših komunističkih zemalja nove vlasti su težile da odmah oduzmu i otvore dosjere. Ciljevi takvih napora bili su namirenje duga prema žrtvama i ostvarenje prava na istinu o sopstvenoj prošlosti, na jednoj strani, kao i sprečavanje zloupotreba podataka iz dosjera i reforma službi bezbednosti, na drugoj strani. Međutim, u nekim od tih zemalja navedeni viši i pravedni ciljevi su zamenjeni isključivo jednim manje vrednim: pogonom sitnih doušnika bivših tajnih službi.

Najcelovitiji i najkvalitetniji pristup otvaranju dosjera i ostvarenju idealna tranzicione pravde realizovan je za područje Istočne Nemačke. U slučaju pojedinih zemalja do zakonskog uređivanja otvaranja dosjera, i to uz ne mali broj problema, došlo je kasnije: u Albaniji 1995, u Mađarskoj i Češkoj 1996, u Bugarskoj 1997. i 2001, a u Rumuniji i Makedoniji 1999. godine.¹⁶ Pojedine zemlje su pitanje otvaranja dosjera rešavale u okviru zakonodavstva o lustraciji, dok manji broj njih nije na tom planu ništa učinio, uključujući Rusiju, Sloveniju i Hrvatsku.

Inače, Parlamentarna skupština Saveta Evrope u svojoj rezoluciji 1096 (1996) dala je jasnu podršku otvaranju dosjera: “Skupština pozdravlja stavljanje dosjera tajnih službi na uvid javnosti u nekim bivšim komunističkim totalitarnim zemljama. Ona poziva sve odnosne zemlje da, na njihov zahtev, omoguće zainteresovanim licima uvid u dosje koji su o njima vodile nekadašnje tajne službe”.

3. Slučaj Srbije

Demokratska opozicija Srbije (DOS) je u vreme izborne kampanje 2000. godine uvrstila otvaranje dosjera tajnih službi među deset svojih predizbornih obećanja. Međutim, posle 5. oktobra 2000. godine DOS je počeo da se vlada po načelu “činimo ono što možemo, umesto onoga što je potrebno”.¹⁷ Tu istu strategiju iskusile su i neke druge tranzicione

16 Detaljnije: B. Milosavljević i Đ. Pavićević, *navedeno delo*; Resanović, A., “Otvaranje dosjera tajnih službi – uporedna iskustva”, *Hereticus*, broj 1, 2004, str. 11-30.

17 Moguće je donekle razumeti pasivno držanje DOS-a u pitanjima tranzicione pravde, prvenstveno imajući u vidu nasleđeno katastrofalno stanje u društvu i

zemlje, ali su relativno brzo uviđale da ih ta strategija ne vodi željenom brzom napretku i od nje odustajale. Politička i tajkunska Srbija se, na žalost ogromne većine njenih građana, i dalje drži navedene pogrešne strategije, iako je od 5. oktobra prošlo čitavih sedam godina.

Ukupan saldo onoga što je do sada učinjeno na ostvarenju tranzicione pravde u Srbiji bezmalo je negativan. Najpre je bila doneta odluka o osnivanju Komisije za istinu i pomirenje (29. marta 2001),¹⁸ ali ta komisija nije ni počela sa svojim poslom. Potom je 2003. godine donet Zakon o odgovornosti za kršenja ljudskih prava (zakon o lustraciji),¹⁹ ali ni taj zakon nije do sada primenjivan. I konačno je 2006. godine donet Zakon o rehabilitaciji, čija primena beleži prve važne rezultate. Ostalih zakona, a pre svih onog kojim bi se obezbedilo vraćanje i obeštećivanje oduzete imovine i zakona o otvaranju dosijea, za sada prosto nema.

Kada se radi o otvaranju dosijea, Vlada Republike Srbije je, na pritisak javnosti, učinila jedan sasvim nepodoban pokušaj otvaranja dosijea. Ona je, naime, 22. maja 2001. godine donela Uredbu o skidanju oznake poverljivosti sa dosijea vođenih o građanima Republike Srbije,²⁰ a već 31. maja iste godine tu uredbu izmenila, tako da glasi Uredba o stavljaju na uvid određenih dosijea vođenih o građanima Republike Srbije u Službi državne bezbednosti.²¹

Prema prvočinnoj uredbi, informacije iz dosijea prestaju biti državna tajna, a po izmenjenoj ostaju to i dalje, pa je njihov trajni posednik ista ona služba koja ih je prikupila. Time se ne sprečava mogućnost zloupotrebe tih informacija. Inače, prema uredbi građani su mogli da, pod nadzorom i uslovima koje postavlja ista služba, samo zavire u ono što im je ponuđeno kao njihov dosije, bez prava da dobiju kopiju ili prepis dokumenata, kao i uz obavezu da o sadržini dosijea ne govore drugima. Od svih kategorija dosijea, uredbom je obuhvaćena samo kategorija onih koji su vođeni o tzv. unutrašnjim neprijateljima, odnosno ekstremistima i teroristima, a ne i ostale kategorije. Mogućnost uvida u dosije zavisila je u punoj meri od volje same službe, kojoj se građanin obraćao pitanjem da li o njemu postoji dosije i koja je na to pitanje davala odgovor bez ikakve spoljne kontrole. I tako suženu mogućnost uvida mogli su, osim toga, da koriste jedino državljanji Srbije.

ekonomiji. Takođe je jasno da je DOS bio koalicija 18 političkih stranaka i da u takvom "udruženju" nije bilo lako postići saglasnost o mnogim pitanjima, što se relativno brzo i pokazalo raspadom te koalicije. Ipak, svi takvi argumenti ne mogu biti opravdanje za oklevanje i nesnalažanje u prvim mesecima vlade DOS-a.

18 *Službeni list SRJ*, broj 15/2001.

19 *Službeni glasnik RS*, broj 58/2003.

20 *Službeni glasnik RS*, broj 30/2001.

21 *Službeni glasnik RS*, broj 31/2001.

Zbog tako zamišljene tehnike uvida u dosijee, samo neznatan broj građana je iskoristio pruženu priliku, a oni koji su o svojim dosjeima kasnije u javnosti govorili tvrdili su da su bili pažljivo precišćeni i da se poslednje informacije u njima završavaju sa 1990. godinom.²² Ustavni sud Srbije je konačno istu uredbu oglasio neustavnom (2003. godine), budući da se samo zakonom može uređivati materija podataka o ličnosti.²³

U Narodnoj skupštini do sada nije bilo ni jedne podnete zakonodavne inicijative za donošenje zakona o otvaranju dosjera, mada se sama Vlada bila obavezala navedenom uredbom da će predlog takvog zakona uputiti Narodnoj skupštini. Koliko je javnosti poznato, u dva navrata su manje političke stranke upućivale Vladi svoje predloge za donošenje zakona o otvaranju dosjera, ali ti predlozi nisu dobili podršku Vlade.

Na drugoj strani, dve nevladine organizacije su zajedno izradile model zakona o otvaranju dosjera i uputile ga aprila 2004. godine ministru unutrašnjih poslova i direktoru BIA.²⁴ U odgovoru na dostavljeni predlog, Ministarstvo unutrašnjih poslova je, između ostalog, ukazalo na to da ovakav zakon može “ugroziti bezbednosne interese u celini i posebno u međunarodnim odnosima”, kao i da je “u suprotnosti sa principima i metodologijom rada Bezbednosno-informativne agencije, a pre svega načelom konspirativnosti”. Za razliku od toga, BIA je u svom odgovoru istakla da je svesna činjenice da je ljudsko pravo na uvid u lične podatke sastavni deo koncepta ljudskih prava i sloboda i da je to pravo zagarantованo Evropskom konvencijom o ljudskim pravima. Uz to je navela da je “suštinski i egzistencijalno zainteresovana za što bržu i kvalitetniju izradu zakona o dosjeima”, čime bi se njoj “omogućilo oslobođanje od tereta prošlosti”. Međutim, iznela je značajnu rezervu u pogledu mogućnosti da se time oteža ili “sasvim uništi budućnost poslova bezbednosti”.²⁵

Izneta argumentacija protiv otvaranja dosjera (u odgovoru MUP-a na veoma direkstan, a u odgovoru BIA na manje direkstan način) nije, međutim,

22 I. Janković, “Šta sam video u svom dosjeu”, *Hereticus*, broj 1, 2004, str. 48-51.

23 U Crnoj Gori je, na temelju teksta srpske uredbe, bila doneta identična uredba (Uredba o stavljanju na uvid dosjeva vođenih o građanima Republike Crne Gore u Službi državne bezbjednosti, *Službeni list Republike Crne Gore*, broj 45/2001), ali u toj zemlji ova uredba nije izazvala značajnije interesovanje građana, niti Ustavnog suda.

24 Taj predlog je upućen posle javnog obećanja i poziva ovim organizacijama da to učine, koje je uputio ministar unutrašnjih poslova na međunarodnoj konferenciji, održanoj u Vrnjačkoj Banji u februaru 2002. godine. Predlog Centra za antiratnu akciju i Centra za unapređivanje pravnih studija dostupan je na sajtovima tih organizacija: www.caa.org.yu i www.cups.org.yu, a objavljen je i u časopisu *Hereticus*, broj 1, 2004, str. 59-76.

25 Odgovori MUP i BIA objavljeni su takođe u časopisu *Hereticus*, broj 1, 2004, str. 77-81.

ni u čemu nova. Gotovo identične razloge protiv otvaranja dosjeva iznosili su protivnici otvaranja dosjeva KGB, prilikom razmatranja nacrta zakona o otvaranju dosjeva 1993. godine.²⁶ I tu se tvrdilo da otvaranje dosjeva može paralizati rusku obaveštajnu zajednicu, kao i da iza te ideje verovatno stoji zapadne obaveštajne službe, koje žele još uvek moćne ruske službe da vide razoružane. Naravno, tu se radi o svesnoj zameni teza, jer su u svim zemljama koje su ovo pitanje rešavale isključivo otvarani dosjevi vođeni o građanima iz političkih i ideoloških razloga, uz uslov da prethodno budu uklonjene informacije koje su još uvek aktuelne za bezbednost zemlje. Uz to je otvaranje dosjeva koja imaju aktuelan bezbednosni značaj odloženo dok bezbednosni interesi to nalažu. Protivljenje bezbednosnih službi otvaranju dosjeva je sasvim drugačije prirode: one ne žele da javnost dozna razmere njihove umešanosti u represiju pod starim režimom, kao ni da oni njihovi pripadnici koji su skrivili zločine budu procesuirani.

U situaciji potpune nespremnosti Vlade i Narodne skupštine da zakonom reše ovo pitanje, BIA je na svoju inicijativu najpre odlučila da deo starih dosjeva predala Arhivu grada Beograda (dosjevi iz perioda Kraljevine SHS i Jugoslavije, perioda Drugog svetskog rata i neposrednog poratnog perioda), a potom i Arhivu Srbije (dosjevi stariji od 30 godina). Očigledno je da takav korak najviše odgovara onima koji su stvarali dosjeee, kao i da najmanje odgovara građanima o kojima su dosjeee vođeni i čitavom društvu, odnosno interesima tranzicione pravde. Takvo predavanje dosjeva može da se vrši selektivno i uz uklanjanje ili menjanje dokumenata koji inkriminišu tajne službe, a da nad time niko nema kontrolu. Građani ne mogu čak ni da ostvare uvid u ono što je arhivima predano, barem ne dok arhivi ne srede i ne pripreme masu novodobijene građe za stavljanje na uvid. Ta građa i nije tipična arhivska građa, pa ostaje otvorenim pitanje pod kojim bi se uslovima ona stavila na uvid zainteresovanim građanima, a eventualno i istraživačima. Postojeći arhivski propisi ne sadrže odgovore na specifična pitanja koja nameće otvaranje dosjeva i zaštita podataka o ličnosti u njima.

Na taj način je delimično onemogućeno ili odloženo ostvarenje pravih ciljeva koji su u drugim zemljama postignuti otvaranjem dosjeva. U prvom redu, građani se lišavaju mogućnosti uvida u dosjeva "mlađa" od 30 godina, što je suprotno njihovom priznatom pravu na upoznavanje sa ličnim podacima koji se o njima vode u zbirkama podataka državnih institucija. Tako građani ne mogu doznati kakav je uticaj na njihovu ličnu sudbinu imala tajna služba starog režima, pa ni pokrenuti postupke za rehabilitaciju u svim slučajevima u kojima je ta mera opravdana.

26 Više o tome: B. Milosavljević i Đ. Pavićević, *navedeno delo*, str. 59-60.

Istim putem se čitavo društvo lišava prava da spozna istinu o značajnom delu svoje prošlosti. Ta vrsta istine je neophodna svakom društvu koje želi da prevaziđe svoju lošu prošlost i neopterećeno prošlošću krene u demokratsku budućnost. O toj društvenoj potrebi svojevremeno je, prilikom posete Jasenovcu, patrijarh German izrekao ove značajne reči: “*Spremni smo da oprostimo, ali ne i da zaboravimo*”. Jer narodi koji nisu spremni da se suoče sa istinom o svojoj prošlosti i da tu istinu pamte, rizikuju da lošu prošlost iznova preživljavaju.²⁷ Svaka nacija mora da stavi pod kontrolu duhove sopstvene prošlosti, a život u srećnoj laži ne sme biti privilegija koju nudi nova vlast u Srbiji, jer se na tome upravo zasnivao život u komunizmu.

Konačno, zadržavanjem dosjera u BIA i vojnim službama bezbednosti ne otklanja se opasnost od zloupotreba podataka u dosjema, odnosno ne sprečava se mogućnost manipulisanja tim podacima od strane nesavesnih političara (čega je, po svemu sudeći, bilo u nekoliko proteklih godina).²⁸ Ni same navedene službe, kako pokazuju dosadašnji po dometu skromni pokušaji, očigledno ne mogu biti brzo i uspešno reformisane bez otvaranja dosjera, udaljenja iz njihovog sastava onih koji su odgovorni za kršenja ljudskih prava i prekida sa starom, demokratiji nesaglasnom praksom rada.

Zbog svega toga zalažemo se za hitno donošenje zakona o otvaranju dosjera, kojim bi se svi dosjeli o građanima vođeni iz političkih ili ideoloških razloga oduzela iz poseda tajnih službi i na adekvatan način stavili na uvid građanima o kojima su vođeni, kao i odgovarajućim pravosudnim institucijama i naučnim institucijama koje bi proučile mehanizme delovanja bivšeg autoritarnog režima u komunističkoj Jugoslaviji i onog u Srbiji devedesetih godina.

27 Više o tome, a naročito o iskustvima Južnoafričke Republike videti: A. Borejn, *Zemlja zderane maske*, Samizdat FreeB92, Beograd, 2001; *Suočavanje sa prošlošću*, priredili A. Borejn, Dž. Levi i R. Šefer, Samizdat FreeB92, Beograd, 2000; *Zalečenje nacije*, priredili A. Borejn i Dž. Levi, Samizdat FreeB92, Beograd, 2000.

28 O tome i argumentima za otvaranje dosjera videti: V. Vodinelić, “Otvaranje dosjera političke policije: dockan je ili ipak nije?”, *Hereticus*, broj 1, 2004, str. 31-40.

Bogoljub Milosavljević

OPENING OF INTELLIGENCE SERVICE FILES
AND REHABILITATION OF THE VICTIMS
OF THE AUTHORITARIAN REGIMES

Summary

The positive outcome in the court proceeding for rehabilitation of victims of the authoritarian regimes to a great extent depends on the availability of data entered in files and other documents of the repressive mechanisms of these regimes. All those documents present genuine “archives of repression” and the first part point to the importance of identifying institutions which may possess documents on repression and are of importance for the success of rehabilitation. The second part of the article places emphasis on the files of intelligence services which had a task of preventing anything that may endanger the authoritarian regime or jeopardise the false picture of the regime. All those who were considered political and ideological opponents of the regime either living in the country (“internal enemies”) or had escaped abroad (“enemy migration”) were under the attack of those services. Information from files were used for undertaking repressive actions, including show trial court proceedings and deprivation of life, freedom and other rights without judicial and administrative decisions; thus, those files are a key part of the “repression archives” and are of greatest importance for rehabilitation purposes. The opening of the secret service files (presented in the third part of the article) has also other objectives, which are very significant for the process of facing and overcoming the legacy of the past, as well as for the successful reform of secret services. However, the time from the year 2000 was not used in Serbia for the aforementioned process; instead of decisive action the new government aspired to delay the whole process by justifying it with other problems and difficulties which always existed. The strategy, experienced by some transitional countries is not the one that ensures rapid economic, social, political and moral progress of Serbia.

Key words: rehabilitation, victims of authoritarian regimes, files of intelligence services, experiences of the Republic of Serbia and other post communist countries.

Mirjana Jovanović-Tomić, Srđan Sikimić

advokati, Novi Sad

INSTITUT REHABILITACIJE NA PROSTORU BIVŠE JUGOSLAVIJE

Rezime: Autori polaze od teze da je pravno savladavanje prošlosti i uspostavljanje diskontinuiteta sa mehanizmima vladavine partijske države prioritetni zadatak novonastalih država na prostoru bivše Jugoslavije. U tom kontekstu rehabilitacija političkih osuđenika i kažnjjenika je jedan od prvih koraka demokratske vlasti posle obaranja autoritarnog režima. Ona predstavlja važnu pretpostavku za politički i moralni oporavak društva koje je decenijama bilo pod jarmom autoritarne, partijske države, i uslov za izgradnju modernog demokratskog društva. Nakon toga podrobno je analiziran institut rehabilitacije političkih osuđenika i kažnjjenika na prostoru bivše Jugoslavija: u Hrvatskoj, Sloveniji, Makedoniji i Srbiji.

Ključne reči: partijska država, SFR Jugoslavija, tranzicija, pravna država, rehabilitacija u Hrvatskoj, Sloveniji, Makedoniji i Srbiji

“Falk: Misliš li da su ljudi stvorenici radi država?

Ili da države postoje radi ljudi?

Ernst: Izgleda da mnogi žele da tvrde ono prvo.

Ali ovo drugo je verovatno istinitije.”

Lesing

1.

Evropska istorija tokom dvadesetog veka, između ostalog, beleži podatak da su mnoge zemlje na tlu Evrope proživele diktature, preokrete, dezintegracije i ujedinjavanja.

Tako je na početku dvadesetog veka Britanija izgubila Irsku, Nemačka je prošla dezintegraciju (na Istočnu i Zapadnu), a potom reintegraciju, dok je Španija pola veka bila pod totalitarnim režimom i sl.

Nastalu na početku 20 veka, Jugoslaviju je na kraju tog istog veka, dok se Evropa ujedinjavala i uspostavljala nove oblike razumevanja i saradnje, zadesio raspodjeljeni snažnom destrukcijom, neprijateljstvima i oružanim sukobima između dosadašnjih suseda i srodnih naroda, što je ne samo iznenadilo Evropu sviknutu na procese dezintegracije, već ju je i snažno potresao. Kao uostalom i ceo svet.

Koncept na kome se temeljio sistem Jugoslavije, od pedesetih godina dvadesetog veka pa do njenog raspada, bio je zasnovan na marksističkoj ideji o *odumiranju državnih funkcija* tako što će one biti zamjenjene samoupravnim-podruštvljenim funkcijama. U tom smislu je i socijalizam kao društveni poredak bio određen i definisan kao prelazni period između kapitalizma i komunizma, odnosno kao prelazni period između državnog i bezdržavnog stanja. U tom prelaznom periodu država je sve više podruštvljavala, a to sve radi odumiranja svih njenih državnih funkcija.

Politička elita oličena u partiji – savezu komunista – je, verujući u ideološki koncept odumiranja države, decentralizovala i podruštvala sve funkcije države do tog stepena da je država praktično ostala bez mehanizama da se odupre raznim unutrašnjim i spoljašnjim izazovima koji su se unutar Jugoslavije pojavili osamdesetih godina dvadesetog veka.

Zasnovana na ideološkom konceptu, država Jugoslavija je kao ideološka država nužno sledila sudbinu svoje političke elite – Saveza komunista. Savez komunista bio je avangarda koja svoj legitimitet nije sticala na izborima već ga je zasnivala na svojoj sposobnosti da vidi dalje i da na osnovu toga interpretira viziju društvenog razvoja.

Ta vizija je bila ključni elemenat društvene konstrukcije.

Politička elita – Partija, bila je središte stvarne moći, a partijski funkcioneri kao pripadnici te političke elite imali su odlučujuću reč.

Jugoslavija nije postojala primarno kao država, već kao antidržava, kao ideološka zajednica.

Svedena na ideološki projekat, kao ideološka zajednica koja se temeljila na zajedničkom konceptu socijalizma, koji je na kraju sopstvena ideologija odumiranja države razorila, Jugoslavija ovo unutrašnje razaranje socijalizma nije mogla da prezivi.

Odumiranje osnovnih funkcija jugoslovenske države – odbrane, spoljne politike, unutrašnje bezbednosti, ekonomskog sistema, bili su glavni razlog da država u Jugoslaviji, ostavši bez svojih funkcija, naprsto nije mogla da učini ono što je dužnost svake države kada nastanu takve prilike i okolnosti – da svojim mehanizmima spreči međusobne, oružane sukobe.

Zbog toga je raspad države Jugoslavije bio tako nasilan, haotičan i tragičan.

2.

To je razlog zbog čega su novonastale države na prostoru bivše Jugoslavije suočene sa jednim od najvažnijih i najodgovornijih pitanja u uspostavljanju vladavine prava – pravno savladati prošlost i raskinuti sa mehanizmima vladavine partijske države.

Republika Srbija

U postupku pravnog prevladavanja prošlosti u Srbiji je, pre donošenja novog Ustava, 2003. godine donet Zakon o odgovornosti za kršenje ljudskih prava (o lustraciji), a 2006. godine Zakon o rehabilitaciji. Oba zakona doneta su na osnovu Ustava Srbije, koji je usvojen 1990. godine.

Pravo na rehabilitaciju i naknadu štete je kao posebno pravo utvrđeno tek novim Ustavom Srbije, usvojenim 2006. godine (čl. 35. Ustava Srbije, *Sl. glasnik RS*, br. 98/2006). Ustavom je propisano da se svakom ko je bez osnova ili nezakonito lišen slobode, pritvoren ili osuđen za kažnjivo delo priznaje pravo na rehabilitaciju, naknadu štete od Republike Srbije i druga prava utvrđena zakonom.

Zakonom o rehabilitaciji (*Sl. glasnik RS*, br. 33/2006) obuhvaćena su lica koja su bez sudske ili administrativne odluke lišena iz političkih ili ideoloških razloga života, slobode ili nekih drugih prava, od 6. aprila 1941. godine pa do stupanja na snagu ovog zakona, a imala su prebivalište na teritoriji Srbije.

Zakon je propisao postupak koji se ne vodi ex officio, već se pokreće podnošenjem zahteva zainteresovanog lica okružnom суду prema prebivalištu odnosno sedištu podnosioca zahteva, ili mestu gde je izvršen progon ili nepravda.

Rešenje kojim se usvaja zahtev za rehabilitaciju ima za posledicu ništavost odluka od trenutka donošenja, kao i ništavost svih njenih pravnih posledica, uključujući kaznu konfiskacije imovine.

Ukoliko sudska ili administrativna odluka nije ni bila doneta, u rešenju kojim se usvaja zahtev za rehabilitaciju utvrđuje se da je rehabilitovano lice bilo žrtva progona i nasilja iz političkih i ideoloških razloga.

Na rešenje kojim se odbija zahtev za rehabilitaciju može se izjaviti žalba Vrhovnom судu Srbije.

Iz navedenog jasno proizlazi da se ovim zakonom otklanja nezakonita povreda ljudskih prava, odnosno daje se pravo na satisfakciju žrtvama samovolje bilo da je ta samovolja posledica političkih ili ideoloških razloga.

Imajući u vidu upravo ovaj cilj Zakona, postavlja se pitanje davanja prava pravnom licu kao zainteresovanom licu za podnošenje zahteva za rehabilitaciju, koje je predviđeno članom 2. ovog zakona.

Kako je donošenje ovog zakona najneposrednije vezano za pravni okvir prevladavanja prošlosti – u uslovima postojanja Zakona o nevažnosti pravnih propisa donetih pre 6. aprila 1941. godine, nejasno je obuhvatnje Zakonom o rehabilitaciji i ratnog perioda od 6. aprila 1941., kada je na vlasti bio okupator i kada Jugoslavija nije bila jedinstvena država.

Posebno se ukazuje na koliziju odredbe čl. 5. Zakona o rehabilitaciji sa odredbama čl. 10. st. 2. i čl. 11. st. 2. Zakona o nevažnosti pravnih propisa donetih pre 6. aprila 1941. godine i za vreme neprijateljske okupacije.

Drugi propisi, koji su neophodni u okviru koncepta pravnog prevladavanja prošlosti – o pravima žrtava političkih i ideoloških nasilja, o otvaranju dosjeva, o restituciji, država Srbija još nije donela, a usvojeni Zakon o lustraciji se ne sprovodi.

Republika Hrvatska

U Hrvatskoj je ovom pitanju posvećena pažnja i to tako što je u Ustavu Hrvatske, koji je usvojen 22. decembra 1990. godine, u delu koji se odnosi na “Osobne i političke slobode i prava”, u čl. 25. st. 4. propisano da “Svako ko je bio nezakonito liшен slobode ili osuđen ima u skladu sa zakonom pravo na odštetu i javno izvinjenje”.

Na osnovu ove navedene ustavne odredbe, Sabor Hrvatske je Zakonom o pravima bivših političkih zatvorenika uredio prava bivših političkih zatvorenika (28. maja 1991.). Naime, ovim zakonom uređena su prava iz penzijskog i invalidskog osiguranja, prava iz rada i po osnovu rada bivšim političkim zatvorenicima, kao i pravo na naknadu štete zbog nepravedne osude, progona, zlostavljanja, kao i društvene i druge diskvalifikacije.

U čl. 2. ovog zakona posebno je definisano ko se smatra političkim zatvorenikom – “hrvatski državljanin koji ima prebivalište na području Republike Hrvatske ako je radi svojih političkih uverenja i političkog otpora i borbe za samostalnu hrvatsku državu bio liшен slobode u razdoblju od 01. decembra 1918. godine do 08. oktobra 1991. godine”.

Političkim zatvorenikom se može smatrati i hrvatski državljanin koji nema prebivalište na području Republike Hrvatske, ako ispunjava ostale uslove iz st. 1. čl. 2., i ako je do dana stupanja na snagu ovog zakona imao na području Republike Hrvatske prebivalište najmanje deset godina.

Pored toga, ovim zakonom je kao izuzetak predviđeno da se status bivšeg političkog zatvorenika može priznati odlukom nadležnog tela osobi koja ne ispunjava ovim zakonom propisane uslove, ako je to u interesu Republike Hrvatske (čl. 2. st. 3.).

Svojstvo bivšeg političkog zatvorenika se dokazuje odlukom organa na osnovu koje je to lice bilo lišeno slobode. Pored toga, ovo svojstvo može se stići na osnovu obrazloženog mišljenja Hrvatskog društva političkih zatvorenika (čl. 2. st. 4.).

Vreme trajanja lišenja slobode se po ovom zakonu, pod određenim uslovima, priznaje u penzijski staž.

Inače za materijalnu i nematerijalnu štetu bivših političkih zatvorenika odgovara Republika Hrvatska, a visina štete se utvrđuje saglasno propisima o naknadi štete.

Sabor Hrvatske je 24. septembra 1996. godine usvojio *Zakon o opštem oprostu* kojim se daje opšti oprost od kaznenog progona i postupaka počiniocima kaznenih dela počinjenih u agresiji, oružanoj pobuni ili oružanim sukobima, te u vezi s agresijom, oružanom pobunom ili oružanim sukobima u Republici Hrvatskoj.

Zakonom je propisano da se oprost odnosi na izvršenje pravosnažnih presuda koje su izrečene počiniocima krivičnih dela, a koja su učinjena u periodu od 17. avgust 1990. do 23. avgusta 1996. godine.

Oprost ovim zakonom podrazumeva da se protiv učinioca krivičnih dela neće preduzimati krivični progon, a krivični postupak se neće pokretati, dok će se krivični progon koji je pokrenut obustaviti. Pokrenuti krivični postupak će se takođe obustaviti po službenoj dužnosti.

Od oprosta su izuzeti počinoci najtežih povreda humanitarnog prava koja imaju karakter ratnih zločina (čl. 3.).

Republika Slovenija

U Sloveniji je ovo pitanje regulisano tako što je na osnovu Ustava Slovenije, koji je usvojen 23. decembra 1991. godine, u čl. 26. u odeljku "Ljudska prava i osnovne slobode", usvojen *Zakon o popravi krivic* (ZP-Kri) (25.10.1996.).

Ovom odredbom Ustava priznato je pravo na naknadu štete svakom kome je u vezi sa vršenjem službe ili kakve druge delatnosti državnog organa, organa lokalne samouprave ili nosilaca javnih ovlašćenja, proučvpravnim ponašanjem učinjena šteta.

Zakonom o popravi krivic je uređeno pitanje prava na naknadu štete i pravo na penzijsko i invalidsko osiguranje bivšim političkim zatvorenicima koji su nepravedno osuđeni, proganjani i zlostavljeni.

Svojstvo bivših političkih zatvorenika po ovom zakonu imaju lica koja su u periodu od 15. aprila 1945. do 2. jula 1990. godine na području Republike Slovenije nepravično i suprotno načelu i pravilima pravne države iz političkih i ideooloških razloga osuđena u sudskom ili upravnom postupku na kaznu lišenja slobode (čl. 2.).

Žrtvama protivpravnog oduzimanja života, po ovom zakonu, smatraju se i lica koja su nepravično i suprotno načelu i pravilima pravne države osuđena na smrt i smrtna kazna je bila izvršena nad njima.

Pored toga, svojstvo bivših političkih zatvorenika imaju i lica koja su protivpravno lišena slobode pred sudovima drugih republika ili federacija bivše Jugoslavije ako u momentu donošenja ovog zakona imaju stalno prebivalište na području Republike Slovenije i ako su državljeni Republike Slovenije.

Ovim zakonom je detaljno regulisano pravo na štetu, kao i postupak u kojem se ova prava ostvaruju.

Republika Makedonija

U Makedoniji kapaciteti u pravnom prevladavanju prošlosti su minimalno iskorišćeni. Naime, za sada je u ovoj Republici usvojen Zakon o lustraciji, dok je u toku postupak za donošenje Zakona o rehabilitaciji.

3.

Analizom ustavnih i zakonskih odredaba u državama koje su nastale nakon raspada Jugoslavije, može se uočiti da su Hrvatska i Slovenija najviše učinile na prevladavanju prošlosti. Pre svega, i Hrvatska i Slovenija su odmah nakon otcepljenja donele ustave kojima su postavljeni temelji za vladavinu prava, što svakako predstavlja osnovnu pretpostavku za realizaciju punog kapaciteta savladavanja prošlosti. Na temelju donetih ustava, i Hrvatska i Slovenija su još pre sedamnaest godina usvojile zakone kojima su licima koja su bila lišena slobode u određenom periodu priznata svojstva političkih zatvorenika i kojima su kao takvima priznata i prava na novčanu naknadu i prava na penzijsko i invalidsko osiguranje.

Pored toga, mora se ukazati i na okolnost da je u Hrvatskoj postignut određeni društveni konsenzus u odnosu na oružane pobune ili oružane sukobe koji su se dogodili na području Hrvatske u periodu od 17. avgusta 1990. do 23. avgusta 1996. godine. Naime, kao što je napred navedeno, usvajanjem Zakona o općem oprostu od odgovornosti su oslobođeni "svi počinitelji kaznenih djela počinjenih u agresiji, oružanoj pobuni ili oružanim sukobima te u svezi sa agresijom, oružanom pobunom ili oružanim sukobima u Republici Hrvatskoj". Izuzeti su samo počinitelji najtežih povreda humanitarnog prava koja imaju karakter ratnih zločina (genocid, ratni zločin protiv civilnog stanovništva, protiv ranjenika i bolesnika, protiv zarobljenika... – čl. 3. Zakona).

Na ovaj način se država kroz amnestiju, odnosno kroz negonjenje počinilaca opredelila za politiku oprštanja i pomirenja, a koja je u suštini politika zaborava, da bi se konfliktne tenzije u društvu postepeno smirivale i gubile.

Srbija je u ovim procesima na početku.

Pred Srbijom se, pre svega, kao osnovni zadatak postavlja – raskid sa mehanizmima vladavine partijske države.

Tek kada se učini taj korak, moguće je odrediti pravce i nivoe pravnog savladavanja prošlosti, koja zaista svom svojom težinom pritiska Srbiju i uzrok je mnogih konfliktnih tenzija u srpskom društvu, a koje se bez

postojanja pravnih okvira razrešavaju vanpravnim mehanizmima, među koje spada i uzimanje pravde u svoje ruke.

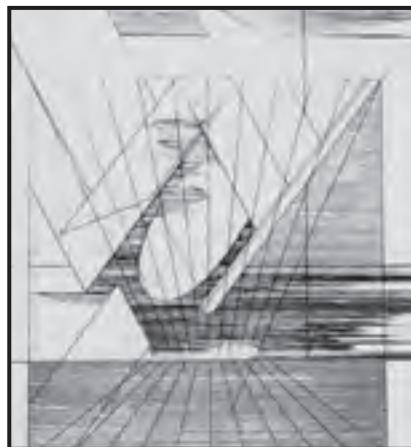
*Mirjana Jovanović-Tomić,
Srđan Sikimić*

INSTITUTION OF REHABILITATION IN THE TERRITORY OF FORMER OF YUGOSLAVIA

Summary

The author starts from the thesis that the legal overcoming of the past and establishing discontinuity with the ruling mechanism of the partisan state is a priority task of the newly established states in the territory of the former Yugoslavia. In that context, the rehabilitation of political convicts is one of the first steps of the democratic government after the removal of the authoritarian regime. It represents an important presumption for the political and moral recovery of the society which was for decades under the thumb of the authoritarian and partisan state and the condition for the establishment of a modern democratic society. Following that it is necessary to analyse the institution of rehabilitation of political convicts in the territory of former Yugoslavia: in Croatia, Slovenia, Macedonia and Serbia.

Key words: partisan state, Socialist Federal Republic of Yugoslavia, transition, Rechtsstaat, rehabilitation in Croatia, Slovenia, Macedonia and Serbia.

Stojan Ćelić – *Crtež*

Vladimir V. Vodinelić

Centar za unapređivanje pravnih studija, Beograd

ZAKON O REHABILITACIJI: TUŽNA PRIČA SA MOŽDA SREĆNIM KRAJEM

Rezime: Srbija je zemlja pravno nesavladane autoritarne prošlosti. Vlada je bez zaokružene politike pravnog savladavanja prošlosti, a nijedan do sada proizveden pravni instrument savladavanja autoritarne prošlosti, ili pak njegova primena, nisu adekvatni. U katalogu neprimerenih sredstava vidno mesto zauzima Zakon o rehabilitaciji, donet 2006. godine, liliputanski po svojim dimenzijsama, džinovski po svojim manama. I njegovi manjkovi, ali i viškovi koje sadrži, prikazani u jednom izboru u ovom tekstu, stavljuju sudove pred zadatak, koji se save-snom izradom Zakona mogao izbeći, da, u ambijentu pravne nesigurnosti, nalaze rešenja koja je Zakon ostao dužan, ali i pred nerešive zadatke, pošto ih prinuđuje da, u ambijentu pravne države, krše i njega i pravni poredak. Dobra vest je da je ministar pravde 2008. godine obrazovao radnu grupu da izradi novi zakon. Ako se uklone neopravdani manjkovi i viškovi sadašnjeg zakona, tužno započeta priča o pravnom okviru rehabilitacije političkih osuđenika i kažnjenika u Srbiji dobiće priliku za srećan kraj: rehabilitacija, ta etički i pravno nesporna i plemenita institucija, dobiće u Srbiji novi zakon o rehabilitaciji, konačno sposoban da dostigne dostojanstvo svoga naziva.

Ključne reči: pravno savladavanje autoritarne prošlosti, rehabilitacija političkih osuđenika i kažnjenika, mane Zakona o rehabilitaciji 2006, izrada novog zakona o rehabilitaciji

Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu odgovarajuće je mesto za skup sa ovakvom temom. Kada je reč o autoritarnoj prošlosti, on predstavlja Srbiju u malome. Dvojica naših kolega već spomenuše kako je ovaj fakultet u svojim redovima imao žrtve autoritarizma. Tačno je. Ali ne sme ostati nepopunjena ni ona druga kolona u knjigovodstvu autoritarne prošlosti: kolona počinioca. Jer je ovaj fakultet u svojim redovima imao i takve koji su iz političkih motiva povredivali tuđa ljudska prava, dok je, uostalom, samom činjenicom da je u vreme autoritarizma dao diplome bar polovini svih pravnika u Srbiji, na njemu obrazovan najveći broj onih sudija i drugih pravnika koji su, kao instrumenti političke represije, učestvovali u proizvođenju autoritarne prošlosti.

Srbija je zemlja pravno nesavladane prošlosti. Dva su uslova neophodna da bi se prošlost pravno savladala. S jedne strane, da demokratska vlast ima izgrađenu politiku savladavanja autoritarne prošlosti, da je ta politika celovita, koherentna i da je se vlast dosledno pridržava, a sa druge strane, da vlast stvori adekvatan pravni instrumentarijum za realizaciju takve politike pravnog savladavanja prošlosti. Toga u Srbiji nikada nije bilo posle oktobra 2000., niti ga ima sada. Manjka na obe strane, pa i na strani adekvatnih pravnih sredstava za savladavanje autoritarne prošlosti. Bilo bi, uostalom, i čudno da vlada koja nema izgrađenu politiku savladavanja autoritarne prošlosti ipak proizvede kroz parlament valjana sredstva za pravno savladavanje prošlosti.

U ovoj prilici evo tek nekih ilustracija pojedinih nedoslednosti u kompleksu pravnog savladavanja ovdašnje autoritarne prošlosti. Opšti zakon o vraćanju imovine, svojevremeno oduzete iz ideoloških razloga, i o obeštećivanju za tako oduzetu imovinu, sa čijim nacrtom je nadležno ministarstvo izašlo u javnost pre koji mesec, kao da nije stvoren u istoj zemlji Srbiji, u kojoj je, pre samo dve godine, donet Zakon o vraćanju imovine i obeštećivanju crkava i verskih zajednica. Taj zakon obavezuje državu da crkvi vrati sve što može, a ako ne može, da joj da naknadu, i to punu, tržišnu. Sjajno. Ali nikako nije sjajno što sada nacrt opštег zakona za sve ostale žrtve oduzimanja imovine iz ideoloških razloga predviđa da one neće dobiti sve što bi moglo da im se vrati, niti je sjajno što oni koji bi dobijali naknadu, ali ne u naturi, nikako neće dobiti punu, tržišnu naknadu. Ovakva nedoslednost u pravnom savladavanju prošlosti vodi novim žrtvama, jer opravdano favorizuje jedne žrtve (crkvu), a druge (sve ostale) ničim opravdano diskriminiše. Takođe, ničim se ne dâ opravdati to što su prvo donete uredbe o otvaranju dosjeva političke policije, a da, nakon što su potom proglašene protivustavnim iz razloga što ta materija mora da se uređuje zakonom a ne podzakonskim aktima, nikada nije donet zakon. Manifestacija nedoslednosti u pravnom savladavanju autoritarne prošlosti jeste i to što je donet zakon o odgovornosti za kršenje ljudskih prava u prošlosti, popularno, o lustraciji, a da on potom nije doživeo ni časka primene. Zbog naknadnog manjka političke volje! U znaku jedne, samo drugačije nedoslednosti, stoji i zakon koji nas je danas ovde okupio: oformila se, mada vrlo kasno, na sreću ipak dovoljna politička volja da rehabilitacija političkih osuđenika i kažnjjenika postane pravna obaveze države, ali je za tu svrhu donet, na nesreću, jedan loš zakon o rehabilitaciji, koji, na sreću, ipak živi tako što sudovi čine i ono što u pravnoj državi nikako nije njihov zadatak. Sve nedoslednosti u izgradnji domaćeg sistema pravnog savladavanja autoritarne prošlosti, iako se ničim ne mogu pravdati, mogu se objasniti, ali nikome od nas od

tog razumevanja nije bolje, budući da nikako ili vrlo ograničeno možemo da utičemo na uzroke njihovog pojavljivanja.

Pravno savladavanje autoritarne prošlosti, kao i ta prošlost sama, ima dve strane. Stranu žrtve, i stranu počinilaca. Kompletno pravno savladavanje autoritarne prošlosti podrazumeva da se za žrtve učini što se može, ali i da se protiv učinioца učini što je potrebno. Nedovoljnosti u tom pogledu naročito se osećaju ako je reč o zemlji koja, kao Srbija, jeste puna žrtava, ali je puna i počinilaca. Zato što je ovde autoritarizam dugo trajao, a bio bogatih pojavnih oblika, samo se bolje uočava da je kod nas, što se tiče pravnog savladavanja autoritarne prošlosti, na delu asimetrija, koja je rezultirala time da su u Srbiji, i posle silaska autoritarizma sa istorijske scene, negdašnji počinioци mnogo bolje prošli negoli žrtve. I to se može objasniti, ne i opravdati, time što među političkom elitom ne manjka onih koji su bili počinioци ili saučesnici, ili polutani, svakako bliži počiniocima negoli žrtvama.

Što se Zakona o rehabilitaciji tiče, kasno je nastao u odnosu na vreme promene – tek 2006., a ipak ne valja – uprkos tome što su zakonopiscu i zakonodavcu stajala na raspolaganju iskustva tolikih tuđih, već ranije donetih zakona. Nema nigde rehabilitacionog zakona koji bi po svojim nedostacima bio ravan našem. Zakon je rođen teško bolestan. Reč je o urođenim konstrukcijskim nedostacima koji su nepopravljivi, a ne o estetskim manama. Ovakav zakon нико nije zasluzio. Ni žrtve, radi kojih bi trebalo da je donet u prvom redu, ni pravosuđe, kojem bi on trebalo da omogući da se za žrtve učini što je potrebno, ni država Srbija, koja bi putem primene zakona u pravosuđu trebalo da bar ublaži svoje dugove koje su ranije vlasti ove zemlje stvorile prema žrtvama.

Već je sam naziv zakona neprimeren. Ovo nije zakon o rehabilitaciji, mada je tako nazvan, nego o jednom isečku rehabilitacije: samo o pravnom poništavanju odluka donetih iz političkih motiva. Rehabilitacija obuhvata, međutim, niz drugih mera, kojih u zakonu nema. Brojne žrtve političke represije platile su novčane kazne, a ovde nema ničega o tome da bi kazne valjalo vratiti, i to valorizovano. Država koja pravno stavlja van snage akte o kažnjavanju, a i dalje zadržava naplaćene kazne, samo produžava da se neosnovano obogaćuje na račun žrtve. Žrtve nisu bile žrtve samo time što su pravno proglašavane kriminalcima (mada često ništa drugo nisu vršile do ono što se u demokratskom društvu naziva ljudska prava), nego su izlagane patnji i na mnoge druge načine, hendikepirane time što kažnjene nisu mogle da nađu posao, ili su guibile posao koji su imale, nisu mogle da se školuju, da ostvare profesionalnu karijeru. Posebne su patnje dece koja su smeštana sa roditeljima u kaznene ustanove. Nikakvog obeštećenja za sve to, makar simboličkog, nema ni u najavi u ovom zakonu. Vreme koje su žrtve političke

represije provele izdržavajući kaznu, nepovratno je prošlo, ali je Zakon o rehabilitaciji pozvan da im to uračuna u penzioni staž, što takođe niti čini niti najavljuje. Ništa ni od onog ostalog što rehabilitacija takođe znači – recimo, mere pomoći i nege u bolesti, uzrokovanoj kažnjenošću, i u starosti, besplatnost nekih javnih usluga – ovaj zakon ne sadrži.

Ume li iko da objasni zašto zakonodavac, ničim izazvan, pravo na rehabilitaciju priznaje samo onima koji su svojevremeno prebivali u Srbiji, kao da je za političku represiju i žrtvu uopšte od važnosti gde joj je bilo prebivalište. Time potpuno proizvoljno povlači liniju diskriminacije među žrtvama, tako da će, recimo, od dva rođena brata, za isto delo i podjednako kažnjena iz političkih razloga, jedan dobiti rehabilitaciju a drugi ostati bez nje. Jer, ne samo Srbija zbog ovakvog zakona, nego ni ta druga, sada strana država, u kojoj je on tada imao prebivalište, neće ga rehabilitovati, budući da svaka država rehabilituje samo od svojih nedašnja, a ne od tuđih.

Zakon omogućuje da se rehabilitacija sproveده i protiv volje žrtve, jer svako može da pokrene postupak svačije rehabilitacije. Uprkos verovatno dobroj nameri zakonopisca, ne odgovara, međutim, uvek i svakome da traži rehabilitaciju, pogotovo ako je rehabilitacija praćena javnošću, kao po ovom zakonu, po kome je Ministarstvo pravde obavezano da po službenoj dužnosti objavi u *Službenom glasniku Srbije* podatke o rehabilitovanom licu. Pravo na privatnost i pravo na lične podatke tako su pogaženi, makar i nemerno.

Zakon ne određuje čak ni vrstu postupka po kome će sud procesuirati slučaj. U svakom zakonu o rehabilitaciji veliki deo, u nekim čak većina zakonskog teksta, posvećena je procesnim odredbama. Naprosto, mora se znati koji će sud postupati, u kom sastavu, u kojoj vrsti postupka, ima li postupak dvostranačku konstrukciju itd. Bez toga je dezorientacija potpuna, tako da je posredi nečuven propust zakonodavca.

Ovo je zakon bez kriterijuma rehabilitacije. Umesto o kriteriju mu za rehabilitovanje, on govori o žrtvama koje su to bile iz političkih motiva, zbog političkog progona, nepravde, što nije na odmet reći u zakonu, ali nije dovoljno, jer je na zakonu da pretendentima na rehabilitaciju, i суду, koji o toj pretenziji meritorno odlučuje, opredeli po čemu će se utvrditi da li je neko osnovano zahtevao rehabilitaciju ili na nju nema pravo. To merilo, koje u Zakonu nedostaje, sastoji se u ovome: da li bi podnositelj zahteva, da je suđen po pravilima pravne države i poštovanjem ljudskih prava, bio osuđen i kažnjen, odnosno tako osuđen i tako kažnjen.

Ovo su neki grubi manjkovi Zakona, ali u njemu ima i viškova, koji, za razliku od onoga da od viška ne boli glava, stvaraju nevolje.

Neobjašnivo je, recimo, zašto Zakon rehabilitaciju proteže na kažnjenost i osuđenost već od 6. 4. 1941., i za sve vreme rata, pa, prema tome, na sve osuđenosti i kažnjenosti koje ni ne potiču od države. Vreme rata nije vreme države. Država rehabilituje žrtve koje su bile njene žrtve, a ne sve i svačije, pa ni žrtve onih snaga koje su učestvovali u ratu a koje će tek kasnije formirati državnu vlast. To ne znači da i za žrtve iz tog perioda nema šta da se pravno uradi. Samo, to se čini jednim drugim zakonom, koji ovde nikome nije palo na pamet da doneše – zakonom o žrtvama ratnog nasilja. Jednim ozbiljnim zakonom, koji svojim zadatkom ni po čemu ne zaostaje za zakonom o rehabilitaciji.

Kao što se Zakonom preterano otišlo u prošlost, tako se, na drugoj strani, prekomerno približilo današnjici: rehabilitacija se može tražiti protiv odluka donetih sve do 25. aprila 2006. godine. Kao da su u Srbiji aprila 2006. godine stanje u pravosuđu i politička represija u vidu političkog zakonodavstva i sudstva isti kao što je bilo aprila 1946. Ne samo, dakle, rehabilitacija od odluka iz vremena autoritarizma, nego i iz vremena nesumnjivog opredeljenja za demokratiju, pravnu državu i ljudska prava. Time se zahvata potpuno iznad ideje rehabilitacije. Rehabilitacija se u demokratijama vrši za osude i kažnjavanja iz vremena autoritarizma, zato što oni koji su bili žrtve političke represije, zaodenute u pravno ruho, nisu tada ni imali, osim formalno, na raspolaaganju delotvorna redovna i vanredna pravna sredstva protiv osuda i kazni, tako da je borba za pravo bila uzaludna što se tiče ishoda, a jednom kada je konačno isteklo vreme autoritarizma, već je bilo kasno (jer su istekli rokovi) da se ta sredstva delotvorno upotrebe. Pošto je to tako, nema druge nego naknadno rehabilitovati žrtve. Ali ako je pravosuđe kako takvo normalno, ako se političko zakonodavstvo i političko pravosuđe više ne podrazumevaju kao deo sistema, ako pravosuđe nije već po zadatku sredstvo političke represije, ako nema montiranih procesa, dolaženja do dokaza povredom ljudskih prava, itd., i ako svakome stoje na raspolaaganju efikasna redovna ili vanredna pravna sredstva za borbu protiv svake odluke o osudi ili kazni, tada je rehabilitacija besmislena. Ona tada znači uvođenje još jednog pravnog sredstva za ispitivanje sudskih i drugih odluka, uz sva druga pravna sredstva koja su ionako na raspolaaganju i, za ispitivanje odluka, dovoljna.

Sve u svemu, ovaj zakona od svega devet članova je liliputanski zakon sa, nažalost, džinovskim nedostacima. Ne mogu se naći lepe reči za zakon koji je svojim manama protivustavan, jer ne omogućuje vladavinu prava a stvara veliku pravnu nesigurnost, vrši neosnovanu diskriminaciju među žrtvama, povređuje privatnost... To je nevesela priča o zakonu čije samo neke mane sudovi mogu da prevaziđu ne ogrešivši se pri

tome o Ustav i načela pravne države, dok sa drugima mogu da izađu na kraj samo po cenu kršenja zakona.

Ali bi tužno započeta priča o ovome zakonu mogla imati i srećan kraj. Ministar pravde, gospodin Dušan Petrović, obrazovao je 2008. godine radnu grupu koja bi trebalo da načini nacrt novog zakona o rehabilitaciji. On bi, s jedne strane, uklonio nedostatke sadašnjeg zakona u pogledu onoga što ovaj jedino uređuje, dakle, u pogledu poništavanja odluka donetih iz političkih motiva, a sa druge strane, uneo u naš pravni poredak sve sada nepostojeće potrebne pravne mere za uklanjanje drugih posledica takve osuđenosti ili kažnjenosti. Tako bi tužno započeta priča o rehabilitaciji političkih osuđenika i kažnjenika u Srbiji dobila priliku za srećan kraj: da rehabilitacija, ta etički i pravno nesporna i plemenita institucija, dobije u Srbiji zakon o rehabilitaciji, konačno sposoban da dostigne dostašanstvo svoga naziva.

Vladimir V. Vodinelic

REHABILITATION ACT: A SAD STORY WITH A HAPPY ENDING?

Summary

Serbia is a country of an authoritarian past that has not yet been legally overcome. The government does not have a completed policy for legally overcoming the past, while no legal instrument adopted so far is adequate and neither is the implementation of these instruments satisfactory. The Rehabilitation Act, passed in 2006, has an important place in this catalogue of inadequate instruments, Lilliputian in its dimensions and gigantic in its deficiencies. The deficits and superfluous of the act described in the text create a difficult situation for courts (which could have been avoided by the conscientious drafting of the act) to find solutions, in a climate of legal uncertainty, that were not contained in the act. They also put an impossible task before courts since they force the courts to violate the act as well as the legal order within the atmosphere of Reichstaat. The good news is that the Minister of Justice in 2008 formed a working group to draft a new act. If the unjustified deficiencies and superfluous content of the act in force are removed, the sad story concerning the legal framework for the rehabilitation of political convicts may get a chance of a happy ending; rehabilitation, the ethical and legally unquestionable noble institution in Serbia, shall be crowned with a new Rehabilitation Act finally capable of bearing the dignity of its name.

Key words: legally overcoming of the authoritarian past, rehabilitation of political convicts, deficiencies of the Rehabilitation Act of 2006, drafting the new rehabilitation act.

Snežana Andrejević
sudija Vrhovnog suda Srbije, Beograd

O PRAVILIMA POSTUPKA SUDSKE REHABILITACIJE¹

Rezime: U radu se analiziraju pravila postupka sudske rehabilitacije na osnovu Zakona o rehabilitaciji od 2006. godine. Autorka ističe da se zakonodavac opredelio za posrednu odgovornost i pravno prevladavanje naše autoritarne prošlosti i najavio niz mera koje treba da obuhvate pored rehabilitacije i naknadu štete povraćaj konfiskovane imovine rehabilitovanom licu. Međutim, zakon pati od brojnih slabosti, posebno onih koja se odnose na pravila postupka sudske rehabilitacije. To u velikoj meri otežava njegovu primenu i umanjuje njegove ciljeve. Uprkos ovim slabostima i nedostacima, pravna rehabilitacija spričava legalizaciju povreda ljudskih prava i ovim zakonom data je mogućnost žrtvama državne samovolje da odbiju u razumnom roku ovu vrstu satisfakcije..

Ključne reči: pravna rehabilitacija, žrtve autoritarnih režima, politički osuđenici i kažnenici, pravila postupka sudske rehabilitacije, naknada štete, povraćaj konfiskovane imovine, odluke Vrhovnog suda Srbije

Zakon o rehabilitaciji lica koja su sudskom ili administrativnom odlukom ili bez sudske ili administrativne odluke lišena, iz političkih ili ideo-loških razloga, života, slobode ili nekih drugih prava od 6. aprila 1941. godine do dana stupanja na snagu ovog zakona, a imala su prebivalište na teritoriji Republike Srbije, stupio je na snagu 25. aprila 2006. godine.

Zakonodavac se opredelio za posrednu odgovornost i pravno prevladavanje naše autoritarne prošlosti i najavio kompleks mera koje treba da obuhvate pored rehabilitacije i naknadu štete i povraćaj konfiskovane imovine rehabilitovanim licima.

Ovim zakonom se ne vrši rehabilitacija *ex lege* jer zakon ne sadrži odredbe o rehabilitaciji po sili zakona – bez sprovođenja postupka, kao što to sadrže slični propisi o posrednoj moralnoj, političkoj i pravnoj rehabilitaciji lica koja su pretrpela nepravdu, progon, nasilje ili su lišena života ili slobode u autoritarnim režimima u drugim državama.

1 Zakon o rehabilitaciji je objavljen u *Službenom glasniku RS*, br. 33/2006 od 17.4.2006. godine.

Priznanje države za akte represije ili pojavnne oblike “neprava” u autoritarnim režimima kao što su političko zakonodavstvo, političko pravosuđe ili kažnjavanje van ikakvog uređenog postupka, glupost kao osnov pravne kazne, samovolja državnih vlasti ili nasilje, politički i ideoološki motivisane osude ili sankcije, treba da doprinese prevladavanju prošlosti i konsolidaciji države. Zato procedura u kojoj se rehabilitacija vrši ne treba da bude komplikovana, ali to ne znači da ne treba da bude propisana.

Zakon o rehabilitaciji propisuje da zahtev za rehabilitaciju može podneti svako zainteresovano fizičko ili pravno lice i da pravo na podnošenje zahteva za rehabilitaciju ne zastareva.

Zahtev za rehabilitaciju se podnosi okružnom суду prema prebivalištu, odnosno sedištu podnosioca zahteva ili mestu gde je izvršen progon ili nepravda, sadrži lične podatke lica čija se rehabilitacija zahteva i dokaze o opravdanosti zahteva. Ukoliko podnositelj zahteva nije u mogućnosti da podnese dokaze o opravdanosti zahteva, tada se uz zahtev podnosi opis progona ili nasilja sa podacima koji mogu poslužiti za bližu identifikaciju žrtve i događaja (član 3). Pre odlučivanja o zahtevu, sud pribavlja potrebna dokumenta i podatke od nadležnih državnih organa i organizacija, koji su dužni da ih na zahtev suda dostave u roku od 60 dana.

O zahtevu odlučuje veće od tri sudije, u javnom postupku. Obrazloženim rešenjem sud usvaja ili odbija zahtev za rehabilitaciju.

Rešenjem kojim usvaja zahtev za rehabilitaciju sud utvrđuje da je odluka koja je bila doneta protiv rehabilitovanog lica ništava od trenutka njenog donošenja i da su ništave sve njene pravne posledice, uključujući i kaznu konfiskacije imovine, a rehabilitovano lice se smatra neosuđivanim.

Kad sudska ili administrativna odluka nije bila ni donošena, sud u rešenju kojim se usvaja zahtev za rehabilitaciju utvrđuje da je rehabilitovano lice bilo žrtva progona i nasilja iz političkih ili ideooloških razloga.

Na rešenje o odbijanju zahteva za rehabilitaciju može se izjaviti žalba Vrhovnom суду Srbije, u roku od 30 dana od dana prijema rešenja.

Vrhovni суд Srbije odlučuje o žalbi u veću od pet sudija.

Ovakvo propisana sudska procedura rehabilitacije osim o javnosti, mesnoj, stvarnoj i funkcionalnoj nadležnosti ne sadrži ostala procesna pravila koja sud primenjuje odlučujući o zahtevu za rehabilitaciju, pa se ovakva pravna praznina može popuniti dopunom Zakona o rehabilitaciji u skupštinskoj proceduri. Do tada, okružni sudovi moraju postupati po primljenim predmetima i primenjivati, osim propisanih, i pravila postupka koja su utvrđena drugim sistemskim propisima.

Sudovi su samostalni organi državne vlasti koji štite slobode i prava građana, zakonom utvrđena prava i interes pravnih subjekata i obezbeđuju ustavnost i zakonitost. Sudska nadležnost se određuje ustavom i zakonom, a sud ne može odbiti da postupa i odlučuje u stvari za koju je nadležan zato

što zakonodavac nije uredio sva pravila postupka po kojima sud odlučuje o zahtevu stranke.

Pravna priroda propisane sudske rehabilitacije nije samo krivičnopravna, jer bi se u tom slučaju zakonodavac opredelio za rehabilitaciju u širem smislu, koja bi pored pravne rehabilitacije obuhvatila i druge mere, kao što je ponavljanje krivičnog postupka, brisanje osude i slično. Rehabilitacija se odnosi na akte represije i nasilja i kad je sudska, odnosno administrativni postupak izostao. Relevantno je samo da je *iz političkih ili ideoloških razloga* došlo do lišenja života, slobode ili drugih prava nekog lica.

Kako se rehabilitacija vrši pred sudskim vlastima, nije primerena ni primena pravila o opštem upravnom postupku.² Zakonodavac se nije opredelio ni za zaštitu u upravnom sporu – jer se on može voditi samo protiv upravnog akta,³ ni za krivičnu proceduru⁴ sudske rehabilitacije, kao što je to učinjeno članom 21 Zakona o odgovornosti za kršenje ljudskih prava.⁵

Sistemski sagledano, samo je članom 1 stav 2 Zakona o vanparničnom postupku propisano da se odredbe ovog zakona primenjuju i u drugim pravnim stvarima iz nadležnosti redovnih sudova za koje zakonom nije izričito određeno da se rešavaju u vanparničnom postupku, ako se ne odnose na zaštitu povređenog ili ugroženog prava, niti se zbog učesnika u postupku mogu primeniti odredbe Zakona o parničnom postupku.

Zato u postupku sudske rehabilitacije treba, na osnovu odredbe člana 1 stav 2 Zakona o vanparničnom postupku,⁶ *shodno primenjivati* opšta pravila Zakona o vanparničnom postupku (čl. 1 do 30) i supsidijarno odredbe Zakona o parničnom postupku, koji pružaju dovoljno garantija za ostvarenje zakonite, jednake i pravične zaštite licima koja po Zakonu o rehabilitaciji zahtevaju rehabilitaciju zbog represije, nasilja ili samovolje državnih vlasti.

Shodna primena Zakona o vanparničnom postupku i supsidijarna primena Zakona o parničnom postupku ne znači striktnu primenu ovih propisa, a formalizam ne sme kompromitovati postupak rehabilitacije, pa s obzirom na prirodu ovog postupka neće biti primenjene ni sve opšte odredbe Zakona o vanparničnom postupku (na primer članovi 16, 23 ili

2 Čl. 1, 2, 3 4 stav 1 Zakona o opštem upravnom postupku (*Službeni list SRJ*, br. 33/97, 31/2001).

3 Čl. 1, 2 i 6 Zakona o upravnim sporovima (*Službeni list SRJ*, br. 46/96).

4 Čl. 1 i 2 Zakonika o krivičnom postupku (*Službeni list SRJ*, br. 70/2001, 68/2002, *Službeni glasnik RS*, br. 58/2004, 85/2005, 115/2005).

5 *Službeni glasnik RS*, br. 58/2003, 61/2003.

6 Član 1 Zakona o vanparničnom postupku (*Službeni glasnik SRS*, br. 25/82, 48/88, *Službeni glasnik RS*, br. 46/95, 18/2005).

24: o prorogaciji mesne nadležnosti, prekidu postupka i upućivanja na parnicu ili postupak pred upravnim organom radi rešavanja prethodnog pitanja).

Radi jedinstvene sudske primene prava, na osnovu člana 22 stav 3 Poslovnika o uređenju i radu Vrhovnog suda Srbije (*Službeni glasnik RS*, br 42/2002, 46/2002 i 72/2004) i člana 28 Zakona o uređenju sudova (*Službeni glasnik RS*, br. 63/2001, 42/2002, 27/2003, 103/2003, 29/2004, 101/2005), Opšta sednica Vrhovnog suda Srbije zauzela je 17. maja 2006. godine načelni pravni stav: “*O zahtevima za rehabilitaciju po Zakonu o rehabilitaciji koji je stupio na snagu 25. aprila 2006. godine okružni sud odlučuje shodnom primenom opštih pravila vanparničnog postupka*”.

Prema pravnom shvatanju Građanskog odeljenja Vrhovnog suda Srbije utvrđenom na sednici od 13. juna 2006. godine: “*Postupak po Zakonu o rehabilitaciji je jednostranački. Izuzetno prvostepeni sud može priznati svojstvo učesnika u postupku fizičkom i pravnom licu koji imaju pravni interes da učestvuju u postupku*”.

U primeni Zakona o rehabilitaciji (faza pokretanja postupka), prema obrazloženju ovog pravnog shvatanja:

“sporna su dva pitanja: a) da li je postupak jednostranački ili dvostranački; i b) da li je u postupku dopušteno učešće drugih fizičkih ili pravnih lica koji imaju pravni interes da u postupku učestvuju bilo da podrže predlog zainteresovanog lica bilo da se njemu protive?

aa) Pristalice jednostranačkog karaktera postupka smatraju da takav zaključak proizlazi iz jezičkog i ciljnog tumačenja zakonskih rešenja i to iz člana 3. po kome se zahtev za rehabilitaciju podnosi okružnom суду prema prebivalištu, odnosno sedištu podnosioca zahteva... Zakon propisuje šta sadrži zahtev (lične podatke lica čija se rehabilitacija zahteva i dokaz o opravdanosti) pri čemu se o postojanju druge strane (protivnika predлагаča) ne kaže ništa; iz člana 4. koji govori o javnom postupku, a ne i kontradiktornom postupku. Javnost se ne može poistovećivati sa kontradiktornošću i označava načelo po kome je na raspravi dozvoljeno prisustvo elektronskih i pisanih medija, najšire publike i eventualno drugih zainteresovanih lica koji nemaju pravo učešća; iz člana 4. stav 2. koji sadrži pravilo o oficijalnom karakteru postupka po kome sud pribavlja potrebna dokumenta i podatke od nadležnih državnih organa ...; i iz člana 6. po kome je dozvoljena žalba Vrhovnom суду Srbije samo protiv rešenja o odbijanju zahteva za rehabilitaciju. Da je zakon mislio i na postojanje protivnika predлагаča jasno bi formulacija člana 6. bila drukčija, primera radi, ‘protiv rešenja o rehabilitaciji dozvoljena je žalba...’.

Vanparnični postupci u principu mogu biti dvostranački (najčešći slučaj), višestranački (raspravljanje zaostavštine sa više učesnika) i jednostranački (primera radi, proglašenje nestalog lica za

umrlo, amortizacija isprava, sastavljanje i overa isprava itd.). Zato je, smatraju pristalice ovog shvatanja, neprihvatljivo stanovište da vanparnični postupak po pravilu mora imati drugu stranu, a ako je jednostranački zakon se o tome mora izričito izjasniti.

I ciljno tumačenje upućuje na zaključak da je postupak jednostranački. Naime, u uporednom pravu postupak rehabilitacije ne sprovode uvek sudovi već i državne komisije po pravilima upravnog postupka. U tom postupku postoji odnos organ – stranka o čijem se pravu odlučuje i postupci su uglavnom jednostranački. Zakonodavac se u ovoj materiji odlučio da sudovi postupaju po ugledu na komisije (troje sudske profesionalaca u prvom stepenu i petoro u drugom), poveravajući postupak суду kao nezavisnom i nepristrasnom državnom organu, čija odluka u načelu ima veći autoritet. Sa druge strane, između predлагаča, zainteresovanog lica – učesnika i države nema konflikta i sukoba interesa jer država želi da rehabilituje građane koji su bili žrtve političkih i ideoloških zakona. Bilo je teško i odrediti ko bi bio protivnik predлагаča u situaciji kada se rehabilituju žrtve ne samo kaznenih zakona (rehabilitacija je prevashodno krivično-pravni pojam) već i žrtve drugih zakona.

Pristalice drugog shvatanja smatraju da postupak mora biti dvostranački imajući u vidu njegov značaj i činjenicu da će primena zakona u budućnosti proizvesti značajne imovinske efekte čiji je obim u ovom trenutku teško prognozirati. Argumentacija za ovaj stav je i načelni stav zauzet na opštoj sednici Vrhovnog suda od 17.5.2006. godine koji glasi: ‘Na pravne praznine i Zakone o rehabilitaciji shodno će se primenjivati opšta pravila Zakona o vanparničnom postupku’. Zato su mišljenja da u postupku mora učestvovati protivnik predлагаča.

bb) Pristalice jednostranačkog karaktera postupka smatraju da u postupku ne može biti drugih učesnika bilo sa potrebom podržavanja i opravdanja predloga zainteresovanog lica, bilo sa položajem protivnika predлагаča, imajući u vidu jezičko i ciljno tumačenje.

Sa druge strane, protivnici ovog stava smatraju da je opravданo dozvoliti učešće drugim zainteresovanim pravnim i fizičkim licima, organizacijama i udruženjima, bez njihovog prava na žalbu, jer mogu doprineti utvrđivanju istine. Uporiše za ovo stanovište predstavlja sadržina člana 3. Zakona o vanparničnom postupku po komu sud može svojstvo učesnika priznati i drugim pravno zainteresovanim licima.

Na sednici Građanskog odjeljenja većinom glasova prihvaćeno je shvatanje da je postupak jednostranački iz svih istaknutih razloga, a takođe i većinom glasova je prihvaćeno stanovište da izuzetno prvostepeni sud može dozvoliti drugim zainteresovanim licima učešće u svojstvu učesnika radi utvrđivanja istine”.

Vrhovni sud Srbije se u primeni Zakona o rehabilitaciji izjasnio i da: “*Okružni sud Republike Srbije nije stvarno nadležan da odlučuje o rehabilitacijskom postupku*”.

taciji lica koje je u vreme učinjene nepravde imalo prebivalište van teritorije Republike Srbije ili ako je odluku doneo sud ili faktičku nepravdu izvršio državni organ sa teritorija bivših jugoslovenskih republika".⁷

Imajući u vidu da sudska praksa može popuniti samo pravne praznine ali ne i zameniti zakonodavca, koji treba da otkloni nedostatke Zakona o rehabilitaciji, nužno je ovaj zakon novelirati, dopuniti pravila postupka rehabilitacije, urediti pravna sredstva kojima se rehabilitacija ostvaruje u potpunosti, zaštитiti privatnost rehabilitovanih lica i u postupku rehabilitacije, a pre svega doneti zakonske propise kojima će biti omogućeno otvaranje dosjeva tajnih službi, jer se bez sistemskog uređenja ovih konjsnih postupaka svrha rehabilitacije i ne može ostvariti.

Uместо zaključka

Pravna rehabilitacija sprečava legalizaciju povreda ljudskih prava i ovim zakonom je, bez obzira na njegove nedostatke, ona omogućena žrtvama državne samovolje – koji ovu vrstu satisfakcije treba da dobiju u razumnom roku, a zauzimanjem načelnog pravnog stava popunjena pravna praznina u pogledu pravila postupka koja treba primeniti u postupku rehabilitacije.

Snezana Andrejević

CONCERNING THE RULES OF PROCEDURE OF COURT REHABILITATION

Summary

The paper analyses the rules of procedure of court rehabilitation according to the Rehabilitation Act of 2006. The author underlines that the legislator chose indirect responsibility and legal over-coming of the authoritarian past and the legislator announced a series of measures which should include, aside from rehabilitation, damages as well as the restitution of confiscated property to rehabilitated persons. However, the statute has many weaknesses, especially those related to the rules of procedure of court rehabilitation. This hinders, to a great extent, the implementation of the act and undermines its objectives. Despite these weaknesses, the legal rehabilitation prevents the legalization of breaches of human rights. This statute offers a possibility to victims of arbitrary actions of the state to refuse this type of satisfaction within a reasonable time limit.

Key words: Legal rehabilitation, victims of authoritarian regimes, political convicts, rules of procedure of court rehabilitation, damages, restitution of confiscated property, decisions of the Supreme Court of Serbia

7 Rešenje Vrhovnog suda Srbije, Reh. 1/06 od 23. novembra 2006. godine.

Srđan Cvetković

Institut za savremenu istoriju, Beograd

REPRESIJA U SRBIJI 1944-1953

Rezime: Svako istraživanje državne represije u posleratnom periodu u mnogome je otežano usled nedostupnosti pojedinih važnih izvora (pre svega sudskih i policijskih) ili subjektivnosti nekih postojećih, kao i otežanom decentralizacijom od objekta kod istraživača jer se radi o još "živoj prošlosti" pa ga treba uzeti sa rezervom. Ipak, posmatranjem i analizom kretanja određenih parametara, kao što su broj dosuđenih smrtnih kazni, broj osuđenih, naročito za dela protiv države, ali i ostalih delikata, mogu se uočiti neke nepobitne tendencije. One nam ukazuju na to da se period 1944-1951. izdvaja po izrazitoj represivnosti, tako da je neuporediv sa bilo kojim u novijoj istoriji Srbije. To je vreme kada revolucionarna vlast represijom kao instrumentom ne samo za osvajanje i održavanje vlasti, već i naglog i sveobuhvatnog društvenog preobražaja, uspostavlja model državnog socijalizma po ugledu na SSSR. Represija se odvijala u nekoliko faza u periodu od 1944-1953. najpre u obliku masovnih likvidacija bez suda ("divlja čišćenja"), potom kroz mnoge političke procese, konfiskaciju, nacionalizaciju, agrarnu reformu i kolektivizaciju, kao i snažnom presijom nad kulturom i slobodom duha nametanjem socrealizma. Promenom političke klime posle 1951., afirmisanjem sopstvene vizije samoupravnog socijalizma, a naročito sa smrću Staljina i političkim i ekonomskim aranžmanima sa zapadnim demokratijama, režim racionalizuje nasilje u svim sferama društva, ukida otkup, odustaje od kolektivizacije, osuđuju se zloupotrebe Udbe i donosi liberalniji Krivični zakonik. S druge strane, odrihanjem od staljinizma, otvaranjem prema svetu, privrednim rastom kao i rastom životnog standarda uslovljenoj dobrim delom ekonomskom pomoći sa Zapada, vlast je stekla veću podršku u narodu, a time i smanjila potreba za prevelikom dozom represije, naročito stoga što je svaka vrsta ozbiljne opozicije već bila skršena pa se moglo preći na više ideološke forme prevaspitanja.

Ključne reči: državna represija, komunistička partija, politički osuđenici, staljinizam, konfiskacija, nacionalizacija, agrarna reforma i kolektivizacija.

Represija u Srbiji u periodu 1944–1953. bila je predodređena nizom složenih društvenih, istorijskih i ideološko-političkih faktora. Poput ostalih zemalja Istočne Evrope, pobedom revolucionarnih snaga posle Drugog svetskog rata i ovde se težilo imitiranju sovjetskog iskustva u izgradnji socijalističkog društva, zasnovanog na sprezi ideologije i represije, koju je

sprovodila partijska država institucijama zasnovanim po ugledu na prvu zemlju socijalizma. S druge strane, svaka zemlja je bila slučaj za sebe, a sukob globalnog revolucionarnog modela koji se nametao i lokalnih specifičnosti rađao je šarolik splet prelaznih *narodnih demokratija*. Vođeni tim, fenomen državne represije posmatramo kao deo šireg istočnoevropskog fenomena u kontekstu vremena ali i kao plod specifičnih društveno-istorijskih uslova na tlu Srbije i Jugoslavije.

Još pred Drugi svetski rat došlo je do ideološkog i praktičnog *ubličavanja sovjetskog modela socijalizma*. Evoluirajući iz perioda *ratnog komunizma*, kada je utemeljen uspostavljanjem jednopartijskog sistema kao negacije parlamentarizma, nacionalizacijom sredstava za proizvodnju i etatizovanom dirigovanom privredom, te kroz *stvaranje sveobuhvatnog sistema represije* u cilju potpune kontrole društvenih tokova i kulturnom politikom kao agitaciono-propagandnim sredstvom ideološke promocije, pod Staljinom se konačno formirao i uobliočio društveni sistem koji su socioazi i istoričari definisali kao *nacional-boljševizam* ili *staljinizam*. Izdržavši krvavi obračun tri ideologije u Drugom svetskom ratu, nametnuo se kao jedini praktičan uzor *narodnim demokratijama* posle rata. Opredmećujući se na šestini kopnene površine sveta, posle 1945. zahvatio je trećinu stanovništva planete.

Evropa je i pored *skretanja u levo*, obračuna sa nasleđem fašizma (uz sve manjkavosti), pojačanom krivičnopravnom zaštitom kao i jačanjem *državne intervencije u privredi*, zadržala temeljno opredeljenje za kapitalizam i demokratiju. Ograničavanje privatne svojine, kao i izvesnih ličnih sloboda, nije bilo u funkciji revolucionarne promene sistema već se, nапротив, išlo na njegovo poboljšanje, pa i jačanje, reformskim zahvatima. I dok se u Istočnoj Evropi ževelo rušiti i zidati iz temelja, revolucionarnim pa i represivnim metodama, kapitalizam se na Zapadu nadgrađivao insistiranjem na angažovanoj socijalnoj politici i jačanjem državne intervencije. Isto tako, *denacifikacija* u početku i ovde ponegde anarhično sprovedena, i sa karakterom odmazde (Francuska), nije se pretvorila u sistemsko proganjanje političkih protivnika i nije imala elemente klasne revolucije. Temeljni principi pravne države su zadržani i pored pooštravanja zakona o zaštiti države i demokratije (Italija, Švajcarska i dr.) u sklopu *hladnog rata* i straha od širenja komunizma.

Jedan od glavnih činilaca koji je olakšao dolazak komunista na vlast (pored pomoći SSSR-a) jeste *uništenje srednje klase preduzetnika i stručnjaka*, kako u vreme nacističke okupacije tako i u prvim godinama režima *narodnih demokratija*. Krhkost demokratije u većini istočnoevropskih društava je posledica nepostojanja demokratske tradicije i političke kulture, nerešenih nacionalnih i pograničnih problema, militarizovanosti, slabosti građanske klase, nepismenosti, siromaštva i drugih socijalnih faktora.

Komunisti su koristili već postojeće predrasude seljaka prema gradskom stanovništvu (antiindustrijalizam Stambolijskog u Bugarskoj, D. Jovanovića u Jugoslaviji, Kodreanua u Rumuniji i dr.), kao i niskokvalifikovanih radnika prema tehničkoj inteligenciji. Stoga ovo istraživanje može da podrži tezu *o društvenoj uslovljenosti* onog što se u Istočnoj Evropi nazivalo narodna demokratija, a kasnije real socijalizam, gde je osećanje koje je postojalo u društvenim strukturama samo inicirano odozgo. Postojali su, dakle, brojni društveni preduslovi (osim Čehoslovačke) za *uspostavljanje nedemokratskih i totalitarnih režima*, no to ipak ne znači da su oni bili neminovnost. Ponegde, kao u Jugoslaviji, ratne žrtve (naročito na teritoriji NDH) i surovi građanski rat umnogome su doprineli da posle pobjede revolucije instrumentalizacijom antifašizma dođe do masovne i neselekтивне odmazde nad svima koji nisu bili na strani NOP-a, kao i nad domaćim Mađarima i Nemcima.

Od velikog značaja su *ratni uslovi i uloga spoljnog faktora*. Za razliku od Oktobarske revolucije, prevrati posle Drugog svetskog rata izvedeni su uz ogromnu pomoć prve zemlje socijalizma. Zapravo, za većinu zemalja *drugog talasa socijalističkih revolucija* gotovo je sigurno da komunisti nikad ne bi došli na vlast bez pomoći sovjetskih tenkova. Komunisti su najpre svuda preuzezeli vlast uspostavljanjem koalicija srodnih (pa i raznorodnih) partija, pa su pomoću kontrole nad oružanom silom, službom bezbednosti, ali i uz pomoć sovjetskih snaga (Crvena armija, NKVD i sl.), eliminisali svoje protivnike. Obračun sa protivnicima bio je postepen – najpre su uklanjani oni van fronta, između ostalog i kroz optužbe za kolaboraciju, da bi se potom pažnja usmerila na dojučerašnje nekomunističke saveznike. U svim zemljama procesi nisu tekli istom brzinom. U nekim su se stvari odvijale brže jer je komunizam bio društveno prihvaćeniji (Bugarska i Jugoslavija), u drugima je išlo teže i uz znatno sovjetsko mešanje (Mađarska, Rumunija, Čehoslovačka i Poljska). *Stepen represivnosti je takođe bio u proporciji sa prihvaćenošću ideologije – ako je nje bilo manje, represivnost je bila veća*. Negde su socijaldemokrati i parlamentarna tradicija bili glavna prepreka uvođenju komunizma (Čehoslovačka i Istočna Nemačka), dok su se u drugim kao glavni protivnici isprečili lideri agrarnih partija (Bugarska, Jugoslavija, Mađarska, Poljska i Rumunija). U gotovo svim zemljama (osim Čehoslovačke, u kojoj je bila potrebna direktna sovjetska intervencija) do početka 1948. opozicija je bila potpuno slomljena. Ovaj vid *narodne demokratije* se uklapa u lenjinističke ideološke konцепције o višefaznoj revoluciji. Posle ovog prelaznog perioda, na redu je bila potpuna *staljinizacija ili sovjetizacija* istočnoevropskih društava kroz partijske *čistke* i ubrzavanje privrednih i društvenih reformi u duhu staljinizma. Na kraju mora se istaći da se masovni teror protiv nekomunista na može opravdati samo kontekstom vremena (*hladni rat* i sl.). Ogromna većina opozicionih grupa sledila je demokratske načine delovanja (Poljska,

kao i pojedine grupe u Bugarskoj i Rumuniji, predstavljala je izuzetak). Ipak ni izvestan stepen nasilja u opozicionom delovanju ne može opravdati masovnu i neodmerenu primenu političkog nasilja.

*Nacionalizacijom i konfiskacijom, industrijalizacijom, agrarnom reformom, kolektivizacijom i drugim merama ekonomske i socijalne politike vršio se preobražaj ekonomskog sistema i modernizacija zaostalih društava na pragu industrijalizacije, ali istovremeno i društvena revolucija, u kojoj su eliminisani *klasni neprijatelji* – građanstvo, crkva i *kulački elementi* na selu (namerno široko definisani), uz njihovo istovremeno prevođenje u sve brojniji *proleterijat* – vladajuću klasu u socijalizmu po marksističkoj teoriji. Stvaranjem državne svojine kroz nacionalizaciju i konfiskaciju, kao i privrednim planiranjem i kolektivizacijom, naglo je menjana privredna i socijalna struktura i stvaran ekonomski ambijent, gde je u etatizovanoj privredi sve tokove kontrolisala partija. Svi ovi procesi odvijali su se uz budan ideološko-politički nadzor SSSR-a, koji je delio kritike i određivao smernice razvoja pojedinih zemalja. SSSR je iskoristio odsustvo Nemačke – najjače ekonomske sile u tom regionu do tada – i nametnuo se, osim kao uzor, i kao vodeći partner istočnoevropskim privredama. Staljin je i u ekonomskom smislu zaokruživao svoj lager formiranjem zajedničkih preduzeća u industriji, saobraćaju i bankarstvu, davanjem kredita i pozajmica u vreme poratne krize, povećanom spoljnotrgovinskom razmenom i na kraju kroz *Savet za uzajamnu ekonomsku pomoć* (SEV, osnovan januara 1949).*

Intenziviranju represije u Istočnoj Evropi u tom periodu išli su na ruku eskalacija *hladnog rata*, sovjetska politika i karakter Staljinovog režima. Sovjetske direktive i instrukcije, težnja za potpunim kontrolisanjem svog lagera, kao i sukob s Titom *predominantno su uticali na pooštravanje kursa prema klasnim, političkim ali i unutarpartijskim neprijateljima*. Apokaliptični tonovi i retorika u oba bloka podgrevali su atmosferu *proganjanja veštica*. Sve je to pogodovalo režimima koji su težili totalitarnoj vlasti, imitaciji sovjetske, a usled nepostojanja demokratskih institucija i tradicije (osim delimično Čehoslovačke) državna represija se pretvorila u sveprisutni instrument – sredstvo za osvajanje, kontrolu i očuvanje totalne vlasti. Hladni rat i borba protiv svetske zavere imperializma dobro su došli u vreme *druge faze revolucije*, kao izgovor za eliminaciju njenih *saputnika* u frontu ili pak neprijatelja u svojim redovima (*titoista*) na putu u socijalizam prema zamisli Staljina.

Nedemokratsko socijalno-političko nasleđe Srbije

Istorija političke represije u Srbiji prolazila je kroz nekoliko etapa i bila određena nizom socijalnih i političkih faktora. Borba za nacio-

nalno oslobođenje i zaokruženje države, česti ratovi (samo do 1914. bilo ih je pet) i ekonomski zaostalost, otežavali su emancamaciju društva i demokratizaciju zemlje. Pored ovoga, Srbiju su od same obnove potresale oštре političke podele i borbe, najpre dinastičke, potom stranačke i ideo-loške. *Politički protivnik se percipirao kao neprijatelj koga treba unišiti – stranački neprijatelj je uvek bio i neprijatelj Srbije.* Preuzimanje modela demokratskog društva u poslednjoj četvrtini XIX veka (Ustav iz 1888) i relativno rani nastanak političkih stranaka nije jednako pratilo usvajanje demokratske političke kulture, a još sporije ekonomski prosperitet i kulturna emancamacija društva, kao preduslova stabilnog demokratskog sistema. Navike iz vremena borbe protiv Otomanske imperije, stalni život uz pušku i sabљu i običaj rešavanja sporova sa političkim neistomišljenikom fizičkim nasiljem teško su se menjali. Opšta nepismenost stanovništva (više od 80% živelo je na selu od poljoprivrede), ekonomski zaostalost i siromaštvo, nedostatak snažne i brojnije srednje klase građanstva nisu bili dobar temelj za izgradnju stabilne i zdrave demokratije. Pojedini okruzi u Srbiji su još uvek krajem XIX veka imali ozbiljne probleme sa *hajdučjom*. Politički sistem je bio usvojen, dok su društveni preduslovi za demokratizaciju društva bili daleko od ispunjenja, što se nije bitnije promenilo ni do Drugog svetskog rata.

U XIX veku, dinastičke borbe i brutalni stranački obračuni neretko su se završavali ubistvima, atentatima, prebijanjem, mučenjem i drugim vidovima osvete nad političkim protivnicima. Kao eklatantni primeri nasilja u političkom životu mogu se navesti ubistva kneza Mihaila i kralja Aleksandra, *Timočka buna* ili pak “*dani narodnog odisaja*” – divljačka odmazda radikalna nad naprednjacima, koje su odnele više od 140 života. Dvadeseti vek je počeo ubistvom kralja i kraljice od strane sopstvene garde. Međutim, ni nemešanje monarha u politički život u potonjem periodu nije bilo garant demokratije – militarizacija društva, stalni ratovi i stranačke borbe trajno su otežavali demokratizaciju društva.

Stvaranjem nove države 1918., Kraljevine SHS (Jugoslavije), problemi su se samo umnožili i postali složeniji, a odnos prema političkom protivniku nije se bitnije popravio, čak se i pogoršao. Dalji razvoj demokratije, pored nasleđenih ekonomsko-socijalnih, dodatno su otežale međunarodne i verske protivrečnosti, pojava revolucionarnih komunističkih ideja i akcija, ali i ekstremnih separatističkih grupa (ustaša, vrnjavaca i drugih), koje su negirale “*versajsku tvorevinu*”. Nepostojanje demokratske tradicije, nizak stepen političke kulture, siromaštvo i nepismenost, heterogenost i nerazumevanje i druge dubioze u složenoj državi kakva je bila Jugoslavija otežavali su demokratske procese. Levi i desni radikalizam, odnosno težnja da se na revolucionaran način reše teški socijalni problemi, kao i nerešeno nacionalno pitanje i separatističke namere ekstremnih

nacionalista, davali su povoda državi da se brani. Imperativ rušenja “versajske tvorevine” i njenog društveno-političkog uređenja čak i terorističkim metodima borbe (*Crveni teror 1920–21, Lički ustanak 1932, atentat na kralja Aleksandra 1934.* i dr.) dodatno su jačali državnu represiju. Država je u odbrani od revolucionarnih akcija posegnula i za nedemokratskim sredstvima, reagujući *zabranom rada KPJ, Zakonom o zaštiti države (1921), Zakonom o državnom sudu za zaštitu države i Zakonom o zaštiti javne sigurnosti i reda u državi (1929)*, kao i progonom i hapšenjima, ne samo zbog nasilnih akcija, već i zbog same ideološke propagande.

Znatno je pooštreno krivično zakonodavstvo, a na desetine komunista palo je kao žrtva državne represije, dok je većina prošla kroz državne zatvore. Vrhunac je bilo i faktičko ukidanje parlamentarizma, posle nasilnog obračuna u skupštini i pogoršanih međunacionalnih odnosa, zavođenjem *šestojanuarske diktature*, zabranom rada partija i nasilnim nametanjem integralnog jugoslovenstva. Ipak, i pored svih anomalija u duhu onog vremena, objektivno govoreći o kaznenoj politici prema političkim delinkventima (komunistima, ustašama, vmrovцима i dr.), ni kvantitativno ni kvalitativno Jugoslavija nije odskakala u odnosu na zemlje u regionu, a naročito je teško poređenje u odnosu na ono što je usledilo posle revolucionarnih promena u jesen 1944.

Komunistička partija Jugoslavije, proganjena i zabranjena, padala je pod sve veći uticaj Kominterne. *Boljševizacija* je uticala na povećanje njene militantnosti sprovođenjem direktiva o rušenju “versajske tvorevine” i odstupanjem od početne jugoslovenske koncepcije, borbom protiv *velikosrpskog hegemonizma* i nametnjem čvrste unutarstranačke discipline, čime se pretvorila u puku ispostavu, finansijski i organizaciono zavisnu od Kominterne. Istovremeno, sve je više kadrovska jačala u nesrpskim krajevima, pretvarajući se u malu i fanatizovanu, dobro organizovanu skupinu profesionalnih revolucionara. Iskustvo ilegalne borbe, ali i terorističkih i nasilnih metoda u pokušaju preuzimanja vlasti, koristilo je partiji u adaptaciji na delovanje u ratnim uslovima. Kod komunista, koji su kao neprijatelji države proganjani, zatvarani, hapšeni, a neretko i ubijani u međuratnom periodu, rasla je mržnja i želja za osvetom, raspirena ratnim žrtvama i podgrejana isključivošću ideologije. Sve će se to ispoljiti kao otvoren i brutalan revolucionarni teror prema nosiocima starog sistema po oslobođenju 1944. godine.

Jedan od važnih činilaca prilikom analize uzroka represije u prvim posleratnim godinama jeste iskustvo svetskog i građanskog rata do tada nezabeleženog u istoriji Srbije. Traumatično iskustvo i stradanje u ratu, pre svega milionske žrtve civila, podstakli su bes i osvetu pobednika, često i nad nedužnim građanima koji se nisu priključili NOP-u, već su se opredeliли за JVO – suparnički antifašistički pokret ili naprsto su ostali pasivni

u ratu gledajući svoja posla i *čuvajući glavu na ramenima*. Strah i osveta, inercija bratoubilačkog rata i borbe protiv unutrašnjeg i spoljnog neprijatelja, nastavljeni su i po oslobođenju, naročito u prvim mesecima posle preuzimanja vlasti. Ratno iskustvo i okruženje uticalo je na *prihvatanje ljudske patnje i smrti kao nečeg svakodnevnog*. Ne treba izgubiti iz vida da je dobar deo rukovodećih kadrova imao zatvorski staž u Kraljevini Jugoslaviji, kao i iskustvo Španskog građanskog rata. Nezadovoljstvo Srba u Banovini Hrvatskoj pojačano je sporazumom Cvetković – Maček (26. avgust 1939) u kojim su se našli van srpskog nacionalnog korpusa. Najveći teret Drugog svetskog rata pao je pre svega na Srbe u NDH, gde je malo koja porodica ostala na okupu. Mržnja prema Beogradu kao centru srpske kolaboracije u vreme stradanja Srba u NDH nije mogla biti umanjena ni masovnim prijemom izbeglica, a ispoljena je u prvim mesecima po oslobođenju Beograda i Srbije.

“Demokratija višeg tipa”

KPJ je, imajući monopol nad oružanom silom, ali i uz presudnu pomoć Crvene armije, izvojivala pobedu u oslobođilačkom i građanskom ratu. Represija se javila kao sredstvo za sprovođenje brze i efikasne lenjinstičke etapne socijalističke revolucije u zaostaloj agrarnoj zemlji, gde nije bilo uslova za diktaturu proletarijata kakvu je prepostavljala Marksova teorija. Nasilje je sprovodila partijska država preko svojih instrumenata: političkih tela sa nelegitimnom većinom (*AVNOJ-a, NKOJ-a, Ozne, vojske, policije, sudstva*) uz ideoološko-propagandnu podršku društveno-političkih organizacija – *Narodnog fronta, omladine, sindikata, strukovnih udruženja i drugih*. *Osnovni cilj* je bio nametanje sovjetskog modela društva, tj. ukidanje parlamentarizma u političkom životu (zavođenjem jednopartijске diktature), uspostavljanje državnog socijalizma u privrednom životu (eliminacijom privatne svojine i tržišnih odnosa) i nametanje socrealizma kao jedinog kulturnog modela pretvaranjem kulture u puki agitaciono-propagandni servis vlasti.

Sa pozicija represivnosti (na osnovu uočenih karakteristika), posmatrani period se može podeliti na sledeće vremenske celine:

I. 1944–48 – period obnove, uspostavljanja i učvršćivanja vlasti, razračunavanja sa kolaboracionistima, frontovskom a potom i vanfrontovskom opozicijom.

II. 1948–50 – period sukoba sa IB-om, ubrzanih društvenih i privrednih reformi. Represija nad unutarpartijskom opozicijom, pristalicama IB-a i intenziviranje politike otkupa i kolektivizacije.

III. 1950–53 – period otopljavanja ili *kontrolisane slobode* i traganje za trećim putem u socijalizam. Smanjen intenzitet represije usled pri-

bližavanja Zapadu i kampanja *demokratizacije i samoupravljanja* kao prvid negacije staljinizma i promovisanje sopstvenog demokratskog puta u socijalizam.

U prvoj fazi revolucije, delujući kroz narodni i antifašistički front, Partija je prigrabila osnovne poluge vlasti i eliminisala opoziciju van fronta; druga etapa trebalo je da eliminiše *saputnike revolucije* (po uzoru na boljševike, koji su eliminisali esere) uspostavljanjem monolitnosti u frontu i na kraju *de facto* uspostavljanjem jednopartijskog sistema (tj. sistema sa hegemonom strankom). Restrikcijom osnovnih ljudskih i političkih prava, kao i merama državno-partijske represije, KPJ je uspela da u periodu 1944–1948. potpuno eliminiše svaki oblik opozicije. Intenzitet represije je bio najveći u periodu 1944–1945. kada se *lomila kičma* građanskom društvu i nasleđenoj političkoj strukturi u Srbiji, najčešće pod vidom kažnjavaњa kolaboracionista i ratnih zločinaca. Represija je u samom početku bila divљa i anarhična, da bi vremenom ušla u legalne i institucionalizovane tokove.

Vaninstitucionalni oblici represije ili tzv. *divlja čišćenja* optuženih za saradnju sa okupatorom uz nezaobilazne elemente političke i lične osvete nisu bili retka pojava u posleratnoj Evropi (npr. Francuska, sa blizu 5.000 likvidiranih). U slučaju *narodnih demokratija*, pored političkih i ličnih motiva, ovde je teror imao i ideološko-revolucionarnu boju, pri čemu je instrumentalizovan od strane komunista u svrhu eliminacije protivnika revolucije i stabilizovanja nove vlasti (naročito je žestok obračun bio u Bugarskoj). Revolucionarna pravda u Srbiji, kao i u svim zemljama narodne demokratije, patila je od sličnih manjkavosti – široko definisana kolaboracija, neodmerenost kazne, zavisnost sudstva od izvršnih vlasti i slično. U prvim danima posle oslobođenja, kažnjavanje optuženih za kolaboraciju bilo je u rukama Ozne i vojnih organa. Vojni sudovi su sudili optuženima sve do leta 1945. U toku tih prvih meseci samo delom *čišćenja* upravljeni su sudovi, dok je većina optuženih likvidirana bez odluke suda ili na brzini izrežiranim procesima, koji su se često završavali osudom na smrt. Naročito su na meti građanski političari, činovnici bivše administracije, ali i trgovci, fabrikanti, sveštenici, *nepoštena inteligencija*, kulaci i drugi, što je ovom nasilju davalо ton *klasne revolucije*. Isto tako, nad domaćim Nemcima i Mađarima bilo je elemenata progona i kolektivne odmazde. Tačan broj žrtava *divlјeg čišćenja*, usled nepostojanja ili nedostupnosti zvaničnih izvora, najverovatnije nikada neće biti utvrđen. Akteri, žrtve i istraživači iznose različite procene, ali uglavnom se broj svodi na više desetina hiljada žrtava u Srbiji, svakako ne ispod 70.000 (uključivši i nemačku i mađarsku manjinu), odnosno 180.000 u celoj Jugoslaviji.

U institucionalnom smislu, čišćenje društva je zatim prepušteno sudovima i komisijama, koji su bili instrumentalizovani i pod potpunom par-

tijskom kontrolom. Eksplatišući antifašizam, u prvim godinama po oslobođenju partija je preko *Državne komisije za suđenje ratnim zločincima i saradnicima okupatora* i uz potpun monopol nad sudstvom i aparatom sile, pored kažnjavanja stvarnih zločinaca i kolaboranata, eliminisala političke i klasne protivnike revolucije. Odlukama *Državne komisije* i presudama *Suda časti* vršeno je svojevrsno čišćenje društva od građanskih elemenata. Pod vidom kažnjavanja ratnih zločinaca, a širokim i nedefinisanim tumačenjem zakona, sudilo se i za najbanalnije prestupe (pričanje viceva, pevanje pesmica na račun nove vlasti i sl.) sa ciljem zastrašivanja pa i eliminacije političkih i klasnih protivnika, ali i ljudi koji samo nisu *mirisali* novu vlast. Na taj način kažnjeno je više hiljada građana smrtnom ili zatvorskom kaznom, koju je po pravilu pratila konfiskacija imovine i oduzimanje građanskih prava. Već tada je primećena izvesna *teritorijalizacija krivice*, izražena u restriktivnijoj kaznenoj politici u Srbiji, koja je bila plod nasleđa borbe protiv *velikosrpskog hegemonizma*, ali i većeg otpora uspostavljanju komunizma na tlu Srbije. *Uspostavljanje najvećeg diskontinuiteta u istoriji moderne srpske države i razaranje privredne, kulturne i političke elite znacilo je i sasecanje u korenju mogućnosti da se organizuje demokratski građanski pokret, koji bi se izborio za ljudska prava i slobode.*

Izbori su predstavljali definitivnu političku smrt vanfrontovske opozicije, koja je apstinirala. U atmosferi linča, bez slobode štampe, verbalnog pa i otvorenog nasilja na ulicama, nepostojanja izborne kontrole, prokazana kao *izdajnička i neprijateljska* (fašistička), ona nije imala ozbiljne šanse na izborima, iako većina istraživača ne dovodi u pitanje pobedu frontovskih snaga, čak i u slučaju da su izbori bili demokratski i da nije bilo apstinencije.

Tokom 1946–1948, pa i kasnije, pažnja je bila usmerena na gušenje *frontovske opozicije* (proces D. Jovanoviću), uspostavljanje potpunog monopola unutar koalicije, razbijanje građanskih partija i fuzionisanje sa prorežimskim strankama, političke procese samosvojnim liderima i slično. Političke procese su sprovodili instrumentalizovano sudstvo, tužilaštvo i državna bezbednost. Čest osnov, upotrebljavan za uklanjanje političkih i klasnih neprijatelja, bio je i *Zakon o krivičnim delima protiv naroda i države* (donet avgusta 1945), kao i *zločini protiv narodne privrede*. Tu je, na osnovu vrlo širokog tumačenja, spadao čitav spektar krivičnih dela (od “*imperijalističkih*” špijuna i antidržavnih zavera do običnih verbalnih delikata, špekulacije, sabotaže i sl.) korišćenih za diskreditaciju političkih neprijatelja i nepodobnih građana. Pri tome su značajnu ulogu igrali raspirivanje hladnog rata, *lagerisanje* sveta kapitalizma i sveta komunizma, kao i pogoršani odnosi između SAD i Jugoslavije. Narodni front, koji je služio kao paravan u procesu dolaska na vlast, postao je sredstvo na putu uspostavljanja *faktičke jednopartijske diktature*. Partije u frontu (pre svih

agrарне), doživeli su sudbinu *esera* u Rusiji – pošto su kao *saputnici revolucije* odigrale istorijsku ulogu, morale su biti eliminisane ili pretvorene u puki dekor za privid stranačkog pluralizma.

Na osnovu analiziranih političkih procesa, može se uočiti *nekoliko opštih mesta*. Sud i sudske su tesno sarađivali sa političkom policijom i vrhom partije i zapravo su predstavljali njenu egzekutivu. Javni tužioci su bili provereni komunisti, dok su advokati u ogromnoj većini tretirani kao državni neprijatelji. Često se odluka ko će biti osuđen i na koliko donosila u partijskim strukturama, a ne na sudu. Nadzor političke policije bio je sveopšti – kroz sistem totalnog pokrivanja i kontrole po uzoru na prvu zemlju socijalizma. Po potrebi trenutka, mač Udbe u rukama partijske vrhuške se spuštao na vrat vanfrontovske, frontovske ili unutarpartijske opozicije, udarajući jače ili slabije. *Javni i masovni politički procesi* u tom sistemu imali su, pored eliminacije opozicije, pre svega propagandnu funkciju – *izazivanje sveopšteg straha i podozrenja*, osećanja ugroženosti, s ciljem *jačanja društvene kohezije i podrške partiji i vodi*, kao jedinim garantima državne nezavisnosti i čuvarima idealnog društvenog poretku. Ovakva praksa nije napuštena ni posle proglašenja *demokratskog socijalizma*, jedino je upotreba sile racionalizovana a intenzitet represije primetno smanjen pod uticajem novonastalih spoljnih i unutrašnjih okolnosti i u skladu sa novim imidžom zemlje.

Masovne partijske čistke staljinističkog tipa nisu bile uobičajene za partijski život KPJ do sukoba sa Informbiroom. Previranja u unutarpartijskom životu 20-ih i krajem 30-ih godina se ipak ne mogu uporediti sa Staljinovim cikličnim, masovnim i krvavim progonima stranačke opozicije. Početkom 1946, izvedena je *čistka partije*, ali manjeg obima; tada su iz nje udaljeni *slučajni saputnici* i idejno-politički nezrelo članstvo. Kampanja čišćenja karijerista i neproverenih članova KPJ sumnjive prošlosti obuhvatila je samo u armiji oko 6.000 ljudi, ali nije zabeležena masovna primena represije. Dahauski procesi u Sloveniji predstavljali su svojevrstan uvod u represiju prema članovima partije. Pod ovim zbirnim nazivom podrazumeva se više sudskih procesa organizovanih 1947–1950, uglavnom protiv članova partije optuženih za špijunažu. Nagli i neočekivan sukob sa Staljinom 1948, kao i snažan i sveobuhvatan spoljopolitički pritisak kojem je zemlja bila izložena, uslovili su povećanje državne represije prema svim slojevima društva kako bi se opovrgle optužbe i dokazala pravovernost, a zatim masovne i do tada neviđene surove partijske čistke *staljinista* poput onih u SSSR-u tridesetih godina. Hladnoratovska atmosfera i sovjetski pritisci imali su direktni uticaj na povećanje represivnosti režima u svim sferama društva, najpre radi dokazivanja ideoološke i praktične doslednosti, a potom i u svrhu odbrane partije i države od staljinizma. Jugoslavija se našla u teškoj ekonomskoj situaciji usled blokade sa Istoka i sa Zapa-

da, što je direktno ugrožavalo ostvarivanje petogodišnjeg plana. S tim u vezi, hitno je preduzeto niz mera kako bi se obesmisile optužbe Sovjeta koje su se odnosile na ekonomsku politiku i na politiku prema selu – pre svega agresivna kampanja kolektivizacije i otkupa.

Pored isključivanja na hiljade članova iz partije, *antistaljinistički staljinizam* podrazumevao je i otvaranje prvih pravih domaćih *gulaga* za političke protivnike sa sistematskim razvijenim metodama mučenja i prevaspitanja (*revidiranja*). Najveći, *Goli otok*, počeo je da radi polovinom 1949. godine. Iako po razmerama oni ostaju neuporedivi sa Staljinovom logorskom imperijom, kroz njih je prošlo više desetina hiljada partijskih drugova, uglavnom španskih boraca, starih revolucionara, obrazovanih članova, kao i drugih građana, dok su u nacionalnom smislu ogromnu većinu činili Srbi i Crnogorci, tradicionalno više vezani za Rusiju. Jedna od posledica sukoba bila je *jačanje kulta Titove ličnosti* (pobednika nad Staljinom), kao i *otvaranje partije prema članstvu* (javni kongresi, olakšan prijem itd.).

Međutim, paradoksalno, posle prvog žestokog talasa represije u borbi protiv Staljina, na duži rok raskid je doneo smanjenje intenziteta državnog nasilja kao i liberalniju verziju komunizma. Ovo je bila posledica kako nove spoljnopoličke orientacije tako i pokušaja projekcije *titoizma* kao alternative kapitalizmu, odnosno *buržoaskoj demokratiji*, ali i Staljinovom rigidnom *državnom socijalizmu*. Politički, ekonomski i vojni aranžmani posle 1951. zahtevali su smanjenje intenziteta represije, ako ne direktno uslovljavanjem, onda autocenzurom. Novi imidž je kreiran u kampanji uspostavljanja demokratskog socijalizma – *socijalizma sa ljudskom licem*, reforme “*tri D*” i uvođenja *samoupravljanja*. Do 1953. odustalo se od radikalne kolektivizacije i otkupa, tolerisana je ograničena svojina na selu, poboljšani su uslovi u zatvorima i ublažena kaznena politika, smanjen je pritisak na partijsku i drugu opoziciju, dok se na spoljnem planu vodila aktivna vanblokovska mirotvorna politika. Jedna od osnovnih odlika *titoizma* postaje *ograničena i racionalna upotreba nasilja prema političkim delinkventima* (“*neprijatelja treba samo klepiti po ušima*” – Titov izraz) u odnosu na druge komunističke režime, veće slobode, naročito u sferi kulture (koja postaje otvorena i za zapadne uticajne), kao i veće mogućnosti putovanja. U Jugoslaviji se u ovom periodu lako moglo dospeti u zatvor zbog političkog delikta, ali su kazne bile neuporedivo blaže nego u drugim zemljama realsocijalizma.

Popuštanje nasilja nije determinisano samo ličnim osobinama Tita, već više realnim političkim okolnostima. Do 1953, opozicija – građanska i partijska – bila je slomljena, a Staljin mrtav, zadobijena je politička i ekonomski podrška Zapada politikom *keep Tito a float*, pa se režim osećao stabilnijim. Budući da je *titoizam* u izvesnoj meri predstavljao *spoj komunizma i jugoslovenskog nacionalizma*, podrška naroda ovom kursu je bi-

la još veća, jer se sada legitimisao i kao branilac državnog suvereniteta. Ekonomski rast 50-ih i zapadna pomoć uslovili su *nagli rast standarda*, pa je Titov kult dostigao vrhunac u kasnijem periodu, naročito među nižim i srednjim slojevima stanovništva, kojima anomalije socijalističke demokratije i samoupravljanja nisu smetale niti su ih u tom trenutku osećali. Kampanja samoupravljanja i demokratizacije je *protivrečna* s obzirom na proklamovanu diktaturu proletarijata i KPJ kao avangarde radničke klase, njenu *boljševičku prirodu i demokratski centralizam* – gde sve važnije odluke donosi uzan krug ljudi. Ona je posledica koliko traženja nove ideološke matrice na putu u socijalizam, toliko i udvaranja Zapadu zbog dobijene podrške, ali i izvesne opuštenosti, pošto je režim eliminisao neprijatelje spolja i unutar partije, povećao ideološki uticaj te je mogao da dozvoli veće slobode i smanji represiju.

U ekonomskom smislu višefazna socijalistička revolucija ovog tipa podrazumevala je najpre stvaranje tzv. *državnog socijalizma*, čiji je preduslov bio da se raznim etatističkim merama (konfiskacijom, nacionalizacijom, agrarnom reformom, otkupom, kolektivizacijom i dr.) izvrši podržavljenje privatne svojine (ili se ona potpuno marginalizuje), a onda merama ekonomске politike (poreskom politikom, politikom cena, investicionom politikom i sl.) razvije državno-socijalistički sektor, koji bi u potpunosti bio pod kontrolom partije. Ceo proces odvijao bi se kroz ciklus popularno nazvan *petoletkama*, koji je imao za cilj premeštanje milionske rezerve radne snage sa sela u grad i ubrzana industrijalizaciju i urbanizaciju. U Jugoslaviji, kao i u drugim zemljama Istočne Evrope, po uzoru na SSSR (za razliku od levog intervencionizma na Zapadu), ovaj proces je pratilo *neverovatno razvijen sistem ekonomsko-socijalne represije*. Ona se ispoljavala pored sofisticiranih metoda ekonomске i socijalne politike i kroz povlastice, agresivnu propagandu i oblikovanje javnog mnjenja i drugog, ali i kroz otvorenu, pa na momente i brutalnu primenu sile od strane državnih i partijskih organa. U prvim godinama posle rata *ekonomsko-socijalna represija* se manifestovala u procesuiranju pred partijskim sudovima na hiljade optuženih za kolaboraciju, kojima je oduzeta imovina *konfiskacijom*, zatim u *nacionalizaciji i sekvestru* sitnih i srednjih preduzeća, zabrani povratka izbeglih u svoje domove na Kosovu i Makedoniji, *raseljavanju buržoazije* iz gradova, prinudnoj mobilizaciji radne snage za “*dobrovoljni rad*”, a naročita brutalnost je ispoljena prema seljacima prilikom sprovođenja *otkupa* kao i *kolektivizacije*. Radnicima je praktično *osporeno pravo na štrajk* kao i *slobodno sindikalno udruživanje* u cilju ostvarivanja ekonomsko-socijalnih prava.

U kulturi je jugoslovenska socijalistička birokratija u periodu 1945–1950. najdoslednije primenila sovjetski model izgradnje socijalizma i *estetiku socijalističkog realizma*. U delima partijskih umetnika nije bilo siro-

maštva, gladi i nasilja, sumorne svakodnevice, ličnih emocija i problema, egzistencijalističke zapitanosti, već je, u formi realizma, prikazivana samo poželjnu stvarnost, onako kako ju je zamišljala partijska vrhuška. *Socijalistički realizam* je postao ideoološki i politički obojen idealizam, čiji je krajnji cilj bila potpuna indoktrinacija građana. Kao dekadencija i formalizam u zapadnoj kulturi, koji se kao ostaci pojavljuju u zemljama narodne demokratije, označeni su antirealizam, iracionalizam, pesimizam, nacionalizam i lažno novatorstvo. Uporedo sa tzv. *demokratizacijom kulture* i nespornim naporima na prosvećivanju, podizanju kulturnog nivoa i opismenjavanju milionskih masa neprosvećenih seljaka i radnika kroz analfabetske tečajeve, teklo je i ideoološko prevaspitavanje u duhu dogmatskog socijalizma. Kulturna revolucija je proširila broj konzumenata, ali je *drastična restrikcija umetničkih i naučnih sloboda u ovom periodu svela njen sadržaj na propagandni nivo*, forsirajući kvantitet na uštrb kvaliteta. Nepobitan civilizacijski skok na prosvetnom planu, o kome govori statistika, bio je praćen sveopštom ideoološkom indoktrinacijom, nametnjem uniformnog načina mišljenja, kao i dominacijom partijnosti i ideoološke podobnosti nad strukom, najizraženijom upravo u periodu državnog socijalizma. Nametanje sovjetskog kulturnog obrasca, kao i negiranje umetničkih, naučnih sloboda i slobode informisanja ostvarivano je kroz sveopštu kontrolu državno-partijskog aparata nad institucijama kulture, izdavaštvom i stvaraocima. Po uzoru na SSSR (gde su u tu svrhu postojali *Glavlit* i *Litkontrol*) stvoren je centralizovan, piramidalan i sveprisutan direktivni aparat – svojevrsna *kulturna vlada*, za sprovođenje kulturne politike i nadzor nad stvaraocima. Kao što se državom upravljalo u suštini iz jednog centra, Politbiroa CK KPJ, gde je o najbitnijim pitanjima arbitriralo nekoliko najbitnijih rukovodilaca, po istom principu nadzor nad kulturnom sferom društva bio je centralizovan i oličen u *Agitpropu – Agitaciono-propagandnom odeljenju CK KPJ*. Ovo telo se do detalja bavilo nadzorom nad javnim mnjenjem, medijima, kulturom, kadrovskim rešenjima, planovima i programima rada – sve je moralno biti upregnuto u kola nove ideologije. Do početka 50-ih dominantan oblik cenzure bila je *autocenzura*, jer se zbog prejake javne reči mogla izgubiti i glava (naročito tokom sukoba sa Kominformom 1949–1950). Međutim, liberalizacijom društva sve veća želja autora je bila da iskušavaju trpeljivost režima, pa lagano raste i broj *cenzurisanih dela* i to pre svega kroz samoupravnu i nešto manje partijsku cenzuru. Vremenom, javlja se sve više otpora, pa i prvi *disidenti*, i među samim komunistima, koji su neretko tolerisani od strane režima kao fasada liberalizma i promocija politike otklona od staljinizma.

Univerzitet kao institucija od ogromnog društvenog značaja trpeo je posebne pritiske. Oni su se od samog početka ogledali kako u *kadrovskom čišćenju profesora i studenata*, tako i u pritiscima, težnji ka potpunoj

ideologizaciji nastavnog sadržaja, uplivu Partije na Univerzitet i negiranju autonomije kao “buržoaske tekovine”, instrumentalizaciji studentskih i strukovnih udruženja i detaljnog nadzoru državne bezbednosti. Sličnoj su presiji i indoktrinaciji bile izložene i druge naučne institucije. Naučnici su bežali u nepolitične teme, pisali uz autocenzuru, kloneći se sadržaja koji su zadirali u ideološko-revolucionarni zabran. Naročitu je štetu jednoumlje ostavilo u društvenim naukama, budući da totalitarni društveni ambijent ne pogoduje argumentovanoj, slobodnoj i racionalnoj naučnoj diskusiji kao preduslovu svakog traganja za znanjem i istinom.

Sloboda duha je potpuno negirana, a od umetnika su traženi angažovanost, partijnost i stvaranje u duhu socijalističkog realizma. Stvaraoci koji se nisu uklapali u novu ideološku matricu rizikovali su da izgube ne samo egzistenciju i mogućnost delanja, već i ličnu slobodu. Novi politički kurs posle 1950. izazvao je pokušaje da se promeni način rada, *ali ne i njegova suština*. Preokret u kulturi lagano nastupa *posle 3. plenuma CK KPJ* (decembra 1949), koji se ogradio od dogmatizma, pragmatizma i partijskog arbitriranja u kulturi. Odbačena je zabluda da se primenom administrativnih mera u tačno isplaniranim rokovima može promeniti ljudska svest, a proklamovana sloboda za stvaraoce, koji su široki i raznovrsni u shvatanjima, a ne za “*ljude čiji će umovi biti podšišani na isti način*”. *Promene se najpre zapažaju u oblasti apstraktnih umetnosti, a tek potom u književnosti*. Istiće se težnja da se nadzor nad kulturom debirokratizuje, da se njime ne bave više samo pojedinci, već sve partijsko članstvo, a metod *brutalnog administrativno-direktivnog rukovođenja kulturom* zamenjen je sofisticiranjem *idejno-političkim delovanjem*, pri čemu je data veća inicijativa nižim partijskim telima. Sloboda u sferi kulture (iako ne potpuna, već “*prezaštićena*”), diskusije i sukobi *modernista i realista*, kasnije i slobodna putovanja na Zapad, ostali su trajno obeležje samoupravnog socijalizma kao *čardaka ni na nebu ni na zemlji*.

Crkva je bila jedan od najtvrdih protivnika revolucionarne vlasti budući da je po samoj definiciji institucija s konzervativnom ideologijom, duboko istorijski ukorenjena u narodu. U svim zemljama Istočne Evrope – pa i Jugoslaviji, odnos prema crkvi bio je determinisan *istorijskom tradicijom, ideološkim postavkama marksizma-lenjinizma i totalitarnim aspiracijama političkog vođstva*. Revolucionarne ideoške postavke gledale su na religiju kao na “*opijum za narod*”, dok je naučni pogled na svet trebalo da zameni verske predrasude. Glavni cilj je bio ograničiti uticaj crkve u društvu, kontrolisati njenu aktivnost i zadobiti lojalnost pojedinih delova sveštenstva. Ideologija je, kao nova religija, trebalo da zameni hrišćanstvo. Odnos prema crkvi zavisio je i od unutrašnjih i međunarodnih kretanja. Neposredno po oslobođenju taj odnos je bio relativno tolerantan, da bi se učvršćivanjem vlasti pritisak na crkvu pojačao. Nasilje prema crkvi

je kulminiralo 1949–1950, kada je ojačala represija u svim segmentima društva usled dokazivanja pravovernosti staljinizmu. Sasvim drugi put sofisticiranog i racionalnog pritiska i nadzora nad crkvom formulisan je posle velikog zaokreta početkom 50-ih, otvaranja prema svetu i proklamovanja demokratizacije.

Iako na teritoriji Srbije nije bilo mnogo velikih procesa predstavnici ma verskih zajednica, bilo je hapšenja, maltretiranja sveštenika i ometanja službe i nastave, oduzimanja zemlje i objekata i slično. Ekonomski pritisci kroz agrarnu reformu, nacionalizaciju crkvenih fondova, politiku penzija i plata, predstavljali su ozbiljan udarac crkvenoj organizaciji. Udba je kontrolisala kompletну delatnost i kretanje episkopata preko svoje agenture. Nastojalo se da se izazove rascep unutar SPC putem stvaranja svešteničkih udruženja. Država je vršila pritisak na crkvu i kroz *rešavanje pitanja makedonske crkve, kao i postavljanjem pitanja antidržavnog ponašanja sveštenstva u emigraciji*. Za razliku od katoličke crkve, SPC je predstavljala ne samo versku, već u dobroj meri i nacionalnu instituciju, bez šireg međunarodnog zaleđa, iznutra podeljenu, prilično sraslu sa državom. Stoga su je mene i pritisci revolucionarne vlasti posebno pogodili. Na taj način je SPC, bez veće snage i mogućnosti opiranja, postepeno ali uspešno uklanjana iz društveno-političkog života i gurana ka društvenim marginama.

Budući da u uslovima uspostavljanja jednopartijske diktature nije postojala sloboda izražavanja mišljenja, javnih demonstracija, kao ni sloboda štampe i medija, na prvi pogled nije bilo značajnih demonstracija nezadovoljstva protivnika režima. Dublja analiza i uvid u problem ipak pokazuju izvesnu *represiju prema gore*, naročito kod određenih slojeva građanstva, seljaštva, crkve, ili pak određenih unutarpartijskih struktura u vreme IB-a. Delom je ona imala pasivan i spontan karakter, a jedino se u određenim prelomnim trenucima ispoljavala kao aktivna i delimično organizovana. Kao *pasivni oblici rezistencije* mogu se nabrojati: ilegalna emigracija, povećan kriminalitet, pretplata na opozicionu štampu, *kafanska opozicija*, slavljenje slava, Božića, Uskrsa. Kao forma *aktivnog otpora* javljale su se odmetničke grupe i jataci (uglavnom bivših pripadnika JVO), seljačke pobune, studentske demonstracije i štrajkovi, omladinske zavereničke grupe, prvi ozbiljni unutarstranački otpori (informbiroovci), kao i disidenti (M. Đilas). Zanimljivo je da pojedini vidovi pasivnih oblika otpora, kao što su ilegalna emigracija, kriminalitet ili broj cenzurisanih dela, postaju brojniji uporedo sa liberalizacijom režima. Otpor je naročito bio jak posle rata, u vreme stabilizacije vlasti i faktičkog gašenja višepartijskog sistema 1945–1946, zatim u vreme početka sprovođenja petogodišnjeg plana 1947, kao i u razdoblju kulminacije sukoba sa Staljinom i ubrzane kolektivizacije. U prvom periodu nosilac otpora bili su građanstvo ili odmetnuti pripadnici i simpatizeri JVO, dok je u vreme otkupa i kole-

ktivizacije to bilo seljaštvo, pre svega krupno, i na kraju, u vreme rezolucije IB-a, i određene unutarpartijske strukture. Slabljnjem i slamanjem otpora režimu, kao i sve većom prihvaćenošću ideologije, smanjivala se i potreba za represijom.

* * *

Na osnovu svega izloženog, *kao glavne faktore* koji su predodredili represivnost društva u posleratnom periodu, izdvajamo sledeće: **1) ideološko-revolucionarne, 2) ratne uslove, 3) nedemokratsko socijalno-političko naslede, 4) spoljnopolitičke pritiske, 5) snagu otpora revoluciji i 6) kulturno-antropološko-civilizacijski faktor.** Ipak, kao predominantan, treba istaći ideološko-revolucionarni činilac. Preuzet ideološki i praktični model, lenjinističko-staljinistička teorija i praksa, podrazumevali su sistematsku represiju i nasilje, kako pri preuzimanju vlasti, tako i u održanju i promeni društvenog sistema.

S druge strane, Jugoslavija, pa i Srbija, kao zemlja sa krajnje dinamičnim i protivrečnim putem društvenog razvoja, bila je osobena i u primeni državne represije. U početku, primenom revolucionarnog terora, divljim čišćenjima, konfiskacijom, političkim procesima i drugim represivnim merama snažno je iskoračila na put staljinističkih reformi ispred većine zemalja real-socijalizma. Specifičnost se ogledala u tome što je još veća represivnost došla u prvom trenutku i kao posledica želje da se do kaže pravovernost i opovrgnu Staljinove optužbe, a potom i kao *antistaljinistički staljinizam*, da bi se u daljoj evoluciji usled ekonomsko-političkih aranžmana sa Zapadom preobrazila u sistem kontrolisane ili *dozirane* slobode, gde su se neprestano smenjivali periodi kontrolisane *liberalizacije i čvrste ruke*. Odnos prema SSSR-u i spoljnopolitički *salto mortale* uslovili su vidne promene u unutrašnjoj politici, a posebno u intenzitetu represije. Tako ako bismo morali da poredimo Titov režim posle 50-ih po stepenu sloboda, možemo da kažemo da je bio bliži Musolinijevom fašizmu u Italiji nego staljinističkoj praksi u SSSR-u. Ipak to nije značilo suštinsku demokratizaciju režima, već samo liberalnu fasadu, budući da se Partija, tj. sam Tito, vraćao već oprobanim *metodama čvrste ruke* uvek kada bi osetio da bi mogli biti ugroženi ili poljuljani temelji partijskog monopola na vlast (npr. 1958, 1968, 1972, 1981...). Na kratak rok sukob sa Staljinom proizveo je, dakle, pojačano državno nasilje, dok je potom kroz otklon od staljinizma i otvaranje prema Zapadu, uz povećanje društvenog standarda, sistem liberalizovan – ali nikad do kraja. Po tome Jugoslavija može biti vrlo zanimljiva istraživačima sa aspekta proučavanja međuzavisnosti faktora spoljne i unutrašnje politike i njihovog uticaja na stepen sloboda u društvu.

Srđan Cvetković

REPRESSION IN SERBIA 1944-1953

Summary

Researching state repression in the post-war era was largely made difficult due to the inaccessibility of certain important sources (primarily judicial and police ones) or subjectivity of some existing ones, as well as decentralization from the object as far as the researchers are concerned as a result of the fact that this is still 'alive past'. Consequently, the researches of this issue should accept only in part. Still, by observing and analyzing the line of certain parameters, such as the number of death sentences, the number of the convicts, especially for the acts against the state, but also for other delicts, some incontestable tendencies can be noticed. This points to the fact that the period between 1944 and 1951 characterizes emphatic repressiveness, thus it is incomparable with any other era in the newer history of Serbia. This is the time when, in the tradition of the USSR, the revolutionary authorities established the model of state socialism by repression as an instrument not only for winning and preserving power, but also for a sudden and comprehensive social transformation. Repression appeared in several phases in the period 1945-1953 in the form of „wild cleansings”, many political trials, confiscation, nationalization, enforced collectivization as well as strong pressure in cultural life by forcing sovrealism.

By changing political climate after 1951, affirming its own vision of autonomous socialism, especially by Stalin's death and political and economic engagement with the western democracies, the regime rationalized violence in all the spheres of the society, commutation was cancelled, collectivization was abandoned, abuses of State Security Administration were judged and the more liberal Criminal Code was adopted. On the other hand, by repudiation of Stalinism, opening towards the World, economic growth, as well as by the growth of standards of living, conditioned largely by economic help from the West (possibly also conditioned!), the authorities gained the greater support by people and consequently reduced the need for too large a dose of repression, especially due to the fact that every serious opposition was already crashed as a result of which it was possible to move to the higher ideological forms of re-education.

Key words: state repression, Comunisst party, political convicts, stalinism, confiscation, nationalization, agrarian reform and colectivization

Gojko Lazarev
Sudija Okružnog suda, Šabac

ZAKON O REHABILITACIJI – DVE GODINE KASNIJE

Rezime: Budući da je autor sudija Okružnog suda u Šapcu koji je doneo najveći broj rešenja po Zakonu o rehabilitaciji, on je podrobno analizirao probleme u procesu primene ovog Zakona. Sudsku praksu Okružnog suda u Šapcu on je klasifikova u tri grupe: 1) predmeti u kojima su zahtevi za rehabilitaciju usvojeni, 2) predmeti u kojima zahtevi za rehabilitaciju nisu usvojeni, i 3) nerešeni predmeti. Na osnovu podrobne analize ove sudske prakse, autor je zaključio da je srpska politička elita kasnim usvajanjem Zakona o rehabilitaciji pokazala da nije spremna za otvaranje pitanja autoritarne prošlosti, a izostankom dela o ekonomskoj rehabilitaciji, kroz obeštećivanje i restituciju oduzete imovine, produžava se višedecenijska agonija žrtava komunizma. Da bi žrtve komunističkog terora bile rehabilitovane u potpunosti, neophodno je odreći se komunističke prošlosti, kao što su to učinili posleratni Nemci, koji su se odrekli svoje nacističke prošlosti, ali izgleda da današnji Srbi nemaju dovoljno snage da odbace takvu prošlost. Zakon o rehabilitaciji ima značajne nedostatke, ali i jednu vrlinu, a to je da je konačno donet i da je počeo da se primenjuje. Početna nesnalaženja u primeni polako se otaklanaju i sudovi su angažovaniji i ažurniji u rešavanju predmeta po zahtevima za rehabilitaciju. U njima se prvi put posle Drugog svetskog rata na neki način istražuju ratni zločini pobednika iz rata, što je uslov, ne samo za eventualno uključivanje nadležnog tužioca u proces utvrđivanja istine u ovim zločinima, već je i zdrav temelj za srpsko-srpsko nacionalno pomirenje, bez koga nema efikasne izgradnje demokratske države.

Ključne reči: partijska država, autoritarna prošlost, Zakon o rehabilitaciji Republike Srbije, sudska praksa, srpsko-srpsko nacionalno pomirenje

I. Uvod

Narodna skupština Republike Srbije na sednici održanoj 17. aprila 2006. godine donela je Zakon o rehabilitaciji, koji je stupio na snagu osmog dana od dana objavljanja u *Službenom glasniku Republike Srbije*, tj. na dan 25. aprila 2006. godine. Ovaj zakon ima svega 9 članova, što je odmah na početku primene izazvalo kritiku stručne javnosti, pošto su svi zakoni o rehabilitaciji doneti u zemljama jugoistočne Evrope znatno obimniji.

U čl. 1 ovog zakona propisuje se da se ovim zakonom uređuje rehabilitacija lica koja su bez sudske ili administrativne odluke, ili sudskom ili administrativnom odlukom, lišena, iz političkih ili ideoloških razloga, života, slobode ili nekih drugih prava, od 6. aprila 1941. godine do dana stupanja na snagu ovog zakona, a imala su prebivalište na teritoriji Republike Srbije. Stručna javnost je odmah ukazala na to da, prema ovoj odredbi, pravo na rehabilitaciju zavisi od toga da li je neko bio lišen života, slobode ili nekog drugog prava iz političkih ili ideoloških razloga, da li je nad njim izvršen progon ili nepravda i da li je bio žrtva progona ili nasilja, pri čemu ni na koji način nije konkretnizovana nijedna od tih ključnih kategorija (politički razlog, ideološki razlog, progon, nepravda, nasilje), od čijeg tumačenja zavisi ko će biti, a ko neće biti rehabilitovan.

Kriterijum za rehabilitaciju koji nedostaje Zakonu o rehabilitaciji trebalo bi da bude to da li bi ili ne bi oni, koji zahtevaju rehabilitaciju, da su danas osuđeni ili kažnjeni, bili isto tako osuđeni ili kažnjeni.

Na naročito kritičan stav stručne javnosti naišla je odredba čl. 1 ovog zakona prema kojoj se rehabilitacija vrši zaključno sa danom stupanja na snagu ovog zakona.

Pravo na rehabilitaciju imaju lica koja su imala prebivalište na teritoriji Republike Srbije. Na taj način pravo na rehabilitaciju nije dato žrtvi kao žrtvi, već samo nekadašnjoj domicilnoj žrtvi, što je protivno prirodi stvari, budući da je žrtva žrtva, zbog onoga što joj je učinila autoritarna vlast, a ne zbog mesta prebivališta.

U čl. 2 Zakona o rehabilitaciji propisano je da zahtev za rehabilitaciju može podneti svako zainteresovano fizičko ili pravno lice i da pravo na podnošenje zahteva ne zastareva. I ovo pitanje je naišlo na kritiku stručne javnosti s obzirom na to da rehabilitacija nije obaveza nego pravo, tako da dok je žrtva živa niko, osim nje, ne može zahtevati njenu rehabilitaciju, već tek kad umre, određeni krug lica, koja imaju pravo na pijetet, stiče aktivnu legitimaciju da zahteva njenu rehabilitaciju. Zakon je ignorisao neophodnu razliku između pravnog režima rehabilitacije za žive žrtve i pravnog režima rehabilitacije za umrle žrtve.

Rehabilitacijom se zadire u privatnost žrtve tako da se može smatrati da je interes žrtve da ne traži rehabilitaciju legitiman.

U čl. 3 Zakona o rehabilitaciji predviđeno je da se zahtev podnosi okružnom суду prema prebivalištu, odnosno sedištu podnosioca zahteva ili mestu gde je izvršen progon ili nepravda. Zahtev sadrži lične podatke lica čija se rehabilitacija zahteva i dokaz o opravdanosti zahteva. Ukoliko podnositelj zahteva nije u mogućnosti da podnese dokaze o opravdanosti zahteva, tada se uz zahtev podnosi opis progona ili nasilja sa podacima koji mogu poslužiti za bližu identifikaciju žrtve i događaja. Postupak rehabilitacije i pribavljanje dokaza oslobođeno je svih taksi i troškova.

U čl. 4 ovog zakona predviđeno je da sud odlučuje u veću sastavljenoj od tri sudske i javnom postupku, pri čemu sud pribavlja potrebna dokumenta i podatke od nadležnih državnih organa i organizacija, koji su dužni da ih na zahtev suda dostave u roku od 60 dana. Obrazloženim rešenjem sud usvaja ili odbija zahtev za rehabilitaciju.

Ukoliko nadležni državni organi i organizacije ne postupe po zahtevu suda i u roku od 60 dana ne dostave dokumenta kojim raspolažu, sud je ovlašćen da, shodnom primenom odredaba čl. 234 i 235 ZPP, istima izrekne novčane kazne zbog nedostavljanja isprava.

U čl. 5 je propisano da rešenjem kojim usvaja zahtev za rehabilitaciju sud utvrđuje da je odluka, koja je bila doneta protiv rehabilitovanog lica, ništava od trenutka njenog donošenja i da su ništave sve njene pravne posledice, uključujući i kaznu konfiskacije imovine, tako da se rehabilitovano lice smatra neosuđivanim.

Kad sudska ili administrativna odluka nije bila ni donesena, sud u rešenju kojim se usvaja zahtev za rehabilitaciju utvrđuje da je rehabilitovano lice bilo žrtva progona i nasilja, iz političkih ili ideoških razloga.

U čl. 6 ovog zakona propisuje se da na rešenje o odbijanju zahteva za rehabilitaciju može da se izjavi žalba Vrhovnom суду Srbije u roku od 30 dana od dana prijema rešenja i da Vrhovni sud odlučuje o žalbi u veću od 5 sudija.

Prema odredbi čl. 7 ovog zakona, ministarstvo nadležno za pravosuđe, po službenoj dužnosti, objavljuje imena i podatke o rehabilitovanim licima u *Službenom glasniku Republike Srbije*, svakog meseca, što, kad se poveže sa prethodnim razmatranjima, znači da se zakonodavac opredelio da ignoriše pravo na privatnost, koje je uvek bilo ustavna kategorija, a i zaštićena mnogobrojnim međunarodnim konvencijama i domaćim zakonima. Suština prava na privatnost je pre svega u tome što drugi nemaju pravo da znaju ono što ih se ne tiče i da se u to ne mešaju. Zbog toga žrtva ima pravo da se njeno ime i podaci o rehabilitaciji objavljuju samo uz prethodnu saglasnost žrtve.

U čl. 8 ovog zakona propisano je da će se pravo na naknadu štete i pravo na povraćaj konfiskovane imovine rehabilitovanog lica urediti posebnim zakonom. Ova odredba je deklarativnog karaktera i na osnovu nje može se jasno zaključiti da se zakonodavac opredelio za pravnu rehabilitaciju u užem smislu. Državi ne može da se nametne obaveza da sproveđe restituciju i naknadu štete od akata koji su prethodili vremenu stupanja na snagu Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda (Evropski sud za ljudska prava u Strazburu, slučaj br. 41510/98). Međutim, država svojim ponašanjem može sama sebi da stvori takvu obavezu ako je svojim postupcima stvorila kod građana opravdano očekivanje da će restitucija i obeštećivanje biti sprovedeni. (U slučaju istog suda, Bromiowski

protiv Poljske, 31443/96 od 22.6.2004. godine). Država Srbija je takvo osnovano očekivanje stvorila time što je donela: Zakon o privatizaciji, kojim je formiran fond za obeštećenje, Zakon o prijavljivanju i evidentiranju oduzete imovine, kojim je određen rok za prijavljivanje zahteva za vraćanje odnosno obeštećivanje za oduzetu imovinu, Zakon o vraćanju imovine crkvama i verskim zajednicama, Uredbu o stavljanju na uvid određenih dosjeva vođenih o građanima Republike Srbije u Službi državne bezbednosti od 31.5.2001. godine.

Pošto zakonodavac nije odredio vrstu postupka za primenu ovog zakona, to je na Opštoj sednici Vrhovnog suda Srbije 17. maja 2006. godine usvojen Načelni stav, koji glasi: “*O zahtevu za rehabilitaciju po Zakonu o rehabilitaciji koji je stupio na snagu 25. aprila 2006. godine Okružni sud odlučuje shodnom primenom opštih pravila vanparničnog postupka*”.

Građansko odeljenje Vrhovnog suda Srbije usvojilo je pravni stav na sednici od 13. juna 2006. godine, koji glasi: “*Postupak po Zakonu o rehabilitaciji je jednostranački. Izuzetno prvostepeni sud može priznati svojstvo učesnika u postupku fizičkom ili pravnom licu, koji imaju pravni interes da učestvuju u postupku.*”

Zakon nije na dosledan način rešio pitanje potpune rehabilitacije, uključujući i naknadu štete. U čl. 5 je predviđeno da rešenjem kojim usvaja zahtev za rehabilitaciju sud utvrđuje da je odluka, koja je bila doneta protiv rehabilitovanog lica, ništava od trenutka njenog donošenja i da su ništave sve njene posledice uključujući i kaznu konfiskacije imovine, a u čl. 8 se navodi da će pravo na naknadu štete i pravo na povraćaj konfiskovane imovine rehabilitovanog lica biti uređeni posebnim zakonom. Ovo je neadekvatno rešenje, jer pitanje naknade štete moralo je biti regulisano ovim zakonom. Lice koje je bilo proganjano iz političkih ili ideooloških razloga mora, osim političko-pravne rehabilitacije, doživeti i određenu satisfakciju u vidu naknade štete. Šteta može biti i minimalna, ali je nužno da bude dosuđena. Isto pravo mora da se prizna i bliskim srodnicima lica koja su u navedenim progonima lišena života. Pitanje dekonfiskacije imovine je još teže pitanje, jer bi umnogome opteretilo budžet, a mora biti rešeno paralelno sa problemom denacionalizacije. Konfiskacija imovine je u periodu nakon Drugog svetskog rata bila sporedna kazna i obično se izricala za najteža krivična dela, uz smrtnu kaznu ili uz lišenje slobode.

Jedan od osnovnih problema u primeni ovog zakona je izostanak zakonskog merila za rehabilitaciju i zakonska upotreba neodređenih pojmoveva, što rađa pravnu nesigurnost. Rešenje o usvajanju ili odbijanju zahteva za rehabilitaciju trebalo bi temeljiti na poređenju postupanja prema podnosiocu zahteva za rehabilitaciju iz prošlosti, sa postupanjem prema njemu kakvo bi ono bilo primenom standarda ljudskih prava i principa pravne države.

II. Sudska praksa Okružnog suda u Šapcu

Za prvih godinu dana primene Zakona o rehabilitaciji može se reći da najpre okružni sudovi nisu postupali po podnetim zahtevima, sve negde do septembra 2006. godine, pošto do tada nije bilo jasno po kojim pravilima postupka će postupati i da li se radi o jednostranačkom ili dvostranačkom postupku. Kao što je napred rečeno, to pitanje je Vrhovni sud na Opštoj sednici i sednici Građanskog odeljenja razrešio u maju i junu 2006. godine, ali tek u septembru 2006. godine okružni sudovi su upoznati sa ovim stavovima Vrhovnog suda, tako da je onda počela ozbiljnija primena ovog zakona.

Prema godišnjem izveštaju Vrhovnog suda Srbije, u 2007. godini podneto je ukupno 1276 zahteva za rehabilitaciju, iz prethodne godine preneto je 422, rešeno je 759, na kraju 2007. godine ostalo je nerešeno 939 zahteva.

U Okružnom суду u Šapcu za dve godine primene Zakona o rehabilitaciji primljeno je ukupno 116 zahteva za rehabilitaciju za 121 lice: u 2006. godini primljen je 61 zahtev, u 2007. godine 53 zahteva, u 2008. godini svega 2 zahteva.

Na početku rada formirana su tri mešovita sudska veća, koja su relativno dobro postupala, ali se ubrzo došlo do zaključka da je njihov broj prevelik, s obzirom na broj primljenih zahteva, pa je formirano jedno veće i to se pokazalo kao dobro, pošto to veće vrlo efikasno radi.

Od ukupno 121 lica, zahtevi za rehabilitaciju su usvojeni za 91 lice, dok zahtevi za rehabilitaciju nisu usvojeni prema 12 lica, što znači da su rešeni predmeti prema 103 lica, a da su ostali nerešeni predmeti prema ukupno 18 lica.

A – Predmeti u kojima su zahtevi za rehabilitaciju usvojeni

Okružni sud je usvojio zahteve za rehabilitaciju prema 91 licu: radi se o 29 lica koja su likvidirana bez odluke suda i vođenja postupka, 23 lica su bila politički neistomišljenici u okviru vladajuće komunističke ideologije, 25 lica su bili politički neistomišljenici izvan vladajuće komunističke ideologije, prema 4 lica izvršena je nacionalizacija imovine, a 10 lica je rehabilitovano zbog krivičnih osuda u vreme prinudnog otkupa.

A.1. – Likvidacije

Rehabilitovano je ukupno 29 lica koja su lišena života u periodu od 06.04.1941. godine do kraja 1945. godine i to :

1. Kurtović Pavle, apotekar iz Šapca,	Reh. br. 2/06
2. Bučin Aleksandar, građ. inženjer iz Šapca	Reh. br. 3/06

3. Đukić Živojin, zemljoradnik iz Krnića	Reh. br. 6/06
4. Karić Mitar, zemljoradnik iz Crnče	Reh. br. 5/06
5. Kovačević Spiridon, zemljoradnik iz Koceljeve	Reh. br. 21/06
6. Beljić Milorad, zemljoradnik iz Lipolista	Reh. br. 28/06
7. Komarčević Dobrosav, zemljoradnik iz Voćnjaka	Reh. br. 29/06
8. Ciganović Danilo, ginekolog iz Šapca	Reh. br. 34/06
9. Ciganović Nikola, gimnazijalac iz Šapca	Reh. br. 34/06
10. Despotović Nikola, trgovac iz Šapca	Reh. br. 43/06
11. Petrović Đorđe, trgovac iz Prhova	Reh. br. 47/06
12. Petrović Katica, domaćica iz s. Prhova	Reh. br. 47/06
13. Ikonikov Marija, trgovac iz Šapca	Reh. br. 49/06
14. Erić Gavrilo, zemljoradnik iz D. Trešnjice	Reh. br. 57/06
15. Jerinić Svetislav, predsednik opštine iz Loznicе	Reh. br. 1/07
16. Isaković Slobodan, književnik iz Bogatića	Reh. br. 6/07
17. Josip Lovrin, žandarm iz Šapca	Reh. br. 9/07
18. Protić Budimir, zemljoradnik iz Bele Crkve	Reh. br. 13/07
19. Dragašević Dragutin, opančar iz Šapca	Reh. br. 18/07
20. Milanović Milan, žandarm iz Šapca	Reh. br. 20/07
21. Savić Milorad, zemljoradnik iz Rumske	Reh. br. 21/07
22. Stakić Živorad, zemljoradnik iz Grnčara	Reh. br. 23/07
23. Jovanović Đoka, bankar iz Šapca	Reh. br. 27/07
24. Samurović Stojan, trgovac iz Šapca	Reh. br. 29/07
25. Kuzenko Vasilije, profesor muzike iz Šapca	Reh. br. 32/07
26. Milošević Mladen, lekar iz Bogatića	Reh. br. 39/07
27. Ikonić Jovan, zemljoradnik iz Lipolista	Reh. br. 41/07
28. Krnić Rafailo, predsednik opštine iz V. Lešnice	Reh. br. 46/07
29. Tomić Dušan, industrijalac iz Boljevca	Reh. br. 1/08

Iz prikupljenih dokaza proizlazi da su ova lica likvidirana bez odluke suda i sprovedenog postupka. Prve likvidacije zabeležene su već u septembru 1941. godine (Živojin Đukić, dr Mladen Milošević), u vreme kad je na ovim prostorima započeo građanski rat. Te likvidacije imale su ideološki karakter, zbog toga što su likvidirani protivnici komunističke ideologije, Živojin Đukić kao istaknuti predstavnik srednjeg sloja, seljak monarhista, teški invalid sa Solunskog fronta, dok je dr Mladen Milošević bio narodni poslanik u poslednjoj Narodnoj skupštini Kraljevine Jugoslavije pred Drugi svetski rat, sa liste JRZ Milana Stojadinovića.

Sa likvidacijama je nastavljeno i 1942. godine, kada su u sremskom selu Prhovu komunisti ubili Đorđa Petrovića, trgovca, i njegovu suprugu Katicu Petrović, domaćicu, koji su oboje rehabilitovani, a sa njima su zajedno ubijeni i žena koja je obavljala poslove kućne pomoćnice i njeni punoletni kćeri, čija rehabilitacija nije tražena. Ova lica su ubijena od strane ilegalaca partizanskog pokreta i komunista, a zbog toga što je Đorđe

Petrović bio tipičan predstavnik klase kapitalista, kao trgovac i veleposeđnik, predsednik opštine i ratni heroj – dobrovoljac sa Solunskog fronta, dok su ostala lica likvidirana kao njegovi ukućani.

U 1943. godini nastavljeno je sa likvidacijama, pa je tako likvidiran Nikola Despotović, trgovac iz Šapca, koga su ubili pripadnici tzv. “četničke leteće trojke”, zbog toga što im nije predao traženi novčani iznos, a nakon rata oslobođenci su konfiskovali njegovu imovinu, obrazlažući da je on bio narodni neprijatelj, iako je ubijen od partizanima protivničke strane. Zbog toga ovaj slučaj predstavlja izuzetan dokaz podeljenosti srpskog nacionalnog bića i paradigmu tragične sudbine ideoloških žrtava.

Likvidiran je i jedan penzionisani oficir, Rafajlo Krnić iz V. Lešnice, koga su komunisti ubili pri izlasku iz voza, samo zato što je obavljao civilnu funkciju predsednika opštine i tumača za nemački jezik.

U toku 1944. godine likvidacija nije bilo ništa manje, pa je tako u proleće te godine, kod svoje kuće, ubijen Svetislav Jerinić iz Loznice, koga su ubili pripadnici ilegalne komunističke celije u okviru šire akcije likvidiranja istaknutih ljudi, tokom sprovođenja crvenog terora.

Nakon oslobođanja zapadne Srbije uspostavljena je vojna vlast, koja je preko pripadnika Odeljenja za zaštitu naroda (Ozna) vršila divlja čišćenja, po kratkom postupku, najviđenijih predstavnika građanskog predratnog društva, kao i onih koji su u toku rata imali bilo kakvu vezu sa okupatorom (žandarmi, šumari, poštari, predsednici opštine, tumači i drugi), bez odluke suda i vođenja postupka. Likvidacije su vršene na više mesta, u početku, a zatim organizovano na polusušrenom željezničkom mostu na reci Savi u Šapcu, gde je u periodu od oktobra 1944. godine pa do kasnog proleća 1945. godine, prema nekim svedočenjima, likvidirano oko 2000 civila iz svih opština zapadne Srbije i iz susednih regija. Likvidacije su vršene vatrenim oružjem, maljem, budakom i drugim pogodnim predmetima, a leševi su bacani u Savu, uglavnom tako što su žrtve povezaivane žicom te su zajedno nestajali u vodama reke. Od svih likvidarnih, samo jedna žrtva je po hrišćanskim običajima sahranjena u Šapcu, a ostale nisu nikad pronađene.

Šabački prota Gligorije – Gliša Babović je u svom dnevniku 1941-1945. za ponedeljak, 30. oktobar 1944. godine, ostavio sledeći zapis:

“Crkvenjak Stojan usplahireno mi govori: Sinoć ja posle 10 sati pošao kući i pođem Jevremovom ulicom. Na ulici tek gde god poneko se vidi. Kad sam došao spram zgrade Okružnog suda, a odozgo se čuje neki glomot i bat. Glavna vrata sa ulice širom otvorena i ja zastajem. Kada se odande pojaviše goli ljudi, samo u gaćicama, sve dva po dva vezana, gde brzim korakom silaze. Ja brže pretrčim preko ulice i stanem u neka vrata, a oni izlaze na ulicu, možda njih 10-12, svi tako goli, a sve neki krupni

ugojeni ljudi. I vojnici ih poteraše brzo prema Kralja Aleksandra ulici. Jel lagano izdalje za njima – i oni odoše prema Savi. Sav uzbuden vratim se kući, i kako mi je soba na spratu, otvorim prozor da čujem kad će ih ubijati. Sedeo sam na prozoru dugo, ali nisam čuo pucnjeva.”

Tadašnje vlasti činjenicu smrti likvidiranih lica nisu upisivale u matičnu knjigu umrlih, pa je i na taj način prikrivan trag o njihovom postojanju.

Odluke o likvidaciji donosili su partijski rukovodioci i islednici Ozne, koji su većinom bili sa drugih područja, a likvidacije su vršili uglavnom dobrovoljci sa područja Šapca i okoline, tako da su se često žrtve i dželati poznavali odranije. Likvidacije su bile planske, organizovane i dosledno sprovedene. Prema nekim svedočenjima, ima još nekoliko živih lica koja su učestvovala u likvidacijama žrtava na šabačkom mostu.

Likvidacije su nastavljene i posle završetka Drugog svetskog rata, bez odluke suda i sprovedenog postupka, od strane pripadnika Ozne, KNOJ-a i Narodne milicije, pa su tako ubijeni u avgustu 1945. godine, poznati ginekolog dr Danilo Ciganović i njegov sin Nikola, gimnazijalac, a u novembru 1945. godine ubijen je Živorad Stakić.

U svim navedenim slučajevima naknadno je vršena konfiskacija imovine, a po pravilu se radilo o imućnim licima.

Činjenično stanje u ovim predmetima utvrđivano je na osnovu svedočenja raznih lica, koja su imala posredna ili neposredna saznanja, zatim retkih pisanih dokaza, kao što su potvrde organa vlasti u kojima piše da je lice likvidirano, ili odluke o konfiskaciji u kojoj to isto piše. U pojedinim slučajevima činjenično stanje je utvrđeno na osnovu podataka objavljenih u monografijama koje su imale značaj službene istorije u doba komunizma (Dragoslav Parmaković, *Mačvanski partizanski odred*, Šabac 1971.).

Najpouzdaniji dokaz o likvidaciji u svim navedenim slučajevima predstavlja službeni spis sačinjan od strane Okružnih narodnih odobra. Radi se o kartonu broj 1, koji sadrži podatke za obrazovanje kartona kartoteke lica osuđenih na konfiskaciju imovine i čija se imovina nalazi pod sekvestrom. U tom kartonu upisivani su podaci o sudbini likvidiranog lica (“likvidiran na terenu kao narodni neprijatelj” i sl.), detaljni podaci o imovini koja se konfiskuje i naročito rad i držanje ovog lica za vreme okupacije (npr.: “aktivni saradnik pokreta D.M.”).

U istorijskim arhivama i arhivama državnih organa nisu pronađeni pisani dokazi koji bi direktno ukazivali na proces likvidacija ovih lica.

Sudovi korpusnih vojnih oblasti su počeli rad krajem decembra 1944. godine na području zapadne Srbije i doneli su veći broj smrtnih presuda, ali za sada nisu podnošeni zahtevi za rehabilitaciju lica koja su ubijena na osnovu njihovih presuda.

*A.2 – Politički neistomišljenici
u okviru vladajuće ideologije*

Okružni sud je ukupno rehabilitovao 23 lica koja se zajednički mogu svrstati u grupu političkih neistomišljenika u okviru vladajuće ideologije, zbog toga što se radi o licima koja su od strane vojnih sudova, redovnih sudova i prekršajnih organa osuđivana na višegodišnje kazne zatvora ili društveno korisnog rada i upućivana u kazneno-popravno domove, čija je osnovna karakteristika bila duboka izolacija i primena drastičnog terora prema osuđenicima. U ideološkom smislu, radi se o otpadnicima od komunističke ideologije. Ova lica su osuđivana i prekršajno kažnjavana za verbalni delikt povodom poznate Rezolucije Informbiroa. O tome je dosta pisano, naročito u vezi sa logorom na Golom Otoku.

Činjenično stanje u ovim predmetima utvrđivano je na osnovu iskaza još uvek živih žrtava, njihovih memoarskih knjiga, iskaza svedoka i dosjeva ovih lica, u kojima je Udba detaljno beležila podatke kojima raspolaže.

Samo ilustracije radi, mogu se pomenuti slučajevi poput mučenja izazivanjem veštačkog davljenja vodom, bojkota, izostanka sna, hrane i vode, prolaska kroz špalir, tzv. "topli zec", i slično, koji su u velikim brojem slučajeva dovodili do teških povređivanja organizma, a naročito do degradacija u psihičkom smislu, od koje se mnogi nisu nikada oporavili. Sistem doušništva bio je razrađen do savršenstva i za mnoge od njih funkcionalisan je i kad su došli na slobodu, a što je sve posledica izuzetno visokog stepena surovosti prema tim licima.

*A. 3 – Politički neistomišljenici
izvan vladajuće ideologije*

Okružni sud je ukupno rehabilitovao 25 lica koja se mogu svrstati u grupu političkih neistomišljenika izvan vladajuće, komunističke ideologije, zbog toga što se radi o licima koja su od strane vojnih sudova, redovnih sudova, suda za suđenje zločina i prestupa protiv srpske nacionalne časti, prekršajnih organa i administrativnih organa osuđivani na višegodišnje kazne zatvora sa ili bez prinudnog rada ili društveno korisnog rada, i upućivani u kazneno-popravne domove, a u ideološkom smislu reč je o političkim protivnicima komunističke ideologije. Radi se o licima koja su bila prisilno mobilisana u četnike, vojnim licima koja su rat provela u zarobljeništvu pa su pri povratku osuđivani kao pripadnici predratnog režima, a bilo je i lica koja su pripadala političkim organizacijama koje nisu sarađivale sa komunističkom partijom, već su prema njoj imala kritičan odnos. Na kraju rata ili na početku oslobođenja uglavnom se radilo o pripadnicima četničkog pokreta, a kasnije uglavnom o političkim protivnicima kao članovima suprotstavljenih političkih organizacija.

Određen broj lica iz ove grupe bili su obični civili, koji nisu bili vojno angažovani za vreme rata, ali su proglašavani narodnim neprijateljima samo zato što su za vreme rata obavljali svoje predratne radne aktivnosti, a posle rata su se, uprkos kolektivizaciji i formiranju državnog sektora, bavili proizvodnjom ili trgovinom van organizovanog društvenog sektora, što je strogo kažnjavano.

A.4. – Nacionalizacija

Okružni sud je rehabilitovao ukupno 4 lica čija je zajednička karakteristika da su im opštim ili pojedinačnim aktima državnih organa nacionalizovane nepokretnosti.

U predmetu Reh. br. 19/06 usvojen je zahtev za rehabilitaciju dva rođena brata, tako što je utvrđeno da je pravosnažno rešenje o nacionalizaciji poslovnih prostorija u Šapcu, koje je doneto primenom Zakona o nacionalizaciji najamnih zgrada, ništavo i da su ništave sve njegove pravne posledice, pošto je ovim rešenjem povređeno njihovo pravo na imovinu iz ideološko-političkih razloga. Prema shvatanju Okružnog suda, svako pravno i fizičko lice ima pravo na neometano uživanje svoje imovine, tako da нико ne može biti lišen svoje imovine osim u javnom interesu i pod uslovima predviđenim zakonom i opštim načelima međunarodnog prava. Pravo na neometano uživanje sopstvene imovine bilo je deklarativno priznato i pravnim propisima u vreme donošenja rešenja o nacionalizaciji imovine navedenih lica. Međutim, ova nacionalizacija, kao upliv države u privatnu imovinu, nije vršena u javnom interesu, već u interesu sprovođenja političke ideologije komunističke partije, kako bi se od tzv. kapitalista, kao klasnih neprijatelja, oduzela imovina i prenela u društvenu svojinu, kojom upravlja i koristi je suprotstavljena radnička klasa. U ovom slučaju imovina je oduzeta od fizičkih lica i dodeljena na korišćenje društvenim organizacijama. Cilj koji se ostvarivao ovom nacionalizacijom nije bio javni interes svih građana u društvu, odnosno državi, već zadovoljavanje parcijalnih interesa, iz ideološko-političkih razloga.

U predmetu Reh. br. 2/07 usvojen je zahtev za rehabilitaciju dr Milana Petrovića. Utvrđeno je da je Ukaz o proglašenju preduzeća od značaja za republikansku privredu, koji je doneo Prezidijum Narodne skupštine Narodne Republike Srbije, kojim je izvršena nacionalizacija stambenog objekta ovog lica, koji je pojedinačno označen u Ukazu, a kojim je povređeno njegovo pravo na imovinu iz ideološko političkih razloga, ništav i da su ništave sve njegove pravne posledice u odnosu na ovu nepokretnost. Razlozi kojima se rukovodio Okružni sud su isti kao i u prethodnom slučaju vezanom za pojedinačni akt nacionalizacije, pošto je imovina oduzeta od dr Milana Petrovića njegova porodična kuća preimenovana u vilu, dodeljena drugim građanima kao stanarima.

U vezi sa ovim predmetom pred Vrhovnim sudom Srbije republički javni tužilac je podigao Zakon za zaštitu zakonitosti, u septembru 2007. godine, ali odluka do sada nije doneta.

A.5. – Prinudni otkup

Okružni sud je rehabilitovao ukupno 10 lica koja su odlukama redovnih sudova oglašavani krivim za krivična dela špekulacije i privredne sabotaže zbog toga što u periodu prinudnog otkupa, od 1948. do 1953. godine, nisu isporučivali državi razrezane količine poljoprivrednih proizvoda. Reč je o dobro stojecim zemljoradnicima, kojima su, osim kazne lišenja slobode sa prinudnim radom, izricane i kazne konfiskacije njihove imovine, a u nekim slučajevima radilo se o desetinama hektara obradive zemlje. Mali broj zahteva u vezi sa prinudnim otkupom može se objasniti i činjenicom da je određena satisfakcija postignuta vraćanjem zemljišta vlasnicima i naslednicima na osnovu Zakona o načinu i uslovima priznavanja prava i vraćanju zemljišta koje je prešlo u društvenu svojinu po osnovu poljoprivrednog zemljišnog fonda i konfiskacijom zbog neizvršenih obaveza iz obaveznog otkupa poljoprivrednih proizvoda, iz 1991. godine.

*B. Predmeti u kojima zahtevi za rehabilitaciju
nisu usvojeni*

Zahtevi za rehabilitaciju nisu usvojeni prema ukupno 12 lica, od čega je prema jednom licu zahtev odbačen, prema 9 lica postupak je obustavljen, a prema 2 lica je postupak prekinut.

B.I. – Predmet u kome je zahtev odbačen

U predmetu Reh. br. 25/06 Okružni sud se oglasio apsolutno nenađežnim za postupanje i zahtev predлагаča sa prebivalištem u Malom Zvorniku je odbačen zbog toga što je rehabilitacija tražena zbog povrede prava na slobodu, time što je predlagач lišen slobode u periodu od 1949. do 1954. godine, kao informbirovac od strane prekršajnog organa u Bosni i Hercegovini, pri čemu je imao prebivalište u Opštini Bratunac, u Bosni i Hercegovini, sve do 1955. godine, kada se prijavio u Mali Zvornik. Zahtev je odbačen zbog toga što pravo na rehabilitaciju imaju samo lica koja su imala prebivalište na teritoriji Srbije u vreme kad je izvršena povreda prava.

B.2. – Obustave

Okružni sud je obustavio postupak rehabilitacije u odnosu na 9 lica, zbog njihovog odustanka od zahteva ili zbog nedolaska predлагаča na zakazano ročište, iako je uredno pozvan.

B.3. – Prekidi

Okružni sud je prekinuo postupke protiv 2 lica dok se ne završi krivični postupak, čije ponavljanje je dozvoljeno. Radi se o licima koja

su presudom iz 1979. godine osuđena na višegodišnji zatvor zbog toga što su osnovala političku organizaciju "Realističko ujedinjenje Evrope", Jugoslovenski pokret "Evropljana", čiji je osnovni cilj bio ujedinjene sa evropskim demokratskim državama, višepartijski sistem, pravna država i tržišna konkurenca.

C. – Nerešeni predmeti

Trenutno se u Okružnom суду nalazi 18 nerešenih predmeta, od toga jedan iz 2006. godine, jedan iz 2008. godine i 16 iz 2007. godine. Osnovni razlog nerešavanja ovih predmeta je u tome što još nisu prikupljeni dokumenti iz arhiva, a u nekim predmetima lica, čija se rehabilitacija traži, nisu upisana u knjigu umrlih, pa se čeka da se ti postupci okončaju.

Zaključak

1. Srpska politička elita je kasnim usvajanjem Zakona o rehabilitaciji pokazala da nije spremna za obračun sa autoritarnom prošlošću, a izostavljanjem dela o ekonomskoj rehabilitaciji, kroz obeštećivanje i restituciju oduzete imovine, produžava se višedecenijska agonija žrtava komunizma. Da bi žrtve komunističkog terora bile rehabilitovane u potpunosti, neophodno je odreći se komunističke prošlosti, kao što su to učinili posleratni Nemci, koji su se odrekli svoje nacističke prošlosti. Ali izgleda da današnji Srbi nemaju dovoljno snage da odbace takvu prošlost.

2. Zakon o rehabilitaciji, prema ocenama stručne javnosti, ima značajne nedostatke, ali i jednu vrlinu, a to je da je konačno donet i da je počeо da se primenjuje. Početna nesnalaženja u primeni polako se otklanjaju i sudovi su angažovaniji i ažurniji u rešavanju predmeta po zahtevima za rehabilitaciju. U njima se prvi put posle Drugog svetskog rata, na neki način, istražuju ratni zločini pobednika u ratu, što je uslov ne samo za eventualno uključivanje nadležnog tužioca u proces utvrđivanja istine u ovim zločinima, već i temelj za srpsko-srpsko nacionalno pomirenje, bez koga nema efikasne izgradnje demokratske države. Rehabilitacija će biti i osnov za restituciju imovine i obeštećivanje, u skladu sa odredbama budućeg Zakona o restituciji, koji je neminovnost, a njome se otklanjaju značajne prepreke ekonomskog oporavka Srbije i širom otvaraju vrata ulaganjima iz inostranstva, a naročito od strane pripadnika naše brojne i ekonomski snažne dijaspore.

3. U Okružnom суду u Šapcu uloženi su veliki napori sudija za rešavanje predmeta po zahtevima za rehabilitaciju, što je rezultiralo efikasnim postupanjem, tako da je u prethodne dve godine završen postupak za 103 lica, a za svega 18 lica predmeti su ostali nerešeni.

Gojko Lazarev

REHABILITATION ACT – TWO YEARS LATER

Summary

Since the author is a judge of the District Court in Sabac which has passed the greatest number of rulings according the Rehabilitation Act, he analysed problems in implementing this statute. The author classified the case law of the District Court in Sabac in three groups: cases in which the rehabilitation requests have been accepted, 2) cases in which the rehabilitation request have not been accepted and 3) pending cases. According to detailed analysis of case law the author concluded that the Serbian political elite, by delayed adoption of the Rehabilitation Act demonstrated unpreparedness to open the issue of authoritarian past. At the same time, the lack of pecuniary rehabilitation, through compensation and restitution of property extends the years agony of victims of communism. In order to fully rehabilitate the victims it is necessary to discard the communist past, as it was done post-war by Germans who rejected the Nazi past. However, it seems that Serbs today do not have enough strength to reject this past. The Rehabilitation Act has significant omissions but also contains a strong virtue in the fact that its implementation has already begun. The starting difficulties in practice are slowly eliminated and the courts are more engaged and updated in solving cases upon rehabilitation requests. In these cases, for the first time since the Second World War, the war crimes committed by the winners of the war were to some extent analysed, which is the condition not only for possible involvement of the competent prosecutor in the process of determining the truth but for the healthy foundation of the Serbian-Serbian reconciliation. Without this reconciliation there is no efficient establishment of the democratic state.

Key words: partisan state, authoritarian past, Rehabilitation Act of the Republic of Serbia, case law, Serbian-Serbian national reconciliation

Dobrivoje Tomić
publicista, Beograd

VIKTIMOLOŠKO VIĐENJE ZAKONA O REHABILITACIJI

Rezime: Autor analizira odredbe i primenu Zakonu o rehabilitaciji političkih osuđenika i kažnjenika sa stanovišta žrtve komunističkog terora. On smatra da još uvek u Srbiji uloga i status žrtve komunističkog terora i represije nisu zakonski uvaženi i da je javna svest o počinjenim zločinima i vidovima represije vrlo oskudna. Ovo se na žrtvama odražava kao produženo dejstvo prvobitno nanetog duševnog bola i nepravde, tj. kao sekundarna viktimizacija. Izostalo je saosećanje i razumevanje neophodnosti pravde i sankcija radi priznanja patnji žrtava zločina. Za žrtve je nerazumljivo i neprihvatljivo zašto posebnim zakonom tek treba da bude uređeno pravo na naknadu štete i pravo na povraćaj konfiskovane imovine, kad su to Ustavom i međunarodnim pravom zajemčena prava. Sa stanovišta žrtve, Zakon se jednostrano odnosi samo na pravno poništavanje rešenja i odluka, ali bez otklanjanja, ublažavanja i sankcionisanja posledica koje je žrtva pretrpela ili trajno trpi.

Ključne reči: represija, komunistički teror, politički osuđenici, kažnjjenici, žrtve, naknada štete, povraćaj konfiskovane imovine, sekundarna viktimizacija

Šestog aprila 1941. godine Nemačka napada Jugoslaviju. Rat se odvija munjevito i porazno za Jugoslaviju koja se odmah rasparčava. Srbija je porobljena. KPJ (Komunistička Partija Jugoslavije) je zadovoljna ovim ratnim zbivanjima za koje se odavno zalagala i spremala. Za KPJ će ovo biti presudan i značajan korak za buduće osvajanje vlasti i uvođenje komunističke vladavine i diktature proleterijata na prostoru Jugoslavije.

Od 1939. godine pa do napada Nemačke na Sovjetski Savez krajem juna 1941. godine, komunisti su bili po ugovoru Hitlera sa Staljinom, kao članovi Kominterne, saradnici i saveznici sa nacistima.

Komunistička ideologija se u nečemu poistovećuje sa nacističkom ideologijom; totalitarna vladavina diktaturom, autoritarna vlast i neprikosnovenost jednog čoveka na čelu države i vladajuće partije, ličnost koja je nedodirljiva i iznad zakona. Naglašena razlika javlja se među ovim ideologijama u primeni mržnje i činjenju zlodela radi osvajanja i opstanaka

na vlasti. Dok nacizam proklamuje mržnju prema “nižoj rasi” i sprovođi fizičko zatiranje tuđeg a ne svog naroda, dotle komunizam propagira i sprovodi klasnu mržnju i fizičku likvidaciju svoga naroda unutar svoje države. Ovim ideologijama su u osnovi zajedničke mržnja i pljačka, dok im se zločinački motivi i žrtve razlikuju.

Nosioci i sledbenici ove nehumane komunističke ideologije, prepune zločinačkog naboja, koriste ukazanu priliku okupacije zemlje da u porobljenoj Srbiji pod lažnim sloganom “ustanak protiv okupatora” nametnu građanski rat i uz pomoć anglo-amerikanaca i sovjeta osvoje vlast i ovladaju Jugoslavijom i Srbijom zavođenjem veoma surove diktature.

Odmah počinju hapšenja i egzekucije od strane Ozne (Odelenje za zaštitu naroda) i KNOJ-a (Korpus narodne odbrane Jugoslavije) po programu ideologije i naredbe KPJ. Oba naziva Ozna i KNOJ su više nego cinični i lažni jer ne štite niti brane, već zatiru i pljačkaju svoj narod. Ubijanja i streljanja žrtava vršena su uglavnom noću, često i u podrumima zatvora Ozne i Udbe (Uprava državne bezbednosti), a ubijene žrtve su završavale u masovnim grobnicama na periferiji grada ili naselja. Prvih meseci na zgradama Ozne isticani su spiskovi ubijenih “narodnih neprijatelja”. U 1945. godini prestaje objavlјivanje ovih spiskova iako se masovni zločin zatiranja civilnog stanovništva i dalje sprovodi. Izazivanjem straha jača revolucionarna vlast.

Samo u periodu od oktobra 1944. do oktobra 1945. broj žrtava koje su komunisti preko svojih partijskih i oružanih institucija pobili i u masovne grobnice zatrpani višestruko prevazilazi broj stradalog srpskog življa tokom okupacije. Komunistička vlast je tokom svoje vladavine počinila zločin protiv čovečnosti nad sopstvenim srpskim narodom, koji se po razmerama može porebiti sa genocidom.

Sva ova zlodela komunističkih vlasti dešavaju se najgrubljim kršenjem još važećeg Ustava Kraljevine Jugoslavije i Građanskog zakonika Srbije, koji su zvanično bili na snazi do 31.01.1946. godine, odnosno 23.10.1946. godine. Ovo potvrđuje da je komunistička vlast uspostavljena i vršena na osnovu odluka AVNOJA (Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije), koji nije imao pravni legitimitet.

Među nevinim civilnim žrtvama pomenutog masovnog i ideološki uslovленog zločina je i moj otac Dušan N. Tomić, trgovac i industrijalac iz Boljevca. Zločin ubistva Dušana Tomića od strane pripadnika Ozne u Zaječaru, nasilno oduzimanje i pljačka imovine porodice Tomić, primenjena represija i tortura nad članovima porodice samo je jedan slučaj od još neutvrđenog broja žrtava (stotine hiljada?) komunističke vladavine u Srbiji.

Moj otac Dušan Tomic je uhapšen u prvoj polovini decembra 1944. godine u našem stanu u Paraćinu i to u prisustvu moje majke Radmire (36 g.), moje sestre Dobrile (16) i mene (14). Hapšenje su izvršila dva naoružana partizana, pripadnika Komande mesta Boljevac, a po nalogu komandanta Miodraga Cojića. Otac je najpre sproveden u Boljevac, a potom u zatvor Ozne Zaječar, gde je i ubijen.

Posle hapšenja oca, majka, sestra i ja smo došli u našu porodičnu kuću u Boljevcu. Oko 20. decembra 1944. godine okrutno primenjujući nasilje i pretnje, u kuću su nam ušla dva naoružana partizana predvođena naoružanim Stevom Bogdanovićem, sekretarom sreskog komiteta KP. Uz bahato ophođenje prema nama i zastrašivanje, praćeno najpogrđnjim i vrlo uvredljivim i ponižavajućim rečima, isterali su nas bez ikakvog obrazloženja neobučene iz naše kuće. Ovaj neshvatljivi događaj zbio se munjevito, ali je naneo mojoj dečačkoj duši težak bol i patnju za sva vremena, traumu koja je postala sastavni deo mog života, a kasnije i života moje porodice.

Od meštana smo saznali da se najsvežija masovna grobnica žrtava komunističke vlasti nalazi u podnožju brda Kraljevice na domaku grada, te smo se pod teretom najvišeg duševnog bola uputili tamo. Užasan, nepojmljiv prizor strahote i nesnošljiv bol doživljavamo na tom stratištu. Zemlja jednog dela livade izgleda kao preorana. Delovi žice kojom su žrtve bile vezane, krvavi kolci i motke kojima su partizani i oznaši svoje žive žrtve pre egzekucije zlostavljalici, leže razbacani, svedočeći o najsurovijem divljačkom piru egzekutora i nosilaca nove vlasti.

Pored zločina ubistva, kojim je ocu uskraćeno pravo na život, osorni komunistički režim ga žigoše najsramnijim žigom "narodnog neprijatelja i ratnog zločinca". Ovo žigosanje prenosi se na mene šestokom represijom, koju režim na razne načine kontinuirano vrši. Od vidova represije posebno navodim gladovanje, smrzavanje, strah, pretnje, obespravljenost, beznadežnost, uskraćivanje prava na neometan život i redovno školovanje, razna poniženja, psiho-torture, gaženje dostojanstva i druge vidove progona i nasilja. Od svega pretrpljenog najteži su za moju dečačku dušu bili neizmerno trajan duševni bol zbog svirepog ubistva i gubitka roditelja i sramno žigosanje koji kontinuirano prate moj život i prenose se na moju porodicu i moje potomke.

Represija kojom smo mi, porodica, bili izloženi vršena je na razne načine. Pod uticajem i pretnjama članova sreskog komiteta KP Boljevac, mnogi ljudi su nas godinama izbegavali, čak i naši školski drugovi i prijatelji, prekinuvši iz straha svaki kontakt sa nama, žigosanim od komunističke vlasti kao porodica narodnog neprijatelja. Na početku svake školske godine povede se pitanje i o roditeljima. Za mene je to uvek bio period pojačanog duševnog bola, pa i straha, jer ja sam presijom vlasti prinuđen da lažno prikazujem kako je otac umro prirodnom smrću za vreme rata. Po završetku

velike mature ne mogu da se upišem na studije Beogradskog univerziteta, jer kao žigosan sin “narodnog neprijatelja i ratnog zločinca” ne mogu da dobijem neophodnu saglasnost omladinske organizacije. To sistematsko unižavanje i uskraćivanje osnovnih prava izaziva permanentno trpljenje duševnog bola za nevino postradalim ocem. Udba i Sreski komitet KP u Boljevcu su i posle 1945. godine nastavili sa represijama prema meni, majci i sestri. Lansirali su periodično glasine da mi je otac živ, da je negde na radu u Sloveniji, pa Rumuniji, pa Rusiji, da je čak pobegao u inostranstvo. Ovo je bio jedan od smišljenih vidova ideoološke torture, psihičkog nasilja, zaludivanja i narušavanja našeg mentalnog zdravlja.

Za vreme totalitarne komunističke vladavine nije bilo moguće doći do istine o načinu, mestu i datumu počinjenog zločina onih žrtava koje su ubijane bez sudskih presuda, a među kojima je i moj otac. Moja majka je tokom 1945-46. godine uporno nastojala usmeno i pismeno kod raznih komunističkih institucija da dođe do istine o stradanju moga oca i do njegove umrlice, zahtevajući čak i sudski postupak za dokazivanje njegove krivice ili nevinosti. Komunisti su ignorisali svaki zahtev ove vrste kao i sve žalbe povodom nezakonito otete i konfiskovane imovine.

Posle nepunih pedeset godina provedenih u izgnanstvu i emigraciji, dolazim u Srbiju i od 2002. godine počinjem da tragam po raznim institucijama i arhivama za istinom o nevino ubijenom ocu. Od tada pa do danas moja traganja za istinom nisu me dovela ni blizu cilja. Arhivska građa o zločinima AVNOJ-ske vlasti je ili nedostupna, uništena ili se probrano i sa izbrisanim imenima saučesnika zločina stavlja na uvid. Zvanične najave o otvaranju svih arhiva i dosjeva još uvek čekaju na realizaciju uz profanisani slogan “nema još političke volje”.

Važan razlog prikrivanja arhivske građe, naročito one o zločinačkom delovanju Ozne i Udbe svakako su kompromitujući podaci i imena onih koji su i danas u vladajućoj oligarhiji ili su njihovi ideoološki ili krvni srodnici. U Srbiji ima donetih zakona koji se reprezentativno pominju a никако, ili selektivno, primenjuju. Ovo je očigledan nastavak funkcionisanja komunističkog zakonodavstva i selektivne primene zakona. Ove navode potvrđuje odnos nadležnih o primeni Zakona o lustraciji, koji je donet krajem maja 2003. godine ali se još ne primenjuje, te služi kao šarena laža unutar i izvan zemlje radi prikazivanja “vladavine prava”. Baš kao i Titova avnojska Odluka o amnestiji doneta novembra 1944. godine, koja je u osnovi zakasnila, a po stupanju na snagu nije primenjena, te nije zau stavila partizansku tiraniju, već je služila za prevaru naroda i “šminkanje” komunističke ideologije.

Sa velikim zakašnjenjem donet je i Zakon o rehabilitaciji, koji obiluje određenim nedostacima i siromaštvom pravnih definicija. Ali pre ponutog zakona trebalo je doneti i zakon o otvaranju dosjeva i arhiva,

bez kojih se ni rehabilitacija ne može u potpunosti sprovesti. Narodna skupština je trebalo da doneše i rezoluciju o osudi i distanciranju od zločina počinjenih za vreme vladavine komunizma. Bez ovoga ne može se očekivati ravnopravan odnos vlasti prema žrtvama i potomcima stradalim od komunističkog režima.

Još uvek u Srbiji uloga i status žrtve komunističkog terora i represije nisu zakonski uvažene, a javna svest o počinjenim zločinima i vidovima represije je vrlo oskudna. Ovo se na žrtvama odražava kao produženo dejstvo prvobitno nanetog duševnog bola i nepravde, tj. kao sekundarna viktimizacija. Izostalo je saosećanje i razumevanje neophodnosti pravde i sankcija radi priznanja patnji žrtava zločina. *Za nas žrtve je nerazumljivo i neprihvatljivo zašto posebnim zakonom treba da bude uređeno pravo na naknadu štete i pravo na povraćaj konfiskovane imovine, kad su to Ustavom i međunarodnim pravom zajemčena prava.*

Sa stanovišta žrtve, Zakon se jednostrano odnosi samo na pravno poništavanje rešenja i odluka, ali bez otklanjanja, ublažavanja i sankcionisanja posledica koje je žrtva pretrpela ili trajno trpi.

Kao žrtva represije i torture komunističkog režima, podneo sam juna 2004. godine tužbu protiv Republike Srbije kao pravnog naslednika ranijih vlasti za nadoknadu nematerijalne štete i nanetog mi duševnog bola i pretrpljene surove represije i torture. Tužba je odbačena kao neosnovana(!). Nedopustivo je da se licima iz vremena akcije "Sablja" (2003. g.) zahtevi za nematerijalnu štetu (duševni bol) rešavaju kratkoročno uz materijalno obeštećenje, dok se žrtve komunističkog terora pred istim sudom tretiraju kao građani drugog reda i uskraćuju im se ustavom i pravnim aktima garantovana prava.

Za preživele i pogubljene žrtve i njihove potomke nužno je ozakoniti ispravljanje nepravde ne samo rehabilitacijom, koja mora da sadrži moralnu, psihičku i materijalnu satisfakciju, već i gonjenjem počinilaca zločina od strane tužilaštva za ratne zločine. Na moje podneske od 2006-2007. podnete Tužilaštvo za ratne zločine Republike Srbije, Tužilaštvo mi je u svom aktu A170/07 između ostalog odgovorilo: "Obaveštavamo vas da smo povodom vaša dva podneska od 17.07.2006. i 03.05.2007. godine formirali predmet u ovom tužilaštvu, a povodom stradanja vašeg oca Dušana Tomića iz Bojlevca, koji je ubijen u februaru 1945. godine. Obaveštavamo vas da je tužilaštvo za ratne zločine nadležno za postupanje u svim predmetima ratnih zločina, kao i da sami ratni zločini ne zastarevaju tako da njihovo krivično gonjenje može biti preduzeto u svakom trenutku. U tom smislu je i formiran predmet povodom smrti vašeg oca i u toku su navedene provere." Ovim aktom tužilaštvo potvrđuje da su zlodela partizana od kojih je stradao i Dušan Tomić i njegova porodica pravi ratni zločin protiv čovečnosti, koji ne zastareva.

Posle 5. oktobra 2000. godine prisustvo u vlasti sledbenika onih koji su ranije bili stubovi i nosioci zločinačke vladavine komunističke diktature deluje protivrečno, odbojno i nespojivo sa sprovođenjem nepristrasne, sveobuhvatne rehabilitacije. Ovakva politička elita nema volje ni potrebe da raskine sa pogubnom prošlošću i neće ni pregradni zid između prošlosti i sadašnjosti. Ovome veoma doprinose "vladajuće" nevladine organizacije. Iz profitabilnih (političko-finansijskih razloga) bave se žustro i isključivo zločinima i žrtvama nastalim posle 1990. godine. Nazivi ovih organizacija najčešće su kontroverzni sa njihovim delovanjem u javnosti, u kome je političko pomodarstvo dominantno zastupljeno.

Ministarstvo pravde Republike Srbije nedavno je najavilo izmenu i dopunu postojećeg Zakona o rehabilitaciji, što je i nužno i hitno. Navodim nekoliko predloga zahteva u nadi da će komisija u Ministarstvu pravde doneti valjan, nepristrasan i neosporiv zakon dostojan žrtava i njihovih potomaka:

1. Ukinuti član 8 sadašnjeg Zakona o rehabilitaciji kao neustavan i ponižavajući za žrtve, jer nema pravde bez sankcija.

2. Ograničiti rok суду за donošenje rešenja o rehabilitaciji na 6-8 meseci od podnošenja zahteva.

3. Zakonom treba predvideti da se u rešenju o rehabilitaciji ozakoni pravo na obeležavanje groba, iskopavanje i dostojanstvenu sahranu o trošku države.

4. Obavezati nadležni sud da službeno dostavi javnom tužilaštvu zahtev za gonjenje počinilaca utvrđenog zločina, ali i onih koji su donosili rešenja o konfiskaciji.

5. U tekstu Zakona o rehabilitaciji trebalo je uvažiti i ozakoniti neke sadržajne navode iz tačaka Rezolucije 1096 (1996. g.) i Rezolucije 1481 (2006.) donetih u Parlamentarnoj skupštini Saveta Evrope, čiji je član i Republika Srbija.

6. Rehabilitacija je jednoobrazna i ne može biti primenjena po nekim kategorijama, klasama ili selektivno.

Nadležne institucije za nadgledanje i kontrolu rada sudija i pravosuđa treba efikasno da otklone postojeću opstrukciju predmeta rehabilitacije žrtava komunističkog režima kao i svih slučajeva koji se odnose na pretrpljenu nepravdu i zlodela avnojske države. Sa stanovišta žrtve, ovakva postupanja tj. nepostupanja izazivaju sumnju u nepristrasnost državnih institucija. Zbog izostale lustracije u pravosuđu, mnoge sudije se i dalje drže uputstva iz komunističkog kodeksa pravde, koji nalaže da pravdu treba da dele oni koji znaju da čuvaju tekovine NOB (Narodno-oslobodilačke borbe).

Slučaj Dušana N. Tomića je po mnogo čemu poseban i složen. Epilog svega mora biti saznanje istine o fizičkom nestanku Dušana N. Tomića

u zatvoru Ozne u Zaječaru i zvanično, sudska proglašenje njega kao nevine žrtve avnojske države. Isto tako, Dušanovoj porodici i potomcima morala bi se dati moralna i materijalna satisfakcija za naneto stradanje, gubitak zdravlja, duševni bol i sramno žigosanje.

Na kraju treba napomenuti da nadležne institucije i pojedinci u svojim radu treba da uvažavaju Rezolucije Parlamentarne skupštine Saveta Evrope br. 1096/96 i br. 1481/06, kojima se predlažu mere za otklanjanje nasleđa bivših komunističkih totalitarnih sistema i ukazuje na neophodnost međunarodne osude zločina totalitarnih komunističkih režima.

Dobrivoje Tomic

VICTIMOLOGICAL OVERVIEW OF THE REHABILITATION ACT

Summary

The author analyses provisions and implementation of the Act on Rehabilitation of Political Convicts from the point of view of communist terror victims. He believes that the role and the status of victims of political terror and repression are still not respected in Serbia and the public conscience of committed crimes and forms of repression is very poor. This results in causing victims long term effects of initially inflicted mental pain and injustice, namely a secondary victimisation. The compassion and the understanding of the necessity of justice and sanction for purpose of recognising the suffering of victims is lacking. It is not understandable and acceptable for a victim that the issues of damages and right to restitution of confiscated property have to be regulated by special statutes, when these rights are guaranteed by the Constitution and international law. From the point of view of a victim, the statute unilaterally refers to annulment of rulings and decisions, but without eliminating, diminishing and sanctioning the consequences that victims suffered or permanently suffer.

Key words: repression, communist terror, political convicts, offenders, victims, damages, restitution of confiscated property, secondary victimisation

Milan Parivodić
bivši ministar u Vladi Republike Srbije

ISTORIJSKI ZNAČAJ ZAKONA O REHABILITACIJI¹

Na sednici Vlade Republike Srbije od 24. novembra 2005. godine usvojen je Nacrt Zakona o rehabilitaciji i upućen Narodnoj skupštini na usvajanje.

Nacrtom Zakona o rehabilitaciji uređuje se sudske postupak rehabilitacije, tj. vraćanja građanskog ugleda svim licima koja su, sa ili bez sudske ili administrativne odluke, bila žrtve političkog progona u periodu od 6. aprila 1941. godine do dana stupanja na snagu Zakona o rehabilitaciji.

Nacrt predviđa da svako zainteresovano lice može podneti okružnom sudu zahtev za rehabilitaciju žrtve političkog progona bilo kada, jer pravo na zahtev ne zastareva.

Pozitivnim sudske rešenjem o rehabilitaciji utvrđuje se da je odluka doneta protiv rehabilitovanog lica ništava, i sve njene pravne posledice ništave, uključujući i konfiskaciju imovine, i to od trenutka donošenja te odluke. Rehabilitovano lice smatra se neosuđivanim.

Kada je žrtva političkog progona stradala bez sudske ili administrativne odluke, npr. streljanjem bez suđenja, sudske rešenjem se utvrđuje da je žrtva bila progonjena iz političkih razloga, te se rehabilituje vraćanjem građanskog dostojarstva.

Nacrt Zakona o rehabilitaciji ima životni značaj za utvrđivanje istorijske istine srpskog naroda u periodu od 60 godina dvadesetog veka.

Životno je značajan jer afirmiše istorijsko pomirenje među Srbima širom sveta, i među svim građanima Srbije, i postavlja temelje ponovnog moralnog ujedinjenja, koje je uslov uspešnije budućnosti.

Nacrtom se reafirmiše ideja istine, time i moralnog društva u Srbiji, kao i ljudsko pravo na dostojarstvo i pravo na imovinu, makar i posmrtno.

Zakonom o rehabilitaciji nastojimo da se, nažalost naknadno, često i prekasno, zahvalimo onim ljudima koji su imali hrabrosti i osećaj lične odgovornosti da dignu svoj glas protiv komunističke diktature, nasilja i rušenja osnovnih vrednosti savremene civilizacije, kao sto su pravo na život i slobodu kretanja, sloboda govora i štampe, pravo na političko udruživanje,

¹ Izjava ministra Milana Parivodića povodom usvajanja Nacrta Zakona o rehabilitaciji na sednici Vlade RS od 24.11.2005. godine.

pravo na preduzetništvo i imovinu, i druga osnovna prava čoveka. Gradeći danas novu demokratsku Srbiju, osećamo koliko je teže i dugotrajnije utvrđivati ove vrednosti nego što je ih je bilo rušiti.

Ovaj zakon nije selektivan u pogledu rehabilitacije; pravo na priznanje građanskog dostojanstva ima svaka politička žrtva, ma sa koje strane političkog spektra dolazila u vreme progona.

Zbog toga smatram da je Nacrt Zakona o rehabilitaciji od istorijskog značaja.

Stojan Ćelić – *Skica za gvozdenu zavesu
Narodnog pozorišta (neizvedeno)*, 1989.

Aleksandar Jugović

docent na Fakultetu za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju
Univerziteta u Beogradu

DRUŠVENI MORAL I ZNAČAJ REHABILITACIJE ŽRTAVA POLITIČKE REPRESIJE

Sve posledice političke represije najbolje pokazuju koliko društvo čija je vlast ustanovljena na političkom zločinu nije društvo celovitog prosperiteta i humanosti ma koliko njegova ekonomija ili kultura bili razvijeni. I ono ostaje takvo ako se ne napravi jasna istorijska, moralna i pravna distanca u odnosu na “vreme nevreme” ili na “vreme neprava”. Višestruki je individualni, društveni i moralni značaj rehabilitacije žrtva političke represije, pogotovu u kontekstu srpskog društva.

Na individualnom nivou rehabilitacija znači ublažavanje posledica nepopravljivog što može žrtvi ili porodici žrtve značiti umanjenje osećaja nepravde, dobijanje moralne satisfakcije, ostvarenje materijalne naknade ili socijalne rehabilitacije kao nadoknade za pretrpljenu diskriminaciju. Međutim, na psihološkom planu, posledice progona, straha, poniženja, gubitka ili procesa neprežaljene žalosti kada se ne zna sudbina žrtve, čega je bilo u našoj političkoj istoriji posle Drugog svetskog rata, nemoguće je “popraviti”.

Za društvo i njegov sveukupni, a naročito moralni razvoj, neophodno da se savremenici jasno odrede prema prošlosti u kojoj je bilo političkog nasilja od strane nosilaca vlasti i moći. Politika i nasilje jesu neodvojivi fenomeni iz najmanje dva razloga: prvo, nasilje je često u istoriji bilo sredstvo postizanja političkih ciljeva i, drugo, nijedna država ne može da se odrekne nasilja kao sredstva očuvanja poretku. Ipak u primeni državnog nasilja treba razlikovati demokratsku od nedemokratske države. Demokratska država nasilje koristi u ograničenom vidu, po određenoj proceduri, i iskaže ga javno. Nasuprot demokratskoj državi, nedemokratska država vlada po volji pojedinaca ili interesnih grupa i bez javnih i definisanih pravnih procedura. To je naročito odlika revolucionarnog ili tzv. “konsolidacionog” nasilja, koje je bilo primenjeno u Srbiji u poratnim godinama iza Drugog svetskog rata. Za svoje postupke nedemokratska vlast suštinski ne odgovara nijednoj instituciji, niti narodu. Istina, i nedemokratska država može imati zakone i procedure (pa onda i državno nasilje može imati karakter zakonitosti), ali oni su, po pravilu, arbitrajni, nehumanji, represivni i nepravedni.

Iz ovog razloga značaj rehabilitacije jeste u suočavanju društva – moralnom i pravnom – sa nasilničkom prošlošću i savladavanja posledica, koliko je to moguće, nedemokratičnosti i autoritarnosti političkog režima. Procesom rehabilitacije delegitimizuje se normalizacija političkog nasilja. Njime se ukazuje na nasilnički i zločinački karakter režima koji je sproveo politički teror.

Rehabilitacijom se ustanovljava suštinska društvena pozicija da su ljudska prava iznad svake ideologije i političke prakse. Samo devijantan i izopačen politički poredak sa vlastitim građanima postupa kao sa neprijateljima. Poruka procesa rehabilitacije jeste da se nasiljem nad političkim neistomišljenicima ne može stvoriti human i demokratski poredak i pravna država. I zato iza rehabilitacije стоји обнова ključnih društvenih vrednosti као што су: ljudski život, humanizam, sloboda, nepovredivost imovine, tolerancija različitosti, ludska čast.

Revolucionarno nasilje u Srbiji na kraju Drugog svetskog rata imalo je cilj i uništavanje, a u skladu sa svojom “olako shvaćenom” ideologijom komunizma i izgradnje “novog čoveka u novom društvu”, uništavanje jedne od temeljnih vrednosti prosperitetnog društva, a to je građanstvo kao socijalni sloj i građansko društvo. Teško je obnoviti građansko društvo u moralnom i vrednosnom pogledu bez procesa rehabilitacije žrtava političke represije.

Rehabilitacijom žrtava političke represije utiče se na razvoj političke kulture, koja se ne bazira na osnovama neopaganizma i njegovog principa “ko nije sa nama taj je protiv nas”, nego na principu legitimnosti različitosti i prevladavanja društvenih/političkih interesa i sukoba demokratskim i pravnim sredstvima. Ovo je posebno značajno i u današnje vreme u Srbiji, u kome se opasna politička matrica podele na političke prijatelje i neprijatelje, izdajnike i patriote, stalno obnavlja. U osnovi radi se o političkoj manipulaciji građanima i “igranju na kartu” iracionalnog i mitskog. Ali, danas, izdaja kao etiketa za političkog i ideološkog protivnika je put u “mutirani totalitarizam” i političko nasilje. Zato se procesom rehabilitacije žrtava političke represije, ako je dosledan i otvoren, “kroti” političko manjejstvo i politički brutalizam. Takođe, ovaj proces može da prekine lanac političkog revanšizma i dubokih i destruktivnih ideoloških podela.

Društveni značaj rehabilitacije danas je i u tome što ovaj proces treba svim potencijalnim nasilnicima u političkim strukturama, kao nosiocima vlasti i moći, da ostavi jasnou poruku: da se zločin ne zaboravlja, pa bio on zaognut plastičnom bilo koje ideologije, i da “iskra pamćenja” uvek tinja. Zato je ključni značaj rehabilitacije žrtava političke represije u tome što omogućava da nove generacije žive u društvu u kome postoji sloboda od svakog oblika straha koji može proizvesti neki politički režim i njegov poredak.

Miroslav Mijušković
novinar dnevnog lista *Politika*, Beograd

PROCESI REHABILITACIJE U OKRUŽNOM SUDU U ŠAPCU

Samo jedan dan posle stupanja na snagu Zakona o rehabilitaciji (25. aprila 2006. godine) mesno nadležnom Okružnom суду u Šapcu stigao je zahtev za rehabilitaciju zemljoradnika Miloja Petrovića iz sela Gornji Dobrić u opštini Loznica, a ubrzo potom i apotekara Pavla Kurtovića iz Šapca. Kao “narodni neprijatelj”, Petrović je u KPD Gradiška tamnovaо četiri godine, dok su Kurtovića nove vlasti odvezеle iz kuće odmah po ulasku partizana u grad i streljale na starom savskom mostu.

Kao profesionalnom novinaru, zaposlenom u dnevnom listu *Politika*, dužnost mi je bila da o tome informišem javnost. Pogotovo što je i sa političkog i sa pravnog aspekta donošenje Zakon o rehabilitaciji bilo izuzetno značajno: zbog konačnog suočavanja sa najprljavijim zlodelima autoritarnog komunističkog režima, bez čega nema moralnog oporavka i izgradnje demokratskog društva u Srbiji, ali i zbog donošenja dugo čekanog Zakona o restituciji.

Prema odredbama Zakona o rehabilitaciji, rehabilitovana osoba smatra se neosuđivanom, a u slučajevima (velikim broju) gde sudska ili administrativna odluka nije ni donošena, nadležni sud utvrđuje da je ova osoba bila žrtva progona i nasilja iz političkih ili ideoloških razloga. Takođe je rečeno da će pravo na nadoknadu štete i vraćanje konfiskovane imovine biti utvrđeno posebnim zakonom. Građanima Srbije i te kako je važno vratiti poverenje da će država obezbediti zaštitu dve najznačajnije kategorije čovekovog života: čast i imovinu.

Ali da se još malo zadržim na prvim zahtevima za rehabilitaciju upućenim Okružnom суду u Šapcu, koji će, zahvaljujući prevashodno velikom angažovanju dugogodišnjeg sudske Gojka Lazareva, u proteklom periodu doneti najviše pravosnažnih rešenja u Srbiji.

U lično potpisanim zahtevu, sada skoro 80-godišnji Miloje Petrović naveo je da potiče iz seljačke kuće, koja je 1945. godine imala 21 hektar zemlje, a da se zbog velikih “nareza” (duplo većih od prihoda imanja) već kao maloletnik sukobio sa novim režimom. Kada je 1949. godine otisao na odsluženje vojnog roka u Koprivnicu, za njim je iz zavičaja stigla loša karakteristika, pa je posle 16 meseci provedenih u vojsci osuđen na četiri

godine lišenja slobode sa prinudnim radom, i još godinu dana gubljenja građanskih prava.

Posle izdražne kazne, Miloje Petrović je morao i da dosluži preostali deo vojnog roka, tako da je van kuće proveo više od šest godina. Kao dokaz on je priložio potvrdu Vojnog suda u Zagrebu od 4. decembra 1990. godine, u kojoj stoji da je 11. maja 1951. godine bio osuđen za krivično delo iz člana 9. Zakona o krivičnim delima protiv naroda i države. Pošto je “čitav životni vek proveo kao obeležen čovek”, Petrović je želio da mu ova najveća životna nepravda bude ispravljena bar u dubokoj starosti.

Apotekara Pavla Kurtovića (rođenog 1887. godine), jednog od najbogatijih predratnih Šapčana, partizanske vlasti uhapsile su “u ime naroda” 23. oktobra 1944. godine u porodičnoj kući u Karađorđevoj ulici broj 39. Zajedno sa grupom uglednih građana, strelnjan je u noći između 27. i 28. oktobra iste godine na šabačkom mostu, bez pisane presude, usmenom odlukom tadašnjeg predsednika prekog suda Milke Minić. Njegovo telo nikada nije pronađeno, a proglašen je za umrlog tek rešenjem Opštinskog suda u Šapcu 2005. godine.

Zahtev za rehabilitaciju Pavla Kurtovića podneo je 9. maja 2006. njegov sin Kosta Kurtović, koji sa porodicom živi u Beogradu. Posle hapšenja oca, Kosta je svako jutro odnosio po jedan obrok u Okružni zatvor u Šapcu (nalazio na mestu sadašnje zgrade Opštine) i predavao ga stražaru na kapiji. Pavla je sreo samo 25. oktobra 1944. godine i on mu je tada rekao: “Sine, ne znam da li ćemo se više ikada videti”. Kada je 28. oktobra došao na zatvorsku kapiju, stražar mu je saopštio da više nije potrebno da donosi hranu, i pokazao rukom na zid portirnice.

Tamo je stajala odluka “prekog suda”, iz koje je Kosta Kurtović saznao da je prethodne noći streljano 36 osoba. Ime njegovog oca Pavla Kurtovića nalazilo se pod rednim brojem 14. Porodica, međutim, nikada nije dobila nijedan dokumenat da je Pavle Kurtović osuđen i ubijen, a pisanih tragova (presude Vojnog suda, Ozne) nije bilo ni u arhivi SDB – BIA, Međuopštinskom istorijskom arhivu u Šapcu, Istorijском arhivu u Beogradu, Vojnoistorijskom institutu Ministarstva odbrane SCG, kojima se obraćala posle demokratskih promena u Srbiji.

Tragičnim događanjima na šabačkom mostu, gde su partizani streljali veliki broj građana (prema nekim tvrdnjama više stotina, pa do dve hiljade), ja sam se bavio dve godine ranije, povodom početka radova na izgradnji crkve svete Petke, nedaleko od stratišta, posvećene nedužnim žrtvama. Inicijativu je odmah posle demokratskih promena u Srbiji pokrenulo udruženje građana “Most”, ali se na “dobru volju” opštinskih čelnika čekalo četiri godine. List *Politika* je tada u tri nastavka objavio tekst o par-

tizanskim zločinima 1944. u Šapcu. Bilo je to prvi put u dugoj istoriji ovih novina da jedna priča iz unutrašnjosti dobije toliki prostor.

Tadašnja urednica dopisničke službe lista *Politika* Rajna Popović pravilno je procenila značaj teme, koja je kasnije nastavljena svedočenjima preživelih zatvorenika i članova porodica žrtava. Objavljeni tekstovi naišli su na veliku zainteresovanost čitalaca i izazvali brojne komentare u internet izdanju našeg lista, posebno iz dijaspore. Ovo naglašavam, jer će od percepcije, da ne kažem dobre volje urednika, kasnije umnogome zavisiti praćenje (pojedinačnih slučajeva) rehabilitacije.

Crkva svete Petke konačno je podignuta 2005. godine i od tada se u njoj održava parastos stradalnicima, od kojih su prvi ubijeni baš 27. oktobra 1944., na dan ove velike svetiteljice. Tadašnji šabački prota Grigorije Babović u svom letopisu, vođenom od 1933. godine po nalogu crkvenih vlasti, čiji se original čuva u gradskoj biblioteci (dnevnik je ovoj ustanovi poklonio nekadašnji novinar *Politike* Boško Babović, protin sin), naveo je spisak od 36 streljanih Šapčana, koji je već sutradan, 28. oktobra, bio istaknut na zidu Okružnog zatvora: paroh Paun Prokić, profesor katehizisa Vojislav Pavlović, apotekari Vlada Samurović i Ilija Ranković, trgovac Ivan Dražić, inženjer Aleksandar Bučin, đaci Mile Bećejić i Dušan Longinović, odžačar Miloš Sazdanić, agent Bajić, trgovac Mihailo Antić, kamenorezac Sreten Bujuklić, rentijeri Đorđe Jovanović i Pavle Kurtović, major Dobra Nikolić, profesor Vasilije Kuzenko, okružni načelnik Svetislav Stevanović, učitelj Vladan Dačić, radnici Jovan Ćiber i Toma Vereš, opančar Dragutin Dragašević, učitelj Milan Mihajlović...

Ubijanja su trajala sve do proleća 1945. godine, a o najsramnijem događaju u istoriji grada čutilo se decenijama. Supružnici i potomci žrtava, ne samo kćeri i sinovi, već i treća generacija, sklanjali su se od dželata koje su sretali se na šabačkim ulicama i svoju nametnutu "sramotu" i tugu duboko su nosili u sebi.

Prvo rešenje o rehabilitaciji u Srbiji doneo je Okružni sud u Šapcu 3. novembra 2006. godine, a *Politika* je tekst o tome objavila odmah po njegovoj pravosnažnosti, i to sa početkom na naslovnoj stranici lista. Sticajem objektivnih okolnosti (priklupljanja dokumentacije i rokova), nije to bio slučaj ni zemljoradnika Miloja Petrovića, niti apotekara Pavla Kurtovića, već gvožđarskog trgovca iz Šapca Nikole Despotovića. Redakcija je zadržala moj naslov "Žrtva obe ideologije", a u njemu se sadržavala ogromna tragike ne samo ove porodice, već i čitavog srpskog društva.

Nikolu Despotovića (rođenog 1893. godine) 27. avgusta 1943. ubili su četnici, a po dolasku na vlast komunisti su ga proglašili za narodnog neprijatelja i konfiskovali mu imovinu. Zahtev za njegovu rehabilitaciju podneli su sin Slobodan, istaknuti glumac srpskog teatra, i čerka Marija,

penzionisani službenik Sudske uprave u Šapcu. Oni su naveli da njihov otac nije bio pripadnik nijedne političke partije ni pre, a ni tokom Drugog svetskog rata. Na početku okupacije 1941. godine, sa mnogim Šapčanima oteran je u zloglasni logor u sremskom selu Jarak, a kasnije je više puta bio talac Nemaca, koji su sprovodili odmazdu “100 srpskih glava za jednog ubijenog nemačkog vojnika”.

Prilikom kaznene ekspedicije u jesen 1941. godine, okupator je spalio vilu i imanje Despotovića u obližnjem selu Jevremovac, a dva dana pre tragične likvidacije četnici su preko “svog čoveka” tražili da im Nikola pošalje veću sumu novca, koju on nije imao. Kada je pošao da obide imanje u ovom selu, zaustavila ga je i vezala takozvana četnička “leteća trojka”. O ovom događaju pred sudskim većem svedočio je 82-godišnji penzioner Borivoje Savić, učesnik NOB-a, koji je na Sremskom frontu bio teško ranjen i ostao invalid:

“Zatekao sam se u selu susednom Maovi, kada je naišla jedna grupa ljudi sa šinskim kolima i konjima, koji su pevali pesmu ‘Kralju Pero iz Engleske beži’. Sa njima je bio i civil muškarac, vezan žicom. Ja tog civila nisam poznavao, ali je jedan od prisutnih, stariji čovek Čedomir Pavlović to prokomentarisao rečima: ‘Odvedoše gazda Nikolu Despotovića u Radovašnicu kod Mine kaluđera da ga ispovedi’. Shvatio sam da će Nikolu likvidirati, pošto je kaluđer Mina bio istovremeno i četnik.”

Četnici su Nikolu Despotovića sproveli do mesta Bobije na Ceru, gde su ga istog dana izboli noževima i preko leša nabacali granje. Pošto se pričalo gde je ubijen, njegova supruga Mileva Mica Despotović je 1945. godine na tom mestu pronašla kosti, žicu kojom je bio vezan i deo rukava od košulje, po čemu ga je identifikovala. Njegovi ostaci preneseni su i sahranjeni na Donjošorskom groblju u Šapcu.

Nikola se Milevom oženio 1926. godine, posle završene Trgovačke akademije u Šapcu. Mirazom supruge sazidana je jednospratna kuća u Masarikovoj ulici broj 4, u čijem se sastavu nalazila gvoždarska radnja, a zajedničkim radom stekli su imanje u Jevremovcu, udaljenom 4 kilometra od grada. Posle rata nova vlast je Despotovića proglašila za narodnog neprijatelja, a zaključkom Sreskog suda u Šapcu od 17. aprila 1946. porodici je oduzeta sva nepokretna imovina. Uдовici Milevi sa decom, kojoj su takođe bili oduzeti pravo glasa i sve građanske prinadležnosti, dozvoljeno je da stanuje u skromnom stanu u dvorištu, i to do preudaje ili smrti (umrla 1971. godine). Slobodan i Marija do punoletstva su mogli da koriste jedan hektar obradive zemlje u Jevremovcu, koja je naknadno oduzeta presudom Okružnog suda u Šapcu 1971. godine. Iako vrstan glumac, Slobodan Despotović je veoma često ima problema kao “sin narodnog neprijatelja”, a njegova tiha i plemenita sestra Marija, koja se nije udavala, čitav radni vek provela je u velikom strahu.

Slobodan i Marija Despotović su rešenje o rehabilitaciji oca primili dostojanstveno. I dalje žive u skromnom stanu, u dvorištu porodične kuće u Masarikovoj broj 4, koju im ni nova demokratska vlast nije vratiла. Štaviše, jedva su uspeli da sačuvaju lokal, koji je trgovinsko preduzeće “Nama” dobilo od države samo na korišćenje, a 2005. godine pokušalo da ga proda. Ista, u međuvremenu privatizovana firma, pokušala je da proda lokal i prvog radnog dana 2008. godine, ali je Slobodan došao na otvaranje ponuda i potencijalnim kupcima pokazao rešenje o rehabilitaciji oca i ništavosti svih odluka o oduzimanju imovine, pa je prodaja odložena.

Moј deda po majci Milorad Mile Petrović bio je učitelj, rodom iz Jevremovca. Službovao je po Makedoniji, centralnoj Srbiji, a rat ga je zatekao u zavičaju. Kao razervni oficir – poručnik, učestvovao je u kratkoj odbrani zemlje, a 19. avgusta 1941. na Širokoj ravni na Ceru pristupio je Cerskom četničkom odredu artiljerijskog kapetana Dragoslava Račića. Odred je tada imao četiri bataljona, kojim su komandovali aktivni oficiri – kapetan Milivoje Kovačević, kapetan Milorad Čupić, kapetan Stanimir Vasić i poručnik Milun Milović. Već prilikom napada na Šabac 22. septembra 1941. godine Cerskom četničkom odredu su pridodati mitraljeska četa, opremljena oružjem zarobljenim od Nemaca, jedna baterija haubica 100 milimetara i takozvani vod smrti (specijalna bombaška jedinica). U tom napadu na grad, koji je počeo u 23 časa, ispaljivanjem topovske granate sa Bećinog brda (između Jevremovca i Šapca), moј deda Milorad komandovao je bojičko-jevremovačkom četom (prvog bataljona), koja je nastupala od pravca hemijske industrije “Zorka”.

Milorad Petrović je nestao u “bosanskoj goloti” srpskih četnika u maju 1945. godine na Zelengori, kao kapetan – komandant bataljona u Počerskoj brigadi Mačvanskog korpusa, tokom borbi sa daleko nadmoćnjim partizanskim snagama. U tim borbama poginuo je veliki broj oficira i boraca ne samo iz Cersko-majevičke grupe korpusa, pod komandom Dragoslava Račića, već i komandant Šumadijske grupe korpusa pukovnik Dušan Smiljanić, komandant Valjevskog korpusa major Neško Nedić, komandant Smederevskog korpusa Žika Lazović, jedan od najmladih ravnogorskih oficira Vojislav Mihailović (sin đeneralisa Draže Mihailovića)...

Zašto sam za tragični kraj moga dede napisao “nestao”, a ne “poginuo”? Radovan Vićentić, brat od strica moje babe (po majci) Zagorke, bio je mobilisan od strane partizanskih vlasti i sa njihovim jedinicama upućen na Zelengoru. Čuo je za neke zarobljene četnike iz šabačkog kraja i otišao da ih vidi. Tamo je zatekao mog dedu Milorada, koji je sa ruke skinuo prsten i poslao ga Zagorki. Nije to bio nikakav vredan komad nakita, već prsten napravljen od tadašnje mesingane “dvodinarke”, ali je baba znala da je njegov. Istoga dana partizani su odveli zarobljenike na streljanje. Kada su rafali i neki povici utihnuli, Radovan je pošao da zakopa moga dedu. Nije

ga našao među izrešetanim telima, a jedan od egzekutora mu je dobacio: "Odvezaše se i pobegoše onaj tvoj i još dvojica, majku im njihovu"!

Posle oslobođenja, Zagorku, koja je ostala sa dve maloletne čerke, Spomenkom i Ljubicom, više puta su hapsili i zatvarali da prizna gde se Milorad navodno krije, da li se javlja i slično... Isledivao ju je Miloš Miša Majstorović, koji je prema tvrdnjama svedoka u postupku rehabilitacije bivšeg predsednika lozničke opštine Svetislava Jerinića, bio jedan od neposrednih izvršilaca njegovog ubistva. Ovaj zločin zabeležen je u knjizi Dragoslava Parmakovića "Mačvanski partizanski odred 1941-1944", izdatoj u Šapcu 1973. godine, na strani 962, kao partizanski podvig: "Početkom aprila 1944. godine održan je sastanak članova Sreskog povereništva i udarne grupe kojima je rukovodila Milka Minić. Na sastanku je razmatrana mogućnost izvođenja akcije koja će imati veći odjek, pa je tada odlučeno da bude pobijeno više ljudi, među njima predsednik opštine Svetislav Jerinić. Partizanska trojka koju je predvodio Miloš Majstorović, prikrala se iza njegove kuće u Lozničkom Polju i pozvala ga da izađe, pa kada je izašao likvidiran je..."

Moj deda, učitelj Milorad Petrović, bio je dobar prijatelj sa trgovcem Nikolom Despotovićem, a moja (sada pokojna) majka Ljubica u posleratnim godinama bila je školska drugarica sa Marijom Marom Despotović. Obe su nosile isto breme dece "narodnih neprijatelja" i gledale neke tuđe ljude koje su nove vlasti razmeštale po njihovim kućama...

Išla je moja majka zajedno u školu i sa Zorkom Zoricom Lovrin, čijeg su oca Jovana Jurišića komunisti osudili na petogodišnji gubitak nacionalne časti, oduzeli mu 60 odsto imovine i poslali ga na prinudan rad, a čijeg su svekra Josipa Lovrina ubili 16. novembra 1944. godine bez suda i sprovedenog sudskog postupka. I Jovan Jurišić i Josip Lovrin rehabilitovani su prošle godine rešenjem Okružnog suda u Šapcu.

Prateći rehabilitacije, pisao sam i o ubistvu Đorđa i Katice Petrović, koje su u noći između 13. i 14. septembra 1942. godine partizani streljali na jednoj livadi u sremskom selu Prhovo. Biči solunac, nosilac Karadorđeve zvezde i njegova supruga ubijeni su kao "kulaci", a iste noći smrt je stigla majku i kćerku Soku i Zoru Zornić, koje su radile kod Petrovića, kao i njihovog komšiju Avrama Milosavljevića. Tek tada sam saznao da su Đorđe i Katica deda i baba Silvije Petrović sa kojom sam išao u isti razred u šabačkoj Gimnaziji. Silvija danas živi u Veroni (Italija), a njen otac Slobodan Petrović, koji je rehabilitovao stradale roditelje, zakleo ju je da ne odustane od borbe za kuću u Staroj Pazovi, koja je i pored zahteva суду za donošenje privremene mere kojom se zabranjuje otuđenje – prodata.

Bio sam u generaciji (školskoj) i sa potomcima egzekutora sa šabačkog mosta!

O nedelima Miloša Majstorovića i drugih Ozninih glavešina slušao sam još kao dete. Sećam se da je moja kuma, profesorka srpskog i francuskog jezika Dobrosava Dobrila Ninić, bila zgrožena kada je sredinom sedamdesetih godina prošlog veka tog istog Majstorovića srela u manastiru Tronoša kod Loznice, kao uvaženog gosta crkvenih velikodostojnika. Svoje neskriveno, ogromno ogorčenje kuma je iskazala i tadašnjem šabačko-valjevskom episkopu Jovanu (Velimiroviću) i igumanu Tronoše Antoniju.

Sudbina stare profesorke Dobrile Ninić takođe je trnovita, ali Zakan, na žalost, nije predvideo rehabilitaciju takvih slučajeva. Rodom iz Zaječara, od oca oficira koji je kao "crnorukac" ostao bez službe posle Solunskog procesa Dragutinu Dimitrijeviću Apisu, Dobrila je posle završenog fakulteta službovala od Sušaka (Rijeka) do Sremske Mitrovice, a po proglašenju ustaške NDH prešla je sa majkom u Šabac. Za vreme rata Nemci su je progonili kao simpatizera komunista, a posle rata komunisti su je optuživali da je jatak Dangićevih četnika. Iako izuzetan profesor, godinama je bila bez posla, a da bi prehranila majku i sebe držala je dve koze, što je izazivalo podsmeh ostrašene čaršije. Kuma Dobrila, međutim, nikada nije krila da je veliki srpski nacionalista, a kada je preminula sahranjena je na monaškom groblju manastira Tronoša, kome je ostavila svoj skromni stan u takozvanom Jelinom bloku u Šapcu i izuzetno bogatu ličnu biblioteku.

I za kraj, da se vratim na "dobru volju" urednika u praćenju pojedinačnih procesa rehabilitacije. Ekskluzivni primeri, poput prvog sudskog rešenja u Srbiji za trgovca Nikolu Despotovića, lako su dobijali prostor u novinama, ali kako je vreme odmicalo, a slučajevi se gomilali, urednici rubrika su bili sve manje zainteresovani za ovu temu. Pratio sam i druge novine i čuo iskustva kolega, a to se dešavalo čak i u *Politici*, koja je od svih rehabilitacijama posvetila najviše pažnje.

Živko Topalović
glavni i odgovorni urednik časopisa "Most", Šabac

AKO ZABORAVIMO PROŠLOST, NEĆEMO IMATI PRAVO NA BUDUĆNOST

Dame i gospodo,

U ime udruženja građana "Most", u ime potomaka žrtava, u ime istine i pravde i u svoje lično ime zahvaljujem organizatorima ovog okruglog stola: Kongresu srpskog ujedinjenja u Austriji, Zadužbini Studenica u San Francisku i Ministarstvu za dijasporu, što sam pozvan da učestvujem na njemu i iznesem saznanja o najstrašnjem zločinu u istoriji moga grada, Šapca, grada koji je do tada u svemu bio na ponos svojih žitelja.

Zahvaljujem, pre svega, u ime žrtava, koje se više broje brojevima nego imenuju imenima, jer da nije njih, koji ne stigoše da nam kažu svoju istinu i opišu svoje muke i stradanja, i svoju odbranu, mi se danas ne bismo ni sastali ovde ili bismo pričali neke druge priče.

Šabačka priča o komunističkim zločinima nad neistomišljenicima, "klasnim neprijateljima", slična je drugim ali ipak osobena. Nju nisu ispisali ni Nemci, ni ustaše, niti ne znam koje ličke ili banjiske brigade, već šabački komunisti, sugrađani, komšije...

Dvadeset trećeg oktobra 1944. godine Nemci napuštaju do tada okupirani Šabac, oko podne, uz prethodno obaveštenje preko dobošara da građani otvore prozore. Trojica poslednjih odlaze motociklom i aktiviraju već postavljeni eksploziv pod most, koji se uz jaku detonaciju ruši u Savu.

Po podne u grad ulaze oslobođenci po grupama, iz okolnih sela. Seka Devečerska vodi Kozaračko kolo u centru grada, a uveče počinju hapšenja najuglednijih građana, apotekara, trgovaca, sveštenika, oficira, studenata, đaka... Gradski zatvor je mali, pa uhapšene zatvaraju u Medicinsku i Osnovnu školu "Vuk Karadžić".

U noći uoči Svetе Petke, 27. oktobra, počinju prve likvidacije na mostu. Maljem, sekirom, retko ko zavredi metak, ne zbog štednje.

I tako svake noći. Sve do proleća. Bez suđenja. Novi leševi se dodaju onima koji plutaju Savom iz Jasenovca. Desetak, dvadesetak, nekih noći i preko stotinu novih stradalnika iz Šapca i okolnih opština. Srušeni most je kao stvoren za obračun sa "narodnim neprijateljem". Ako nema leša, nema sahrane, nema okupljanja. Nema ni žrtve, ni počinioца. Znači nema ni zločina.

A Šabac, Mali Pariz, Srpski Verden, čuti. Samo se poneko najobesniji, iz "odreda za streljanje", pohvali u kafanskom društvu da je noćas uterivao revolucionarnu pravdu. Više se znalo o naredbodavcima i izvršiocima nego o žrtvama. O ubijenima se nije smelo pričati ni u porodicu. I tako pola veka. Mrak. Zamalo da se zaboravi...

Piše Veselin Krstić, inače sekretar Udruženja "Most" i urednik istoimenog časopisa, u prvom broju časopisa:

"Bio sam dečak, tek pošao u gimnaziju. Moj otac, kao prvi posleratni šef železničke stanice Šabac-Sava, dobio je stan u toj stanici. Od toga dana, reka je postala deo mog života. Noći provedene u 'slobodi' bile su ispunjene užasom. Sa mosta su dopirali samrtni krici, pucnji i rafali. Otac, ratnik Drinske divizije od 1912. do 1918. u prozor moje sobe okrenut prema reci, stavljao je upaljeno kandilo "da duše mučenika nađu put u noći". Krici, pucnji i otac koji se nemo krsti kraj prozora a treperava senka lomi se na liniji zida i plafona.

Povremeno, prostrujala bi, šapatom, vest o telima uglednih Šapčana, nalaženim nizvodno, na Mišarskoj adi, kod Prova, Mrđenovaca...

Često sam se igrao na srušenom mostu sa dečacima iz Ulice kralja Milana jer na Savi drugova, tada, nisam imao. Na mestima gde je konstrukcija bila iskidana videli su se tragovi krvii, komadići kože, pramenje kose, okrvavljenе krpice odeće... "Revolucionarna pravda" – vreme koje ne može da se zaboravi."

Ne može ga zaboraviti ni Zoran Stanković, pored čije kuće su takođe provođeni osuđenici, goli ili samo u donjem vešu, vezani žicom po nekoliko njih.

"Put golgote je počinjao od gradskog zatvora u centru grada, pa Ulicom partizanskom (kralja Milana) izlazio na poljanu, na kojoj su ranije održavani veliki godišnji vašari, onda je laganim usponom izbijao na Savski most.

Cela Ulica partizanska bila je budna u ta praskozorja.

Putnici smrti na ovom putu oprštaju se javno od ovog sveta, dobacuju svoje poslednje poruke i izvikuju svoja imena. Poneko od njih bi i zaplakao, a bilo je među njima i takvih koji bi upućivali oznašima psovke kakve još nikad nisu bile izgovorene pod srpskim nebom. Sve se to moglo pratiti iza odškrinute zavesa na prozorima.

Moja majka se molila pred ikonom i upaljenim kandilom a otac je pušio i zapisivao koliko njih je sprovedeno i imena onih koji su se oglasili.

U tim noćima u našoj kući često su se nalazili i članovi najbliže rodbine zatvorenika, očekujući da će ih videti ili čuti na njihovom poslednjem putu. Bilo je majki, očeva i braće, koji su iz noći u noć bdeli, da bi doživeli trenutke rastanka. Nisu se smeli odazivati ni kad su čuli poruke njima

upućene. Naša soba je čutala, samo su se ruke tresle i grčile stežući staru i prljavu zavesu. Neki su u tim noćima čekanja potpuno osedeli.”

Trebalо je da prođe više od pola veka da bi ovakva i slična svedočenja smela da se glasno izgovore, pa nije čudo što ni sam nisam znao šta se dešavalо na šabačkom Savskom mostu, sa kojeg sam još kao dečak skakao u Savu i na njoj provodio sve dane leta, kupajući se i veslajući. Družio sam se, odrastao i radio sa mnogima čiji su očevi ubijeni na mostu a da to nisam ni znao.

Već po prvim saznanjima, početkom devedestih godina, počeo sam da skupljam i beležim podatke do kojih sam mogao doći, ne obazirući se na “dobronamerna upozorenja” i otvorene pretnje nadležnih “dušebržnika”. Zajedno sa pokojnim Milivojem Vasiljevićem, kustosom Šabačkog muzeja, arhitektom Milutinom Jovanovićem i sveštenikom Vojislavom Petrovićem, inicirali smo 1990. godine parastos u Šabačkoj crkvi, tada bezimenim žrtvama, pobijenim na Šabačkom mostu 1944. godine, po oslobođenju.

Tek 2004. godine uspevamo da registrujemo Udruženje građana, kako bismo mogli da delujemo kao pravno lice, sa osnovnim ciljem:

“Traganje za istinom o stradanju građana Šapca i okoline od strane novouspostavljenih vlasti, obaveštavanje javnosti o rezultatima istraživanja, podizanje spomen-obeležja i izdavanje monografije.”

Uz pomoć Opštine Šabac, koja je platila zidarske radove, podigli smo pored mosta Crkvu svete Petke, posvećenu žrtvama i sećanju na njih.

Od priloga dobrotvora, koji su uglavnom skromni, uspeli smo da crkvu privedemo nameni i u njoj se svakog petka održavaju liturgije, a bude i poneko venčanje i krštenje. Sveta Petka je Slava Udruženja “Most” i tu priliku ne propuštaju potomci ubijenih da se sretnu i razmene sećanja na teške dana proživljene kao deca “narodnih neprijatelja”.

Sećanje i uspomene na ove događaje nosili bi u sebi samo savremenici i potomci žrtava, tako da bi polako ali sigurno pali u zaborav. Sada će ova spomen-crkva kao nemi svedok trajno podsećati na taj mračni i neslavni period duge istorije Šapca. Ova crkva možda nekome, u arhitektonsko-građevinskom smislu, izgleda mala, ali je grandiozna i veličanstvena upravo zbog činjenice da su ovaj poduhvat izveli plemeniti ljudi, sa najiskrenijim željama i namerama da se na taj način oda dužna počast stradalima. Danas, kada je ova crkva osveštana, najzad pronađosmo mir i mesto где da zaplačemo, da se poklonimo, pomolimo i zapalimo sveću – rekao je na osvećenju crkve Petar Kuzenko, koji je imao devet godina kad su mu na mostu ubili oca, Vasilija, poznatog i uglednog nastavnika muzike i dirigenta.

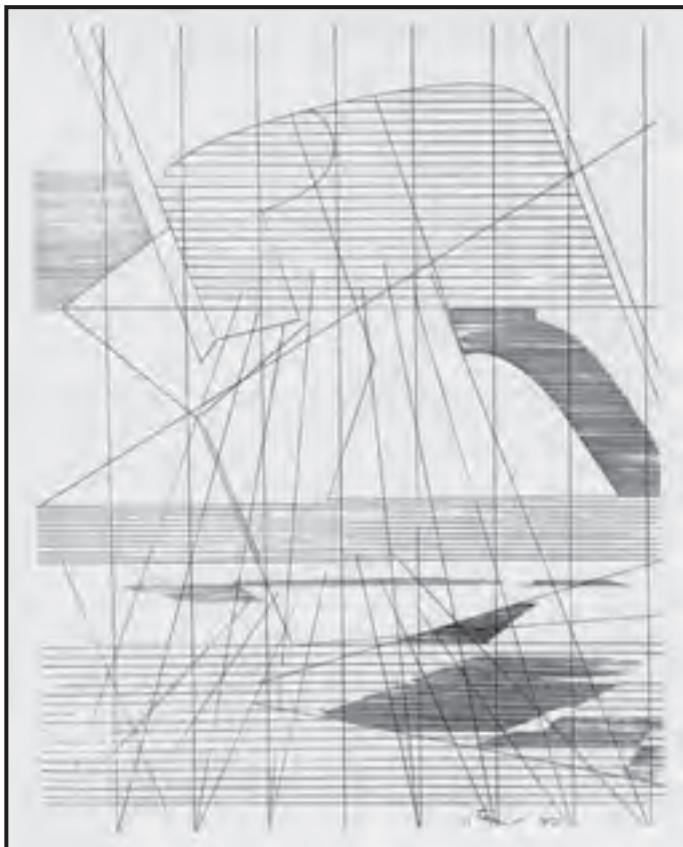
Od oko 2000 ubijenih na mostu, Udruženje je došlo do podataka i imena oko 300 žrtava i u stalnom je kontaktu sa njihovim porodicama, čije

sudbine objavljuje u časopisu "Most", održavajući tako interesovanje za tu temu, dok se ne prikupe svi podaci do kojih se može doći, da bi se na kraju objavila monografija, a u planu je i snimanje dokumentarnog filma.

Tema današnjeg skupa je – rehabilitacija i možda će neko reći da sam "promašio temu", ali ja sam duboko ubedjen da je sve što smo uradili i što radimo upravo rehabilitacija, ne samo žrtava već i nas koji smo dozvolili da se o zločinu čuti, pa i rehabilitacija grada, u kojem se lakše živi otkada zvoni zvono na Crkvi svete Petke.

Sa istinom se lepše živi.

Ako zaboravimo prošlost, nećemo imati prava na budućnost.

Stojan Ćelić – *Crtež*

Dušan Marković
advokat, Beogradu

O REHABILITACIJI ISKRENO

Tehnički izgled Zakona o rehabilitaciji

Zakon o rehabilitaciji objavljen u *Službenom glasniku Republike Srbije* broj 33/06 dana 17.04.2006. godine jedan je od najkraćih zakona donetih u novijoj istoriji srpskog zakonodavstva. Sa svojih devet jasnih i konkretnih članova on predstavlja dobar primer izbegavanja dosadašnje prakse obimnog i često kontradiktornog regulisanja raznih oblasti koje zakoni regulišu. Ono što je glavna karakteristika Zakona o rehabilitaciji svakako je izražen liberalistički pristup samom postupku i dokazivanju. Zakon je očigledno isključivo procesnog karaktera i njime se na jednostavan način izbegavaju zamke koje postoje u važećim procesnim zakonima, a vezane su za predmet postupka, dokazivanje aktivne legitimacije, teret dokazivanja, troškove postupka i rok za izjavljivanje žalbe protiv rešenja o odbijanju zahteva. Zakon je restriktivan u delu koji se odnosi na dug rok za postupanje organa uprave po zahtevu suda i ostvarivanja prava na naknadu štete i pravo na povraćaj konfiskovane imovine. Zbog ovako liberalnog regulisanja ove oblasti, sud ima veliku slobodu u vođenju postupka i odlučivanju po zahtevima za rehabilitaciju, s obzirom na to da ni na koji način nije ograničen velikim brojem procesnih odredbi, čija povreda može dovesti do komplikovanja postupka. Sudska vlast u primeni ovog Zakona ima mogućnost da pokaže svoju vrednost i nezavisnost od izvršne vlasti na taj način što će postupke po zahtevima za rehabilitaciju rešavati brzo i nepristrasno, imajući u vidu važnost procesa rehabilitacije u razvoju pravnog sistema Srbije i u okviru toga zaštite najosnovnijih prava građana Srbije.

Praktična primena i dometi Zakona o rehabilitaciji

Sagledavajući uvodno izlaganje, sigurno je da bi slušalac koji dovoljno ne poznaje prilike u Srbiji vezane za oblast poštovanja prava građana stekao utisak da je u Srbiji donet zakon koji u pojednostavljenom postupku omogućava ispravljanje takvih katastrofnih nepravdi kao što su ubistva, lišenja slobode ili oduzimanje drugih prava građana iz ideoloških razloga. Donošenje ovako liberalnog zakona je izuzetno poželjno u zemljama u kojima je sudska vlast nezavisna od izvršne vlasti, u kojima su sudovi posvećeni očuvanju zakonitosti i poštovanju prvenstveno građanskih i nji-

ma srodnih prava. Taj slušalac bi pomislio da je Srbija najzad raskrstila sa podelama koje je prate još od Drugog srpskog ustanka i da se opredelila za poštovanje prava građana (možda je bolje reći: svojih podanika) na taj način što je omogućila sudovima da, zarad budućnosti i pomirenja, donesu odluke kojima će najzad izjednačiti sve. Ove odluke suda trebalo bi da pomire potomke onih koji su nepravde činili sa potomcima onih nad kojima su nepravde činjene. Smisao bilo kog zakona o rehabilitaciji, pa i našeg, jeste da se država u ime nekadašnjih vlastodržaca i njihovih potomaka izvini žrtvama, a da žrtve i njihovi potomci to izvinjenje prihvate kroz rehabilitaciju, kako bi svi mogli da nastave da žive u jednakosti. Taj veliki nacionalni zadatak pomirenja trebalo je da bude sproveden iskreno i bez zadnjih namera, a proces sprovođenja da bude poveren pristojnim ljudima, koji imaju želju da se tužna priča proistekla iz sukoba dva shvatanja života jednom okonča.

Međutim, ovde pomirenje nije nastupilo. Sudovi i pored srazmerno velikog broja pozitivno rešenih zahteva za rehabilitaciju i dalje ovim predmetima pristupaju sa oprezom proisteklim iz višedecenijske zavisnosti od izvršne vlasti. I dalje u velikom broju sudova vlada klima izbegavanja sukoba sa izvršnom vlašću i njenim interesima. I dalje je svakome ko tuži državu ili vodi kakav postupak sličan postupku rehabilitacije, gde treba sudskom odlukom priznati grešku države, put do ostvarenja pravde dug i neizvestan. Svetlih izuzetaka od ove opšte slike naravno ima, u pravosuđu postoje sudije od digniteta, kojima je važniji princip pravedenog suđenja od svih turbulencija koje izvršna vlast čini u pravosuđu, ali ukupna klima je i dalje takva da sudovi koliko god mogu izbegavaju da donose odluke kojima se utvrđuje odgovornost Republike ili lokalne samouprave. U postupku rehabilitacije, zbog toga što je usko okrenut specifičnom predmetu, broj odluka kojima se usvaja zahtev građana je srazmerno daleko veći od ostalih postupaka, ali je sigurno da sudovi nisu pretrpeli transformaciju koja je nužna za formiranje građanskog društva.

Rehabilitacija u odnosu na važeće krivično pravo

Sa aspekta našeg krivičnog zakonodavstva pitanje rehabilitacije je uređeno po standardima po kojim se to pitanje reguliše u zemljama za koje smatramo da su države u kojima postoji vladavina prava. Međutim očigledna je razlika u pristupu vezanom za odštetni zahtev proistekao iz oslobođajuće presude u krivičnom postupku i dejstva rešenja o rehabilitaciji po Zakonu o rehabilitaciji koja se odnose na naknadu štete. Članovi 556 do 564 važećeg Zakonika o krivičnom postupku detaljno su regulisani uslovi pod kojima se može ostvariti naknada štete. Čak je članom 564 regulisano i pitanje priznavanja radnog staža licima kojima je zbog

neosnovane osude ili neosnovanog lišenja slobode prestao radni odnos ili svojstvo osiguranika socijalnog osiguranja. Nasuprot tome, članom 8 Zakona o rehabilitaciji predviđeno je da će se pravo na naknadu štete rehabilitovanog lica urediti posebnim zakonom. Kada? Dve godine je prošlo od stupanja na snagu Zakona o rehabilitaciji, određeni broj osoba je po tom Zakonu i rehabilitovan, a zahtev za naknadu štete po istom Zakonu oni i njihovi naslednici ne mogu da podnesu. Moraju da čekaju donošenje drugog zakona koji će to pitanje regulisati. I sada, kada je usvojen Zakon o rehabilitaciji, čiji bi smisao trebalo da bude izjednačavanje građana pred zakonom, građani ponovo nisu jednaki pred zakonom zbog toga što su rehabilitovana lica ili njihovi naslednici isključeni od prava na naknadu štete. Odnos zakonodavca prema ovom pitanju upravo ukazuje na nonšalantan pristup države prema rehabilitaciji i odsustvo želje da rehabilitacija postigne efekte koje treba da ima. Upravo to pokazuje da je ovaj naizgled liberalan i potreban zakon donet pod prisilom deklarativne zaštite ljudskih prava, bez suštinske želje da se nepravda ispravi.

Društvene okolnosti i rehabilitacija

Nekim, naizgled praktičnim ljudima, pokušaj rehabilitacije posle toliko proteklog vremena deluje besmisleno. Zašto bi se oni bavili time da se neke očigledne nepravde učinjene pre više od šezdeset godina isprave? Kakav je konkretan efekat toga da razrešavamo pitanja pomešana sa svetskim ratom i građanskim ratom u Srbiji, kada većina aktera tih događaja više nije živa? Kakvu zapravo satisfakciju iz deklarativne sudske odluke može dobiti neko ko je čitav život proveo u saznanju da postoje neki drugi ljudi koji su malo ili mnogo više ljudi i građani od njih samih? Te naizgled praktične ljude ova naizgled racionalna pitanja dovode do spoznaje da za njih pitanje rehabilitacije predstavlja samo nužnost koja nam je nametnuta nestankom komunizma kao svetskog fenomena i obavezom ispunjavanja zahteva Evropske unije koji se odnose na poštovanje ljudskih prava. Zbog toga je za njih rehabilitacija nešto što, eto, moramo “odraditi” kako bismo nastavili da pratimo opšti trend pristupanja Evropskoj uniji. Zato što to tako treba, mi smo doneli Zakon i prepustili sudovima da u liberalnom postupku donose deklarativne odluke, koje najveći broj građana uopšte i ne zanima. Najveći broj ljudi neće ni znati da je neko rehabilitovan. Pre kraćeg vremena je, kao uzgredna vest, nakon što smo toga dana prethodno u punom obimu bombardovani svim mogućim izjavama raznoraznih velikih, manjih i najmanjih političara i njihovih stranaka, objavljeno da je rehabilitovan Slobodan Jovanović. Vest da je rehabilitovan možda najveći pravnički um koji je Srbija ikada imala, objavljena je sa manje važnosti od prognoze vremena i rezultata lokalne fudbalske utakmice. I nakon tog kratkog saopštenja ponovo zaborav. Nažalost, to je slika i prilika zanimanja

kreatora sistema vrednosti u Srbiji koja govori o njihovom odnosu prema značajnim ljudima iz naše bliže istorije i njihovom delu.

Ovakvo shvatanje, koje je, siguran sam, preovlađujuće, postupke rehabilitacije čini donekle besmislenim. Svaka odluka kojom je neki od naših građana rehabilitovan od optužbi učinjenih pre 60 godina mora biti odluka za budućnost, koja će danas garantovati građanska prava upravo tim naizgled praktičnim ljudima. Kako bilo koji građanin može imati poverenja u državu koja nije u stanju da poštено i iskreno sprovede postupak rehabilitacije onih građana kojima je nepravda očigledno učinjena zbog toga što nisu verovali u novu ideologiju socijalne pravde? Da li se neko od tih naizgled racionalnih ljudi zapitao da li bi, ukoliko on sam ne učestvuje u stvaranju državne vlasti koja će poštovati njegova prava, i njega mogla da zadesiti sudbina onih čije zahteve za rehabilitacijom smatra neracionalnim? Da li bi, u slučaju da ga vlast nepravedno optuži da je izdajnik, da ga smesti u zatvor, oduzme mu imovinu i zabrani mu da se bavi svojom profesijskom, on to prihvatio? Naravno da ne bi. Tada bi se, potpuno opravdano, i on pozivao na svoja ugrožena ljudska i građanska prava i sigurno je da pitanje svoje rehabilitacije ne bi sagledavao kao nešto nepotrebno.

Stvarni dogadaji

U pokušaju da opišem i sagledam sistem revolucionarne pravde, odnosno sprovođenja nepravde nad ideološkim neprijateljima, želim da opišem stradanje meni bliskih ljudi.

Pre Drugog svetskog rata u Beogradu su radila i živila tri preduzetnika: Svetislav Mitić, advokat Radomir Milač i Krsman Vitorović. Svetislav Mitić je bio vlasnik fabrike tekstila u Zemunu, u zgradu koju sada koriste privatizovana preduzeća "Rotor" i "Neon". U Mitićevoj fabrići tekstila proizvodio se, pored ostalog, najbolji pliš u predratnoj Kraljevini Jugoslaviji, kojim su čak dugo nakon rata bile tapacirane stolice u Narodnom pozorištu u Beogradu. Radomir Milač je sa svojom ženom Evgenijom bio vlasnik hotela "Prag", koji je nedavno prodat na aukciji u organizaciji Agencije za privatizaciju Republike Srbije. Krsman Vitorović je zajedno sa Milaćem posedovao fabriku špiritala i preduzeće "Drina", koje se bavilo rečnim transportom. Ova tri preduzetnika i prijatelja su godinama tesno saradivali, čak su kao akcionari posedovali i "Zlatibor banku", čija se zgrada nalazi u Čika Ljubinjoj ulici. Direktor i najveći akcionar ove ustanove bio je Krsman Vitorović. Sva trojica su bili porodični ljudi, Svetislav Mitić je živeo u kući u Hilendarskoj ulici, Radomir Milač u kući na Topčideru, a Krsman Vitorović u kući na Dedinju.

Izbijanjem Drugog svetskog rata, njihova do tada zajednička sudbina biva promenjena. Svetislav Mitić ni ne pokušava da ponovo organizuje prekinutu proizvodnju u tekstilnoj fabrići. Radomir Milač je pao u

zarobljeništvo, u kojem je bio do 1943 godine. Nemci mu iseljevaju porodicu iz kuće. Krsman Vitorović je održavao kakvu takvu proizvodnju alkohola u svojoj fabrići.

U toku ulaska Crvene armije i partizana u Beograd, 16.10.1944. godine, u kuću Krsmana Vitorovića dolaze partizani sa spiskom osoba koje treba privesti i odvode Krsmana naočigled njegove porodice. To je bio poslednji put kada je Krsman viđen. Ubijen je jednog od narednih dana od strane Narodnooslobodilačke vojske. Rehabilitovan je početkom 2008. godine. Radomira Milača nakon “oslobođenja” hapse. U zatvoru provodi šest meseci pod stalnim ispitivanjem. Vrhunac poniženja doživljava kada su ga vezanog zardalom žicom vodili preko Terazija sa tablom okačenom oko vrata na kojoj je pisalo: “Narodni neprijatelj”. Nakon puštanja iz zatvora, Radomir se obraća vlastima sa molbom da nastavi da radi kao advokat, međutim njegov zahtev da radi u Beogradu je odbijen, ali mu je dozvoljeno da radi u varošici Žitkovcu u blizini Aleksinca. Svetislav Mitić srećom nije doživeo fizičku represiju koju su doživeli njegovi prijatelji. Svoj trojici je oduzeta imovina. Krsmanu, koji je ubijen bez presude, naknadno je rešenjima sva imovina konfiskovana. Radomiru je, kroz razne postupke, po više osnova takođe oduzeta sva imovina. Svetislavu je po osnovu nacionalizacije oduzeta sva imovina osim dve kuće, koje su mu ostavljene.

Porodice ovih neprijatelja nove vlasti, pored trauma vezanih za stradanje njihovih očeva, uglavnom nisu imali većih neprijatnosti u kasnijim godinama. Nепосредно по uspostavljanju nove vlasti svi su doživeli više pretresa svojih domova od strane oficira UDB-e, u kojima je tražen nakit, druge vredne stvari, oružje i pisaće mašine. Radomirova žena i Krsmanova žena su, kao po nekom obrascu, obe doživele odbijanje dotadašnjih poznanika, koji su u međuvremenu postali partijski funkcionери, da pomognu njihovim muževима који су у zatvoru, iako su pre rata njihovi muževi mnogo puta pomagali tim istim ljudima. Njihova deca su, iako su celoga života na neki način bila obeležena kao deca neprijatelja, ipak imala pristojan život i priliku za školovanje. Događali su se incidenti, poput skidanja kape sa glave, da se istresu “vaške bogataške”, ili kasnije prilikom zapošljavanja da u pojedinim “radnim organizacijama” nisu žeeli da zaposle nekoga sa takvim poreklom, ali u odnosu na druge zemlje u kojima je vladao komunizam sigurno je da je stepen represije prema ovim ljudima bio daleko manji. Zanimljivo je još reći i da je jedan od Krsmanovih sinova bio učesnik u begu četvorice mladića iz Jugoslavije 1950. godine, koji je bio inspiracija za stvaranje filma “Bal na vodi”, dok je drugi sin jedan od preostalih uvaženih članova Akademije nauka.

Zbog čega su ovi ljudi i njihova zajednička, a tako različita sudbina, zanimljivi za ovaj rad? Vrlo jednostavno, u njihovoј sudbini se vidi obrazac po kome je represija funkcionisala i vidi se da je represija bila orga-

nizovana, osmišljena, dozirana i da je imala svoje jasne ciljeve. Represija je sprovođena po pravilima ustanovljenim od strane nove vlasti, s obzirom na to da ljudi koji su je najčešće sprovodili, bar u Beogradu, nisu imali lična saznanja koje su to osobe nad kojima se represija sprovodi. Dakle, stepen izloženosti represiji očigledno je, među populacijom koja se nije direktno bavila politikom ni ratnim zbivanjima, najdirektnije zavisio od uočljivosti žrtava represije, mesta gde žive, od njihove delatnosti i, naravno, opasnosti koje one predstavljaju za novu vlast. Ujedno neki su mišljenja da je na stepen represije katkad delovao i slučaj, odnosno poznanstva ili neprijateljstava sa pojedinim ljudima iz novog režima, međutim tu se verovatno radi o manjem broju slučajeva, koji nisu pravilo.

Pouzdano znam da niko od ovih ljudi nije saradivao sa okupatorskom vlašću. Takođe oni nisu spadali među najbogatije ljude u Srbiji tog vremena, tako da ni sa tog aspekta nisu predstavljali realnu opasnost po režim. Međutim, oni su bili klasa, odnosno društveni fenomen koji je trebalo uništiti. Finansijski je naravno sve njih i njihove porodice trebalo osakatiti iz jasnih ideooloških razloga. Različit stepen fizičke represije koju je svako od njih doživeo očigledno je samo zavisio od činjenice da je fabrika Krsmana Vitorovića radila u toku rata, od činjenice da je Radomir Milač bio prilično uočljiv, s obzirom na to da je posedovao hotel, te da je Svetislav Mitić izbegao gorku sudbinu samo zato što nije ponovo pokrenuo proizvodnju u fabrici i što nije živeo na Dedinju. Gledano sa ove vremenske distance, dileme pred kojima su se našli ljudi u toku Drugog svetskog rata deluju jednostavno. Naučeni smo da je stvar crno-bela: dobri momci su ratovali protiv loših, dobri su pobedili, loši su izgubili rat, Nemačka je sravnjena sa zemljom, saveznici su pobedili. Ali šta je bilo u međuvremenu? Šta je trebalo raditi za vreme okupacije? Sedeti kod kuće i gledati u plafon, hrabro otići u šumu i pucati na Nemce, nakon čega oni pobiju sto nevinih Srba za jednog ubijenog Nemca, raditi svoj posao, vršiti diverzije, ići na pecanje, šta? Setimo se koliko je svako od nas imao dilema povodom vazdušnog rata koji je trajao 78 dana, 1999. godine. Nije lako biti pametan u takvim situacijama, posebno kada rat traje pet godina. Ko je mogao da očekuje da će biti pogubljen ili oteran u zatvor zato što je radio za vreme okupacije ili zato što živi na Dedinju. Da niko nije radio za tih pet godina, svi u Srbiji bi pomrli od gladi i bolesti. Radnici koji su radili za vreme okupacije su posle rata postali ponosni proleteri, a vlasnici fabrika su postali narodni neprijatelji.

Zaključak

Svako od nas treba da razmisli koliko je represija nad nedužnim ljudima i njihovim porodicama učinila lošeg prema svima nama zbog toga što

se do danas nismo jasno odredili prema događajima posle Drugog svetskog rata. Mi i naši novi vladari nikada do sada, u vrtlogu svakodnevnog otimanja o vlast, novac, pozicije, stvari ili privilegije, nismo zastali i rekli: ovo što radimo je pristojno ili nepristojno, ovim postupcima povređujemo prava drugih ljudi ili činimo dobro drugima. Bavimo se uglavnom tekućim temama koje nam neki, često zlonamerni ljudi, plasiraju kako bi se mi zamajvali njihovom retorikom umesto da se posvetimo stvaranju međusobnih civilizovanih odnosa. Svakodnevno posmatramo pojedine ljude koji, kao posredni korisnici tog nasilja, danas uživaju sve blagodeti zaštite pravne države, a da je pred žrtvama represije, odnosno njihovim porodicama, i dalje trnovit i nedostižan put ispravljanja nepravde. To je neprestano upućivanje pogrešne poruke građanima da se nasilje isplati, da politički i ideološki nasilnici do sada nikada nisu odgovarali za svoje postupke, a da građanski vaspitan svet, koji nije sposoban da otimanjem sebi ostvari egzistenciju, vodi nekakve jalove postupke, ne bi li u zakonitoj proceduri ostvario svoja oteta prava. Ono što je najgore, svi znaju da je to realnost, niko ne pokušava da ovu selektivnu nepravdu ispravi i to je isključivi razlog konstantnog urušavanja sistema vrednosti i pravnog sistema. Ujedno svako od nas pravnika treba da se zapita, koliko smo kao profesija ili pojedinačno doprineli da se represija prema ljudima koji su živeli od svog rada i koji su represiju doživeli samo zato što se nisu uklapali u nove ideje označi kao najobičnije nasilje i koliko smo uradili da se obustave sve preostale posledice tog nasilja. Izgleda da velikom broju kolega nisu više tako važna tradicionalna načela čiji su osnovi postavljeni pre 2000 godina, koja smo sa ushićenjem prihvatali spoznajući ih na Pravnom fakultetu, a koja su upravo primenom selektivne pravde oskrnavljena od strane večitih čuvara novo-starog poretka. Mi smo kao pravnici pozvani da poštujemo tradiciju i bespogovorno čuvamo i sprovodimo osnovna pravna načela koja su represijom ugrožena. Društvo koje ne poštuje svoju tradiciju nikada neće biti sposobno da se suoči sa sadašnjosti i uvek će u budućnosti ponavljati iste greške koje je pravilo u prošlosti. Zbog toga je obaveza nas pravnika da, zarad spasa vrednosti u koje bi trebalo da verujemo i nas samih, uvek i svuda govorimo da nemamo dovoljno vremena i ljudi da ne poštujemo tradiciju.

Stojan M. Mićović
student Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu

ZNAČAJ REHABILITACIJE

Rehabilitacija potiče od latinske reči *rehabilitatio*, što znači povratak oduzetih prava i povratak dobrog glasa, tj. časti. Danas se ona primenjuje kao pravna rehabilitacija u državama koje su preživele autoritarnu prošlost, a koje žele da uspostave demokratski poredak i demokratski sistem vrednosti. Ona afirmiše ideju ljudskih prava, dajući joj prvenstvo nad svim ideologijama i političkim stavovima i razlikama. Pravna rehabilitacija u užem smislu označava mere koje se odnose na ukidanje osude, odnosno kazne, dok mere pravne rehabilitacije u širem smislu idu za tim da otklone posledice osuđenosti. Tako rehabilitacija u širem smislu podrazumeva obeštećenje žrtava za narušeno zdravlje, pretrpljene fizičke bolove i strah, za prekinutu karijeru, vraćanje konfiskovane imovine i priznavanje vremena provedenog u zatvoru kao radni staž. Međutim, rehabilitacija nema samo pravnu dimenziju, već ona duboko seže u sve sfere našeg društva. Zato razlozi njene primene ne leže samo u poštovanju načela pravne države i vladavine prava, već je njen *ratio* i u potvrđivanju sociološko-kulturnog, istorijskog i moralnog sazrevanja jednog naroda. Da je rehabilitacija samo pravni pojam, ona i ne bi uspela da izvrši ulogu koja joj je namenjena, jer bi tada značila samo puko poništavanje osuđujućih presuda, bez moralne osude, koja je najefikasnija sankcija.

Od 1941. godine mnoge su znamenite ličnosti Srbije obespravljene zbog političke ideologije. Među njima su akademik Slobodan Jovanović, glumica Žanka Stokić, književnik Grigorije Božović, slikar Branko Popović, profesor Dragoljub Jovanović i mnogi drugi koji danas nisu među živima. Rehabilitacija se odnosi na istorijski period koji je iza nas. Ali da li u tom ispravljanju istorijske nepravde ima posledica po budućnost i da li je njen cilj samo u ispravljanju nepravde ili uz to ona predstavlja putokaz mладим generacijama, kojim se utire neki novi i srećniji put srpske istorije? Možemo li rehabilitacijom stvoriti bolju i pravedniju zajednicu, u kojoj će se sprečiti kršenje ljudskih prava i ponavljanje autoritarne vladavine? Da li uopšte možemo da dočekamo srećniju budućnost ako ne rešimo probleme iz prošlosti? Sve su to pitanja od čijih odgovora zavisi uspešnost rehabilitacije. Po mom dubokom uverenju, rehabilitacija predstavlja jedan od kamena temeljaca za gradnju uspešne Srbije, jer označava pomirenje i poverenje, pokajanje, uspostavljanje jake osnove za dalju nadgradnju društva, putokaz budućim generacijama, a takođe i vraćanje životnog smisla.

Istorija srpskog naroda je u dobroj meri i istorija podela. Sukobljavaju se i dele i Nemanjini sinovi, Vukan i Stefan, pa Lazarevići i Brankovići, zatim Obrenovići i Karađorđevići. Podele se nastavljaju i u dvadesetom veku. I to su možda najbolnije i najkrvavije naše podele, podele na monarhiste i komuniste, pa dalje na staljiniste i titoiste. Ova politička razmimoilaženja su drastično smanjivala brojčano stanje našeg naroda, poraženi bivaju kompromitovani i čak brisani iz istorije, dok se pobednici uzdižu na žrtvama i samouvereno šire kult o svojoj nepogrešivosti.

Rehabilitacija pokušava da izmiri zavađene, pokazuje da poraženi nisu narodni neprijatelji sopstvene države, čime potomcima pobeđenih briše gorčinu koju su nosili pola veka i više, a potomke i jednih i drugih ujedinjuje oko lepše i bolje budućnosti. Prema tome, rehabilitacija predstavlja rezultat saznanja da nećemo daleko stići ako slične podele nastavimo. Ona je i izraz težnje za istorijskim pomirenjem, jer bratoubistvo koje nije pomireno predstavlja povod i uzrok novog bratoubistva. Zato sudska rešenja koja se donose povodom rehabilitacije treba da budu reči razumevanja i mira, a ne sudske odluke ozakonjene osvete i revanšizma. Ideja rehabilitacije ne bi bila od značaja kad ne bi služila pomirenju. Rehabilitacija upućuje jasnu poruku da nema poraženih i pobednika, da su svi pred državom i zakonom isti, jer samo tako će Srbija biti mati svima. I to je prvi korak na putu da svi građani Srbije povrate poverenje u državu i državne institucije, bez kojeg nijedno društvo ne može da ide napred. Time država pokazuje da joj je svaki građanin svetinja i da svako ima neotuđivo pravo na imovinu, čast i različitost mišljenja, da je ona jača od bilo kakvih ekstremizama i da se izdiže iznad politike, čime, u stvari, pokazuje da je postala odgovorna.

Zločini koji su komunističke vlasti u ratu učinile prema građanstvu, likvidacijama i osuđivanjem političkih neistomišljenika u procesima sličnim Kafkinim, nezapamćeni su istoriji, a posledice osećamo i danas. Ipak, ti zločini su, kako ćemo videti, manji nego oni koje su komunisti učinili za vreme vladavine u miru. Jer oni su političkim osuđivanjem srpske inteligencije osudili sva njihova dela, oduzeli su im pravo da se o njima javno priča, izbrisali su ih iz svih udžbenika, a njihova biografija je zataškavana. Njihovim osuđivanjem tadašnje vlasti su, na neki način, osudile i njihove porodice i potomke, koji su naprosto naterani da se stide od koga potiču i čije prezime nose. Porodice nisu samo pretrpele fizičku likvidaciju svojih članova, koja izgleda nije bila dovoljna, već su pretrpele i neprestano ubijanje pamćenja da oni postoje. Za mnoge osuđenike se i ne zna gde im počivaju zemni ostaci, kao da su vlasti hteli da izbrišu i činjenicu da su oni ikada i postojali. Žrtve su izgubile pravo koje nikad niko nije propisao, jer se to pravo podrazumeva. Naime, oni su izgubili i pravo na grob! Dakle, nisu samo izbrisani iz spiska živih, već i iz spiska mrtvih. Lišavanjem života

velikana naše kulture i oduzimanjem njihove slobode, Srbija je izgubila i svoju slobodu i savest, a njihovim obešćivanjem kao i obešćivanjem njihovih porodica, Srbija je izgubila i svoju čast i dostojanstvo. I zato jedini način da povrati svoju čast, ugled i dostojanstvo jeste da se pokaje, da se iskupi, da vrati dug prošlosti, jer ako se ne pokajemo rizikujemo da nam se to ponovo desi. I jedini način da to uradi jeste da rehabilituje sve nepravedno osuđene bez obzira na politička opredeljenja. Dakle, ova rehabilitacija nema za cilj samo da rehabilituje političke osuđenike, već njome mi rehabilitujemo sebe, vraćamo poljuljano dostojanstvo i čast, koje smo odavno izgubili osuđivanjem naše kulturne, političke i vojne elite.

Rimska boginja prava i pravednosti Justicia ima povez preko očiju, u levoj ruci drži mač, a u desnoj vagu. Ona time pokazuje da pravo i pravda nemaju oči, da su pred njom svi jednaki i da svi imaju isti tretman, bez obzira na to kako izgledaju, ko su i šta rade i da sve treba procenjivati na osnovu istih merila, bez predrasuda. I kada se sve to dobro izvaga, boginja donosi presudu. Skoro potpunu negaciju ovaj ideal pravde dobio je u autoritarnim režimima.

Rehabilitacija predstavlja zvezdu vodilju budućim generacijama. Ona je pravni putokaz kojim, sledeći ga, postavljamo ljudska prava iznad političkih ideologija i različitosti, a sam život postavljamo kao merilo svega. Time se gradi jedno odgovorno društvo, sa odgovornim institucijama i pojedincima. Ustoličavanjem ovih principa, buduće generacije sudija neće podleći političkim pritiscima prilikom donošenja sudske odluke. Niko se, dakle, ne može kažnjavati za iskazivanje mišljenja. Ali ko se ogluši o pravdu, ona će ga sustići, jer, kako se kaže, *pravda je spora ali dostižna*, što pokazuje i sam princip rehabilitacije.

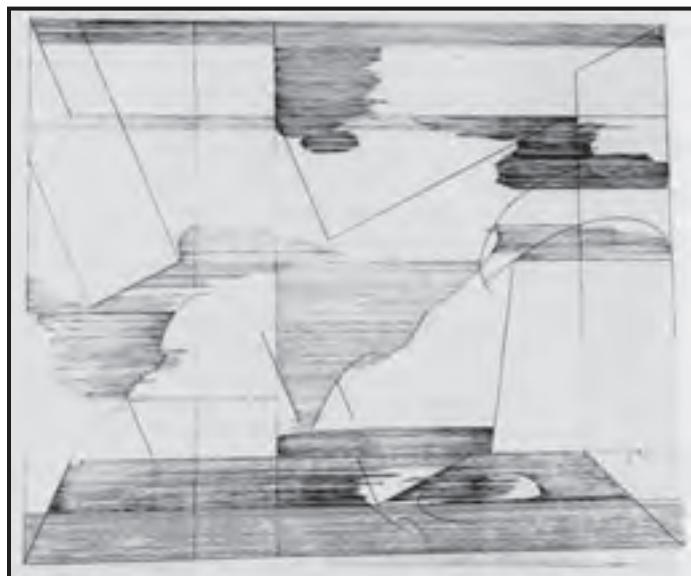
Mnogi pravni i politički mislioci su smatrali da je dobro društvo, u stvari, ono koje je pravedno. A pravedno društvo je osnova za dugovečnu državu. I rehabilitacija je izraz težnje za uspostavljanjem pravednijeg društva. Ona proizlazi iz načela vladavine prava i pravne države. Njome se pokušava ispraviti istorijska nepravda, koja je obeležila prethodni period. Neko će reći da je to nepotrebno opterećivanje prošlošću. Ali da li se pravda može graditi na nepravdi, odnosno da li se sreća jednog naraštaja može uspostaviti na nesreći prethodnog? Valtazar Bogišić je davno napisao da “*Što se grbo rodi vrijeme ne ispravi*”. Drugim rečima, bezakonje samim protekom vremena ne može da postane pravno valjano.

Rehabilitacija ima i istorijsko-političku konotaciju. Njome se jedno društvo jasno određuje prema prošlosti, u našem primeru komunističkoj, a suočavanje sa prošlošću predstavlja glavni orijentir za budućnost. Takođe, ona je i izraz samokritičnosti, koja, izgleda, nedostaje našem društvu, a poznавanjem svojih mana i grešaka lakše ćemo zakoračiti u pravedniju budućnost. Prema tome, rehabilitacija predstavlja i uspostavljanje jake

osnove za gradnju boljeg društva, onog u kome će se svi osećati slobodno, gde neće biti izloženi napadima države, već će biti pod njenom zaštitom.

Čovek, spoznajući svoju smrtnost, neprestano se bori protiv nje. Želi da dostigne večnost, a to pokušava svojim stvaralaštvom, nečim čime će živeti i posle smrti. Ono što su uradile komunističke vlasti, jeste udarac na samo ljudsko postojanje. Svojim presudama – pravnim i fizičkim – nisu samo lišavali ljude života, već su učinili da čovek umre i po drugi put, brišući njegovo stvaralaštvo. Dela osuđenih profesora su zabranjivana, njihova misao je poništена, knjige spaljivane, a decenijama stvarana imovina je konfiskovana. Tako je ovim višestrukim kaznama i njihov život obesmišljen. Zato rehabilitacija oživljava težnju čoveka da se svojim delom bori protiv smrtnosti. A u tome je i smisao života – ostati svojim delom u vremenu.

Kako vidimo, rehabilitacija ima višestruk značaj. Pored pravnog, ona ima i kulturno-istorijski značaj, u čemu je posebno važna njegova etička strana. To je, dakle, jedan civilizacijski korak koji ostavlja iza sebe sve one sankcije koje se odnose na ideološka ubedjenja ljudi. Razume se, ona je veoma važna i za mlađu generaciju u Srbiji. Mlađi naraštaji moraju da osećaju potpunu pravnu sigurnost i slobodu izražavanja mišljenja. A time se jača osećanje pripadništva i duga svome rodu, svojoj zemlji. I, naravno, spremnost da se radi na njenom uzdizanju i napretku.

Stojan Ćelić – Crtež

ISTRAŽIVANJA

Стеван Буѓарски
публициста, Темишвар

ДОСИТЕЈЕВЕ КЊИГЕ У РУМУНИЈИ И НА РУМУНСКОМ Библиографски прилог

Доситеј је, ако не први, а оно ме у првим српским писцима чије је дело прешло границе језичког подручја, те је рано превођено и штампано у другим земљама. Први преводи били су румунски, и то још за Доситејевог живота.

1

Превођење Доситејевих дела на румунски почело је у Угарској.

У једном писму Јакову Чокрљану из Великог Бечкерека, којег ословљава синовцем, Доситеј пише: “За штампу на влашки преведени басна метите на табак на доброме папиру најмање по 16 фо-ринти, колико табака буде. Каква су ова слова крупна, мислим да ће бити егземплар од 40 табака или више”.¹ По изразу “каква су ова слова крупна”, изгледа као да је већ имао пред собом какав пробни отисак. Превод је, дакле, постојао. Било је мишљења да је тај превод урадио ини Доситејев синовац Григорије Обрадовић, који је зацело добро владао румунским језиком. Ипак, књига басана на румунском о којој сведочи преписка није нађена, па је неизвесно шта је до краја и с преводом било. Самим исходом ни Доситеј, изгледа, није био задовољан: непуну годину дана касније писаће синовцу Григорију: “А Чокрљану ја времена нити волье имам писати; ваљада је и он на мени шпекулирао”.²

Најплоднији преводилац Доситејевих дела на румунски језик био је Димитрије Цикиндеал. Рођен у Малом Бечкереку (код Темишвара)

1 *Домаћа писма Доситеја Обрадовића*, Београд, 1899, стр. 47. Писмо датирено 14.11.1793.

2 *Истио*, стр. 51. Писмо датирено 04.09.1794.

у свештеничкој породици (1775), учио се у Темишвару и постао учитељ (1794); затим је рукоположен (1805) и био парох у свом родном селу, професор у Арадској препарандији (1812-1815), одакле се опет повукао на своју парохију и ту остало до смрти (1818).³

Најпре је превео *Совјетне здраваће разума и штампао их у Будиму* 1802. Пун румунски наслов гласи: *Sfaturile a înțeleajerii cei sănătoase, prin bine înțelputul Dosithei Obradovici întocmite. Iară acuma întâia dată întoarse depre limba Serbiască și întru acest chip in limba Daco-Romaniască aşezate.*⁴ Књига има 184 стр. формата осмине. Није преведен цели текст, него шест од свега девет поглавља.

Године 1808. превео је и издао у Будиму *Собраније наравоучијељних вешчеј*. Пун румунски наслов гласи: *Adunare de lucruri moralicești de folos și spre veselie prin Dosithei Obradovici întocmită. Iară acum în limba Daco-Romaniască traduse prin părintele Dimitrie Țichindeal parohul Becicherecului Mic.* Књига је формата осмине, има 124 стр. Преведено је седам од свега 24 поглавља, и то не редоследом оригинала. Како је у наслову стојало: *Parte întâi*, то јест *Прва часија*, можда је имао у виду да настави превођење; ипак је, из нама сада непознатих разлога, на томе стао.

Није нађен какав писани траг, али је Доситеј вероватно знао за ове преводе.

По његовој смрти, 1814. у Будиму је изашао и трећи Цикиндеалов превод, и то *Басне*, а под насловом: *Filosoficești și politicești prin fabule moralenice învățături. Acum întâia oară culese și întru acest chip pre limba românească întocmite de Dimitrie Țichindeal, parohul Becicherecului Mic și al řcoalelor Prearande Românești din Aradul vechi catehet.* На 490 стр. осмине преведене су 154 басне.

Помало боде очи како се преводилац представљао: године 1802. није ни назначио своје име на насловној страници, 1808. назначио га је пуно и уз титуле, а 1814, потписао се не као преводилац, него као да је басне сакупио и на румунском језику саставио, што је дало повода да га касније неки сумњиче и нападају а неки бране.

Међу онима који ће такав поступак напasti нашао се и арадски румунски парох Јоан Русу. Он је 1885. у Араду издао нови, свој превод Доситејевих *Басана*, под насловом: *Fabulele lui Demetru Cichindeal în traducere nouă din originalu sărbesc al lui Dositei Obradovici, de Ioan Russu,*

3 Вирџил Винтилеску, Хронолошка таблица уз издање превода Доситејевих басана у Темишвару 1975.

4 Све Доситејеве књиге које је превео Димитрије Цикиндеал штампане су тадашњом румунском ћирилицом. Овде су преписане латиницом, пошто још нема одговарајућих компјутерских фонтова.

*parochul Aradului.*⁵ У приступном тексту Јоан Русу не само да критички разматра Цикиндеалово превођење, него још и разложно доказује да је он, после Доситејеве смрти, покушао да се лажно представи као аутор а не као преводилац. Књига је формата осмине, има 214 стр., штампана је румунском латиницом; превод обухвата свих 160 басана и вернији је оригиналу.

Превод *Басана* из пера Димитрија Цикиндеала доживео је и друго издање, преписано савременом латиницом (226 стр. осмине), са скраћеним насловом: *Fabule și morale învățături*, у Темишвару 1975, поводом обележавања двестогодишњица његовог рођења.

2

У међувремену, у самој Румунији, и то у њеној престоници Букурешту издане су и штампане три књиге Доситејеве на бугарском језику.

Најпре 1855 – *Вѣнецъ азбучный*, књижица од свега 26 стр. мале осмине у преводу Теодора Теодоровича Хруљовског.

Године 1858 – *Ужица Доситеѣвъ Обрадовичъ*, 39 стр. мале осмине у преводу Теодора Т. Хрулева. Ова *Ижица* доживела је, такође у Букурешту, друго издање у истом обиму и формату 1864. године.

Изгледа да је преводилац један те исти, само потписан на два начина.

3

Најпозније су у Румунији дошли на ред Доситејеве књиге на српском језику.

Године 1955. Државно издавачко предузеће за књижевност и уметност у Букурешту издало је избор Доситејевих текстова под насловом *Изабрани сїиси*; књига је формата осмине и на својих 355 стр. садржи делове из *Басана* (укључујући *Писмо Хараламију*), *Живоїта* и *Прикљученија*, *Совјетна здравајо разума*, *Собранија наравоучијељних вешчеј и Писама*.

Године 1961. такође Државно издавачко предузеће за књижевност и уметност у Букурешту поновило је издање Доситејевих *Изабраних сїиса*, обогативши га овога пута ширим изводима из већ наведених дела, тако да књига има 562 стр. формата такође осмине.⁶

5 Књига је штампана неком старом полатинченом абеџедом, па је и овде, због недостатка одговарајућег компјутерског фонта, препис, колико је могло бити, приближен.

6 Зачудо, ова библиографска јединица није унета у иначе високо стручну књигу Ксеније Б. Лазић, *Библиографија Доситеја Обрадовића. Књиже 1783-1988*, Београд, 1990.

Године 1969. у Букурешту је основана Издавачка кућа Критерион, са основном наменом да издаје књиге на језицима мањина. У оквиру те Издавачке куће радила је све време Српска редакција. Између осталог, тамо је покренута и колекција *Мала библиотека* за издавање дела из српске класичне књижевности. У тој колекцији издане су 1979. године *Басне*, на 228 стр. мале осмине.

Сем књига, поједини Доситејеви списи непрестано су уношени у уџбенике, штампани у зборницима, годишњацима и периодицима. Ваља бар узгред поменути опшири *Зборник Српске књижевности* (шест књига, осам томова), Темишвар, 2002-2007. Такође, није престало превођење на румунски језик; најновији преводи потичу из пера Чаковца др Штефана Полвережана. Али то су нова поглавља, која захтевају и заслужују посебну библиографску обраду.

*Чување усвојене на Доситеја
у његовом родном крају*

Доситејев родни крај омеђен је Чаковом, Семартоном и Темишваром.

Био је Чаковац по оцу, Семартонац по мајци. Између та два места постојала је битна разлика. С Чаковом је било скопчано учење, школа и црква, послушност према старијој браћи, па и батинање због посећивања “грческе школе”. У Семартон је долазио о распустима и о свечаним приликама, ту се са сеоском децом препуштао пландовању и несташлуцима. Семартон је назвао “предрагим селом”. А када је остао сироче од родитеља довео га је тетак Никола у Темишвар и дао на занат. Одатле је прешао у Срем, у манастир Хопово. Није, дакле, чудо што се, живећи у питомом Банату, “ужасавао... чујући да има већих и ширих река него Тамиш, и височијих планина него унке око Семартона”.

Живот га је повео широм Европе, али ни бечки сјај, ни грчка мудрост, ни руска пространства, ни црногорско чојство и јунаштво, ни немачке школе, ни енглеско господство нису у њему потиснули слику завичаја коју је носио у души. Приликом свог првог повратка у Банат 1777. године походио је Семартон и Чаково и помолио се на родитељским гробовима. Путујући у Букурешт као Карађорђев изасланик године 1806, поново је у Чакову, а затим у Темишвару свечано дочекан.

Под крај живота Доситеј је у виду завештања написао своје последње жеље и поруке. Завичај му је и тада био у памети: готовину од 200 дуката наменио је подизању школе у Семартону, са изричитом жељом да се, по његовој мајци, нарече Крунином школом.

Али као што је Доситеј вазда био привржен завичају, тако га је и завичај волео и вазда, да се послужимо његовим изразом, с уздахом спомињао.

Доситејев рођак по мајци, Семартонац по рођењу, сликар Љубомир Александровић (1828-1887) израдио је неколико Доситејевих портрета (један посебно 1868. као дар Чаковачком читалишту), који су чувани у Семартону и Чакову, а сада су пренети у Темишвар у српски Владичански двор.

Стицајем околности, дукати завештани за Крунину школу нису стigli у Семартон, али су мештани посредно дознали о Доситејевој последњој вољи, па су женску школу, изграђену 1902. култус-прирезом, назвали Крунином.

Године 1905. семартонска омладина је подигла лепо надгробно обележје у виду мермерне пирамиде над гробом Доситејеве мајке и на њој урезало следећи текст: “Круни, матери незaborављеног Србина Доситеја Обрадовића, добровољним прилозима за вечити спомен срб. ст. мартонска омладина 1905. године”. Приликом обележавања стогодишњице Доситејеве смрти израђена је и разгледница која представља тај споменик крај Старе цркве, коју је походио и Доситеј. Ту разгледницу, која је у међувремену постала реткост, прештампао је о свом трошку неки мештанин 2001. године. Споменик је обновило месно Културно-спортивко удружење “Обилић” 1943. године, и то је накнадно урезано на пирамиди.

Када је 1963. године у месту грађен нов Дом културе, упркос настојањима тадашњих власти да се он прозове именом неког револуционара, мештани су га прозвали Доситејевим именом. Наредне године група месних интелектуалаца основала је Књижевни круг “Доситеј”. То друштво је двадесетак година одржавало везе и размењивало посете с Вуковим и Доситејевим музејем у Београду. У оквиру тих посета у спомен Доситеју у Семартону су гостовали књижевници Десанка Максимовић, Стеван Раичковић, Бранко В. Радичевић, Младен Марков, Драгослав Михајловић, Добрица Ерић, Предраг Протић, Мира Алечковић, Миле Станковић, прваци београдских сцена Дивна Ђоковић, Мира Бобић, Славка Јеремић, Рале Дамјановић и други.

У Чакову је свечано обележена 50. годишњица Доситејеве смрти. Било је речи да се на његовој родној кући постави спомен-плоча, али то није уследило, и штета је, јер је тада још постојала стара кућа Доситејевог детињства. За ту прилику израђена је као негатив камена плоча с Доситејевим ликом. Отисци с те плоче нису познати, али је она сачувана у Чакову и пренета у Темишвар у српски Владичански двор. По снимку те плоче Савез Срба у Румунији одштампао је у великом тиражу разгледницу 2003. године.

Године 1911. при обележавању стогодишњице Доситејеве смрти, у Чакову је, уз учешће првака српске књижевности (био је присутан и Јован Скерлић), постављена спомен-плоча на кући која се налази на месту куће у којој је Доситеј рођен. Поводом 150 година од Доситејеве смрти на истој кући постављене су још две спомен-плоче: једна од стране Вуковог и Доситејевог музеј у Београду, друга – од стране Румунске академије и Савеза писаца Румуније.

Месна српска породица Павловић, која је постала власник Доситејеве куће још 1861. године, не само да се није противила постављању плоча, него је чак издвојила једну просторију за спомен-собу, коју је свако могао да посечује; тамо су све до под крај XX века стојали Доситејеви портрети и камена плоча с Доситејевим ликом резана 1861. Настојањем фирме “Хемофарм” из Вршца зграда је откупљена 2000. године и претворена у Доситејев спомен-музеј. У њој је најпре привремену поставку уредио Музеј Војводине из Новог Сада, а затим је кућа темељно оправљена и у њој 2007. настојањем Доситејеве задужбине, отворена стална музејска поставка.

Главна улица Чакова, у којој је српска црква, парохијски дом и поменута спомен-кућа, носи назив Улица Доситеја Обрадовића.

Чаковац по рођењу, сликар Димитрије Г. Тирол (1833-1876) израдио је такође више Доситејевих портрета, од којих један 1862. године, по наручјбини, за Друштво Читалишта у Темишварском преградију Фабрики; тај портрет се и сада чува у дворани некадашњег Читалишта.

Године 1926. основана је у граду, у просторијама Владичанског двора, српска књижара, намењена углавном снабдевању српских црквених општина и школа књигама, сликама, тисканицама и слично; звала се “Књижара Доситеј Обрадовић”. У првим годинама свога постојања књижара је издавала и скромне календарске свеске под насловом “*Доситеј Обрадовић*”. Календар; нађена су издања за године 1927, 1928, 1929. и 1930.

У Двору српских владика и у српским црквеним општинама у Темишвару чувају се Доситејеви портрети, а у Епархијској библиотеци – прва издања његових књига.

Када је 1990. у Темишвару власниче власниче спомен-музеја, између неколико предлога изабран је назив Теоретска гимназија “Доситеј Обрадовић”.

И у Темишвару једна улица носи Доситејево име.

Изучавању Доситејевог живота и дела посветио се унив. проф. др Мирко Живковић са Катедре за славистику Букурештанског универзитета. Он је објавио две запажене студије: *Доситеј Обрадовић*,

Букурешт, 1959, издање Друштва за ширење науке и културе, 56 стр. осмине, односно *Доситеј Обрадовић у контексту српско-румунских односа* (сажетак докторске дисертације), Букурешт, 1972, издање Кри-териона, 280 стр. осмине.

Идући Доситејевим траговима, он је саставио Доситејев родослов по мушкиј лози: родослов Обрадовићевих из Чакова; према његовом налазу, очева лоза је изумрла.

У оквиру Књижевног круга “Доситеј” у Семартону, Стеван Бу-гарски је 1982. саставио Доситејев родослов по женској лози: родослов Паункића из Семартона; према тамошњим подацима, Доситејевих потомака по бочној мајчиној линији још има у Семартону, Темишвару и Брашову.

Најзад, године 2002. Савез Срба у Румунији устало је да се у Чакову, Семартону и Темишвару сваке јесени одржавају Доситејеви дани, уз разне научне и уметничке садржаје.

Постоји предлог да се у оквиру те манифестације оствари саста-нак свих Доситејевих потомака, који су различитог образовања, ра-зличитог друштвеног положаја и живе разуђени од Семартона до Брашова, како би се упознали са делом свога великог претка и ме-ђусобно се упознали и повезали као носиоци његове велике поруке о људској доброти.

O Доситеју као човеку

О Доситеју много је и писано и говорено: Доситеј као писац, До-ситеј као педагог, Доситеј као попечитељ, Доситеј као творац Велике школе, Доситеј као монах, Доситеј као заступник народног језика, Доситеј као борац за права жена, Доситеј као издавач... А какав је био Доситеј као човек?

Као човек Доситеј је био добричина. Живео је добротом.

Помислите: оставши без родитеља под старатељством тече Николе, пренебрегава течину жељу да у Темишвару учи занат и бежи у Фрушку Гору; а када га теча затиче у Хопову, добротом и благошћу успева да га одобровољи, и теча га оставља у манастиру.

Помислите: иако његов строги старац духовник Теодор Милутиновић није потпуно сагласан с понашањем свога младог ћака, он ипак осећа његову доброту и дар и препоручује га митрополиту Павлу (Ненадовићу) за рукополагање.

Помислите: одбегавши из манастира, није престао живети монашким животом. Погрешно је прихваћено да је викао на калуђере. Није, него на злоупотребе, а злоупотребе је разобличавао где год су се оне јављале, не само у монаштву. Штавише, одбегавши у чину

јерођакона, доживео је да буде унапређен рукополагањем у чин јеромонаха и да затим буде у добрим односима са српским владикама, па и са карловачким митрополитима, укључујући строгога Стефана (Стратимировића).

Помислите: пропутовао је Европу од Енглеске до Грчке ни о чијем, само о свом трошку, и смогао се споразумети с Грцима, с Русима, с Енглезима, с Румунима, с Французима, с Албанцима, са Србима у два царства, с лордовима и са углађеним салонским Дубровчанима, али и са устаницима који су главе секли и главе у торби носили. Били се то могло чим другим него добротом!

На неком месту написао је отприлике (наводим по сећању) ово: Колико сам ја познао људе, по бољеј части познао сам их добним; и опет другде: Мени су људи разног народа и језика много добра чинили. Ми који се свакодневно суочавамо са злочом својом и других морамо схватити да је Доситеј због своје доброте живео у свету доброте, видео добро у свему, и да су људи разног народа и језика, у ствари, одговарали на његову доброту.

У свему је тражио што је добро, нешто као пчела: камо год је пустиш, она меда тражи (друго слабо и примећује) и са колико нађе – мало ли, много ли – задовољна је. Једном је о младом Соларићу Доситеј рекао како је то наша пчела. Сам је био наша пчела пре Соларића. Његов свет је био пчелињи свет, саздан, као и он сам, од доброте.

Лалински речено, био је добар ко добар лебац.

Stojan Ćelić – *Nespokojni časovi u Kosturu*, 1977.

OGLEDI

Дејан А. Милић
публициста, Београд

ГОВОРНИЧКИ ПРОФИЛ ДР ЗОРАНА ЂИНЂИЋА

Поштоване даме и господо,

Одређење говорничког профиле др Зорана Ђинђића тешко је могуће без свеобухватног сагледавања његове личности у историјском контексту, омеђеном историјским приликама у Србији (али и у Европи) у последњих петнаестак година његовог живота. Стога је можда потребно да на почетку овог излагања и ја нешто кажем о Зорану Ђинђићу као српском политичару последње декаде двадесетог и првих година двадесет првог века.

У време свог деловања на политичкој сцени Србије Ђинђић се од самог почетка легитимисао као национални делатник који је својим корацима од седам миља у значајној мери престигао спор и трапав политички ход Србије. Тај политички прагмата је својим конструктивним немиром наметнуо другим политичким актерима жесток политички маратон, у којем је било врло тешко приближити му се, а, чак, немогуће достићи га или престићи.

Интелигентан, промишљен и рационалан, упоран, енергичан и нестрпљив радохолик, прорачунат и не претерано сентименталан, прилично сачуван од страсти (осим кад је у питању страст трошења себе и других ради остварења циљева које је храбро постављао), непредвидљив предвиђач – саздан, дакле, од особина прилично несвојствених Србима, а храбар, морао је изазивати и несумњиво је изазивао (у најмању руку) подозрење како код својих политичких неистомишљеника и такмаца, тако често и код неких који су га наводно следили. Кажу да се без икаквог жала растајао са људима који га у његовом науму нису могли пратити исто као што се без устручавања састајао са разним људима “на корист остварења својих политичких циљева”. Али нешто што посебно одликује његов политички портрет је чињеница да нико у Србији до тог “српског Макијавелија с краја XX века” (како су га неки назвали) није тако био лишен политичке

и личне сујете кад се требало заложити за остварење неког заједничког, “општедруштвеног” циља.

Онда је несумњиво да су њему, таквом, биле преко потребне бузице речи за убеђивање “света” у исправност својих политичких нау ма. Какав је, дакле, Зоран Ђинђић био политички говорник?

Када га посматрам као политичког говорника, не могу се без резерве сложити са констатацијом једног броја апологетских аутора који га описују као брилијантног, беспрекорно талентованог и надахнутог политичког говорника (Б. Димитријевић, М. Ђорђевић, Ж. Ивановић, С. Лекић). Покојном српском премијеру без дилеме можемо одрећи беспрекорност талента ако расправљамо о општим говорничким условима или о таленту какав се подразумева код Срба на основу критеријума који су израсли из вишевековног епског приповедања. Можемо му одрећи и брилијантност обраћања имамо ли у виду говорничку орнаментику, коју је нужно ценити ако говорништво посматрамо као *ars poeticae*. Сврха оваквих одрицања није, међутим, урушавање премијеровог говорничког мита већ, напротив, истицање његових говорничких врлина. Јер ако Зоран Ђинђић као говорник и није био беспрекорно талентован или у занатском смислу брилијантан, а био је свакако надахнут, он је несумњиво био самоуверен, сугестиван и ефектан говорник. То је, само по себи, довољно не само да му се обезбеди једно од најзначајнијих места у историји политичког говорништва у дловековној модерној Србији, већ и да се огласи родоначелником новог правца у српском политичком говору. Правца, који би се могао дефинисати као еклектички спој врлина класичног политичког говора и предности new speach-a с краја двадесетог века.

За беспрекоран говорнички таленат Ђинђићу су у одређеној мери недостајала два битна спољашња општа говорничка услова. Пре свега, он није поседовао од Бога подарен снажан глас (иначе, веома убојито оружје у класичном политичком обраћању аудиторијуму), који би му, сам по себи, умногоме омогућио *a priori* стицање поверења и благонаклоности публике. Он није могао пажњу публике држати само гласом без обзира на поруке које јој упућује. Такође, Ђинђића није одликовао ни нарочито маркантан стас, који је од знатне користи говорнику у успостављању визуелног контакта са публиком, што је опет значајно за *captatio benevolentiae*. Тако је говорник Ђинђић иницијално само делимично испуњавао два од три услова златног античког правила јавног обраћања: “Устани да те сви виде, говори снажно да те сви чују и говори кратко да те сви заволе!”. На почетку своје политичко-говорничке каријере Ђинђић је и мучао, борећи се за речи. То, наравно, није била урођена говорна

мана, већ уобичајена одлика брзомислећих људи, који својим речима не могу да сустигну мисли. Беспрекоран и амбициозан ум по путу Ђинђићевог тиме је, логично, морао бити фрустриран, те је то даље узроковало неприродну мимику, нервозне гестове и стечене реторске шумове (такозване поштапалице), који одају недовољно самоувереног говорника. Недостатак самоуверености морао је узроковати мањак сугестивности и коначно недовољно добар ефекат на аудиторијум као крајњи резултат говора. (Пример таквог његовог обраћања је бледо обраћање присутнима на Оснивачкој скупштини ДС фебруара 1990. године у Београду, када су изузетне политичке поруке остале готово без одјека код присутних због скромног начина представљања.) Тако је и трећи спољни општи говорнички услов – сугестивност био дискутиабилан.

Шта је онда покојног премијера могло да учини изузетно значајним политичким говорником? Пре свега, њему није недостајао ниједан општи унутрашњи говорнички услов. Напротив, разборитост, општа информисаност, познавање језика на којем говори, доброхотност (добронамерност), увереност у снагу идеје и мотивисаност, моћ самоконтроле и људска одмереност, као и одређен степен харизматичности, одлике су личности вође демократа. Ако се на све то додају и широка ерудиција, познавање менталитета и препознавање захтева аудиторијума (са којим се говорник, узгред, често није слагао) и етичност, као посебни услови, онда је др Зоран Ђинђић, упркос побројаним недостатцима, у себи имао више него довољно потенцијала за снажног политичког говорника.

Осим тога, Ђинђић је у потпуности испуњавао трећи услов златног античког правила јавног обраћања. Он је говорио кратко, свестан својих недостатака, не допуштајући аудиторијуму да га, ако га већ од прве није могао волети, не омрзне.

Такве су биле чињенице с почетка његовог говорничког хода.

Но онако како је потпуно разумевао значај речи за покретање маса на акцију, говорник Ђинђић је сигурно сасвим схватао и значај индивидуалног говорничког усавршавања. Зато ће се на политичкој сцени пионирски заложити за стварање говорничких курсева и школа. Познавање вештине говорништва Ђинђић је усавршавао исто као што је усавршавао и своје знање енглеског језика – темељно и убрзано.

Тако долазимо до истине да је Зоран Ђинђић школски пример аксиома да се говорник готово никад не рађа, већ да се говорником постаје.

Своје право говорничко каљење лидер демократа имао је током стодневних зимских протеста после социјалистичко-јуловске крађе локалних избора у новембру 1996. године, као један од три

лидера коалиције “Заједно”. У свакодневним филипикама, потпуно импровизованим, показао је невероватну говорничку издржљивост, довитљивост али и инвентивност, успевајући да својим речима засени и до тада неприкосновеног политичког говорника Вука Драшковића. Снагу својих речи Ђинђић је црпео из уверености у исправност идеја које је заступао и исправност политичких корака које је чинио. Ти ће га говори легитимисати и као човека чија су дела постала штит његових речи, што је био јасан знак његове говорничке етичности. Говорник је пред собом имао политички циљ који га је јасно мотивисао да говори аудиторијуму. На послетку, код њега се већ тада потпуно може дефинисати и веома добро познавање реторских правила. Све су то разнобојне коцкице које полако попуњавају један говорнички мозаик. Он сам, његов говор, ефекат тога говора на аудиторијум и повратна реакција аудиторијума ка Ђинђићу био је затворен круг веома успешне двосмерне комуникације модерног (новог) политичког говора. Надоместивши одређен недостатак талента стеченим говорничким инстинктом и све то употребивши теоријским знањем, др Зоран Ђинђић је тада дефинитивно заузео место које му припада у савременом српском политичком говорништву.

Али ако су говори на Тргу Републике и на Теразијама у зиму 1996/1997. године били Ђинђићево говорничко каљење, онда је зенит његовог говорничког успеха свакако било представљање програма “Србија на правом путу” у последњој години његовог живота, током пролећа и лета 2002. године. За десет година Ђинђићев јавни наступ прећи ће дуг пут од искиданих реченица и испреплетаних мисли до колоритног представљања и политичке ситуације и политичких праваца. Ђинђић ће у том периоду беспрекорно овладати стилским фигурама – метафором, алегоријом, параболом, иронијом и другим, као моћним говорничким оружјима, остављајући нам у ушима звон својих речи и данас, пет година после своје трагичне смрти. Аудиторијум ни не треба подсећати на врло смислено упозорење о неопходности гутања жаба, понајпре највеће од свих, на поучну причу о труту, на суочавање са чињеницом да се од акваријума може скувати какватаква рибља чорба, али да се од рибље чорбе не може направити никакав акваријум. И тако даље, и тако даље.

Демократски лидер др Зоран Ђинђић, попут осталих председника Демократске странке, имао је говорничку срећу (на несрећу српског народа) да говори у преломним тренуцима српске историје. Ослобођен епске професорске занесености Љубе Давидовића, заштићен од филозофске високопарности Милана Грола, незаинтересован за парламентарну говорничку ситничавост Драгољуба Мићуновића или за нагомилано теоријско знање реторике Бориса Тадића, од свих њих

је најотворенији за комуникацију са слушалаштвом и у тој комуникацији је био најуспешнији. То је, уз потпуно уважавање значаја масмедија за успешно политичко комуницирање, које је такође имао, свакако услов без кога није могуће поимање света савременог политичког говора, чија је врата својим говорима Зоран Ђинђић шиrom отворио.

Такође, ускраћен, на срећу, за дар “епске речитости динарскога приповедачког типа”, а сачуван од “шарлаха” бирократског говора социјалистичке Југославије, у којој му није ни долазила на памет идеја да гради политичку каријеру, Зоран Ђинђић ће успети да се заштити од две опасности које су вребале говорнике у то време – од острашћеног националног говора нетолеранције и мржње и од “дрвеног говора” типичног за државне бирократе. Тако ће се он поставити као камен међаш између гусларског политичког приповедања, од којег лупа срце, бриде уши, сузе очи и звони празна глава и посве новог политичког говора суочавања са истином и јасних политичких порука. Због тога је и било могуће да од њега јасним гласом чујемо: “Добијали смо ордење а губили смо народ”, “Нажалост, будала има свуда. То није привилегија ниједног народа, да су му на власти глупаци”, или “Постоје непопуларне и неуспешне реформе. Не постоје популарне а успешне реформе”.

Поштоване dame и господо,

Кад сада, о петогодишњици смрти овог великана, закључујемо да је, осим што је био брилијантан политички визионар и неуморан човек од успешне акције, био и харизматичан, сугестиван, говорник ефектних политичких слова, никако не треба да упаднемо у замку да о речима Зорана Ђинђића говоримо као о политичком јеванђељу демократске опције у Србији, а о њему као о говорничком свецу политичког говорништва. Његове речи, као и његово политичко дело, не треба да штитимо од удараца дневне политике. Оне се од тога најбоље штите саме. Једино их морамо штитити од опасности да постану политичка мантра и говорничка брзалица разних говорничких инвалида, који би да (цитирајући Зорана) уграде мало од његове говорничке славе.

Само тако ћемо успети да се са њим сретнемо у будућности, јер је он, подсетићу вас, навикао да у тој будућности живи.*

* Предавање казано на Окружлом симпозијуму о живоју и делу др Зорана Ђинђића, одржаном у Информативно – издавачком центру ДС у Београду марта 2008. године. Предавање је написано према материјалу из књиге у рукопису “Говорнички портрети демократских вођа”.

Tomislav Krsmanović
publicista, Beograd

VERBALNI DELIKT I DUŠEVNO OBOLJENJE

1. Uvod

U nekim bivšim socijalističkim državama istočne Evrope, uključujući i SFR Jugoslaviju, i bivši SSSR, u poslednjim dekadama njihovog postojanja postojala je sklonost da se rastući trend političke disidencije tretira kao opasna društvena snaga, koju po svaku cenu treba onemogućiti, uključujući u to i psihijatriju.

Sve brojniji disidenti i borci za ljudska prava u ovim zemljama su sa najboljim namerama ukazivali na galopirajuću krizu i na njene uzroke, predviđajući porazan ishod. Zahtevali su da se propusti i greške otklone, da se spriči "lakirovka" (ulepšavanje), dozvoli kritika negativnih pojava, društvo popravi, i tako izade iz dekadencije. Umesto da budu ispravno shvaćeni i njihova dobromerna, često konstruktivna mišljenja, budu uzeta u obzir, slali su ih u zatvore, isterivali sa posla, izlagali i njih i njihove porodice svakojakim oblicima diskriminacije i represije. A mnoge su predavalii u ruke režimskih psihijatara, koji su ih na montiranim sudskim procesima, i na osnovu netačnih psihijatrijskih dijagnoza, proglašavali teškim duševnim bolesnicima opasnim po okolinu i društvo i slali ih u psihijatrijske bolnice na neodređeno vreme.

Ondašnji vlastodršci su bili duboko ubeđeni da su njihova ostvarenja bila izuzetna, i da je ondašnji društveni sistem bio izuzetno patriotiski i pravičan, te su bili skloni da one koji ih kritikuju ocenjuju kao zlonamerne, neprijatelje, izdajnike i strane plaćenike koji žele da im otmu vlast. Ili pak, jednostavno, to su za njih bili pojedinci koji nemaju racionalne kriterijume, čija mišljenja su izopačena i pogrešna, što je, po njima, posledica duševne bolesti. U ondašnjim državama važilo je uverenje da oni koji se suprotstavljaju svemoćnoj državi u stvari pogrešno procenjuju stvarnost i svoje lične mogućnosti, i da je već sama ova činjenica dovoljan dokaz da nisu duševno zdravi. Režimski psihijatri su takve disidente podvrgavali psihijatrijskim ekspertizama, kojom prilikom su, krivotvoreći činjenice, lažno predstavljali da boluju od manje veličine, ideja vizionarstva i reformatorstva, ili pak da je njihovo ponašanje nekonvencionalno, često ih kvalifikujući kao agresivne duševne bolesnike koji mogu ugroziti nečiju ličnu bezbednost ili imovinsku sigurnost. Proglašavajući ih opasnim po okolinu i društvo, slali su ih u psihijatrijske bolnice, navodno na lečenje.

Ovi nesretnici su ponekad tamo ostajali više godina u teškim uslovima, izlagani neindiciranoj farmaceutici, injekcijama, ili pak mučeni elektro i insulinskim šokovima, podvrgavani zastrašivanjima, izgladnjavanju, procedurama “pranja” mozga i modifikacije ličnosti, odakle su izlazili oštećenog duševnog i organskog zdravlja, a mnogi su tamo i umrli.

Ako se danas analiziraju mišljenja ondašnjih boraca za ljudska prava zbog kojih su slati u psihijatrijske bolnice kao navodni teški duševni bolesnici, vidi se da su oni često bili potpuno u pravu. Tako npr. u Presudi Suda u Sarajevu iz 1971. godine, izrečenoj Radomiru Veljkoviću (1926.), ondašnjem pukovniku JNA i profesoru Vojne akademije u Sarajevu, koji je zbog verbalnih kritika i nenasilnog izražavanja mišljenja, proglašen duševnim bolesnikom opasnim po okolinu i društvo, i koji je potom proveo po kazni 17 godina u beogradskoj zatvorskoj psihijatrijskoj bolnici (proglašen je od strane Amnesty Internationala (London), za “zatvorenika savesti”), stoji doslovce: “okrivljeni tvrdi da se zakoni masovno krše, da su zavladali nepotizam i korupcija, da se ljudska prava masovno krše, da se sprovode sabotaže JNA na Kosovu i na dalmatinskim ostrvima, što slabiti vojnu i obrambenu moć države i da to vodi ubrzanoj i rastućoj opasnoj društvenoj krizi, tenzijama, ratovima i raspadu države. Iznoseći ovakve neistine je počinio krivična dela klevete države i njenih organa i neprijateljske propagande”. Dalje se navodi da je ova krivična dela počinio u stanju teškog duševnog oboljenja, da nije svestan svojih postupaka, te da se šalje na lečenje. Viđeno iz današnje perspektive očigledno je da je on bio potpuno u pravu, i da su takvi, sve brojniji, dobronamerni glasovi bili saslušani i sprovedene korekcije, ne bi ni došlo do sadašnjeg poraznog ishoda.

Konfiniranje političkih neistomišljenika bila je praksa u ovim društвима od njihovog nastanka, ali je iz godine u godinu uzimala sve više maha, da bi poslednjih decenija, u pojedinim od njih postala raširena, uključujući i SFRJ. Za ove svrhe je bilo edifikovano posebno zakonodavstvo i otvorene specijalne psihijatrijske bolnice, ili posebna odeljenja za ovakve političke neistomišljenike.

Ovakva praksa u ovim zemljama bila je vrlo efikasno skrivana od građana i javnosti, kako domaće tako i strane. Počinjenici su bili toliko uspešni u skrivanju, da su neretko uspevali da obmanu rodbinu i bližnje, i da im žrtve ovakvih zloupotreba lažno predstave kao “bolesnike”. Uprkos skrivanju, vremenom je ova blokada istine probijena i zaprepašćene domaća i strana javnost su počele da saznavaju za raširenost ovakve prakse. Ovaj trend razotkrivanja ovih zloupotreba je sve više uzimao maha od 1970-ih godina, uporedo sa razvojem disidentskog pokreta, da bi kulminirao sredinom 1980-ih godina. Pojedinim od ovih država je bilo zaprećeno da će biti isključene iz članstva u Svetskoj asocijaciji psihijatrije ukoliko svoje postupke i zakonodavstva iz oblasti psihijatrije ne usklade sa međunarodnim

standardima. U prethodnoj SFRJ značajan doprinos u ovoj oblasti su dali Odbor za odbranu slobode misli i izražavanja SANU, profesor dr Kosta Čavoški, beogradski Pokret za zaštitu ljudskih prava, slovenački psihijatar dr Janez Rugelj, pojedini borci za ljudska prava iz Hrvatske i drugih republika bivše SFRJ.

Treba istaći da su iskustva sa psihijatrijskim zloupotrebama u bivšim komunističkim državama bila katalizator za kasnija istraživanja i mere da se u svetu van komunističkih država poboljša položaj psihijatrije, da se otkriju postojeće i spreče eventualne nove zloupotrebe.

Da navedemo i to da su borci za ljudska prava u Jugoslaviji bili zbuđeni i iznenađeni kada su otkrili da su metodi i procedure zloupotrebe psihijatrije u političke svrhe u SFRJ i SSSR bili takoreći identični, ali je njihovo iznenađenje bilo još veće kada su te sličnosti otkrili i u zloupotrebama psihijatrije van bloka komunističkih država (npr. u Južnoj Africi, Latinskoj Americi).

Nažalost, u SR Jugoslaviji posle raspada SFRJ, ratova, kriza, došlo je do istinskog slabljenja pravne države, što se odrazило i na psihijatriju. Sa žaljenjem konstatujem da i dan-danas u Srbiji ima ovakvih zloupotreba. Koliko je današnja situacija složena i delikatna, svedoči i slučaj ponutog nesretnog pukovnika Radomira Veljkovića. Njegovi osvetoljubivi progonitelji, kojih još uvek ima na značajnim pozicijama, a koji su ga u opisanim uslovima držali 17 godina u ludnici, opet su ga utamničili 28. juna 2004. godine na neodređeno vreme u Psihijatrijsku bolnicu Vršac, o čemu će biti govora dalje.

2. Stanje u psihijatriji u prethodnoj SFRJ

Pravna regulativna osnova

a.Verbalni delikt

Sloboda izražavanja je jedno od osnovnih i najvažnijih ljudskih prava i ona ne bi smela biti uskraćivana nikome, pogotovo ne onima koji su okvalifikovani kao navodni duševni bolesnici. Sloboda mišljenja i izražavanja je već skoro 200 godina jedna od osnovnih tekovina ljudske civilizacije. Ovo pravo je usvojeno i Opštom deklaracijom o ljudskim pravima UN i drugim međunarodnim konvencijama kojima su zagarantovana ljudska prava, i priznato je u zakonodavstvima većine zemalja sveta.

Bez slobode izražavanja ne možemo izraziti svoju individualnost, ukazivati na društvene nepravde, egzistirati i komunicirati sa svojim okruženjem, praktikovati svoja verska ubeđenja, tragati za naučnom istinom. Upravo zbog ovoga, sloboda izražavanja može biti sputavana od netolerantnih pojedinaca i grupa, ili pak od strane vlada. Cenzura u svojim različitim oblicima, koju mogu primenjivati pojedine vlade, može kao

odredba biti upisana u zakone. Ali do sputavanja slobode izražavanja mišljenja može dolaziti i ako cenzura ozakonjena. U praksi, ova sloboda se izigrava na druge, suptilnije načine.

Npr. ustavima i zakonima pojedinih bivših socijalističkih država bila je zagarantovana sloboda izražavanja i pravo građana da daju svoje sugestije i da učestvuju u vođenju javnih poslova. Ali su ta ista priznata prava bila ograničavana drugim zakonima, koji su davali pravo državnim organima da svako mišljenje koje nije u skladu sa zvaničnim merilima mogu podvesti pod kaznene odredbe kao što su “neprijateljska propaganda”, “izdaja otadžbine”, “poziv na pobunu”, “širenje lažnih vesti”, “uvreda državnih organa”, “ugrožavanje suvereniteta i nezavisnosti”. Konkretno, u slučaju pomenutog pukovnika JNA Radomira Veljkovića, iako je ondašnji Ustav SFRJ priznavao pravo na slobodu izražavanja mišljenja i nije postojala cenzura u zakonu, njegovo izraženo mišljenje koje je bilo zasnovano na činjenicama, i bilo potpuno dobronamerno, dakle sve je bilo u okviru pravnih propisa “na papiru”, je u praksi predstavljeno kao iznošenje neistina, “kleveta državnih organa”, “neprijateljska propaganda”, iako to uopšte nije bilo. On je na montiranom sudskom procesu i uz naručenu psihijatrijsku dijagnozu proglašen zbog reči za opasnog duševnog bolesnika. Time mu je bilo oduzeto ustavno i zakonsko pravo na izražavanje mišljenja, bez da je cenzura bila upisana u zakonu. (Veljković, koji se opet već četiri godine nalazi zatočen u psihijatrijskoj bolnici, ovoga puta je tamo smešten uz pomoć paragrafa u građanskom postupku, navodno je star i ne može sam da se stara o sebi; korumpirani lokalni vojvođanski sud se poziva na falsifikovan, oboren, medicinski nalaz Doma zdravlja “Omer Maslić” iz Sarajeva iz 1974. godine.)

Ove zakonske odredbe (“neprijateljska propaganda”, “širenje lažnih vesti”, itd) su bile tako podešene, rastegljive, nejasno formulisane, da je pod njih moglo biti podvedeno bilo kakvo mišljenje koje se nije sviđalo vlastodršcima u tome momentu. Čuveni član 58 Krivičnog zakonika Ruske sovjetske republike iz 1926. godine je bio tako formulisan, da je omogućavao da se pod delo “neprijateljska propaganda” podvedu i razgovori u četiri oka između supružnika.

Podvođenje verbalnog delikta pod psihijatriju je takođe jedan vid sprečavanja i kažnjavanja izražavanja mišljenja, i u isto vreme skrivanja progona izražavanja mišljenja. Tako se vladarima pružala neograničena mogućnost da svakoga onoga ko ne misli kao oni, mogu kvalifikovati kao “izdajnika domovine”, “stranog plaćenika”, u skladu sa načelom “Država – to sam ja”.

Progoni verbalnog delikta putem psihijatrije su u ovim zemljama obavljeni na razne načine, uz pomoć različitih pravnih institucija. Oni se

mogu svrstatи u dve grupe: *krivični (kazneni) postupak i građanski (iz-vankazneni) postupak.*

Kada se radilo o *krivičnom postupku*, progon je vršen na nekoliko načina:

– osobi je stavljeno na teret da je počinila krivično delo verbalnog delikta (kritika države i njenih organa), kaže se da je to delo počinila u stanju duševne neuračunljivosti, usled bolesti, da je zbog svojih reči opasna po društvo ili okolinu (ali ne u fizičkom smislu), te da je treba slati na lečenje da bi ozdravila i da bi tako njeno bolesno stanje zbog koga čini verbalni delikt bilo otklonjeno, a samim tim njena opasnost po društvo;

– osobi je stavljeno na teret krivično delo verbalnog delikta, koji je počinila zbog duševne bolesti, ali se ističe da je takva osoba opasna po okolinu u fizičkom smislu (može ugroziti nečiju fizičku bezbednost i imovinsku sigurnost; ima montiranih sudskih procesa gde je ovakvim osobama bilo lažno stavljeno na teret da su silovale, ili pokušale silovanje, nekoga napale, pretile mu, incest, itd.), te da je treba slati na lečenje da ozdravi i time bude eliminisana njena navedena opasnost po okolinu;

– počiniocu verbalnog delikta je stavljeno na teret da je verbalni delikt počinio u stanju zavisnosti od alkohola, te ga šalju na lečenje u bolnicu.

Kada se radi o *građanskom postupku*, ovde se ne navodi da je osoba počinila bilo kakvo krivično delo, nego se daju drugi razlozi, npr.: devijantno ponašanje na radnom mestu (jedna profesorka je izostala za Božić sa nastave, pravdujući to svojim ličnim pravom, i to kazala svojim kolegama i učenicima, i to je ocenjeno kao znak duševnog oboljenja); žalbe pojedinaca da su bili diskriminisani na radnom mestu i da su nepriznati kao stručnjaci; žalbe na progone od strane vlasti; sklonost kritici zvanične politike bez pokretanja krivične procedure; za pojedine osobe je isticano da su nekonvencionalne, da se svadaju u porodici, sa susedima, na radnom mestu, itd. Ponekad je isticano da ovakve osobe mogu biti potencijalno opasne po okolinu u fizičkom smislu, ali budući da najčešće ovakva kvalifikacija nije imala mesta, jednostavno je isticano da se ovakva osoba prisilno šalje u bolnicu (uz nasilno privođenje od strane milicije, ili ponekad zloupotrebljenih srodnika, suseda), radi lečenja, da bi se time otklonili navedeni poremećaji ličnosti i neprilagođeno ponašanje.

Ovoga puta nemamo nameru da analiziramo sve pojavnе oblike zloupotrebe psihiatrije u političke svrhe, nego samo one koji su bili počinjeni nad osobama koje su bile osuđene da su počinile verbalni delikt, u stanju navodne duševne neuračunljivosti.

b. Pojam “opasnost po okolinu”

Počiniocima koji su bili optuženi i osuđeni da su počinili navedene verbalne delikte, u presudama stoji da su osuđeni za počinjeno delo, da su

verbalni delikt počinili u stanju duševne neuračunljivosti (ili osetno smanjene uračunljivosti), da je delo posledica duševne bolesti, da nisu svesni dela koje su počinili, te da su opasni po okolinu i društvo usled svojih reči. A kako je sve to posledica bolesti, počinitelje šalju u bolnicu na lečenje, do ozdravljenja, da bi se tako ozdravljenjem eliminisala opasnost po okolinu (tj. osoba prestala da čini verbalni delikt).

Pre svega, verbalni delikt je anticivilizacijski pojam, pogotovu kada se radi o osobama za koje se tvrdi da su neuračunljivi duševni bolesnici. Takođe, budući da psihijatrijske ekspertize nad ovim počiniocima obavljaju zvanični sudski veštaci-psihijatri, službenici državnih ministarstava pravosuđa a ne zdravstva, od njih se ne može očekivati potrebna nepričastnost.

Ali ovde je ključni pojam *opasnost po okolinu*, kojom prilikom najčešće dolazi do zloupotreba sa kobnim posledicama. Praktikovalo se da se počiniteljima stavlja na teret da su *opasni po okolinu i društvo* usled svojih reči.

Pre svega, u državama gde postoji vladavina prava, pod pojmom opasnost po okolinu u ovakvom kontekstu se podrazumeva opasnost u fizičkom smislu: nasilničko ponašanje, ubistvo, ranjavanje, paljewina, silovanje, uništavanje materijalnih dobara. Izražavanje kritičkog mišljenja koje se ne pretvara u fizičko nasilje ne može ni u kom slučaju predstavljati opasnost po okolinu. Može se onda govoriti o opasnosti po društvo, po stranku i grupu na vlasti. A to je onda pojam blizak zloglasnoj *ideoološkoj diverziji*. A gde je tu sloboda izražavanja? Neuračunljiv duševni bolesnik, ukoliko je on to zaista, kako su to tvrdili tadašnji režimski psihijatri, nema dovoljnu lucidnost da bi svojim rečima naškodio državi, da bi mogao da počini verbalni delikt; on nema sposobnost umišljaja da bi počinio verbalni delikt. Ali budući da je počinilac optužen i osuđen da je počinio verbalni delikt, znači da je bio u stanju da ga počini.

Ovakve zloupotrebe je omogućavalo lokalno zakonodavstvo. Npr. u jugoslovenskim zakonima pod pojmom "opasnost po okolinu" se podrazumevala "bilo koja opasnost". Ovakva rastegljiva i nedovoljno precizna formulacija ovoga pojma otvarala je mogućnosti subjektivnim interpretacijama i da se pod ovaj pojam stavi i opasnost od reči. Time su otvorene mogućnosti čestim zloupotrebama psihijatrije u svrhe progona verbalnog delikta.

Na delu su bili postupci i zloupotrebe pojma "opasnost po okolinu", koji su u flagrantnom neskladu sa međunarodnim zakonodavstvom i tekovinama pravne nauke demokratskih država. To je bila zloupotreba psihijatrije u političke svrhe, sa ciljem progona verbalnog delikta, sprečavanja izražavanja kritičkog mišljenja, jer se počinilac proglašava opasnim neu-

računljivim duševnim bolesnikom, iako to nije, i umesto u zatvor (uz vremensku kaznu), šalje na neodređeno vreme u psihijatrijsku bolnicu.

c. Medicinska indikacija i verbalni delikt.

Za ove verbalne počinitelje u presudama se ističe da su verbalni delikt počinili u stanju duševne neuračunljivosti, te da je neophodno lečenje, da bi time bilo eliminisano bolesno stanje koji ih navodi da kritikuju poredak. Bolest ih stvara opasnim po društvo i navodi ih da čine krivična dela zbog kojih su osuđeni. Njih šalju u zatvorske psihijatrijske bolnice, specijalne psihijatrijske bolnice (ili sudska odjeljenja građanskih bolnica) na lečenje, da ozdrave, i da tako više ne budu opasni po sredinu i društvo. Dakle, u krivičnim zakonima ovih država postojala je jedna navodna medicinska indikacija, smeštaj, čuvanje i lečenje ovih po društvo opasnih počinitelja u bolnice, neograničenog trajanja, do njihovog ozdravljenja.

Ova medicinska indikacija na delu nije ostvarvana, zbog sledećih razloga:

- psihijatrijska mera bezbednosti (konfiniranja) koja im je bila izrečena je, npr. u SFRJ, bila krivična sankcija; ove bolničke ustanove najčešće su bile pod nadzorom ministarstava pravosuđa ili državne bezbednosti, umesto zdravstva psihijatri i medicinsko osoblje su službenici pravosuđa, a ne zdravstva. Otuda nema potrebne nepristrasnosti;

- prema zakonima većine ovih zemalja ove specijalne psihijatrijske ustanove su svrstane u kaznene ustanove, npr. u Jugoslaviji je to po Zakonu o krivičnim sankcijama ustanova gde se izdržava kazna. Ove ustanove su imale vrlo sličan, ili skoro isti status kao i zatvori. Uslovi života (pothranjenost, hladnoća, loša higijena, aeracija, osvetljenje, prenatrpanost, loša odeća i obuća, nemogućnost zabave, naučnog rada, sporta), disciplinske mere, obavezan rad, bili su skoro isti kao u zatvorima gde su zatvorenici izdržavali kaznu.

- ove bolnice, što se tiče kvalifikovanosti i etičnosti lekara i osoblja, opremljenosti, građevinsko-tehničkih karakteristika, medicinskog tretmana, nisu ispunjavale ni minimum međunarodnih standarda;

- nad pacijentima je primenjivana neindicirana farmaceutika, injekcije štetne po zdravlje, elektro šokovi;

- verbalni prestupnici su bili izmešani sa psihopatama, ubicama, kriminalcima i izloženi njihovim nesputanim (ili podstrekavanim) asocijalnim postupcima i nasilju;

- u ovakvim bolnicama nije mogla biti ostvarena medicinska indikacija. Naprotiv, ogromna većina prestupnika je iz njih izlazila ruinirana i znatno lošijeg organskog i duševnog zdravlja nego pre dolaska, mnogi su umrli, neki su ubijeni, a i stopa samoubistava je bila vrlo visoka. Izlazili su otuda oštećene psihe i mozga, modifikovanog ponašanja i ličnosti, u smislu

privodenja shemama mišljenja i ponašanja koje su odgovarale zvaničnoj politici, pretvoreni u vrstu mentalno retardiranih osoba, i potpuno onesposobljeni za bilo kakav kreativan rad, političku aktivnost i kritiku vlasti, te je tako otklonjena njihova opasnost po okolinu i društvo.

Dakle, ove bolnice su bile specijalizovane ne za lečenje, nego za kažnjavanje i prevaspitanje neistomišljenika. Tu ne može biti ni govora o lečenju i otklanjanju društvene opasnosti izlečenjem.

Ne samo sa stanovišta medicinske etike, nego i sa aspekta lokalnog zakona i međunarodnog prava, neprihvatljivo je na isti, ili sličan način, tretrati one koji su učinili teške prekršaje zakona (ubice, piromani, kriminalci, lopovi) i osuđeni zbog toga na kaznu zatvora, i one koji su tamo poslati kao duševni bolesnici da se leče. Ovi prvi su kažnjeni, treba da budu prevaspitani i resocijalizovani za život na slobodi. A ovi drugi treba da budu lečeni, jer je bolest kriva za počinjeno krivično delo. U praksi je ispadalo da su duševne bolesnike, umesto da ih leče, kažnjavali. Ispada da su bili krivi što su bili bolesni.

Na delu je bila zloupotreba ovih psihijatrijskih bolnica, umesto za lečenje one su korišćene za kažnjavanje politički devijantnih pojedinaca, navodnih duševnih bolesnika.

d. Otvorena vrata zloupotrebama

Ovakvo zakonodavstvo i prakse u psihijatriji su otvorile mogućnosti za druge zloupotrebe:

- verbalni počinitelji, koji su na ovakav način bili psihijatrizovani, “de iure” su bili duševni bolesnici, a “de facto” politički zatvorenici. I tako su bili dovedeni u daleko težu situaciju nego da su bili smešteni u zatvore, gde bi imali status “političkog zatvorenika” i kolika-tolika prava koja im pripadaju, prava žalbe, i preduzimanja drugih pravnih mera koje stoje na raspolaganju političkim zatvorenicima;

- suđenja ovakvim političkim neistomišljenicima, od kojih su neki bili izuzetne intelektualne i moralne snage, bila su skrivana od javnosti, koja je mislila (kao i često obmanuta najbliža rodbina), da se radi o duševnom bolesniku;

- politički zatvorenici imaju vremenski određenu kaznu, a ovi drugi neodređenu, “do izlečenja”. A odluku o “ozdravljenju” donosi državni psihijatar, onako kako mu se nahodi i kako odluče njegovi naredvodavci (neki prestupnici su ostajali i po 20 godina, ili ceo život, a da su bili osuđeni na vremensku kaznu zatvora dobili bi nekoliko godina). I to bez ikakvog prava žalbe;

- nad psihijatrijskim zatočenikom je lakše sprovoditi opisane medicinske zloupotrebe nego li nad političkim zatvorenicima;

– za razliku od političkog zatvorenika, ovde se radi o duhovnoj smrti, koja je gora i od fizičke. Za osobu se kaže da je mentalno obolela da bi bila diskreditovana na radnom mestu, u javnosti i porodici;

– tvorci i izvršioci ovakvih postupaka oslobađaju se odgovornosti u izvesnoj meri, “jer, eto, radi se o neuračunljivom duševnom bolesniku”;

– bolnica je sposobnija da slomi počinitelja nego li zatvor (farmaceutika, šokovi, i sl.);

– režimski psihijatri su uspevali obično da obmanu i rodbinu i ubede je da je njihov srodnik “bolestan”, čime je skrivana politička represija;

– politička represija je skrivana i od pojedinih poštenih režimskih političara;

– ovakvi obračuni su korišćeni za stvaranje loših procena i proizvodnju neprijatelja (koji to obično nisu bili) i stvaranje klime vanredne situacije.

Dakle, ove ustanove su omogućavale skrivanja političke represije i smanjenje broja političkih zatvorenika i prikrivene i nekažnjene masovne i drastične obračune sa neistomišljenicima.

Treba objasniti još jednu vrlo opasnu zloupotrebu do koje je često dolazilo. Ne radi se samo o zloupotretbi psihijatrije, nego i o zloupotretbi psihijatara, koje društveno-političko okruženje navodi na pogrešne procene zdravlja. Ovde se pre svega misli na psiho-socijalni kontekst komuniciranja na relaciji: psihijatar-pacijent-okruženje, i zakulisane manipulacije skrivenih centara političke moći, sa ciljem da psihijatra navedu na pogrešne procene zdravlja neistomišljenika. Jer nisu svi psihijatri izdali Hipokratovu zakletvu, ima ih koji nikad i nipošto ne bi hteli da rade protiv interesa pacijenta. A u procenama duševnog zdravlja neretko učestvuju sticajem okolnosti i psihijatri iz građanskih bolnica, koji nisu pod jurisdikcijom pravosuđa ili službe unutrašnjih poslova.

Naime, psihijatri koji su učestvovali u procenama zdravlja i radili sa ovakvim osobama, mogli su biti:

– službenici ministarstava pravosuđa, unutrašnjih poslova, saradnici ili doušnici vlasti;

– prestrašeni psihijatri, konformiste, koji nisu saradnici vlasti, ali iz straha rade onako kako im vlasti narede;

– psihijatri koji ne podležu nikakvim direktivama, koji žele da budu savesni, ali su navedeni od strane društveno-političkog okruženja na pogrešne procene.

Ovo okruženje u bivšim komunističkim zemljama imalo je ogromnu moć i mogućnost da utiče na rad psihijatara i da ih po potrebi smišljeno i efikasno onemogućava da objektivno procene zdravlje ovih osoba, da ih navede na pogrešne procene i izdavanje dijagnoza po njihovoj želji. Psi-

hijatri su upućeni na podatke o ponašanju i uslovima života pacijenta iz sledećih izvora: njegovo radno mesto, susedstvo, mesna zajednica, obrazovna ustanova, centar za socijalni rad, organi vlasti. Na većini ovih nivoa etatistički organi su mogli preko svojih ljudi delovati da daju iskrivljene podatke o osobi sa ciljem da je predstave u lažnom svetlu. Nažalost, psihiyatari u ovim zemljama, delimično iz konformizma, usled nedovoljne svesti i drugih razloga, ovakve podatke su po pravilu prihvatali bespogovorno kao tačne, iako oni to često nisu bili.

Nedostajala je kritičnost prema ovakvim mišljenjima, koja se automatski prihvataju kao verodostojna, iako dolaze od osoba u koje se ne može imati poverenje. Ovaj problem je utoliko složeniji i delikatniji jer je upravo samo okruženje moglo destruktivno uticati na pojedinca. Psihyjatri nažalost nemaju svest da ovakvo okruženje može delovati na nečije zdravlje. Npr. šikaniranja neistomišljenika na radnom mestu, od strane sudova, organa vlasti, centara za socijalni rad, obrazovnih ustanova itd., mnoge su doveli do ivice nervnog sloma. A upravo te iste ustanove i pojedinci daju psihijatrima svoja "objektivna" mišljenja o ličnosti pojedinaca, koje onda psihijatri koriste da stvaraju mišljenje o njihovom duševnom zdravlju. Ovakve proganjane osobe, a progon može biti dugotrajan i intenzivan, često kada budu dovedene pred psihijatra u izvesnoj manjoj ili većoj meri su ruiniranog duševnog zdravlja, nervozne, impulsivne, pogotovo ako su nedovoljno obrazovane ili inteligentne, te nisu u stanju da se ispravno predstave psihijatru. Psihyjatri, pak, ne ulaze u uzroke oboljenja, u okolnosti koje su uticale na zdravstveno stanje, ne sagledavaju dublji kontekst i manipulacije sa zdravljem ovih pojedinaca. Čim npr. čuju da uzrujani pacijent kaže da je proganjan (često je to istina), to odmah, bez provera, kategorizuju kao "paranoju".

U ovakvim okolnostima nastaju masovne pogrešne procene i masovna zloupotreba psihijatara.

3. Zloupotrebe psihijatrije u današnjoj Srbiji (od 2000. do 2008. godine)

Kao što je rečeno u uvodu, krah institucija pravne države nastao posle raspada SFRJ i kasnije drastično se odrazio na stanje u našoj psihijatriji, došlo je do novih masovnih zloupotreba, čak je i šira javnost poslednjih godina saznala preko medija za više slučajeva abizivnih interniranja pojedinaca u psihijatrijske ustanove. A sazna se samo ponešto. Imamo zvanično demokratsku vlast, ona se bori za poštovanje zakona, ali još nije uspela da se obračuna sa kriminalizovanim segmentima u zdravstvu i psihijatriji. Ogromna većina naših psihijatara u današnjim krajnje teškim i složenim vremenima verna je Hipokratovoj zakletvi, ali ponekad su na

delu konformizam, strah od mafijaških moćnika, konfuzija, uvrežene decenijske navike, inercija, a poznati su i slučajevi korupcije lekara.

Ovi klanovi kriminalaca i ostaci prethodne vlasti zloupotrebili su vakuum nastao smenom vlasti i teškoćama tranzicije da bi nastavili sa prethodnim navikama da koriste psihijatriju, nasrću na onemoćale, preplaštene i nezaštićene građane, i da se tako dočepaju nečije imovine, starateljstva nad nekim, da se svete supružniku, omraženoj osobi ili susedu, podređenom na radnom mestu, da nekome nameću svoju volju, da ga orobljavaju, itd. Stvorena je istinska kaljuga. Siromaštvo, krah pravne države, korupcija, slabljenje javnog morala, nesputani zakonom, neograničeni trijumf onoga ko je jači, bogatiji, samovolja, uzurpacija moći, opstajanje nasleđene političke ostrašćenosti, uvrežene decenijske navike, tenzije i sukobi, loše procene, borbe sučeljenih klanova, političke tenzije u zemlji i sa međunarodnom zajednicom, poremećaji međuljudskih i porodičnih odnosa, itd., sve se to pogubno odražava i na psihijatriju i zdravstvo. Nažalost, zvanična vlast, ma koliko da je patriotska i dobromernna, u ponečemu je nemoćna da zauzda korupciju i kriminal. Sloboda čoveka je još uvek drastično doveđena u pitanje.

Kod primene oba zakona dolazi do opstajanja zloupotreba. U slučaju *krivičnog postupka*, primera radi, navodimo dva slučaja: Mirjana Šolarić, pravnica iz Čačka, bila je optužena 2005. za dela “kleveta”, “uvreda” uticajnih pojedinaca, i izrečena joj je mera bezbednosti; Boško Grujić je optužio lokalne moćnike za kriminal, izrečena mu je takođe mera bezbednosti “zato što se bori za pravdu” (izašli su otuda oštećenog zdravlja).

Kada je reč o *građanskom postupku*, ističemo da je pomenuti Radomir Veljković “zatvorenik savesti AI”, koji je, ponavljam, boravio zbog verbalnog delikta u psihijatrijskoj bolnici Centralnog zatvora u Beogradu od 1971. do 1988., potom bio više meseci u muslimanskom logoru u Sarajevu 1992. g., gde je bio mučen kao oficir JNA (tri puta bio u komi), opet u nejasnim okolnostima, u sveopštoj konfuziji, smešten nasilno od juna 2004. godine u PB ”Vršac”. On je politički zatvorenik. Zvezdan Milivojević iz Lazarevca, žrtva prethodnog režima, bio je smešten nasilno u ludnicu 2004. godine, jer je pronašao u svome stanu prislušni uređaj, u bolnici su ga noću lokalni mafijaši posetili u njegovojo sobi i rekli mu da je tamo po kazni, itd.

4. Zaključak

Psihijatrija i ljudska prava se danas na neki način suprotstavljaju. Dok ljudska prava i individualne slobode imaju za cilj da smanje stepen ograničenja slobode pojedinca od strane vlasti, dotle je specifičnost psihijatrije suprotstavljanje idealima ljudskih prava. Ona ima za cilj da nekon-

formne gura u socijalnu fabriku, da pojedincima nametne neke društvene okvire koje oni ne žele. Psihijatri su na neki način čuvari zvaničnih pravila i normi ponašanja.

Prisilna hospitalizacija je, kako kaže dr Tomas Sas, vrsta zatvora, lišavanje slobode suprotno savremenom konceptu ljudskih prava i individualnih sloboda. To je vrsta ropstva, zločin protiv čovečnosti. Nasilna hospitalizacija mentalno obolelih predstavlja društveno uređenje kojim jedan deo društva osigurava izvesne povlastice za sebe, na račun drugog dela društva, kaže. dr Sas.

Prema izandalim i obezvređenim konvencijama UN, svaki bolesnik ima pravo na medicinsku negu. Ali se ova nega ne može nametati silom, pogotovu kada se radi o duševnim bolestima. Džon Stuart Mil je sasvim opravdano kazao "da je svaka osoba jedini čuvar svoga vlastitog zdravlja, bilo telesnog, duševnog ili duhovnog". Nasilan smeštaj radi lečenja je u neskladu sa ovim principom, pogotovu u nedemokratskim društvima, gde su moguće, i prisutne, zloupotrebe u daleko većoj meri nego li u demokratskim državama. (Zar se može govoriti o gospodarenju svojim zdravljem ako o tome odlučuju grupe moćnika.)

Današnja teorija i praksa nasilne hospitalizacije u svetu, uključujući i demokratske države, prema zapadnim psihijatrima odlikuju se nesređenošću propisa, nedovoljnošću zakona i konvencija, te ostaje dosta stvari koje treba usavršiti.

Međutim situacija u pojedinim nedemokratskim ili totalitarnim državama je potpuno drugačija, krajnje teška. Teorija i praksa, zakoni, norme ponašanja, moral, kultura, siromaštvo, političke borbe, kriminal, korupcija, sukobi i ratovi, sve to suštinski determiniše i oblast psihijatrije. Otvaramo se široke mogućnosti za pojave voluntarizama, izgredništva, arbitarnosti i zloupotrebe.

Naše je stanovište da je prisilna hospitalizacija jedino prihvatljiva kao kakvo-takvo rešenje ako to zahteva potreba lečenja (tzv. medicinska indikacija), ili zato da se društvo zaštiti od bolesnika (socijalna indikacija), odnosno da se oni zaštite od sopstvenih postupaka (vitalna indikacija – samoubistvo). Ali kao što se vidi iz prethodnih izlaganja, u ovim zemljama raširena je praksa zloupotreba i netačnih procena.

Predočavamo da se danas nastavljaju zloupotrebe psihijatrije u društvu u dubokoj krizi zakonitosti, duhovnom i moralnom posrnuću. Ono što je još tragičnije je što se uprkos promena nastavljaju drastične zloupotrebe prestrašenih i zbunjenih psihiyatara, koje današnje kriminalizovano okruženje često navodi na pogrešne procene duševnog zdravlja pacijenata.

Izlaz je u slobodi. Psihijatrija treba da bude oslobođena svih etatističkih stega i humanizovana, da bude u službi bolesnika, da poštuje njegove in-

dividualne slobode, da ga leči i izleči i da mu olakša tegobe koje donosi duševna bolest.

Na osnovu svega izloženog predlažemo sledeće:

– naše zakonodavstvo u ovoj oblasti treba da bude usaglašeno sa zakonodavstvom demokratskih država. Treba reformisati postojeće zakone, uraditi Zakon o pravima duševnih bolesnika po ugledu na demokratske države. U međuvremenu, u sveopštom haosu treba se pridržavati Havajske deklaracije Svetske psihijatrijske asocijacije iz 1977. godine i pojačati efikasnost i kvalitet rada organa pravosuđa, policije i zdravstva.

– zahtevamo da se izvrše revizije svih onih dosjea pacijenata koji se žale da su bili žrtve zloupotreba, da se provere svi oni pacijenti koji su u psihijatrijskim bolnicama više od godinu dana i svi oni koji se žale da su nepotrebno produženo zadržavani.

– upozoravamo da je ogroman broj građana obeležen netačnim naručenim psihijatrijskim dijagnozama još u prethodnom periodu, koje još nisu ukinute. Ogomna većina još nije rehabilitovana, neki su pod nezakonitim starateljstvima lišavani na nezakonit način poslovne sposobnosti. Upozoravamo da ima dosta kriminalizovanih sudija i bivših organa vlasti koji nastavljaju navike i zloupotrebe iz prethodnog perioda.

– predlažemo da se osnuje SOS NVO za podršku žrtvama zloupotreba psihijatrije;

– da se pri Udruženju psihijatara Srbije oformi odbor za zloupotrebu psihijatrije i psihijatara;

– da se pri Ministarstvu zdravlja otvor resor *ombudsmana za prava duševnih bolesnika i onih koji se žale na zloupotrebe*;

– da se pri lekarskim komorama oformi *sud časti* u oblasti psihijatrije;

– da se pri Ministarstvu zdravlja oformi *komisija za analizu stanja u psihijatriji i predloge reformi*, u koju bi ušli predstavnici pravosuđa, NVO, lekarskih udruženja i drugi;

– pri novinarskim udruženjima NUNS i ANEM osnovati *odbor za obaveštavanje javnosti o ovakvim postupcima*;

– napisati tekst *Prava psihijatrijskih pacijenata* sa svim pravima pacijenata shodno Havajskoj deklaraciji. Ovaj tekst staviti na zidove bolnica i dati u obliku letka svakom pacijentu u momentu hospitalizacije.

TOKOVI

Borislav Pekić
književnik, Beograd

BESEDA O DEMOKRATIJI, CIVILIZACIJI I KULTURI

Demokratija je, ma koliko je smatrali najboljim od svih rđavih vidova ljudske zajednice, istovremeno i njen najneprirodniji oblik. U prirodi, koja čini genetsku osnovu našeg postojanja, bili vernici ili nevernici, demokratije nema. U čoporu majmuna, zna se ko je gazda. Tigru ne treba saglasnost koze da je pojede, niti se zmija s mišem sporazumeva oko toga ko će čiji ručak biti. Između mungosa i kobre obed se odlučuje očajničkim ratom, koji ne poznaje konsenzus, ni pravo veta. A jedno od najbitnijih demokratskih načela, obezbeđenje prava manjine, jer većina je već i brojem zaštićena, u prirodi nije poznato. Orao, u apsolutnoj manjini prema jatu jarebica, ne podleže zakonu većeg broja, i ne pristaje da ga one pojedu, iako mu demokratija to izričito nalaže. Pravo zajemčuje sila, pravda je uvek za jačeg.

U humanoj civilizaciji, demokratija se protivi urođenim svojstvima ljudskog bića, kako je stvoreno i kroz stoleća naopakom povešću formirano. Takođe biću, već i po dominantnom dejstvu naslednih egoističnih faktora, više odgovara autoritarnost nego demokratija. Da ne govorimo koliko totalitarizam više odgovara totalnim uslovima nove tehnologije života i organizaciji proizvodnje dobara, nužnih prividno za njegovo održanje, a stvarno jedino za proizvodnju, pri čemu se pre misli na ekonomičan spoj kapitalizma i totalitarizma nego na spoj ovog poslednjeg s poslovično neefikasnim socijalizmom.

Takvo stanje stvari može biti žalosno, ali se ne sme prevideti ako iskreno želimo da nam zajednica sledi *neprirodan*, a ne prirodan put razvoja, i tako se spase paralele sa čoporom tigrova ili brlogom divljih svinja, u kojima odnose među jedinkama određuje isključivo snaga kandži i kljova.

Demokratija zahteva odricanje od prirodnih instinkata, žrtvovanje osionog ubeđenja da smo od drugih vredniji, sposobniji, pa prema tome

zaslužniji da od tih drugih budemo bogatiji, moćniji, srećniji, žrtvovanje suverenog ega neistinitoj ideji ravnopravnosti svih ljudi i njihovom neubedljivom pravu na svoj deo sreće, slobode i blagostanja.

Izvestan stepen običajne demokratije mogao se razviti u plemenskom varvarstvu, ali je, u okolnostima zamršenog savremenog života, njen razvijeniji građanski oblik nemoguć bez stanovitog nivoa kulture i civilizacije. Civilizacija je u suštini višestruko preoblikovanje smisla za kompromis u način života koji dopušta da u njega svi stanemo, gurajući se što manje i što manje jedan drugome na žulj stajući. Totalitarizam, koji je uvek i necivilizovan, jer mu se stalno nekud žuri, premda u krajnjem ishodu uvek kasni, ne mari mnogo za naše žuljeve. Počesto ni za noge. Ni kako i gde gazi, dok ide, dok nekuda gazi.

Drugi bitan uslov za demokratiju je kultura, ono što građanskoj civilizaciji daje duhovni smisao. Ako, kao što veli Berđajev, i ekonomija ima svoj duhovni supstrat, ako njena uloga nije samo u tome da nas nahrani, odene, snabde izlišnim predmetima i život nam učini udobnim, nego i da nam omogući oslobođenje od materijalnih briga i posveti duhovnim, pogotovo takav smisao ima demokratija kojoj je misija i dužnost da različite, protivurečne, prirodne egoistične ambicije i interes organizuje u *neprirodan* ali podnošljiv egzistencijalan sklad.

Bez civilizacije i kulture, demokratije nema. Zato je i nema tamo gde se pod civilizacijom podrazumeva samo elektrifikacija, a pod kulturom isključivo ateizam. Ali ni tamo gde hladan frižider i vrela vera zamenjuju sve ostalo.

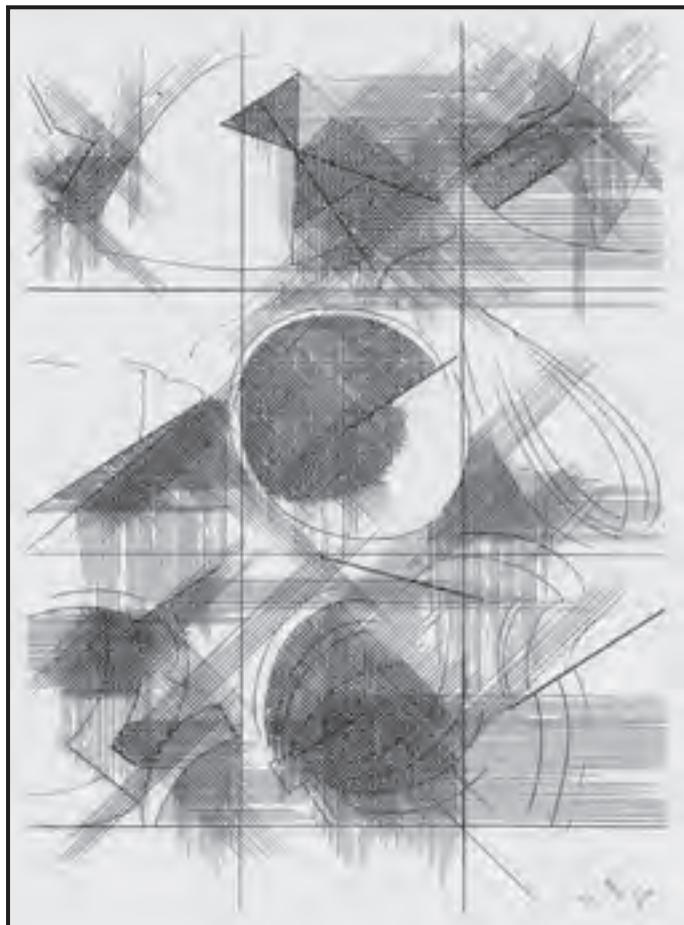
Svestan sam toga da između pojedinaca ili grupa s jedne strane i zajednice s druge, dolazi do sukoba interesa. Svestan sam da zajednica mora sprovoditi i mere koje idu na štetu pojedinaca i njihovih grupa. Dužnost vlade je staranje o celini. Ali i te grupe, i ti pojedinci, u istinskoj demokratiji, puno pravo imaju da se za uže interes bore. I da se za njih bore *bez obzira jesu li u pravu ili nisu, jesu li u manjini ili većini*. U vidu imam ranije štrajkove u Velikoj Britaniji i sadašnje u Jugoslaviji. Smatram ih suverenim izrazom građanske i industrijske demokratije. A da se vojska na ulice izvede, kao što se neoprezno obećava, da se načini prestup ravan gluposti, uvek ima vremena. U vidu takođe imam izvesna mišljenja koja se ne slažu sa zvaničnom politikom. Pa šta? Sa tom politikom počinju da se ne slažu i njeni zvaničnici. Politika time ne postaje ni bolja ni gora. Tek – demokratska. I tek demokratska kad postane, može pokušati i bolja da bude. Pre toga, ostaće ista ili gora.

U tom svetu sa simpatijama slušam glasove razuma iz Slovenije. (I namerno zaboravljam one među njima koji razum žele samo za sebe.) Kroz te glasove obraća nam se Evropa i njena demokratska tradicija.

Obraća nam se njena civilizacija, njena kultura. Obraća se nama – Evropljanima. Ako ove tendencije budu pobeđene silom, bojim se da će ubrzo doći dan kada će današnji pobednici morati reći kao nekada nesrećni trijumfator Pir:

“Još jedna ovakva pobeda i mi smo izgubljeni!”

Samo, Pir je to mogao reći, jer još nije bio bio sve izgubio. Naši pobednici neće imati više šta da izgube.

Stojan Ćelić – Crtež

Stojan Ćelić – *EHO IX*, 1975

POGLEDI

Marinko M. Vučinić

publicista, Beograd

POLITIČKI MAZOHIZAM DEMOKRATSKE STRANKE

U našoj politici možemo gotovo svakodnevno otkrivati mnoštvo apsurda, nelogičnosti i nedoslednosti i to je postalo već opšte mesto političkog života. Može se slobodno reći da je politika u Srbiji čudesna tvorevina, sazdana od isključivosti, kontroverznih i nemogućih političkih saveza i koalicija i iznad svega želje da se vlast održi po svaku cenu i bez obzira na osnovne političke ideje na koje se stranke pozivaju u izbornim kampanjama kada se daju najnerealnija obećanja i najneverovatnije izjave. Tako dobijamo čudnovate i nelogične političke koalicije u čijoj je osnovi vapijuća nedoslednost i odsustva elementarne političke načelnosti. Ideološku konfuziju i nemoguće političke mešavine možemo prepoznavati na svakom koraku a to se naročito može jasno videti u vreme izborne kampanje kada na površinu isplivava naš najcrnji politički talog. To su specifični politički derivati koji svedoče da se politika u našoj sredini pretvara u neku vrstu političkog švedskog stola na kome može da se nađe za svakog po nešto Izgubljena je ona nužna i neophodna politička profilisanost određenih političkih koncepcija i organizacija i sve se sada sliva u mutnu i tmastu plutajuću političku kaljugu.

U ovako pulsirajućem političkom vašarištu posebno mesto zauzima Demokratska Stranka kao politička organizacija koja pretenduje da bude ona u svakom stabilnom društvu neophodna politička središnjica koja ostvaruje toliko potrebnu političku ravnotežu tragajući za racionalnim i efikasnim političkim kompromisima i obezbeđujući sprovođenje jasno oblikovane državne i nacionalne politike. Osećaj za državna pitanja i državotvornost je kroz istoriju Demokratske stranke bila i ostala njena glavna politička odrednica i snaga. O tome je u jednom od mnogobrojnih intervjuva veoma precizno i odrešito govorio predsednik Demokratske Stranke Boris Tadić. On je u toj prilici govorio o Demokratskoj stranci kao organizaciji koja ima jasno određenu državnu i nacionalnu politiku. "Insistirao sam na državotvornom karakteru DS, na tome da se interes

stranke podređuje državnim, to jest da ništa ne sme biti važnije od same države. To je odgovorna nacionalna politika. Obavlajući dužnost Predsednika Srbije sve vreme se trudim da gradim jednu novu nacionalnu politiku”. Problem nastaje onda kada se ispostavi da veoma retko i nevoljno vodeći funkcioneri DS, i to ne samo u ovoj izbornoj kampanji, slede ovako koncipiranu odgovornu i novu nacionalnu politiku o kojoj neprestano govori predsednik DS. Oni veoma retko spominju i samo postojanje nacionalne politike u DS i više su skloni da se utope u niz opštih fraza o neophodnosti evropskih integracija. To se naročito može videti i osetiti u političkim sučeljavanjima sa predstavnicima Liberalno demokratske partije koji žestoko i bespoštedno kritikuju i sam pomen nacionalno odgovorne i državotvorne politike DS, ali i pored toga njihova kritika i ostrašeno političko kidisanje ostaje bez jasnog i adekvatnog odgovora upravo od onih koji bi morali da brane i odlučno zastupaju osnovne principe odgovorne nacionalne politike za koju se zalaže Demokratska stranka. Često se dešava da predstavnici DS tvrde da oni dele mišljenje LDP o najbitnijim državnim i nacionalnim pitanjima a da je jedino sporno određenje prema nezavisnosti Kosova. Radi se o svojevrsnom političkom mazohizmu i političkoj raspolučenosti funkcionera i predstavnika Demokratske stranke koji nemoćno podilaze i politički koketiraju sa jurišnicima Liberalno demokratske Partije u njihovoj neprestanoj negaciji ne samo državne i nacionalne politike Demokratske stranke o očuvanju teritorijalnog integriteta Srbije. Prosto je žalosno gledati kako predstavnici DS prečutno podržavaju najekstremnije stavove funkcionera Liberalno demokratske partije dovodeći sebe u duboku političku defanzivu i nemoguć položaj, da postaju nemoćni statisti u političkim sučeljavanjima u ovoj izbornoj kampanji, ali zato ne propuštaju priliku da izraze svoje zadovoljstvo što će možda biti u prilici da zajedno konstituišu proevropsku vladu. Demokratska stranke ne reaguje na permanentne i otvorene napade LDP čija je očigledna namera koju oni i ne skrivaju da svojim političkim radikalizmom i tzv. beskompromisnošću preuzmu što veći deo njenog biračkog i stranačkog tela, pri tome neprestano optužujući i napadajući DS za oklevanje, kompromiserstvo, nedoslednost, kohabitaciju i nekonistentnost njene politike. Ova namera se jasno može prepoznati u nastupima predsednika LDP koji se javlja kao tutor nedorasle i zalutale Demokratske stranke stalno joj držeći lekcije o političkoj doslednosti i potrebi da se ova stranka vrati na put Zorana Đinđića koji on kao novi politički mesija u svom pseudo harizmatskom nadahnucu veruje da sledi. “DS treba da se vrati na Zoranov put. Ako neće da priđu nama, neka priđu onome što su nekada bili, onome što je taj čovek radio. Predsednik Srbije i DS-a Boris Tadić treba da bude lider države, a ne statista u Koštuničinom sistemu vrednosti. Glas za Tadića u ovom trenutku je glas za Koštunicu i Nikolića, a Demokratska stranka nastavlja stranputicom kojom je krenula. Da

bismo bili u stanju da završimo taj posao, potrebno nam je veća politička snaga. Zato su ovi izbori test za birače Demokratske stranke koji treba da izvrše pritisak na Tadića da promeni svoju politiku. Ako on nije u stanju da se menja, birači treba da svoju političku podršku usmere ka onima koji su u stanju da urade ono za šta Tadić više nije sposoban, da vrate Srbiju na Zoranov put". Iz ovih reči politička namera predsednika LDP je više nego jasna, političku snagu njegove stranke treba jačati tako što će razarati Demokratsku stranku i koristiti svaku priliku da je izloži najžešćim napadima za kolebljivost i neodređenost politike koju vodi i tako privlačiti pokolebane i nezadovoljne članove Demokratske stranke kojih je očigledno sve više. To jedino ne vide vodeći funkcioneri Demokratske stranke jer su izgubili stvarni kontakt sa realnošću i veruju da će im izborni uspeh doneti prosta inercija biračkog tela sa predsedničkih izbora. Zato izjava šefa izbornog štaba Liste za evropsku Srbiju Marka Đurišića, da stranka Čedomira Jovanovića nastavlja praksu započetu tokom predsedničkih izbora kada je uskratila podršku Borisu Tadiću. LDP umesto da svoju političku aktivnost zasniva na napadima na one stranke koje su protiv evropske Srbije najveći deo svoje kampanje posvećuje napadima na Listu za evropsku kampanju. U borbi za političke poene mora se pokazati minimum političke čestitost, uveliko zakasnela i neubedljiva. I šta još treba da se desi da bi Demokratska stranka izšla iz svoje političke defanzivne i kunktatorske pozicije u odnosu na delovanje LDP-a i odlučnije i rezolutnije afirmisala i branila svoju novu nacionalno odgovornu državnu politiku. To ne može da radi samo Predsednik DS već to je obaveza svih predstavnika DS koji nastupaju u njeno ime. Jer ne postoji samo suštinske razlike u vođenju državne i nacionalne politike između DS-a i LDP-a već su razlike veoma duboke i u odnosu na programske koncepcije sadržane u ekonomskom i političkom programu. Liberalno demokratska partija u ovoj kampanji sebe otvoreno deklariše kao stranku koja zagovara apsolutnu liberalizaciju u ekonomiji i povlačenje države iz sfere ekonomije dok Demokratska stranka sebe sve češće profiliše kao modernu socijal-demokratsku stranku u čijim temeljima je zastupanje principa socijalne pravde i uvođenja socijalnih korektiva u delovanje slobodne tržišne privrede u kojoj država ima svoju ulogu i značaj. To su izuzetno velike i duboke političke razlike i ne mogu se pokrivati zajedničkom proevropskom ideološkom mantom i tzv. proreformskom orijentacijom i mogućem postizbornom saradnjom u kojoj će ipak mlađi partner biti tretiran kao razmaženo i nedoraslo političko derište kome je u prirodi da se ponaša kao da mu je dozvoljeno da neprestano sebe predstavlja kao jedini glas istine i razuma. O tome nam najbolje svedoče politički istupi kandidatkinje LDP-a za gradonačelnika Beograda Biljane Srbljanović. Ona je uspela da samo u nekoliko javnih nastupa u izbornoj kampanji demonstrira kako izgledaju arogancija, netolerancija, vređanje i odsustvo osećanja

za odgovoran politički govor a sve pod borbenim pokličem i zalaganjem za departizaciju gradske uprave. Ona pokušava da sebe predstavi kao glas ojađenih i obespravljenih građana a pokazala je samo da nije sposobna i spremna da vodi ozbiljan politički dijalog, sasluša svog sagovornika i uvaži drugačije mišljenje. Ona nam je slavodbitno saopštila da je došla do velikog i epohalnog političkog otkrića da su organi vlasti u ovoj državi i u glavnom gradu u kandžama partijskih oligarhija i time se preporučila kao borac za neposrednu demokratiju i izvorne interese građana. Samo je propustila da nam citira na svu sreću zaboravljenog teoretičara delegatskog sistema Edvarda Kardelja, ali biće verovatno i toga, kampanja je tek na pola puta. Takođe je očigledna velika protivrečnost što se ona bori protiv partitokratije kao kandidat jedn partije bez obzira što pokušava da se ovu partiju predstavi kao širok građanski pokret. Biljana Srbljanović je takođe propustila da nas obavesti kako su njeni partijski prijatelji delili mesta u državi i upravnim odborima u vreme kada su bili na vlasti, ne sećam se da su se tada pitali nešto građani, već su odlučujući ulogu imale partijske kvote. Sada ti isti ljudi govore o pogubnosti partijske države a ništa nisu u svoje vreme učinili na njenoj razgradnji i rastakanju, naprotiv, samo su je stabilizovali i ojačali. Zato zalaganje Biljane Srbljanović dekuje kao svojevrsni bajati politički performans u kome je njoj dodeljena uloga razbesnelog borca protiv partitokratije.

Međutim, i ovde se pokazalo da DS nije reagovao na veoma teške i ozbiljne napade koje uputila ova ostrašćena Alisa u zemlji političkih čuda. A upravo je ona ponavlajući ispraznu i izandalu političku mantru da se ona ne bori za vlast već za odlučujući uticaj i glas građana sasula mnoštvo najtežih osuda i diskvalifikacija na račun aktuelne gradske vlasti i Demokratske stranke. I opet nije bilo rezolutnog i odlučnog odgovora iz redova DS već se preko ovih furioznih, nervoznih i neartikulisanih napada prešlo kao preko usputne nezgode na sjajnom proevropskom putu, jer radi se o opet o mogućem koalicionom partneru. Ne bi se iznenadio da posle izbora upravo Biljana Srbljanović kao samozvani predstavnik i branilac glasa i interesa građana dobije mesto zamenika gradonačelnika kako bi Demokratska stranka još jednom demonstrirala svoju političku širinu, evropsko opredeljenje i zalaganje za odbranu beogradskog duha. I ne bi bilo prvi put da Demokratska Stranka upravo zbog svoje nedoslednosti i kolebljivosti propusti priliku da afirmiše svoju odgovornu nacionalnu i državnu politiku ostajući u svojoj političkoj raspolučenosti, nastojeći da postigne nemoguće, da vodi nacionalnu i državnu politiku i da ulazi u neprincipijelne koalacione saveze upravo sa političkim snagama koje su očigledan primer negacije i poništavanja odgovorne nacionalne politike. Ta su vremena definitivno prošla, i ona politička snaga koja to bude shvatila moći će da se izvuče iz ove opšte razarajuće političke konfuzije i nedoslednosti u kojoj se već dugo nalazi naša politika i društvo.

POGLEDI

Marinko M. Vučinić

publicista, Beograd

POTERNICA ZA SONJOM LIHT

U e-novinama, elektronskom podlistku *Peščanika*, svojevrsnoj digitalnoj verziji *Betona*, osvanula je pre nekoliko dana klasična poternica namenjena Sonji Liht. Kao posebno ekskluzivna vest objavljeno je da će ona biti novi ambasador Srbije u Sjedinjenim Američkim Državama i da će to imenovanje doći kao nagrada za njeno angažovanje u izbornoj pobedi na parlamentarnim i predsedničkim izborima. Poznajući dobro način političkih obračuna kojim se uporno služi Pera Luković, inače glavni urednik ovog podlistka, nije veliko iznenađenje da je i Sonja Liht stigla na red da bude izložena najprizemnijoj medijskoj harangi i hajci. Ovaj agilni kolumnista i društveno-politički radnik liberalno-demokratskog i beskompromisnog opredeljenja toliko puta nam je demonstrirao svoj bogati repertoar političkih diskvalifikacija, najgrubljih uvreda, difamacija, podmetanja i najvulgarnijih ličnih napada upravljenih upravo ka tome da se politički protivnik što više ponizi i oblati. Ni Sonja Liht nije mogla da bude izuzeta. Jer u izdatoru poternici Pera Luković nije izneverio svoj način obračuna sa političkim protivnicima koji su se usudili da ne dele beskompromisni pogled na svet ovog političkog i medijskog delatnika. Međutim, kada je Pera Luković odluči da nekome pokaže kako na delu izgleda beskompromisno vođenje ideološke i političke borbe, onda se tu više ne biraju reči, a argumentacija se svodi na lične uvrede i najteže diskvalifikacije.

Ovoga puta je meta napada Sonja Liht.

U čemu se sastoji njena krivica da je izazvala toliki pravednički gnev i ideološku osudu ovog bahatog liberalno-demokratskog ideološkog jurišnika. Njen osnovni politički greh je u tome, kako to kaže Pera Luković, što ona više ne liči na onu Sonju Liht iz perioda vlasti Slobodana Miloševića, kada je bila njen veliki protivnik. Sada je ona, po Peri Lukoviću, postala opskurni pristalica i agitator Demokratske stranke i predsednika Republike. Napustila je tabor beskompromisnih boraca građanske orientacije i nije pružila podršku delovanju Liberalno demokratske partije, što je greh koji

se ne oprašta. Pogotovo kada ideološko jezgro i političku inspiraciju ove beskompromisne građansko-liberalno-demokratske stranke čine upravo predstavnici onih "vodećih" nevladinih organizacija koji se otvoreno bave političkom agitacijom i izbornim kampanjama. Sada kada je, kako kaže Pera Luković, počela faza zahvalnosti, Sonja Liht je nagrađena kao prva na listi zaslužnih, jer je do poslednjeg atoma ljubavi stajala uz Borisa Tadića, objašnjavajući nam koliko je predsednik vizionar i uglavnog genije. Ona, po tumačenju glavnog urednika ovog peščanog podlistka, nije više jedan od najvećih srpskih neprijatelja iz vremena kada je vodila Fond za otvoreno društvo (Soroš fondacija), već se svrstala uz režimske apologete i postala politički rentijer i deo pobedničke klijentele. Očigledno je da je i ranije Sonja Liht postala meta napada, onda kada je pokušala, a što i danas sa velikim ubeđenjem čini, da u naš politički život i funkcionisanje stranaka unese ne samo pomirljivost, već toliko potrebnu političku trezvenost i osećaj uravnoteženosti i odmerenosti u davanju političkih ocena i vođenju dijaloga. Ona nikada nije prelazila iz Fonda u nevladine organizacije, kako se podmeće u ovoj odurnoj poternici, jer je i sam Soroš fond u tim olovnim vremenima devedesetih bio glavna okosnica i pokretač građanskog društva i delovanja nevladinih organizacija. Znajući ovu prostu činjenicu, jasno je da Sonja Liht nikada nije ni napuštala delovanje u nevladinom sektoru, već je bila i ostala jedan od njenih najistrajnijih i najupornijih aktivista još od studentskih događaja 1968. godine. Njen politički greh je tim veći, i pravi uzroci besprimerne harange koji se već duže vodi protiv nje jesu što je ona imala dovoljno građanske hrabrosti i političke mudrosti da ukaže na potrebu da se delovanje nevladinih organizacija odvoji od pogubne i razorne politizacije i otvorene stranačke instrumentalizacije i manipulacije. I u tome je težište spora, u nastojanju Sonje Liht da nevladinom sektoru vrati njegovu fundamentalnu i izvornu misiju građenja stabilnog društva i delatne javnosti, koji će, dakle, moći da u odnosu sa državom brani i zastupa temeljne demokratske ciljeve i vrednosti, a ne da bude prirepak stranaka u njihovim međusobnim jalovim i razornim političkim borbama. U pitanju je bilo čuvanje i odbrana digniteta i smisla delovanja nevladinog sektora u ovim teškim tranzicionim vremenima, kada je društvo najizloženije političkim manipulacijama i zloupotrebljama raznih vrsta. Njen neoprostivi greh je i u tome što se nije pridružila zahtevu nekih parapolitičkih nevladinih organizacija da Evropska unija pojača pritisak na Srbiju i obustavi pregovore pre nego što budu izručeni Hagu svi optuženici za ratne zločine. Stav Sonje Liht je tada bio veoma razložan i odnosio se na mišljenje da se takvom inicijativom samo daje podstrek protivnicima saradnje sa Hagom i ulasku Srbije u Evropsku uniju. Vreme je veoma brzo potvrdilo ovakav stav Sonje Liht, kao što je i njen odnos prema agresiji NATO pakta na Jugoslaviju takođe bio u skladu sa njenim

shvatanjima međunarodnih odnosa i elementarne pravde. Stavovi Sonje Liht su osuđeni kao previše prorežimski. Ovakvo njeno reagovanje svrstalo ju je definitivno na neprijateljsku stranu, a prema političkim neprijateljima se ne sme imati nikakvog obzira i to nam je upravo demonstrirano na sraman i prizeman način. Ona je tada stavljena pored mnogih drugih ljudi na listu za odstrel, o čemu nam svedoči i ova poternica Pere Lukovića objavljena u podlistku *Peščanika*.

U našoj javnosti su pojedini ljudi izborili posebnu privilegiju i pravo da mogu sebi da dopuste da se na najvulgarniji, najbrutalniji i najprizemniji način obračunavaju sa ljudima koji ne dele njihove političke stavove i ideološke fantazmagorije, a da se takav način brutalizacije javnog govora ushićeno proglašava kao vrhunac duhovitosti i opuštene verbalne igrarije ali i kao primer beskompromisne ideološke borbe za uzvišene liberalno-demokratske ciljeve. Veliki politički greh Sonje Liht je i u tome što je otvoreno kritikovala Liberalno-demokratsku partiju a hvalila Demokratsku stranku, tvrdeći da su sve vrste “ekstremizma” podjednako opasne. Otvoreno kritikovanje Liberalno-demokratske partije, kao njen istaknuti ideolog, funkcioner i poslanički kandidat Pera Luković doživljava kao nečuvenu provokaciju i drskost, jer stavovi ove naše svete političke krave, koje on sa toliko ideološkog žara i isključivosti propagira i zastupa, jednostavno ne mogu biti kritikovani i dovođeni u pitanje. Jer su to nepatvorene istine i neka vrsta ideoloških aksioma, politička panacea koja se ne sme dovoditi u pitanje. Ko god se usudi da to učini biće veoma brzo na nekoj od poternica, ili u *Peščaniku*, ili u *Betonu* ili u ličnim e-novinama Pere Lukovića. Dosledan sebi i svom brutalnom i primitivnom obračunavanju sa političkim neprijateljima i sledeći svoje dobre običaje, ni ovoga puta nije poštedeo porodicu Sonje Liht, što se podrazumeva u primeni njegove tehnologije političkih diskvalifikovanja, u kojoj je jedan od osnovnih postulata da ništa ne može biti sveto kada je u pitanju obračun sa onima koji su prešli na drugu stranu. Jedini koji mogu i jesu izuzeti od njegove nepomirljive i beskompromisne kritike su predstavnici osam “vodećih” nevladinih organizacija koje su od Evropske unije zatražile da se ne odustane od pritiska na Beograd. Ali nikad se ne zna, možda ćemo se i iznenaditi ko će biti sledeća meta napada.

Sonja Liht je kao istaknuti aktivista nevladinog sektora već duže vremena izložena permanentnoj hajci i to upravo od strane onih političkih krugova i “vodećih” samoproglašenih nevladinih organizacija čiji je delokrug zaštita ljudskih prava, a koje se otvoreno bave propagandom programa i ciljeva Liberalno-demokratske partije i time politički instrumentalizuju i obesmišljavaju sam cilj i smisao delovanja nevladinog sektora kao osnovnog garanta jačanja društva, a ne samo stranaka. Na taj način se dezavuiše ukupni nevladin sektor i uvlači na poprište stranačkih

političkih borbi, gde mu nikada i nije bilo mesto. I to je osnovna ideja koju neprestano i uporno zastupa Sonja Liht, ideju vraćanja nevladinih organizacija njihovom osnovnom cilju i svrsi – jačanju i izgradnji stabilne i institucijama ojačane i podržane društvene zajednice, i, što je od ne manjeg značaja, afirmaciji uloge samosvojnog i politički punoletnog građanina u stvaranju savremenog demokratskog društva. U ovakovom delovanju nevladinih organizacija uloga Sonje Liht je izuzetno velika i značajna, ona je izrasla u simbol društvenog aktiviste čiji horizont nije sveden samo na varljivi svet politike, već je njen pogled na društvo i društvene procese iznad izazova dnevne politike i političkog pragmatizma. Nije potrebno navoditi sa koliko je građanske i ljudske hrabrosti Sonja Liht ulazila u borbu za odbranu osnovnih liberalnih i građanskih načela i vrednosti u vreme vladavine autoritarnog Miloševićevog režima. Nju i danas odlikuje građanska hrabrost i doslednost u zastupanju ideja građanskog društva i emancipatorsko-vrednosnog delovanja nevladinih organizacija. Napadi kojima je izložena, pa i pojava ove poternice, samo svedoče o nemoći tzv. Liberalno-demokratskih političkih krugova da izađu iz tog sada već mrtvog ugla svoje političke beskompromisnosti i učestvuju u društvenom dijalogu, poštujući pre svega elementarna načela demokratskog dijaloga.

Glavni urednik e-novina ostaće i dalje zatočenik svoje “ideološke i političke beskompromisnosti”, zato se s puno prava možemo zapitati ko će biti sledeća meta i za kim će biti izdata nova poternica. Budućnost će pokazati da li je prošlo vreme ovakvih ideoloških likvidatora i lovaca na političke glave. Ono što posebno iznenađuje je činjenica da u našoj javnosti, među mnoštvom nevladinih organizacija i stotinama nezavisnih i liberalnih intelektualaca, nema ni reči osude harange koja se već duže vremena vodi protiv Sonje Liht. Ova činjenica samo govori do koje mere je u našem društву uništена solidarnost i osećaj da se uvek moramo zalagati za dostojanstvo ljudi koji ostaju verni osnovnim demokratskim i liberalnim vrednostima i idejama.

INTERVJUI

PORUKE I POUKE SRPSKOG OKTOBRA 2000. (10)

Gospođa Silvia Nadjivan, saradnik Politikološkog instituta u Beču, od aprila do avgusta 2003. godine boravila je u Beogradu i prikupljala građu za svoju disertaciju "Dobro planirana spontanost. Pad Miloševićevog režima kao inscenirana masovna demonstracija 2000. u Srbiji". Tom prilikom ona je uradila kvalitativne, polustandardizovane intervjuje sa tridesetak ličnosti iz političkog, naučnog, medijskog i kulturnog života Srbije. Glavna pitanja su se odnosila na uzroke koji su doveli do 5. oktobra 2000., na ulogu masovnih protesta i glavnih aktera u tim zbivanjima, na karakter i domaćaj promena. Njen istraživački cilj bio je da iz perspektive različitih aktera prikaže smisao istorijskih zbivanja, a na osnovu autentičnog svedočenja – tzv. govorne istorije. Kao što se istorija menja, tako se menja i percepcija pisane istorije. U tom smislu ova zbirka razgovora je svojevrsni istorijski dokument, koji se u različitim vremenima različito percipira.

Svi prilozi koje objavljujemo u ovom i narednim brojevima u rubrici Intervju su u izvornom obliku u kome su bili izgovoreni. Nikakve sadržinske i stilske izmene nisu činjene, kako bi razgovori sačuvali dokumentarnu vrednost, autentičnost i spontanost komunikacije.

J.T.

Čedomir Čupić
Fakultet političkih nauka, Beograd

POBUNA GRAĐANA

• *Zašto ste podržavali studentski protest 1996/1997. godine?*

Mislio sam da treba da budem uz svoje studente. U novembru 1996. pozvali su me najbolji studenti, oni koji su imali najbolje ocene kod mene, i tražili su da se na Platou obratim studentima. Bilo je to 29. novembra 1996. godine, u prisustvu, prema pisanju štampe, 25.000 studenata. Obratio sam se studentima i podržao njihove zahteve, koji su bili umereni i minimalistički. Smatrao sam da će studenti, ako budu uporni, istrajni i odgovorni, te zahteve ostvariti. To je bila suština mog obraćanja. Rekao sam da je dobro što su preuzeli odgovornost za svoju zemlju. Najbolje je kada pobuna ide od mlađih, koji će sutra živeti u toj zemlji u svojim najboljim godinama, pripremiti starost i ostaviti kapital budućim generacijama.

Ja sam bio "kamerni" profesor. Drugim rečima, nikada nisam govorio na uličnim demonstracijama. Na demonstracijama 1991. i 1992. godine, uvek sam se studentima obraćao u amfiteatrima. Na studentskom protestu 1996/1997. godine prvi put sam se studentima obratio na trgu – platou ispred Filozofskog fakulteta. Nije bilo lako, posebno za čoveka koji nije imao takvo iskustvo. Moje obraćanje i moja podrška dosta su dobro primljeni i ja sam od tada svaki dan bio sa studentima. U toku svih 119 dana. Propratio sam sve njihove akcije. U međuvremenu sam postao član Odbora za odbranu demokratije na Univerzitetu, koji su formirali profesori. Profesor Milan Podunavac i ja bili smo predstavnici Fakulteta političkih nauka. Istog dana bi paralelno bio održavan sastanak Glavnog odbora studentskog protesta i Odbora za odbranu demokratije. Odbori su razmenjivali podatke o svojim aktivnostima. Studenti su često dolazili kod nas i obaveštavali nas o svojim odlukama, a naši predstavnici odlazili su kod studenata i govorili im šta mislimo o njihovim akcijama. Studenti i profesori bili su u ravnopravnom položaju. Ideje su davali i jedni i drugi. Uvek je prihvatana ona ideja za akciju koja je bila realna i imala najbolje argumente.

• *I po strukturi ta dva odbora bila su slična?*

U Glavnom odboru studenata nalazila su se po dva člana sa svakog fakulteta, tako da je struktura bila ista. S tim što su oni imali još jedno telo

– Inicijativni odbor, koji mi nismo. U Glavnom odboru bili su predstavnici svih fakulteta, šezdesetak studenata.

- *Kakva je bila atmosfera među studentima i profesorima tokom tog protesta?*

Profesori Beogradskog univerziteta pružili su tada ogromnu podršku studentima. Više od 3.500 od 5.000 profesora i nastavnika Beogradskog univerziteta potpisom se izjasnilo za smenu rektora. Taj broj profesora bio je za smenu rektora, ali nisu svi bili uz studente. Manji broj bio je stalno s njima. Oko 1.000 profesora bilo je svakodnevno angažovano sa svojim studentima.

- *Kako su 1992. godine profesori podržavali protest?*

Profesori su 1992. godine podržali studente. Prema mojoj proceni, na mom fakultetu trećina profesora bila je uz studente. Na Filozofskom fakultetu s njima se solidarisao ogroman broj profesora – 60 do 70 odsto. Nastao je razdor između građanski orijentisanih profesora i nacionalista. Nacionalisti nisu hteli da učestvuju u protestima, jer su smatrali da protesti dovode u pitanje nacionalne interese, pošto su već vođeni ratovi. Građanski orijentisani profesori podržavali su studentske proteste 1991. i 1992. godine.

- *Kako je bilo moguće da profesori podržavaju studentski protest bez ikakvih konsekvenci sa strane režima?*

Posle protesta 1996-1997. godine nastale su konsekvence kada su se vrh vlasti i supruga Slobodana Miloševića, koja je bila na Univerzitetu, osvetili Univerzitetu zakonom donetim krajem maja 1998. godine. Taj zakon bio je, u stvari, osveta i kažnjavanje učešća profesora u studentskim protestima 1996-1997. godine. U zakon je ugrađena i odredba kojom su profesori ponižavani i kojom je bilo predviđeno potpisivanje novih ugovora. Ta odredba značila je zapravo raspuštanje Univerziteta i njegovo ponovno formiranje posle potpisivanja ugovora. Izvršen je veliki pritisak na profesore. Oni su u ogromnoj većini doveli u pitanje lično dostojanstvo, moralno zdravlje, ali i logiku poziva. Jer, od oko 5.000 profesora, nastavnika i saradnika, tj. asistenata, na celom Univerzitetu ugovor nisu potpisala samo 173 profesora. Bio sam jedan od tih 173. Na mom fakultetu nije potpisalo petoro profesora, četiri nastavnika (Ratko Božović, Smilja Tartačić i Čedomir Čupić) i jedna asistentkinja (Jasmina Glišić). Pre toga, u junu, odnosno pre primene novog zakona, u prevremenu penziju otišao je profesor Dobrosav Mitrović, a fakultet je napustio i profesor Mijat Damjanović. Oni nisu hteli da čekaju primenu novog zakona i iz protesta su otišli s fakulteta. Shvatili smo da ćemo morati da napustimo fakultet, ali nas nisu dirali. Samo su profesora Ratka Božovića

poslali u penziju, a nas četvoro ostali smo na fakultetu. S tim što sam se ja isključio iz jednog dela fakultetskih aktivnosti. Samo sam držao predavanja, vežbe, ispite, konsultacije i odbrane seminarskih i diplomskih radova – samo najneposrednije vezano za moj poziv i gde neposredno učestvujem u odlučivanju. Nisam učestvovao u komisijama za magistarske i doktorske rade, jer je Naučno-nastavno veće ukinuto. Smatrao sam da, kada je ukinuto Veće, drugi ne treba da bez mog prisustva odlučuju o mojim temama i to nisam prihvatio.

• *Nisam razumela? Šta se dogodilo s Nastavno-naučnim većem?*

Nastavno-naučno veće je telo u kojem profesori raspravljaju o naučnoj politici fakulteta i koje donosi odluke iz nadležnosti fakulteta. Prema tom zakonu, veće je postalo oktroisano, kvazipredstavničko – znači nisu svi profesori članovi, već je dekan odabirao po dva člana sa svake katedre. Članovi katedri nisu imali mogućnost ni da predlože, a kamoli izaberu predstavnike. Bilo je samo 14 članova od nas 65. Pošto je to telo donosilo odluke o prihvatanju magistarskih i doktorskih teza, tj. prijava tih teza, smatrao sam da tu ne treba da učestvujem. Nisam prihvatao nikakve sastanke van Katedre za političku sociologiju i novinarstvo. Nisam priznavao dekana. Rekao sam mu da mi je nametnut, da ga nisam birao i da je on naš komesar, kojga ne prihvatom. Autonomija Univerziteta sastojala se u tome što smo pre tog zakona sami birali upravu fakulteta.

• *Kako ste još podržavali studente u protestu 1996-97. godine?*

Svakog podneva odlazio sam na Plato sa studentima. Uvek je govorio neko od studenata, profesora ili javnih ličnosti, čitane se podrške, obaveštenja, informacije. Sadašnji potpredsednik vlade bio je tada voditelj ili spiker, ne znam kako bih to nazvao. To je Čedomir Jovanović. Pre njega, bile su dve studentkinje Univerziteta umetnosti i to prvih mesec dana. Jovanović se pojavio polovinom decembra. On je najavljuvao rutu i polazak studenata u protestnu šetnju. Po okončanju govora išlo se u šetnju. Bila je to šetnja gradom do zgrade Vlade, Skupštine, Televizije, predsedništva države. Ili se išlo ulicama da se podigne građanska svest i savest, "buđenje" građana. Studenti su nosili parole kojima su građane pozivali da se probude i izadu. Akcijom je razbijan strah. Svakog dana bila je neka druga akcija. Jednog dana su išli da traže rektora u zoološkom vrtu. Pošto se nije pojavljivao, smatrali su da se sakrio u zoološki vrt. Bilo je ponekad i akcija na ivici ukusa, ali to je mladost... Bila je zima, hladno... U jednoj od tih akcija polovinom januara policija je zaustavila studente i blokirala ih u Kolarčevoj ulici. To je trajalo devet dana, do 27. januara, kada se pojavio patrijarh Pavle, pred kojim se kordon sklonio. Saobraćaj je blokiran u Kolarčevoj ulici. Studenti su se tu nalazili 24 časa.

Postojao je raspored profesora koji su dolazili dva puta u toku dana i dva puta u toku noći. Pošto živim u centru grada, uzimao sam to najkritičnije vreme, sa profesorom Ratkom Božovićem, od četiri do šest ujutru. Tada je postojala opasnost da se studenti razrede i da ih policija rasturi. Svake večeri dolazila su profesionalna udruženja: arhitekte, lekari, advokati, sudije, glumci. Razna udruženja. Izvođeni su različiti performansi. Bili su izuzetno duhoviti. Studentkinje su odlazile kod policajaca i davale im cveće. Ili su planirani razgovori i određivane teme za razgovore sa onima koji su držali štitove i pendreke. Ubeđivali su ih da su i oni građani i da ne smeju pribegavati nasilju. To je trajalo sedam dana. Vlast je htela da zabrani protestne šetnje, jer je smatrala da su one po nju opasne. Jednog momenta studenti su, pored dnevnih šetnji, počeli da primenjuju i noćne, "skidanje mraka", što je strašno smetalo vlastima. Kad se sklonio taj kordon, studenti su išli po celom gradu i slavili. Građani su im se pridružili. Bilo je rano jutro. Bio sam u toj koloni koja se prošetala užim centrom grada. Građani su pružili ogromnu podršku. Policija se sklonila jer režim sebi nije smeо da priušti zaustavljanje patrijarha Pavla i svetosavske litije.

• *Otpor je 1998. godine formiran kao protest protiv...?*

Otpor je formiran upravo kao odgovor na represiju vlasti prema profesorima koji nisu potpisali ugovore. Veliki broj profesora koji nisu potpisali ugovor izbačen je iz nastave. Drastični primeri bili su Filološki, Elektrotehnički i Pravni fakultet, a na pojedinim fakultetima jedan do dva profesora isključeni su iz nastave. Na Filozofskom fakultetu polovina profesora nije potpisala ugovor, ali vlast nije imala moć da ih izbací. Ja sam pak mislio da će biti izbačen sa svog fakulteta. Rekao sam da neću napustiti fakultet, da mogu samo fizički da me uklone, da me odvuku, a da se ja neću obračunavati. Ali rekao sam i da ako me budu fizički izbacili, a da to moje kolege gledaju, da više nikada ne dozvole da se ja tamo vratim. Izrekao sam pretnju koja nije akademska, ali je razumna i racionalna. Rekao sam da ako uvode princip izbacivanja po ideološkoj osnovi, da taj isti princip može jednog dana i njih da pogodi. Takođe, rekao sam: "I vi, koji javno prihvivate zakon, i vi, koji ga prihvivate ali se javno ne izjašnjavate, i vi, posmatrači, koji ga ne prihvivate ali se ne izjašnjavate, svi ste vi igrači. U ime svetog profesorskog poziva, ako se ja ovde ikada vratim, sve će vas isterati! Neću dovoditi vaše živote u pitanje, ali će vas sve isterati! Ako vi mene isterate, jer vi ne zasljužujete da budete profesori. Pogazili ste dostojanstvo profesije, uveli ste ideološke kriterijume, dozvolili ste princip izbacivanja ljudi po ideološkoj osnovi. Prema tome, ne zasljužujete da obavljate taj sveti posao." Svi su se zabrinuli. Tu pretnju sam izgovorio na sednici Nastavno-naučnog veća iz očajanja, kada sam predlagao neka druga rešenja. Predlagao sam da niko od kolega ne prihvati da po novom

zakonu bude dekan, član Upravnog odbora, Nadzornog odbora. Onda vlast ne bi mogla ništa da uradi. Ne bi mogla da raspusti Univerzitet. Moj drugi predlog bio je da se ponašamo kao Filozofski fakultet, jedan od tri najstarija fakulteta Beogradskog univerziteta, koji je tokom istorije, tokom celog jednog veka, pokazao da je u trenucima krize, teških trenutaka i društva i univerziteta, uvek odbranio dostojanstvo poziva. Smatrao sam da ti ljudi treba da nam budu uzor. Jer, mi smo mlada institucija – nastali smo tek 1968. godine. Kada sam video da oni to neće da stave na dnevni red i da se kolektiv neće o tome izjašnjavati, već da su počeli da govore o sindikalnom udruživanju, rekao sam da od toga neće biti ništa s obzirom na to kakvi su naši sindikati. Rekao sam: "E, dobro! Neka svako prema svojoj svesti i savesti donosi lične odluke. To su bitne odluke. Ako gubite posao, to su bitne odluke. To je kao Hristos na raspeću. To je odluka o životu ili smrti." Rekao sam to i izrekao pretnju da ako uvedu princip izbacivanja da se postaraju da se ja nikada ne vratim. Ja će tada biti moćan i kao čovek koji zna kakav su oni prekršaj po poziv uradili i doveli u pitanje ne samo poziv već i lično dostojanstvo i moralno zdravlje, a trebalo bi da budu uzor studentima, da će ja njih izbaciti napolje. To je verovatno delimično uticalo da se nisu usudili da me izbace. Međutim, dekan koji je imenovan, a koji je bio visoki funkcijoner JUL-a, rekao mi je 6. oktobra da je trebalo da mi da otkaz 9. oktobra 2000. godine, da je dobio naređenje i da je to morao da uradi. Ali 9. oktobra sam ja njega smenio. Kakav paradoks! Tada je već nastala panika i mislim da je to došlo s vrha. Jedan profesor, koji je bio šef katedre i dekanov miljenik, dotrčao je i rekao da on zna da je dekanu naređeno s najvišeg vrha da ja moram dobiti otkaz. To mi je rečeno 6. oktobra. Po izboru kolektiva bio sam predsednik Kriznog štaba i razrešavao sam dekana. To sam uradio na jedan način koji nije bio nedostojanstven u tom smislu. Rekao sam da radim jedan razuman i racionalan posao, ali da u srcu i duši imam osećaj očaja, jer radim jedan jakobinsko-termidorski posao. Rekao sam to i dekanu koga sam smenio, a on je odgovorio da je jako dobro što ja to radim, a ne neko drugi. Smatrao je, kako je sam rekao, da će ja to da uradim najpravičnije, a znao je da to mora neko da uradi. U njegovom razrešavanju, napravili smo 22 dokumenta primopredaje dužnosti. Sve je počelo u 8,15 ujutru, a završeno je u 16 časova. Krizni štab je imao 11 članova, a ja sam bio predsednik. U 16,30 raspustio sam Krizni štab i predao svu dokumentaciju predsedavajućem Naučno-nastavnog veća Vukašinu Pavloviću i dvojici kolega koji su bili njegovi zamenici (Vučina Vasović i Ilija Vujačić). Kasnije će oni biti izabrani za dekana i prodekanu. Tako da je na mom fakultetu sve završeno u toku jednog dana. To je bilo 9. oktobra 2000. godine. A ono što je bilo kada je došao taj dekan, ja nisam potpisao taj ugovor iako me je on molio da to uradim. Rekao sam da neću nikada

potpisati, ali da on ne sme da me dira, jer ču ja u tom slučaju, kao što sam rekao, ako ikada budem mogao, da namirim ličnu pravdu... Izrekao sam tada dekanu takođe i jednu pretnju: "Iako znam da si ti nemoćan, moćan je onaj koji je dao taj zakon i ko imenuje te dekane!" U tom zakonu je stajalo da dekane imenuje Vlada, ali nije stajalo kada i kako se dekan razrešuje. To znači da je Vlada mogla da vas imenuje u četvrtak, da vam da neke zadatke da ih obavite u petak, a ako ih ne obavite da vas u subotu na vanrednoj sednici razreši, da vaš mandat bude samo dva dana. Rekao sam mu da nema nikakvu moć po zakonu, ali da ima moć koja proizlazi iz naredbe nečije samovolje koja je donela zakon. Takođe, rekao sam mu da ako me izbacici, pošto ga izjednačavam sa tom moći, da ču ga terati po pitanju profesije geografski sve do Novog Zelanda, ako budem mogao. Ako ne budem mogao, nikom ništa!

• *Otpor je formiran...?*

Posle tih drastičnih izbacivanja profesora u jesen 1998. godine, Otpor je formiran u oktobru prvo na Filološkom fakultetu, jer su tu bila najdrastičnija izbacivanja. Dekan je bio profesor Marojević, koji je sve profesore koji nisu potpisali ugovore ili za koje je smatrao da smetaju, jednostavno izbacio. Tada su studenti shvatili da ostaju bez najboljih profesora, jer su se najbolji profesori usprotivili. Studenti su se pobunili i osnovali Otpor, koji se odmah proširio s Filološkog fakulteta na ceo Univerzitet. Studenti su bili odgovorniji i njihova svest bila je primerenija u tom trenutku u odnosu na profesore, koji su se strašno uplašili. Otpor je u stvari bio otpor jednom nerazumnoj zakonu, koji sam ja zvao "antizakon", koji je degradirao profesore i sam Univerzitet, ponizivši ga pred vlašću, odnosno moćnicima. Studenti su reagovali na najbolji način, formirali su Otpor i počeli da pomažu izbačenim profesorima i da štite profesore koji su se suprotstavljali vlastima.

• *Vi ste sa studentima bili u kontaktu sve vreme?*

Otpor je polako rastao. Kada je donet Zakon, mi smo osnovali Udruženje profesora i istraživača, ali smo formirali i Alternativnu akademsku obrazovnu mrežu. Ja sam jedan od 14 osnivača, koji su potpisali kao grupa građana, a bili smo svi profesori. Ja sam prvi predsednik skupštine Alternativne akademske obrazovne mreže. Upisali smo studente na nekoliko kurseva već u decembru 1998. godine. U toku leta formirali smo i Udruženje profesora i istraživača. Stalno smo se sastajali, ponekad i po dva-tri puta sedmično. Rešavali smo probleme profesora izbačenih s fakulteta u smislu da dobiju neki novac, pravnu pomoć, jer su pokrenuli sudske postupke. Tu nam je pomagao i Beogradski centar za ljudska prava Vojina Dimitrijevića. U centru je formirana ambulanta za profesore, jer

smo smatrali da se radi o povredi radnih prava. Ko god je bio izbačen, išao je tamo da dobije pravnu pomoć. Angažovani su advokati koji su pred sudom trebali da brane prava profesora otpuštenih bez ikakvog pravnog osnova. Tada je počela saradnja Otpora i Udruženja profesora i istraživača. Iz te saradnje, u avgustu 1999. godine, izrođio se Savet Otpora, koji su činili profesori Univerziteta i još neke istaknute javne ličnosti. Formiran je u prostorijama Alternativne akademske obrazovne mreže na 12. spratu palate Beograd. Tu smo imali prvi sastanak. Ja sam kao predsednik Upravnog odbora Beogradske otvorene škole i omogućio da se tu održavaju svi sastanci Alternativne akademske obrazovne mreže i da se tu formira Udruženje profesora.

• *Kako ste došli do te prostorije?*

Pošto je Beogradska otvorena škola bila nevladina organizacija, ja sam na svoju ruku, kao predsednik Upravnog odbora, rekao da dolaze po cenu da nas zatvore. Nisu nas dirali. Tu smo održavali sastanke dok sve to nije formirano. Na prvom sastanku Saveta bilo je 35 ljudi od onih koji su pozvani i kojih je bilo 50. Bili su većinom profesori Univerziteta, sem sudije Todorovića, koji je izbačen iz Okružnog suda. Tu je bio i Zoran Ostojić, koji nije bio na Univerzitetu. Savet je formiran da bi "otporaši", kad bi osetili potrebu da treba da se konsultuju o nekom pitanju, mogli da nas pozovu i porazgovaraju s nama o nekom problemu ili nekoj njihovoj akciji. Pošto nisu dolazili svi, formirana je grupa od 12 do 14 profesora, koji su stalno dolazili. Tu je bio pokojni profesor Milan Kurepa, akademik. Bila je Srbijanka Turajlić, ona je posle postala predsednik Upravnog odbora Otpora, kada je Otpor registrovan kao nevladina organizacija. Bio sam tu ja, profesorka Zagorka Golubović, profesori Marija Bogdanović (sadašnji rektor Beogradskog univerziteta), Sreten Vujović i Mladen Lazić s Filozofskog fakulteta, Žarko Spasić s Mašinskog, Žarko Trebješanin s Defektološkog, Nikola Tucić s Biološkog, Ljubomir Madžar, Ratko Božović, Mijat Damjanović i ja s Fakulteta političkih nauka... Ta manja grupa je kasnije održavala sastanke u Knez Mihailovoj ulici, u prostorijama Otpora. Bili smo im na raspolaganju svaki dan. Ako je trebalо, svakog dana smo imali sastanak u 18 časova. Ako se održivala neka akcija ili represija nad "otporašima", nazvali bi nas i rekli da je sastanak za sat vremena i mi bismo svi otrčali tamo. Na tim sastancima raspravljalо se o raznim akcijama i problemima, ali ono što je za njih bilo autentično, a što sam ja podržavao, jeste to što su profesori uvek želeli da se njihova mišljenja uvažavaju. Ali oni su to posle radili drukčije na svojim sastancima. Oni čuju naše mišljenje i uzmu samo ono što im odgovara, pa se desi da se sutradan akcija održava potpuno drukčije od onog što smo mi preporučili. Imali su to naše mišljenje i ono im je pomagalo da vide up-

ravo kako ne bi trebalo. Bili su veoma kreativni i ja sam bio jedan od retkih profesora koji je to podržavao, kao i profesor Kurepa. Smatralo sam da naša sujeta ne sme da bude tolika da mi tu nešto diktiramo. Mi jesmo bili Savet. Tu smo bili da ukažemo. Bili smo stariji, s više iskustva, ali i s više opterećenja. Nismo sve znali što je vezano za njihov senzibilitet. Osim toga, ipak su oni doživeli najveću represiju. Profesori nisu bili izloženi takvoj fizičkoj represiji. Ti sastanci su bili vrlo interesantni, kao i ta ideja. Ja sam ih žestoko podržavao. Ako je trebalo nešto pisano da se formuliše, ostajao sam posle sastanaka i pomagao u formulisanju. Imao sam i lične kontakte. Mogli su da mi telefoniraju u bilo koje doba i ja bih im rekao svoje mišljenje. Ali smatralo sam da moje mišljenje treba da bude samo jedno od više mišljenja i da oni treba da suoče ta mišljenja sa argumentima, pri čemu treba uvek da se drže boljeg argumenta, bez obzira na to od kog autoriteta to dolazi. Važan je bolji argument i pragmatika da bi akcija uspela. To je sve trajalo do februara 2000. godine, kada je studentski Otpor prerastao u Narodni pokret Otpor, zato što su se mladi ljudi iz cele Srbije organizovali u svojim mestima kao "otporaši", odnosno organizovali su se da pomognu studentima. Studentski Otpor je shvatio da treba da bude proširen na sve mlade. Održali su prvi kongres u Domu omladine i tada je određen novi naziv – Narodni pokret Otpor. Došli su predstavnici mlađih iz cele Srbije, uključujući Vojvodinu, bili su i predstavnici opozicionih partija na čelu sa Zoranom Đindićem i Vesnom Pešić. Oni su to žestoko podržali – čak su bili s Otporovim majcama. Tada se video da sve to što je mladost pripada Otporu. Čak su i srednjoškolci krenuli u Otpor. To je među njima postala stvar prestiža. Ko će biti član Otpora, ko će učestvovati u akcijama, ko će lepiti po gradu nalepnice, parole... Čak se dešavalo, kako sam čuo, da su dolazili mlađi iz porodica gde su roditelji bili u JUL-u i SPS-u i govorili da hoće da budu nešto drugo. "Hoćemo to da kažemo da ne bi sutra neko rekao da smo došli ovde da bismo posle prenosili. Ne slažemo se sa svojim roditeljima." Otpor je kao pokret rušio intimu ljudi koji su bili opredeljeni za SPS i JUL, jer je ušao u porodicu. Nastala je drama u porodici, gde su deca osuđivala roditelje zbog partije protiv koje su bila. Otpor je jedina organizacija, pokret, koji Miloševićeva vlast nije mogla da kontroliše, zbog čega je bila izbezumljena. Nicao je u malim mestima, selima. U svakom selu udaljenom od nekog gradskog centra bila su bar tri "otporaša". U proleće 2000. godine nicali su svuda i to policija nije mogla da kontroliše. Mogli su da kontrolišu velike partije, jer ih je Milošević formirao. Uveo je zakon o političkim strankama, a potom je u njih uveo ljude iz tajne policije. Sa Otporom je bilo drukčije, jer su mlađi bili toliko buntovni i pojavljivali su se na svim mestima. Zato je počela ta represija. Otpor je imao veliku ulogu u osveštivanju građana. U kućama su govorili, kako su mi pričali:

“Pa, dobro, ako su mladi tamo krenuli, moramo i mi sa njima”. To je veoma razvilo svest da se mora ustati i dovesti diktaturu u pitanje. Otpor je, dakle, imao integracionu funkciju, povezao je opoziciju. Na mitingu održanom 14. aprila 2000. godine čak su i simbolično povezali opoziciju – uzeli su jednu traku i vezali ih. Jedan otporaš je rekao: “Ko izda, on je to i to...” – opsovao je, to je osobina u našem narodu... Tu je izgubio Vuk Drašković, koji je docnije istupio iz DOS. Time je izazvao raspad dotad verovatno najorganizovanije političke organizacije u opoziciji i s najboljom infrastrukturom – SPO. Ona se tada raspala jer njen vrh nije ušao u blok demokratske opozicije. To je pad SPO s političke scene. Njegovi članovi su otišli na jednu stranu, a vrh na drugu. Tako da je Otpor imao izuzetno snažnu funkciju – ta pokretljivost, vitalnost, upornost, istrajnost, odgovornost, moderan senzibilitet, inventivnost u osmišljavanju parola i formula. Ta formula “Gotov je!” stravično je šokirala vladajuću diktaturu. Videli su tada da su u velikoj opasnosti. Išao sam na tribine Otpora po Srbiji i video sam da su se najbolji, najkvalitetniji mladi ljudi i njihovi profesori uvek pojavljivali. Bio sam u opštini koja je pripadala JUL-u. Bile su dve opštine gde je lokalna vlast bila u rukama JUL-a. Jedna opština je Babušnica. Bio sam tamo u julu 2000. godine. Nazvao sam to “jul u julu”. Otišao sam s profesorom Žarkom Trebešaninom. Otišli smo tamo gde su “otporaši”, a prethodno je tu bila jedna pevačica koja je pripadala JUL-u. Građani su se podvojili. Napravili su između sebe prazan prostor i onda su se uplašili kad su videli koliko ih je malo. Nisu ni verovali koliko imaju pristalica u opštini u kojoj su osvojili vlast. Došli smo sledećeg dana. Temperatura je bila 39 stepeni. Imali smo tribinu u 17 časova. Policija nas je sačekala na ulazu u Babušnicu i pregledala nas sat vremena. Da smo imali samo jednu nalepnici Otpora, odveli bi nas u Niš i tamo ispitivali. Pošto nisu našli ništa, a dobili su informaciju da će sigurno nešto naći, jedan od policajaca posebno je mene pregledao. Pogledao je svaki listi iz mojih beležnica, moju torbu. Posle sat vremena, tražio sam da mi vrate ličnu kartu, ali je on odgovorio da me još nije pregledao. Kada je Nataša Savić, organizatorka tribine ispred “Građanskih inicijativa” (kolima nas je vozio njen otac, jedan izuzetan gospodin i opozicionar), ušla u kola, rekao sam da se okrene u stranu jer ču se skinuti i da je to prvo značenje gole istine – go čovek na goloj litici. Fizička istina. Kada sam počeo da otkopčavam košulju, drugi policajac se nasmejao a ovaj prvi je rekao: “Dobro. Evo lične karte”. Kasnili smo sat vremena. Nisu nam dali nikakav prostor. Sedeli smo u jednom kafiću. Bilo je 120 mlađih ljudi, maturanti gimnazije, studenti i deo profesora gimnazije. Tada sam rekao da je Milošević gotov. Na 39 stepeni, u tako maloj prostoriji. Bila je ogromna vrućina. Prvo smo mi govorili, a onda smo odgovarali na pitanja. To je trajalo tri i po sata, a oni su hteli da ostanemo još. Organizatori

su rekli da bi bilo dobro da krenemo pre mraka, jer je opasno. Tada sam rekao da sam išao u "julovski zmijarnik". Kao profesori, mi smo podržavali studente i to je veoma uticalo na građane. Kada profesori iz Beograda dođu po takvom vremenu, sigurno je da su se zapitali šta to mi radimo. Kroz tu situaciju, možete da vidite šta je Otpor značio za građane te 2000. godine. Jer Otpor nije kalkulisao. Nije se borio za vlast, već za promenu vlasti, za uspostavljanje vladavine prava, odnosno vladavine dobrih zakona, da se uspostave i profunkcionišu demokratski preduslovi i uslovi, da se uravnoteži društvo i stvari normalnost društvenog života.

• *Inicijativu za protest pokrenuli su studenti?*

Hтели су да pomognu profesorima i da vratre profesore koji су bili izbačeni sa Univerziteta.

• *Da li znate kakvo je bilo medijsko interesovanje za Otpor?*

Takozvani slobodni, otvoreni mediji, iako se oni ovde zovu nezavisni mediji, izuzetno su podržavali Otpor i profesore, dok su ih državni mediji napadali. U maju 2000. godine vlast je proglašila Otpor za terorističku organizaciju, posle jednog atentata s kojim Otpor nema nikakva veze, ubistva predsednika vlade Vojvodine Boška Peroševića. "Otporaši" su optuženi da su učestvovali u tom ubistvu. Organizacija je bila optužena i to je bilo vrlo opasno. Svaki ideološki "ispravan" čovek mogao je da ubije nekog "otporaša", jer teroristi možete da uradite šta hoćete pošto je on van zakona. Rekao sam tada svojoj porodici da može svašta da mi se desi, da budu spremni na to, ali da ja ne mogu da napustim svoje studente i da, ako mi se nešto desi, a mi smo tada bili u teškoj materijalnoj situaciji – imao sam tada platu 80 DM, a moja supruga, koja je lekar i doktor medicinskih nauka, imala je platu od oko 70 DM – da ona ne sme da preuzme na sebe moju sahranu, već da prepusti to državi. Bilo je veoma teško stanje, živeli smo u zemlji gde se preživljavalо. To je bila 2000. godina, maj. Mi kao profesori koji smo bili u Savetu Otpora takođe smo bili u opasnosti. Na primer, na sastancima su od tada uvek bila četiri advokata u slučaju da upadne policija i privede nas, kako bi odmah krenuli s nama. Bio sam na jednom skupu u Užicu. Tamo je advokat Otpora bila sadašnja predsednica Narodne skupštine i vršilac dužnosti predsednika Republike Nataša Mićić. Sedela je pozadi u sali Skupštine opštine, gde su otporaši organizovali razgovor u kojem sam učestvovao kao gost. Advokati su uvek bili spremni u slučaju da nas privedu ili uhapse.

• *Znači 2000. godina je bila u tom smislu najopasnija godina.*

To je bilo najopasnije vreme. Od maja 2000. godine. Počela je najveća represija. Po celoj Srbiji su tukli "otporaše", policija je privodila,

upadala u stanove, pretresala, oduzimala propagandni materijal – nalepnice, plakate...

- *Da li ste doživeli denuncijacije u javnosti, pošto ste kao profesor podržavali studente?*

Skoro svaki dan davao sam izjave medijima. Često su me zvali iz Radija Slobodna Evropa. Ali napada vlasti na mene nije tada bilo. Verovatno im profesori nisu bili bitni kao opozicioni lideri kojima je stalno prečeno. Lično nisam doživeo denuncijacije. Vlasti su me prećutkivale, kao da ne postojim. Verovatno su o tome pričali u užim krugovima. Da nije bilo 5. oktobra, bio bih izbačen s fakulteta. Ne znam šta bi bilo dalje. Tek sada vidimo da je postojala armija ubica spremna da likvidira ljude. U to vreme protiv mene nije bilo denuncijacija, da mi otvore dosije i otkriju neke podatke, mada u tom dosijeu nisu imali šta da nađu, jer nisu imali argumente. Ja sam doživeo nešto drugo, i to u vreme nove vlasti. Doživeo sam da me vlasnik RTV Pink okleveta i iznese laži o mom materijalnom stanju – da imam objekat u Atini, vilu na Kosmaju, veliki stan u centru Beograda i da sam sve to kupio zato što sam 10 godina bio član Komisije za prijem studenata. Drugim rečima, da sam bio korumpiran, a mi smo imali takve plate da smo jedva preživljivali. Tužio sam ga. Ljudi su se pitali odakle potiču ti podaci, a jedan čovek iz vrha JUL-a mi je rekao da su to podaci iz mog dosijea. Imao sam dosije, a nisam znao. Tek u okviru nove vlasti, koju sam podržavao, on je uspeo da pribavi taj dosije. Naravno, vlasnik je bio član JUL-a, i to njegovog vrha. Bio je zadužen za propagandu. Znači da su neki ljudi imali tajne, i to lažne, dosijee. Neko je dao lažne podatke o meni. To je javno izjavio Goran Matić, nekadašnji savezni ministar za informisanje. On je bio i portparol i vrlo moćan čovek u okviru JUL-a.

- *Kako ste se još angažovali protiv režima do 5. oktobra?*

Pisao sam tekstove o onome što bih nazvao naša autoritarna vladavina. U knjizi *Politika i poziv* objavio sam tekst o prirodi Miloševićeve vladavine, o jeziku manipulativne politike, o tome kakav je jezik upotrebljavala ta propagandna mašina, ali i o demagozima. Pisao sam često tekstove za novine i davao intervjuje. U jednom intervjuu za *Našu borbu* 1997. godine, rekao sam da Milošević treba da daje ostavku. Neki ljudi bliski SPS-u, koje sam poznavao, rekli su mi da je to što sam rekao vrlo opasno. I angažman sa studentima, Otporom. Davao sam svoje mišljenje, išao sam po tribinama. Od 1999. godine počeo sam da idem po tribinama. Tada sam upoznao centralnu Srbiju, dok sam Vojvodinu poznavao. Prvi put sam išao na tribinu 15. decembra 1999. godine, u Požegu. Išao sam preko nevladine organizacije Građanske inicijative. Vezao sam se za deo

obrazovnih programa koji je trebalo da pokažu u kakvom sistemu, režimu živimo. Tema je bila "Strah u politici", a u tu veliku salu došlo je 400 građana. Razgovor s njima trajao je četiri i po sata. Jedan član radikala je ustao i rekao da više neće biti radikal, jer je prvi put čuo nešto vrlo argumentovano. Imao sam prosvetiteljsku misiju – da objasnim da je taj poredak zločinački, diktatura koja nas ponižava u svakom smislu, poredak koji je razorio politički sistem, doveo u pitanje institucije, koje su imale samo ritualni, svečarski karakter, samo kada je diktator htEO nešto da promoviše, da naš parlament ništa ne znači i da donosi zakone koji se protive prirodnim zakonima, da u njemu poslanici više nemaju nikakvo dostojanstvo, kao puki izvršioci političkog naloga, u ovom slučaju samovolje. Govorio sam da je Miloševićeva diktatura manipulativna, mešavina cezarističke i monopolne diktature i da je vrlo opasna. Rekao sam da je Milošević koristio sve što mu je u tom trenutku koristilo. Na primer, ako mu je išla u prilog crkva, onda je on sarađivao s crkvom, odnosno s crkvenim velikodostojnicima. Čas je bio s nacionalistima, čas s levičarima. Jednostavno, bio je karijerista i želeo je da po svaku cenu ostane na vlasti. To je bila njegova jedina ideologija. Objasnjavao sam da je sukob sa zemljama NATO nerazuman, da nismo smeli u njega da uđemo, da građani nisu smeli da prihvate referendum o pitanjima u koja nisu potpuno upućeni. Političari postoje da bi o stvarima koje zahtevaju kvalifikovanost oni odlučivali, a ne građani. Nije smelo da se dogodi da se građani izjašnjavaju na referendumu o sukobu sa NATO. Iz tog sukoba su izašle ruševine, još više smo poniženi kao narod i građani, a uzrok je suluda vladavina koja nije dala nikakav rezultat. Vlast uvek prvo odbija, a onda, kad treba da plati triput višu cenu, prihvata. Smatrao sam da je to nerazumna, neracionalna, opasna i opaka vladavina. Objasnjavao sam ljudima da sva zla učinjena od naše države drugim narodima i državama treba da se popišu i da svi zločinci treba da se nađu na sudu. Smatrao sam da je Haški sud opravdan i da ne treba da se poređimo sa BiH ili Hrvatskom po broju onih koji su otišli tamo. Smatrao sam da naši zločinci, koji su činili zločine u ime nas, treba da idu tamo bez obzira koliko ih je. Građani Hrvatske i BiH ne moraju ako neće da pošalju svoje zločince, to je njihova stvar, ali će ti zločinci raditi o njihovoј glavi. Kada su prestali ratovi, desilo se da su zločinci počeli da se obračunavaju između sebe, jer nisu imali šta da rade, ali i da ubijaju građane tamo gde su imali koristi. To je bila moja misija u osvećivanju građana. Na tribinama sam govorio šta znači pravna država, vladavina zakona, šta građani treba da urade da više nikad nemamo lidere i autoritarne poretke, da ne treba da očekujemo od jednog čoveka da reši naše probleme, već da treba da prepoznamo ljude koji imaju sjajne ideje i sjajnu energiju, da ih žestoko ograničimo sutra kad preuzmu vlast i da stvorimo jedan antiautoritarni poredak u kojem

će vladavina zakona biti jedini autoritet, da poštujemo procedure, da koliko-toliko namirimo pravdu u konkretnim slučajevima i nepravde učinjene građanima... Ukazivao sam da su nacionalisti ljudi uskih pogleda, da je to sužena opcija, da nemam ništa protiv nacionalnog osećaja i porekla, ali da to treba da bude pitanje čovekovog privatnog života, da jedna država koja hoće da se otvori prema svetu i prema svojim građanima treba prvo da garantuje njihova individualna prava i da ih poštije, kao i njihova kolektivna prava, koja treba da imaju jedno ograničenje, a to su individualna prava, da Srbija kao višenacionalna i višekonfesionalna zajednica treba da bude građanska država, gde je građanin subjekt, pri čemu njegov građanski subjektivitet garantuje njegove posebnosti – običajne, kulturne, religijske, nacionalne. Ne sme da bude država većinskog naroda, jer time stvaramo građane prvog, drugog i trećeg reda. Smatrao sam da treba da donešemo moderan ustav koji će u unutrašnjoj konstituciji teritorijalno i principijelno biti zasnovan na autonomiji, od lične, preko kulturne autonomije za manjinske grupe i narode kojih nema mnogo na određenoj teritoriji, personalne, do teritorijalno-političke autonomije. Smatrao sam da prema ustavu Srbija treba da bude asimetrična federacija u kojoj će se autonomna Vojvodina još više razvijati i gde će se ostali delovi podeliti u autonomne regije i da ćemo na taj način izvršiti disperziju moći i njenu decentralizaciju. Lokalna vlast je vrlo značajna. Od nje zavisi kvalitet globalne vlasti. Lokalna vlast ili samouprava ima prednost što se svi građani poznaju. Govorio sam o karakteristikama ljudi koji se prijavljuju za visoke funkcije, kako bi građani mogli da ih prepoznaju za izvršne funkcije ili za poslanike u parlamentu, od opštinskog do republičkog. Objasnjavao sam da to treba da budu kompetentni ljudi, da poznaju oblast za koju konkurišu, da poseduju strast za opštu stvar i opšti interes, opšte dobro i opštu pravdu, da su delovanjem i ponašanjem pokazali visok osećaj odgovornosti, da poseduju meru, da ne donose brzo odluke, jer od tih odluka zavisi život svih nas. Govorio sam da je značajno da prepoznamo ljudi koji poseduju situacionu inteligenciju, koja nije toliko bitna za razvijene države, koje imaju razvijene mehanizme i obrasce, gde građanima ne pada na pamet da ih dovedu u pitanje i usurpiraju, ali je takva inteligencija potrebna u prelaznim vremenima. Ta inteligencija, razumnost, racionalnost, razboritost, analitička i sintetička moć da poređaju argumente i u trenutku donisu odluku, jer su naši trenuci vrlo važni zato što smo u ruševinama političkog, ekonomskog, socijalnog sistema i, što je najgore, vrednosnog sistema. Govorio sam da su ovde vrednosti srušene. Dojučerašnji kriminalci proglašavani su herojima, a to su ljudi koji su počinili velike zločine. Snalažljivost i brzina bogaćenja postali su vrednosti. Mladi više nemaju uzora u porodici, jer su porodice razorene i zbog siromaštva ne mogu da zadovolje njihove potrebe. Njihovi uzori postaju

kriminalci koji se brzo bogate, stičući kapital usurpacijom, lopovlukom, hohšaplerstvom, monopolskim pozicijama koje su dobili u saradnji s vlastima za neke nečasne poslove, ratnim profiterstvom. Svaka kriza može da se popravi, ali kada postoji moralna kriza, potrebne su decenije i generacije da se ona popravi. Kada se moralni, vrednosni barometri i barometri celog društva polome, teško ih je popraviti. Govorio sam da kada se gradi novo društvo, ono mora da se postavi na pravim vrednostima, govorio sam o četiri stuba koja je u novom demokratskom poretku neophodno popraviti da bi se došlo do nulte tačke demokratije. Govorio sam da smo u bezdanu, da i dalje padamo i da moramo da zaustavimo taj pad i izademo iz tog mraka da bismo počeli da gradimo pravnu državu i demokratski poredak. Ta četiri stuba koja treba popraviti su: pravosudni stub – smatrao sam da policiju treba rasformirati, posebno tajnu policiju, koja je uradila užasne stvari, tužilaštvo i sud; medijski stub – mediji su u okviru vlasti napravili strašnu propagandu, koja se graničila s verbalnim nasiljem, kojim je kasnije podsticano fizičko nasilje; obrazovni stub i zdravstvo. Ta četiri stuba treba oporaviti da bi se gradile društvene vrednosti. Ako se zdravstvo ne oporavi, imaćemo mnogo bolesti, izgubili smo imunitet, bolesti će lako harati. Korupcija je prodrla u te osetljive oblasti – prosvetu i zdravstvo. Jedan broj lekara je osramotio profesiju naplaćujući usluge zbog svog bednog položaja. To su svete profesije, ne zato što su važnije od drugih, već zato što je njihov interes i ono čime se bave važnije od drugog. Zdravlje je najprimarniji interes i najveća vrednost ljudi, jer ako nemate zdravlje, ne možete imati ni druge vrednosti. Prosveni radnik formira vaš duh, oplemenjuje vašu dušu, velikim delom utiče na formiranje ličnosti. To je stara misija, koja je vrlo važna. Sudija, kao treći sveti poziv, pravdu meri. I posle 5. oktobra govorio sam da te profesije treba materijalno oporaviti, da policija, sud i tužilaštvo moraju da obave ogroman posao, jer su ovde bile velike pljačke. Ogromno društveno i državno bogatstvo uzeli su usurpacijom ljudi koji su imali privilegiju da to otmu. Smatrao sam da će sudstvo imati veliki posao i zato sam predlagao da imaju platu 2.000-3.000 DM i da ne budemo zavidljivi, jer ti ljudi moraju da imaju egzistencijalnu sigurnost koja će im omogućiti da se posvete poslu, jer su pred njima teški procesi. Ne da bi oni manje-više bili korumpirani, jer čoveka možete korumpirati i sa 50 DM, već da bi mogli da rade svoj posao. Dobijao sam aplauze. Govorio sam i novoj vlasti da podigne plate kriminalističkoj policiji i sudijama (to bi obuhvatilo između 5.000 i 6.000 ljudi). To je 120 miliona maraka godišnje, ali će oni vraćati svake godine po milijardu maraka od tih lopova, koje će biti raspoređene u uništene fondove, u banke koje će ljudima koji su ostali bez posla davati kredite da postanu preduzetnici. Da pokažemo svetu da smo zemlja koja drži do zakona, da njihova ulaganja neće biti opasna po

njih, da nama nisu toliko važne donacije, osim kao sredstvo da preživimo. Nama one nisu dovoljne. Kada učvrstimo političke institucije, kada pokažemo da zakoni funkcionišu, potrebno nam je da nam dolazi kapital u vidu investicija, i malih i velikih. Na primer, da jedan mali nemački preduzetnik može sutra da dođe u Užice i napravi kooperaciju s malim preduzetnikom iz Užica, jer će imati jeftiniju radnu snagu i slično. Smatrao sam da, u okviru tog privrednog oporavka, moramo da napravimo autoputeve, jer bez komunikacija ne možemo da krenemo nigde. Bez komunikacija nema napretka. Onda ima i ulaganja, a ako ima i zakona... onda ima i interesovanja za jeftiniju radnu snagu. Ukazivao sam da ne treba da postoji zavist, mržnja i pakost prema razvijenom svetu. Kod nas je stvorena lažna patriotska svest koja je govorila da sve zlo dolazi od Amerike i sa Zapada. Ovde se radovalo eventualnoj propasti Amerike. To bi bila najveća radost, "namirenje pravde". Govorio sam da je to bez veze, da nije poniženje da pozovemo razvijene da dođu ovde i pomognu nam da uredimo stvari. Treba da naučimo od Amerikanaca, Nemaca i drugih i onda ćemo imati šansu da budemo ravnopravni. Ovde je bila aktuelna jedna mitologija – da smo mi veoma značajni, da smo najstariji narod na svetu, da popravljamo međunarodnu pravdu, da smo žrtva velike svetske nepravde. Rekao sam da se ostavimo tih iluzija da budemo Amerikanci, Nemci, Francuzi, Englezi, Rusi ili Kinezi. Mi smo narod od 10 miliona. Naš uzor nisu velike sile, već od njih treba da uzimamo model njihovih poredaka, unutrašnjeg demokratskog života. A uzor našoj zemlji treba da bude Danska, Finska, Švedska, Norveška. To su zemlje koje imaju visok standard političkog ustrojstva i organizacije, ali i visoke standarde socijalne zaštite, ekonomskog života. One imaju sličnu teritoriju, ali imaju i sličan broj stanovnika. Moja misija je bila osvećivanje u duhovno kontaminiranom socijalnom miljeu – da običnim ljudima pomognem da se oslobole zabluda da su zatvoreni. Govorio sam da je naš jedini nacionalni interes – Srbija u Evropi i svetu, Evropa i svet u Srbiji. Govorio sam da je vrlo važna saradnja sa susednim državama, da ne treba da postoji nikakvo neprijateljstvo prema bivšim jugoslovenskim republikama, da polako stvaramo uslove za povezivanje, a prvo će biti ekonomsko povezivanje, jer je to prirodni tok; da mnoge stvari vezane za ratove neće tako lako nestati, ali da to ne treba da nas zaustavlja, da ne opterećujemo svoju decu koja tek stasavaju i rađaju se, da zločine treba popisati, ali da ih ne treba sve drugima pripisati. Rekao sam da istorijske nepravde ne treba ispravljati danas, već samo one koje sada nastaju. Time se stvara opasno stanje gde deo građana islamske veroispovesti optužujete za 1389. godinu, kada su Srbi izgubili od Turaka. Kad danas kažete susedu da mora da se namiri Kosovski boj, on se uplaši. Ili kad citirate naše stare pesnike, koji su u duhu svog vremena izrekli: "U Turčina vere nema".

Ako to danas kažete, kod osobe islamske veroispovesti odmah stvarate nepoverenje. Rekao sam da je vrlo važno da se između građana stvori svaki oblik poverenja – pravno, nacionalno, versko, poslovno poverenje u poredak i njegovu ozbiljnost. A najvažnije je da mora biti primerena kazna za izigravanje tog poverenja – u politici je to ostavka, kao moralni čin, ako nisu izazvane neke posledice ili, ako ih ima, smenjivanje ili prekršajno i krivično procesuiranje. Da ljudi shvate da vlast nije večna, a oni koji dolaze na vlast da shvate da su tu da podare ljudima energiju, viziju, ali da to bude ograničeno, pošto živimo u autoritarnom obrascu od 1804. godine do danas... Dva veka dominirali su kod nas autoritarni režimi. Prvo smo imali divlji autoritarizam vođe ustanka iz 1804. Karađorđa, potom dva dinastička autoritarizma – prosvetog Obrenovića i neprosvetog Karađorđevića, pa do diktatorske monarhije Aleksandra Karađorđevića, Titove komunističke diktature i Miloševićeve manipulativne diktature. Uvek smo imali “pater familiasa”. Vođu koji je simbol autoritarnog poretku. Izlaz iz autoritarnosti je da ljudi shvate kad dođu na vlast da je ona ograničena. Smatrao sam da u sledeće 32 godine u našem ustavu treba da stoji da za sve važne državne funkcije važi mandat od četiri godine. Jer kod nas kada čovek dobije drugi mandat, nastoji da ukine ustav i doživotno vlada. Obišao sam mnoga mesta. Od 15. decembra 1999. do 5. oktobra 2000. godine, obišao sam četrdesetak gradova u Srbiji. Potom u okviru dve akcije Otpora, protiv kriminala i korupcije, 2001. godine, bio sam na 43 tribine, odnosno obišao 43 mesta u Srbiji. Išao sam na seminare, posebno one u organizaciji Građanskih inicijativa, i na druge seminare nevladinih organizacija. Radio sam i svoj posao. Ranije sam objavio knjigu *Politika i zlo*, “Moral i politika” u podnaslovu. U međuvremenu sam objavio zbirku eseja *Politika i poziv*, svoja predavanja iz sociologije u knjizi *Sociologija* i hrestomatiju iz političke antropologije, kakva se u nas do sada nije pojavila, pod nazivom *Politička antropologija*. Uspeo sam da uvedem u nastavni program 1996. predmet Politička antropologija, koji sam predložio još 1988. godine. Dao sam veliki broj intervjua, izjava za radio i TV stanice, posebno za radio ”Slobodna Evropa”. Posle 1996. i 1997. godine, često sam gostovao na TV i radio stanicama u gradovima Srbije gde je pobedila opozicija. Beograd je bio medijski zatvoren. Kod nas je 70 odsto funkcionalno nepismenih, odnosno nepismenih ljudi. Oni znaju samo da se potpišu, a ne da čitaju novine. Zato su elektronski mediji imali veliki uticaj na svest naših ljudi. Veliki elektronski mediji nisu pripadali opoziciji, tako da opozicija nije imala šansu da se na njima pojavljuje. Čak ni Studio B, koji je do 1999. godine pripadao opoziciji, ali su ga te godine ukinuli. Opozicija je s njih dobijala teške klevete i optužbe. Teško je bilo čuti i ”Slobodnu Evropu”,

jer su njene frekvencije ometane. Međutim, u unutrašnjosti je posle 1996-1997. bilo slobodnih, otvorenih lokalnih medija.

• *U unutrašnjosti su mediji bili slobodniji?*

Od 1997. godine, posle izbora, bili su slobodniji. Na državnoj televiziji u Beogradu nikada nisam mogao da govorim, ali na lokalnim televizijama jesam. Često sam gostovao na pančevačkoj televiziji. Tako sam 8. avgusta 2000. godine u Pančevu govorio o kandidatu DOS-a Vojislavu Koštunici. Rekao sam tada tri stvari s kojima se slažem, i četiri u kojima se nas dvojica razilazimo. Ali smatrao sam da je u takvim okolnostima on dobar kandidat. To je bila emisija uživo. Direktno sam tog dana, kada je objavljeno da je Koštunica prihvatio kandidaturu, o njemu govorio.

• *Da li ste učestvovali i 9. marta 1991. godine?*

Učestvovao sam u demonstracijama 9. marta. Od prvog dana sam aktivan u opoziciji, iako nisam bio pripadnik nijedne partije, a sa studentima sam bio uvek. Tako sam bio obeležen na fakultetu kao čovek koji je uvek uz studente. Otpor je 2. novembra 1999. godine organizovao studentski skup na Platou. Trebalo je da govorimo Srbijanka Turajlić i ja. Ali smatrao sam da treba da govorim Kurepa i tako je i bilo. Trebalo je da govorim sledeće nedelje. U međuvremenu, rektor Beogradskog univerziteta rekao je da će svaki profesor koji bude govorio na skupovima Otpora biti otpušten. Iz Otpora su mi rekli da ne moram da govorim da ne bih dobio otkaz, ali ja sam odgovorio da će ispuniti obećanje po cenu da me isključe. Bio sam tada jedini govornik. Studenti su krenuli i dobili su strašne batine u Ulici generala Ždanova. Osećao sam se odgovornim i sada osećam grižu savesti što nisam bio s njima u prvim redovima. Rekao sam tada teške reči i to je, prepostavljam, delimično uticalo na njih kada su zaustavljeni u toj uskoj ulici pokušavajući da probiju policijski kordon. Došla je specijalna jedinica i stravično ih tukla pendrecima.

• *Šta mislite o ulici kao forumu protesta?*

Tada se nije moglo drukčije. U Srbiji se nešto desilo 1996/1997. godine – građanska neposlušnost, koja ne pripada autoritarnim porecima. Ja se sada zalažem da u naš ustav uđe pravo na građansku neposlušnost onda kada se donose rđavi zakoni ili kada oni ne funkcionišu. U Srbiji su se tada desili ulični protesti koji su bili nenasilni. Građani su na najbolji način demonstrirali sve elemente građanske neposlušnosti: ciljevi su bili jasno formulisani, praktikovali su nenasilne oblike delovanja i žestoko su bili angažovani. I u Beogradu i u unutrašnjosti, najgrađanski deo je izašao na protest. Nekadašnja srednja klasa. Materijalno uništena, ali ne i duhovno. To su lekari, inženjeri, profesori – ljudi koji imaju diplome, koji pripadaju srednjoj klasi sa aspekta zvanja i ličnih dostignuća, ali sa

aspekta materijalnog statusa oni su bili u siromaštvu. Ti ljudi su bili nosioci građanskog protesta. U oktobru 2000. godine bilo je drukčije, došli su i drugi, niži slojevi. Svi su se uključili. Taj građanski deo iz protesta 1996-1997. ponovo se okupio na sahrani premijera Đinđića. Ta sahrana je jedna velika opomena i još jedna šansa sadašnjoj vlasti da raščisti sa svim što je ostavio Miloševićev poredak. Kada se obeležavalo 40 dana, bio je pun samo Hram svetog Save. Nije se pojavila ona masa, koja je na sahrani, preko premijera i tog strašnog zločina, htela još jednom da kaže da je tu i da želi da raščisti sa svim nasleđem i opterećenjima koja i dalje postoje u našem društvu i pritiskaju ga. Počele su neke saradnje u nekim krugovima sadašnje vlasti, posebno sa finansijskim lobijima. Ako to ne shvate, trebalo bi da izgube na izborima. Sadašnja vlast dobila je dve šanse: 5. oktobra, i to nisu u potpunosti iskoristili, iako se promenilo mnogo toga, a potom i drugu šansu, posle ubistva premijera Đinđića, da se obračunaju s kriminalom i finansijskim krugovima – ljudima koji su se enormno obogatili u jednom nevremenu celokupnog društva i države. Takvi ljudi su neljudi i zločinci. Čini mi se da se sada posustaje, jer do sada je bio obračun s kriminalcima – izvršiocima, ali ne i s finansijskim krugovima koji su bili oslonac Miloševićevog režima. Zapad je napravio spisak od 600 ljudi – 300 iz vlasti i 300 iz finansijskih krugova koji su pomagali vlast. Dok god tih 300 ljudi, koji su bili Miloševićev privredni, ekonomski, finansijski oslonac imaju neku ulogu u ovoj državi, nama neće biti dobro.

- *Mislite li da bi generalni štrajk 1996. godine doveo do pada Miloševića?*

Milošević bi tada izgubio izbole, ali je njegov režim preko tajne policije uspeo da zavadi vrh opozicije. Tu se pokazala politička nezrelost i autoritarni prestiž među vođama opozicije. Ono što se zove građanski dobitak, ono što su građani osvojili, vrhovi opozicije su kroz svoje lične svađe razgradili. Da nije bilo njihovih sukoba, u septembru bi došla Gonzalesova komisija, koja je već bila, i mi bismo imali izborni zakon i izbornu proceduru kojom bi Milošević izgubio vlast. Postojala bi evropska kontrola i mi ne bismo imali Kosovo, bombardovanje... To je neoprostivo šta se desilo u vrhu opozicije. Na primer, pokojni premijer Đindić nije smeo da ide kod Miloševića, a da ne kaže svom koalicionom partneru, kao što ni Vuk Drašković nije smeo da uđe u sukob sa Đinđićem, već je trebalo da shvati da je Đinđić otisao iz čiste radoznalosti – da vidi diktatora u kakvom je stanju. Iako mu je bilo obećano da to neće niko znati, tajna policija uradila je ono što ga je dovelo u situaciju da ne može da demantuje – snimila je bez njegovog znanja taj susret. Gospodin Labus, koji je bio portparol Demokratske stranke, u martu 1997. godine izjavio je da njegov predsednik nije bio kod Miloševića, da bi već sutradan sam Đindić

rekao da jeste. Tada je Labus podneo ostavku na mesto potpredsednika i portparola stranke. Opozicija se rasturila 1997. godine. Vuk Drašković je izašao na izbore, a Demokratska stranka nije, i to je oživelo Miloševića. On bi te godine doživeo poraz na izborima i otisao bi. To bi bilo bolje i za njega. Ne bi bio ratni zločinac, već bi mogao da ode u neku zemlju, s огромним bogatstvom. Opozicija bi se toliko svađala oko položaja i mesta da bi on mogao da prođe bez bilo kakve odgovornosti za sve ono što je pogrešio i što je opako po nas i zemlju učinio. Umesto toga, ušao je u rat. Dva restriktivna zakona doneta su 1998. godine – Zakon o univerzitetu, kojim se kažnjava univerzitet, i Zakon o informisanju, kojim se kažnjavaju mediji. Na osnovu toga, mogli ste da ugasite medije kad god ste hteli. Radikali su svakog dana prijavljivali po neki medij, koji je po kratkom postupku kod sudske prekršaje kažnjavan. To je bio način da se mediji osiromaše i na taj način zatvore.

• *Šta mislite o bojkotu Šešelja od strane tzv. nezavisnih medija?*

Muslim da je to bio opravdan bojkot. Šešelj je bio velika štetočina u političkom životu. Skandalizovao je našu političku scenu. Da smo imali dobar skupštinski poslovnik, on od četiri godine verovatno ne bi prisustvovao duže od pola godine. Muslim da nisu bili u pravu nezavisni mediji koji ga nisu bojkotovali, zato što je to bio poziv NUNS-a. Šešelj je vredao novinare i srozavao javnu reč. Svojim ponašanjem i delovanjem klevetao je novinare, obeležavao ih po nacionalnoj osnovi, denuncirao ih je javno. On je bio takva štetočina da nijedan ozbiljni medij nije trebalo da ga pušta. Na najgori način optuživao je ljude, kada su mogli da to plate glavom u tim suludim vremenima, da su izdajnici države, saradnici NATO, špijuni. Bez ikakvih dokaza. Mediji moraju da se čuvaju nečega što proizlazi iz slobode medija. Niste vi slobodni da objavljujete laži, poluistine i da izjednačavate istinu i laž. Ako izjednačavate istinu i laž, dobro i zlo, pravdu i nepravdu, onda to nije novinarstvo, već senzacionalizam. Diktatori vole senzacionalizam, takvo “slobodno novinarstvo” u kome možete da kažete šta god hoćete. Da kažete da je šef države lopov, razbojnik. Prvu optužnicu protiv Miloševića podigao je Šešelj 1993. godine, kada je rekao na jednom mitingu ispred Savezne skupštine da je Milošević najveći kriminalac i izdajnik srpskog naroda. Naravno, on je to uradio iz propagandnih razloga i verovatno je to bio njihov dogovor, da bi pokazali da možete da “pljujete” koga god hoćete. Kada su 1998. godine videli da taj senzacionalizam postaje opasan po njih, uveli su taj restriktivni zakon i počeli da kažnjavaju u roku od 24 časa. Diktatori vole da se piše sve i svašta. Takva sloboda je u stvari anarhija. Ona uništava javno mnjenje, javni duh. Ljudi ne mogu da se snađu. Tu su denunciranja, klevete, poluistine, laži. Takvo novinarstvo bilo je karakteristika vladavine Slobodana Miloševića. Mogli

ste da oklevetate javno, preko novina, bilo koga, a policija i tužilaštvo nisu reagovali. To je neodgovorno novinarstvo, koje i dan-danas traje. Ne u tolikoj meri, ali i dalje traje. Nisam za represivne mere niti sam za to da se jedno društvo uredi putem kažnjavanja. Ali da bi se došlo do nekih standarda, ponekad su potrebne šok-terapije. Na primer, ako se javno izrekne neka kleveta ili laž na račun ličnosti koja se na taj način dovodi profesionalno i moralno u pitanje, ja sam za to da, kao Englezi početkom 20 veka, uvedemo u Krivični zakon kaznu od tri do pet godina zatvora. Siguran sam da kada bi prva kazna bila izrečena, više nikome ne bi palo na pamet da to uradi. Tako su Englezi javnu scenu uredili i više nikome nije padala na pamet da javno kleveće. U njihovom zakonodavstvu kasnije je uvedena novčana kazna za javne klevete. Oni se više ne opredeljuju za krivično procesuiranje, već za parnično. Jer su kaznene sume novčano ogromne. Međutim, kod nas novčane kazne još ništa ne znače. Zato je važna zatvorska kazna. Osim toga, mi nemamo efikasno sudstvo. Ja neću da se izvršna vlast meša u sudstvo, ali hoću da se sudstvo pročisti, da se visoko profesionalno standardizuje, da su oni dobro plaćeni, da sudija postane ugledan čovek i da sudska izvršenja budu efikasna. I da suđenja ne smeju da traju duže od šest meseci, prema evropskim standardima, osim kada je proces komplikovaniji, kada se traži odobrenje od više sudske instance, parlamentarnog odbora za pravosuđe i od nevladine organizacije koja je specijalizovana za tu vrstu delikta. Takvi standardi postoje na Zapadu, a kod nas suđenja traju i po 10 godina. Često zastarevaju i nemate priliku da zadovoljite pravdu. Poslednja čovekova zaštita je sud, a ona kod nas ne funkcioniše. Moram reći da se to produžilo i posle 5. oktobra.

- *Da li je i u kojoj meri novi Zakon o javnom informisanju bio povezan sa NATO bombardovanjem 1999. godine?*

Početkom 1998. Milošević je krenuo u rat na Kosovu. Njega je Zapad već ranije upozoravao. Zapad funkcioniše po meri koja se zove “šest meseci” – toliko traje ubedljivanje, procedure itd. Prva opomena je stigla u martu 1998. godine, da ne sme da primenjuje represiju, pa su ga ubedljivali šest meseci. Onda je u oktobru potpisao da dođu međunarodni posmatrači, pa je to izigrao. Čekali su šest meseci. Na Zapadu, sve traje po mehanizmu “6 meseci”. Ko to ne shvati, taj je gubitnik. Kada prođe šest meseci, primenjuju se mere. Tako je bilo i kada su uvedene sankcije. U novemburu 1991. sve republike je trebalo da se prijave na Haški šalter – to je Badenterova komisija, koja je to odredila. Badenter je čuveni francuski pravnik. Svi su potpisali, čak i Bulatović za Crnu Goru, ali kada je trebalo da ratifikuje, za 20 dana povukao je potpis. Sankcije smo dobili posle šest meseci. To se poklopilo sa događajem na Markalamu. Uvek se nađe povod i uvedu sankcije. Ja smatram da je normalno što Zapad

funkcioniše po sistemu “šest meseci”, jer to su procedure. Sve mora da se proceduralno ispoštuje. Zapad radi po logici kapitala, što je normalno. Kada kaže poslednju cenu, nema više cenjanja. Ako vi to odbijete, a potom se povratite i kažete da prihvivate, da vas to interesuje, onda on kaže da je to sada tri puta skuplje. Tako je Milošević funkcionisao sa ozbiljnim zemljama Zapada. To je logika kapitalizma, trgovine – kada on vidi da vi nemate izlaza, onda cena više nije 600, kako se prethodno mogla dobiti, već 1. 800. Loši ljudi, koji loše procenjuju i ne znaju logiku sistema, naprave sopstvenu štetu. Takvu štetu je pravila naša vlast. Zapad nam je uvek određivao tri puta više kazne ako ne prihvativimo prvu. Tako je i u životu... U ljubavi... Objasnjavam to i studentima i građanima na tribinama...

• *Zašto se 5. oktobar dogodio 2000. godine, a ne ranije ili kasnije?*

U raspadu Jugoslavije, dolazak Miloševića na čelo Srbije bila je velika katastrofa. On je mobilisao Srbiju na najopasniji način – nacionalizmom. Prethodna, komunistička diktatura potiskivala je to nacionalno i to je bilo nerealno. Pored toga, pod komunističkom diktaturom, od šezdesetih godina prošlog veka pa nadalje, selekcija kadrova za državne vrhove bila je loša. Iako je taj nacionalni osećaj potiskivan u ime nekog većeg jedinstva, da su to bili razboriti i razumni ljudi, izuzetno kvalifikovani, Jugoslavija bi se raspala na miran način, kao Čehoslovačka. Umesto toga, došli su opaki ljudi – mali, sitni ideološki poslušnici, karijeristi, bez određenih znanja, koji su sve rešavali na najgori i najbrutalniji način – nasiljem, zločinom. Dakle, uzimali su najgore obrasce iz komunizma, koje su pametni komunisti već potiskivali i želeti da ih se oslobole. Ljudi koji su sada uzeli nacionalizam kao jedini način da mobilisu i zadrže vlast bili su ti loši kadrovi. Milošević je bio najgori i on je izazvao taj sindrom. A onda, kod nacionalno opterećenih, frustriranih, koji nisu mnogo razmišljali o mogućim posledicama, to je bilo za njih nacionalno oslobođenje. Tu su, naravno, i određeni pojedinci i grupe u institucijama odigrali ulogu, kao što je to bilo u Srpskoj akademiji nauka ili Srpskoj pravoslavnoj crkvi (koja je bila frustrirana, jer je bila marginalizovana). To je kao kada frustriranom čoveku pružite šansu da se oslobodi frustracije i on ne zna u toj slobodi da se ponaša. Tada pravi nepametne poteze, što znači da je selekcija i u crkvenim krugovima bila loša. To nisu bili razboriti ljudi, koji bi smirivali tenzije i polako pripremali da se kroz raspad jednog sistema, koji se iscrepo i koji ne može više da se oživi, prođe sa što manje štete. Po meni, to je uzrok zašto nije bilo promena. Kada je nacionalizam prihvaćen kao opcija, krenuli su ratovi, a u ratovima ljudi su svedeni na biologiju, na preživljavanje. Da bi bili pronađeni krivci za prethodne nepravde, posebno nacionalne, došlo se do psihološkog stalnog izmišljanja neprijatelja – prvo su to bili Slovenci, pa

Hrvati, pa Muslimani, odnosno Bošnjaci, pa Albanci. Autoritarni sistemi stalno traže neprijatelja, pa ako su spolja, onda se osigurava unutrašnja homogenizacija. Onda ljudi misle, da nema njih, njima bi bilo dobro. Pa, tragedije, ratovi, pogibije, strašna propaganda itd. S druge strane, dok se građani bave spoljašnjim krivcima u unutrašnjem životu vlastodršci kreću u veliku pljačku, koja je u početku bila suptilna, urađena tako što je ljudima omogućeno da kupuju devize na ulici i da se svi ponašaju nelegalno. Obezvredjivanjem zvaničnog novca terali ste ljude da kupuju nemačke marke, a za to sledi kazna od tri godine zatvora. Svi ljudi su se osećali kao lopovi. To je strašno perfidno urađeno. 1993. godine smo dobili one čuvene novčanice od 500 milijardi, za koje nismo mogli ništa da kupimo, jer je, recimo, u decembru hleb koštao sedam biliona. Ljudi su osećali da su svi u nekoj nelegalnosti. Većina građana svedena je na prvu svoju biološku prirodu – samo da preživi. Vladala je nestaćica hrane, koja je veštački izazivana, a s njome je uništena vrednost bez koje ljudi ne mogu da žive kao ljudska bića, a to je solidarnost... Ljudi su počeli da jure u prodavnice, kao hrčci... Bile su tu grupe penzionera i nemoćnih. U početku u prodavnicama su se prodavale deficitarne robe kada mogu svi da dođu, znači posle podne. Onda su to prebacili na pre podne, kada su mogle da dođu samo određene grupe građana – penzioneri i domaćice. Ljudi su pravili ogromne zalihe, iako im za njihove potrebe toliko nije trebalo. Ali narod je izgubio svoju pravu prirodu, kulturu, osećaj da i drugi ljudi treba da žive kao i oni, da i oni treba da prežive. Ljudi su živeli kao miševi, kao životinje – samo da ja preživim. Logika preživljavanja. Naravno, tu su i mehanizmi koje obično diktator koristi: oslanjanje na tajnu policiju, koja se ubacuje u opoziciju, izjednačava istinu i laž, žrtvu i dželata, špijuna i špijuniranog. Najave velikih radova – izbezumljenim, izgladnelim ljudima kažete kako ćemo imati carinske zone, praviti autoputeve i motele. Tu je i stalno obećanje reforme socijalne zaštite. Kad god bi to pomenuli, ja sam išao u apoteku i uzimao poslednje lekove. Kad god bi najavili reformu zdravstvenog sistema, ja bih znao da će biti još veća nestaćica lekova. Onda senzacionalizam u novinarstvu. Obezvredjivanje političkih institucija – imate parlament koji ništa ne znači, opoziciju koja ništa ne znači. Vladajuće partije u parlamentu ne predlažu niti drže do racionalnih predloga. Tu prolazi samo ono što diktator hoće. To je trajalo sve dok se nije sve istrošilo. Nastupilo je veliko siromaštvo. Naravno, moram da kažem da se međunarodna zajednica u početku, iz svojih ili nekih drugih razloga, nije dobro snašla, ili možda nije htela u to da se meša. Na primer, da su u Bosnu poslali 100.000 vojnika, da je NATO, a ne Ujedinjene nacije, bio tu, ne bi bilo rata u Bosni. Umesto toga, izbio je rat u Bosni, koji je ostavio tešku traumu po sve nas. To su ta strašna ubistva. Gledam seriju u kojoj se holandski vojnici osećaju nemoćno.

Posmatram kako se ubija 7.000 ljudi. Izvinite, ako je Zapad mogao odmah da interveniše iz vazduha, mogao je i u Srebrenicu da pošalje 10.000 vrlo obučenih vojnika. Zločinci ne bi smeli ništa da urade. Ja ne ulazim u to. Nemam pravo da opominjem Zapad, jer mi smo načinili tako katastrofalne poteze da nemamo na to pravo. Samo se pitam zbog te nesreće i težine zla da li je moglo da se drugačije postupi i spreči zločin koji je počinjen. Mislim da je to moglo da se izvede. Inače, ja sam od onih koji smatraju da mi nemamo pravo da opominjemo Zapad. Nemamo pravo da kažemo kako na Zapadu postoji kriminal i korupcija. Postoje, ali to oni rešavaju na drukčiji način. To je u malim procentima i to nama ne sme da posluži kao alibi. Mi prvo treba da dođemo do standarda Zapada. To su uredne zemlje u kojima se korupcija i kriminal kreću od tri do pet odsto, tamo se to strogo kontroliše. Niko tamo nije iznad zakona, već samo može da bude izvan zakona. Čim je uhvaćen, ide u zatvor. U tom smislu, ja nikada ne kritikujem "razvijene". To vam je kao u nauci – ne možete vi pomoći pojave koja ima tri elementa da objasnite istu pojavu koja ima 12 elemenata. Treba da bude obrnuto, da uz pomoć 12 elemenata objašnjavate 3. Prema tome, nama razvijene zemlje treba da budu uzor da bismo mogli da naučimo, a kada naučimo, da se polako izdižemo i da stičemo ravnopravnost. A ne da stičemo ravnopravnost na kukanju i na povezivanju s još većom sirotinjom, s još većim nemoćnicima, da stalno govorimo o nekim nepravdama. To je glupost! Nerazvijeni ne treba da optužuje razvijenog. Prvo treba da se razvije, pa onda da se bori za mesto koje mu pripada.

• *Vi mislite da je bombardovanje ubrzalo pad Miloševićevog rezima?*

Bombardovanje je pokazalo neracionalnost i suludost politike. Ono je bilo težak udarac za obične ljude, posebno u centralnoj Srbiji. Zato je taj otpor došao iz centralne Srbije. Mnogo je mladih ljudi poginulo. Videli su da deca onih iz državnog vrha nisu mobilisana. Ona su sklonjena u inostranstvo i ništa im se nije desilo. Kada su sanduci počeli da dolaze, a Kosovo više nije pripadalo nama, ljudi su se strašno osvestili. Kada dete pogine, za roditelja više nema ni Srbije ni Srbinu, nema ni planetu – za njega je sve u mraku. Sokrat je govorio da su srećne porodice u kojima se po redu umire, nesrećne su one u kojima roditelji sahranjuju čerke i sinove. To se nama desilo i zbog te nesreće ljudima više ništa nije značilo ni Kosovo, ni Srbija. Videli su kako lokalni moćnici, hohštapleri, lopovi, pljačkaši ne idu na ratišta, već u isto vreme zgrću pare. Na primer, u Beogradu se u vreme bombardovanja u nekim ekskluzivnim krajevima gradilo po ceo dan i noć, pošto nisu mogli da dobiju dozvole u normalnim uslovima, jer nisu ispunjavali urbanističke uslove. Iskoristili su rat za gradnju, koju će kasnije legalizovati. Između ostalog, zgrada TV Pink tada

je završena. Usred bombardovanja, a nije imala nijednu dozvolu. Imala je sumnjivu građevinsku dozvolu, ali nije imala urbanističku dozvolu. Dozvola je glasila na 1.250 kvadrata, a izgrađeno je 3.150 kvadrata. Usred rata. Tako je bilo na Voždovcu, Vračaru, Senjaku, Dedinju. Donosili su reflektore, jer su znali da tu neće da gađaju. Ljudi su videli o čemu se radi. To je jedno strašno osvešćenje, suočavanje, a potom i veliko siromaštvo. Ja sam, kao univerzitetski profesor, početkom 2000. godine imao platu od 120 DM, da bi do decembra pala na 80 DM. Zamislite život sa 80 DM! Preživljavali smo tako što smo kupovali najjeftiniju hranu, suzdržavali se u svakom pogledu. Na primer, ja sam preživeo zahvaljujući seminarima nevladinih organizacija. Da njih nije bilo, ja bih bio u velikoj gladi. Moja porodica, a nas je troje, bila je gladna.

• *Preko kojih nevladinih organizacija?*

Preko Građanskih inicijativa sa Miljenkom Deretom na čelu. On je organizovao nekoliko seminara i mi profesori smo na tim seminarima dobijali novac. To je faktički bila pomoć Zapada profesorima. Nije to bio veliki novac. Recimo, na tim seminarima dobijao sam po 100 DM. Ali dobijem platu za dva dana učešća na seminaru. Da sam bio na Zapadu, to ne bi bilo 100 DM. Voleo bih da vidim nekog profesora na Zapadu koji drži ceo dan seminar za 100 DM. Ali to je za nas bilo mnogo i ja sam zahvalan. Nikada to neću zaboraviti. Moja porodica više nije imala nikakvih zaliha. Supruga i ja smo 1993. dobili dete. Bili smo u takvoj krizi da sam ja dva meseca jeo tablu slanine, jer je ona dojila dete. Sve što sam imao, davao sam njoj. Kupovao sam "Bebilak" zbog dohrane, pošto je supruga polako gubila mleko, koji sam teško nalazio. U jednom trenutku, htela je da ide s detetom na kliniku, da tamo leži i umire, ako nema hrane. Nije mogla da prehrani dete. Ja sam slučajno našao na jednu tablu slanine od 2, 5 kg. i to sam jeo od 15. oktobra do Nove godine. Samo sam jeo tu slaninu i povremeno malo hleba. Izgubio sam skoro 10 kg. Nisam htio da dovodim u iskušenje prijatelje za koje sam znao da imaju novca, jer su imali rođake u inostranstvu. Smatralo sam da će ih možda izgubiti, ako im tražim novac. U to vreme, kada je sve bilo obezvređeno, tražiti novac bilo je rizično. Doveo bih ih u iskušenje da se premisljavaju, da kažu da nemaju, a ja sam znao da imaju. Zato nisam nikada htio da tražim, odnosno da ih iskušavam, da ih ne bih izgubio. Sve rezerve novca koje sam imao, davao sam za "Bebilak".

• *Kako ste doživeli 5. oktobar?*

Doživeo sam ga kao masovnu pobunu građana. Veličanstvenu pobunu. Znao sam da će taj dan biti odlučujući ... Nisam znao da će proći bez krvi. U junu 2000. godine, na skupu nevladinih organizacija u opštini

Stari grad, rekao sam da Miloševićev režim pada i dobio veliki aplauz. Tu su bile nevladine organizacije iz cele Srbije i neki donatori iz sveta. Prilazili su mi i pitali zašto to tvrdim. Ja sam obišao Srbiju i govorio sam da Milošević na jesen pada. Naravno, nisam znao da li će to biti u velikoj lokvi krvi. Za 5. oktobar nisam bio siguran, ali kada sam video da su građani ušli u Saveznu skupštinu, smatrao sam da je gotovo sa Miloševićem. Stajao sam oko 15 časova kod fontane na Trgu Nikole Pašića. Posle ulaska građana u Skupštinu došao sam do Beograđanke i gledao kako se policija predaje. Došao sam zbog Beogradske otvorene škole, jer sam bio predsednik Upravnog odbora. Međutim, očekivao sam da će se opozicija mnogo bolje snaći. Ona je tada trebalo da sruši sve institucije. Da uđe i u srpski parlament, jer građani su hteli hitno formiranje ustavotvorne skupština, od opozicionih partija i stručnih udruženja pravnika, politikologa, filozofa... Kao i da se raspisu izbori, koji bi bili održani već oko 15. novembra. Da se ne bi formiralo dvovlašće, odnosno trovlašće. Ali očekovao sam da će iz vrha države odmah biti pritvoreno 2.000 ljudi, da budu ispitani. Bili su u velikom strahu i odmah bi potkazali još 20.000 svojih saradnika. S obzirom na to u kakvom su strahu i panici bili, mislim da smo mogli da dođemo do svih podataka. Nisu imali vremena da unište dokumente. Ne bi postojalo dvovlašće, trovlašće u kojem su mnogi uspeli da prežive. Međutim, opozicija je bila iznenađena. Stranke su bile iznenađene. Ja ne znam ko je sve sarađivao iz stranaka s vlašću i tajnom policijom. To su bile tajne saradnje. Vreme će pokazati koje su saradnje bile, koji su ljudi bili ucenjeni. Miloševićeva vladavina bila je vladavina ucena. Kome god su mogli da daju nešto, davali su, a onda ga ucenom "držali u rukama". To je bio sistem. To sada rade i neki delovi sadašnje vlasti. Sistem ucena – "dobio si to, ja znam da je to nelegalno; ako ne sarađuješ, ja ču reći šta si nelegalno dobio". To je ta moralna propast do koje je dovela Miloševićeva vladavina. Naročito tih ljudi koji su bili u političkim elitama, tj. partijama. Da je to tada urađeno... Ja sam javno predlagao, u TV emisijama, da treba doneti zakon da sve štetočine koje su napravile štetu po društvo i državu nemaju šta da traže u javnom životu. Da svi oni odgovaraju. Da nema revansizma prema različitim mišljenjima, ubeđenjima, uverenjima, ali kada je reč o odgovornosti, to nije pitanje revansizma. Svako mora da odgovara za štetu koju je počinio. To je bilo moje mišljenje. Kada sam ušao u Savet za borbu protiv korupcije Republike Srbije, krenuo sam da uradim nešto posle izgubljenih godinu dana. Ušao sam 2001. godine, u decembru. Ljudi iz Saveta su bili izuzetni ljudi. Krenuli smo odmah da radimo, ali pojavili su se problemi. Za godinu dana nijedan zakon iz antikorupcijskog paketa sistemskih zakona nije donet. Posle godinu dana, ja sam Savet napustio. Napravljene su afere – meni, gospodinu Beljanskom kao predsedniku Saveta. To su

sve veštačke afere da bi nas kompromitovali kao ličnosti. Za mene je 5. oktobar veličanstven, ali 5. oktobar nije dobio onaj rezultat koji je trebalo da dobije, sa aspekta dinamike. Kod nas se desila sistematska i organizovana propast, tako da ste morali sistemski i organizovano da delujete i da delujete šok terapijama. Promene su nastale. Nikada se taj poredak više neće vratiti. Ne zbog nas, već zato što smo već toliko ušli u međunarodnu zajednicu da jednostavno nema povratak. Ali ovde je pitanje dinamike. Zašto nismo na jednoj sjajnoj energiji ubrzali ono što smo mogli da ubrzamo? Zašto nismo iskoristili taj veličanstveni izlazak građana da se njihovo mentalno stanje, koje je puklo, uobiči u jedan demokratski obrazac mišljenja, ponašanja i delovanja, a ne da ga vratimo u ona stara stanja zebnji, strahova, ravnodušnosti, u kojem su već živeli. Ljudi izgube nadu kada vide da se obećanja ne ispunjavaju. Nova vlast je imala tri stvari da uradi. Prva stvar je rušenje diktatora, i to su uradili građani. To nije uradila demokratska opozicija. Imali su 10 godina to da urade, pa zašto nisu?! Druga stvar je da donesu ustav i 10 paketa sistemskih zakona. Znači, da nova konstitucija i sistemski zakoni naprave diskontinuitet. Da se stari sistem pošalje u prošlost, a stvori novi, koji bi visokim standardima formirao dobar demokratski poredak. Treća stvar je da se namiri pravda. Pravda je ono što kod ljudi budi nadu i veru. Nema reformi koje će ostvariti ako ljudi nemaju motivaciju. A motivacija za novo društvo u ovom slučaju je pravda. Građanin ne može da gleda da je onaj koji ga je pokrao, usurpirao, razorio i uništilo, sada izjednačen s njim. Mi smo sada na nultoj tački, a oni su na 2.000 metara. Mi njih ne možemo nikada da stignemo i zato ljudi gube nadu, veru, ravnodušni su i apatični. Možete vi njima da pričate priče, ali ne vredi ništa. Kad vide lokalnog ili nacionalnog lopova, čiji se "gazda" nalazi na privremenom ili nekom boravku u Hagu, kako kreće u legalizaciju preko stranaka koje je do juče pljuvao i o kojima je govorio najgore stvari, a sada se učlanio kod njih i preko njih legalizuje svoju usurpatorsku imovinu. To strašno boli! Ja idem po Srbiji i to mi građani govore: "Profesore, naših 15 lopova i opasnih ljudi niko nije dirnuo. Oni imaju još 150 pomagača. Oni su sada u demokratskim strankama i još su opasniji nego u vreme Miloševića." Zašto? U vreme Miloševića, oni su se plašili vrhova, pa su išli do neke granice, a sada su se učlanili u demokratske partije, ranjivi su, a građani znaju ko su i građani su ih obeležili, ali ih demokratske stranke štite. U vrhovima demokratskih partija odvija se borba za lične pozicije, niko nije više apsolutno moćan u toj borbi. Oni to znaju i ostaju nedirnuti. Ako ih neko sa strane označi, oni kreću da mu se osvete. Kod nas su sistemski zakoni morali da idu uporedo. Ne možete da donesete zakon o privatizaciji, a da niste doneli antikorupcijske zakone, popravili krivični zakon. Mi još nismo ugradili u krivični zakon garanciju privatne svojine. Kod nas je još

na snazi zakon u kojem postoji i privatna, i društvena, i državna svojina. Zato ti zakoni moraju biti doneti i pročišćeni uporedo. U privatizaciji, ako postoje antikorupcijski zakoni, u okviru kojih postoji zakon o poreklu imovine, ukomponovan u poreski zakon, onda ljudi sa sumnjivim poreklom novca neće moći da kupuju firme. Jer se u proces privatizacije uvodi kriterijum porekla novca onih koji izlaze na aukcije i konkurišu na tenderima. Ovde još ne postoji jasan odnos prema porezu. Porez se uvek smatrao nekakvom "hajdučijom". Znači, država vas pljačka, sačekuje vas, otima od vas ili vam uskače u džep i uzima, a vi onda, kao prevarant, nastojite da prevarite državu i ne date joj. Porezi treba da budu kao u Švedskoj. Da budžet bude stakleni džep u koji možemo da pogledamo, da vidimo koliko ima novca, tačno znamo gde taj novac ide, šta se od njega gradi – put, kanalizacija. Takođe, da možemo da vidimo ko je na tenderu dobio izvođenje javnog posla, da mogu da odem i vidim koliko je tačno tog dana utrošeno i koliko je napravljeno, na primer, auto puta. Tada bi ljudi verovali u porez. Kod nas još nije tako. Po našem zakonu o privatizaciji niko vas ne pita odakle vam novac. Na primer, ja mogu u nekoj banci, ako to uradim savršeno, da opljačkam četiri miliona evra i sutra na tenderu kupim neko preduzeće a da me niko ne pita odakle mi novac. To je ono zbog čega ljudi gube nadu, veru i motivaciju. Ono što je ideal građanskog društva jeste i tržišna privreda. Ona se kod nas preko ovakve privatizacije kompromituje, a građani kažu: "Pa u toj tržišnoj privredi vladaju lopovi". Zato su potrebni sistemski antikorupcijski zakoni da bi privatizacija mogla da se obavlja na što pravičniji način. Ljudi će tada reći: "Dobro, sačekaću da mi bude bolje ali neka se pre toga namiri pravda!" Aristotel je govorio da će nestati društvo i država koji ne mogu da namire pravdu. To, dakle, nema veze s hrišćanstvom i njegovom jednakošću, nema veze s Marksom... U pitanju je Aristotel, utežljitelj učenja o politici i formiranju pravedne i dobre političke zajednice.

- *Kakvo je Vaše mišljenje o mobilisanju ljudi protiv režima tokom devedesetih godina?*

Mobilizacija je bila na razne načine. Mobilisale su stranke, nevladine organizacije i Otpor. Oni su mobilisali ljude, podizali ih, obavljali poslove. Otpor je bio neuvhvatljiv, s aspekta vlasti. Otpor je napravio jednu sjajnu stvar. Nije bio organizacija u kojoj postoji samo jedan lider. Onaj ko da ideju za akciju i kada se ona prihvati, onda je on glavni za tu akciju. Kada se završi ta akcija, onda neko drugi da ideju i onda je on glavni. Nikada nisu imali lidera, već su napravili raspodelu u vrhovima po poslovima. Davali su šansu svakom čoveku. To je izluđivalo vlast. Oni su se pitali ko upravlja Otporom i ko daje pare. To su bila dva pitanja i tu su bili službeni. I ta inventivnost "otporaša" pokazala se u slučaju propagandnog

materijala. Pratili su njegovo štampanje. Ali propagandni materijal bi odjednom pred njihovim očima nestajao. "Otporaši" su znali kako to da urade. Krenu jednim autobusom do Niša, a onda siđu na prvoj stanici, pa sačekaju drugi autobus iz Niša. Policija ih čeka, pretrese onaj autobus, a njih nema. Oni dođu drugim autobusom. Strašno su se "oštirili" da ostvare ono što su hteli, a da ih vlast ne uhvati. To je bila jedna igra. Neko ko se igra i stiče i razvija duh igre koji pobedeuje okoštali, mrzovoljni, arogantni duh. Sprdnja je izbezumljivala vlast. Oni vas tuku, a vi im se smejetе. Onda su oni izbezumljeni. Ili dođete, pa ih ismejavate. Ismejavanje vlasti je bilo strašno. To je naročito demonstrirano 1996/97. godine, ali i kasnije u akcijama Otpora. Sećam se kada su "otporaši" čestitali Dan policije, 13. maja 2000. godine. Devojke dođu sa cvećem, a policajci ne daju. "Otporaši" žele da predaju neki simboličan poklon, a policija ih zaustavi. Onda su one mlade devojke došle i poljubile one policajce. Oni neće da odbiju njihove poljupce, jer su mnogo lepe... To je bila igra mladosti, duha, kreativnosti. Igra je najveći oblik duhovnosti.

- *Vi ste malopre definisali režim Miloševića kao diktaturu. Zašto diktatura?*

U njegovoj vladavini imate karakteristika, odnosno mešavinu, despotizma, tiranije, ali je u suštini to diktatura. On je sebe izdigao iznad zakona. Znači, on je bio zakon ili je zakone prilagođavao sebi. Zakone su primenjivali onako kako vrhuški vlasti odgovara – selektivno. I manipulisao je. Nije to bila totalitarna diktatura, kao Staljinova ili Hitlerova. Ne, on je pred Zapadom htio da pokaže da je ovde sve u redu. Manipulisao je i monopolisao samo oblasti bitne za njega i njegovu vladavinu. Posebno su manipulisani finansijski tokovi, koji su preko privatizacije omogućili pljačku društvene i državne imovine. Tu su bile "piramidalne" banke, koje su služile da se što više opljačkaju građani. Ne znam da li će se ikada utvrditi gde je taj novac. Na kraju krajeva, njegovi sin i supruga nalaze se u Moskvi i, prema nekim podacima, žive u najelitnijem delu moskovskih prigradskih naselja. Priča se da žive blizu Putina. To sam čitao u novinama. Kažu da se cena njihove nove kuće kreće oko osam miliona dolara. Ne zna se tačno koliko je ona plaćena... Milošević je kombinovao karakteristike čas despotske, čas "cezarističke" diktature, a čas obične diktature. Zato bih njegovu vladavinu okarakterisao kao manipulativnu diktaturu. Ono što ostaje čudno, to je da je Zapad u njemu video jedinog ozbiljnog partnera na našoj političkoj sceni. Ako se sećate Dejtona. Premda su ga u Dejtonu ponizili. Doveli su ga u Dejton, smestili u vojnu bazu sličnu zatvoru. Pojasnio bih i napomenuo da je diktatura kao oblik vladavine nastala u Rimu i njome se davalo ovlašćenje nekom senatoru ili nekom vojskovođi da šest meseci neograničeno vlada kako bi popravio tešku

situaciju u imperiji. Posle šest meseci, diktatoru prestaje mandat. Ali u savremenim diktaturama, kada se diktatori dokopaju tog ovlašćenja, oni ga se drže do kraja. Videli ste, kako se Milošević selio sa funkcije na funkciju, tako je funkcija na kojoj se nalazio postajala najmoćnija. On je često bio na funkcijama koje su ustavno i zakonski protokolarne, ali je imao moć. Upravljao je i institucijama koje su imale samo formalnu moć. To je diktator. Diktator se nađe na funkciji gde su njegova pravna odnosno ustavna i zakonska ovlašćenja veoma mala, ali pošto ima moć i može da upravlja na drugi način, onda on drži sve institucije koje imaju formalnu i zakonsku moć u svojim rukama preko svojih ljudi u parlamentu i vlasti. On je određivao ko će biti premijer, predsednik skupštine... Iako su njegova ovlašćenja kao predsednika Srbije bila mala. Ali imao je moć da radi šta god hoće. Sve ljude je držao u šaci. To diktatori rade tako što ih potkupe. Daju im određene privilegije, koje su van zakona, i kada on hoće nešto da uradi i da se pozove na zakon, kaže: "No-no! Objavišu šta si uzeo". Mislim da je o svima njima imao dosije, odnosno o njihovim nelegalnim radnjama i privilegijama koje im je omogućavao. Tako ih je držao u šaci.

- *Iako su takozvani državno nezavisni mediji postojali, režim Miloševića nije ih do kraja gušio?*

On nije gušio ta medijska sredstva. Po meni, iz više razloga. Kao prvo, da bi Zapadu, kada dođu ovde, pokazao da ima nezavisnih. S druge strane, znao je da je uticaj tih medija bio vrlo mali. Kao treće, smatrao je da sve te pare koje dolaze sa Zapada ostaju ovde, a nisu zarađene kod nas, one su od poreza građana zapadnih država. Na kraju, on je dobijao te pare. Kada one stignu, one se ovde troše i završavaju u rukama njegovim i njegovih saradnika. Zato je to manipulacija. Vidite koji su nivoi!... Sa Zapada dođu, a on kaže: "Imate *Blic*, *Danas*, neku lokalnu TV i radio stanicu ... šta hoćete?" To je sve bilo 1998., a onda je počeo da ih kažnjava. To je manipulacija. Vidite kako je to vešt radio! On to nije zabranjivao. Mogao je da donese zakon kojim se zabranjuje da se unese u zemlju ijedna strana valuta. Međutim, nije. Novac je dolazio, iako je to možda bio rizik za ljude koji su ga donosili, i završavao u rukama vlasti. Onda su smislili šticung, odnosno te devize su kupovali po nerealnom kursu, koji je bio smišljen za njih i tako se ogromno obogatili.

(28. maj 2003, Beograd)

NE PRIČAJTE GLUPOSTI POSLE 5. OKTOBRA

- *Vi ste osnovali "Radio Indeks" za vreme studentskog protesta '92. godine?*

Jeste. To je malo duža priča. Ja ћу вам испričati kraći istorijat. Kada sam se vratio iz vojske 1984. godine, izabran sam za glavnog i odgovornog urednika studentskog radio programa pod nazivom "Indeks 202". To je bilo sat vremena na "Beogradu 202", državnoj radio stanici. Ali imali smo neku autonomiju u okviru tog programa, sat vremena dnevno. To je bila najslušanija emisija u bivšoj Jugoslaviji. Bila je malo drugačija – imali smo "Indeksovo radio pozorište". To je bila baza odakle smo krenuli. "Indeks 202" – to je bila redakcija od dvadesetak ljudi, ali se stalno menjala, jer je bila studentska redakcija. Ljudi su dolazili i odlazili. Od samog početka, otkako sam postao glavni urednik "Indeksa 202", moja ideja je bila da pokušamo da popravimo celodnevni program i dobijemo radio stanicu. Ja sam na tome radio, preko raznoraznih kanala, od 1985. godine. Prva radio stanica koju smo mi napravili bila je B92. Ja sam bio prvi glavni urednik te stanice. Tu smo smislili lukavstvo da povodom Dana mладости – 25. maja, Titovog rođendana... Postojale su dve omladinske institucije – univerzitetska omladina, koja je bila osnivač "Indeksa 202"; slična emisija je postojala na "Studiju B" – zvala se "Ritam srca", čiji je osnivač bila gradska omladina. Ideja je bila da mi zajedno, na poklon Titu, pokrenemo radio stanicu. To je, naravno, samo bio način da dobijemo političku dozvolu, jer to je bilo doba socijalizma. Nije bilo moguće da se pokrene radio stanica tek tako. To je bilo 1989. Krenuli smo 15. maja '89. godine sa B92. Trinaest meseci sam bio glavni urednik B92 i onda su se naši osnivači – gradska i univerzitetska omladina, posvađali. Tada smo se i mi unutar redakcije posvađali i mi iz "Indeksa" smo otisli. B92 je ostao, osnivač omladina Beograda, a mi smo se vratili u sat vremena "Indeksa 202", koji nismo ni gasili u međuvremenu. Tada sam tražio da se pokrene univerzitetska, studentska radio stanica. Imali smo kontakte sa rektortom univerziteta. Rektor je bio Rajko Vračar. On je bio prilično raspoložen da se to pokrene. Tada su se poklopili neki događaji. Pisali smo neke elaborate. Radio televizija Beograd se u to vreme transformisala u Radio televiziju Srbije. Prorektor Beogradskog univerziteta Pešić je bio dobar

prijatelj sa tadašnjim direktorom Radio televizije Beograd, Dobroslavom Bjeletićem. Poklopili su se neki događaji. Prvi studentski protesti bili su 9. marta 1991. Ovo je bilo godinu dana kasnije i poklopilo se sa novim studentskim protestom. Izvršili smo veliki pritisak na rukovodstvo RTB-a i kao što je B92 dobio frekvenciju od RTB-a kada sam ja bio glavni urednik, tako smo i mi sada dobili drugu frekvenciju, takođe od RTB-a... U dve zgrade Radio Beograda – redakcija je bila u jednoj zgradici, a studio u drugoj. Tako je to krenulo u vreme protesta. Borili smo se da opstanemo, jer je promenjeno rukovodstvo Univerziteta – doveli su socijaliste, koji su samo gledali kako da nas ukinu ili da nas se reše. To je bio plan. Ali nisu hteli da prave neke skandale na Univerzitetu. Međutim, nisu nam davali nikakve pare. Morali smo da se snalazimo. Bilo je prilično bedno. Smanjili su i snagu predajnika, pa smo se slabo čuli. Nismo mogli da prodamo reklame kako treba. Sve je išlo traljavo do '96.-'97. godine, kada je bio veliki studentsko-gradanski protest. Radili smo prenos. Prvo smo uveli da reporteri budu svuda. Kada je bio kontramiting, imali smo 12 reporteri, a nismo imali nijednu radio stanicu. Reporteri su se javljali sa fiksnih telefona. Imali smo i dva mobilna telefona. To je bila sva naša oprema za izveštavanje, ali je izgledalo kao da imamo satelit, jer su se ljudi sa običnih telefona javljali sa različitih mesta. Izveštavali smo ceo dan. Čulo se samo u Beogradu i malo dalje, jer su nam držali predajnik na maloj snazi. Bio je to decembar '96. ili januar '97. godine. Milion i pedesetčetiri hiljade slušalaca je bila izmerena slušanost u tom trenutku, što je verovatno rekord u svetskoj radio difuziji, jer to je ipak lokalna radio stanica. U međuvremenu su nam isključili predajnik na dva dana – i nama i B92, pošto su jedan pored drugog na Zvezdari, tamo gde je emisioni centar. Vratili su nam ga posle dva dana. Ukinuli su nas bez obrazloženja, a onda su se posle dva dana predomislili pod pritiskom međunarodne javnosti. Na kraju su priznali rezultate izbora. Nastavili smo da radimo, ali smo opet zapali u finansijsku krizu, jer za razliku od ‘profesionalnih projaka’ iz B92, mi nikada nismo tražili pare od međunarodne zajednice, već smo praktično uvek radili na komercijalnom tržištu. Tako je bilo do 1998. godine, kada se pooštio stav režima prema medijima. Već se viđelo da će biti rata, da ćemo biti bombardovani. Vlast je to iskoristila da izvrši pritisak na medije. Bio je sastanak u vladi sredinom oktobra '98. godine. Pozvali su urednike svih medija. Bio je prisutan ministar informisanja, Vučić, i potpredsednik vlade, Bojić. Pretili su. Rekli su: “Pazite šta radite! Ako ne radite kako treba, donećemo uredbu i sve ćemo vas pozabranjivati.” Svi glavni urednici su sedeli i čitali, a ja sam ustao i rekao: “Čekajte! Kako možete da donosite uredbe, a niste proglašili ni ratno, ni vanredno stanje. Ne možete vi to. Tu vrstu uredbi vlada može da donosi samo u ratnom ili vanrednom stanju.” Odgovorili su: “Može.” Rekao sam:

“Ne može. Nećemo to da slušamo.” Dan posle toga su nam zabranili ulaz u zgradu Radio Beograda, gde nam je bila redakcija. Međutim, mi smo već pripremili prostorije, studio, postavili drugi predajnik. Za dva sata smo preselili celu radio stanicu i nastavili da emitujemo na drugoj frekven-ciji. Sledеće noći je došla inspekcija Saveznog ministarstva za telekomu-nikacije sa policijom. Zabranili su nas. “Radio Indeks” je u oktobru ‘98. godine prestao sa emitovanjem. Tako je bilo sve do maja-juna ‘99. godine. U međuvremenu se desilo bombardovanje. Zatvorili su B92, koji je napravio neki dogovor sa Vukom Draškovićem da im daju jedan kanal “Stu-dija B”. Dobili su to na poklon od njih. Čak su bili ovde, na istom spratu sa nama. Ali onda su zatvorili i “Studio B”, a time i ponovo B92. Mi smo prestali da budemo univerzitetski radio, jer iako je sud doneo odluku o mom povratku na mesto direktora, ta odluka nikada nije sprovedena. Ta-dašnji rektor nije htio da je sprovede. Doduše, ja nikada nisam dobio ni-kakav papir. Morate dobiti neki finansijsku dokumentaciju. Mi to nikada nismo dobili. Ali u međuvremenu smo registrovali novu privatnu firmu preko koje smo počeli da poslujemo. Bez dozvole, bez ičega. “Radio Indeks” nikada nije dobio dozvolu od države i dan-danas je piratska ra-dio stanica. 1998. smo odbijeni na konkursu i posle smo uz to zabranjivani. 1999. i 2000. godine mi smo jedini bili stvarno nezavisni (iako ne volim reč “nezavisno”). Jedan normalan, profesionalan elektronski medij u Beo-gradu, a verovatno i u Srbiji. I obaveštajni centar. Sve informacije su ovde stizale. Nema ko nije gostovao. To je trajalo. Slušanost je veoma porasla. Opet smo imali preko milion slušalaca samo u Beogradu. Pred 5. oktobar, hteli smo da povećamo čujnost. Postavili smo jedan predajnik, koji još uvek radi, ali nema dobru lokaciju, blizu Novog Sada, a jedan predajnik smo postavili kod Niša. Taj predajnik nam je zaplenila Državna bezbe-dnost, pa smo mi postavili drugi. Posle su nam i taj drugi predajnik zaple-nili, ali iz drugog razloga. Sproveden je specijalnim telefonskim kablovi-ma i mi nismo imali novca da to platimo. Tako da nam je zaplenjen zbog dugova i sada imamo beogradski i novosadski predajnik. Nismo se speci-jalno pripremali za 5. oktobar. 24. septembra smo izveštavali o izborima i to sa već razrađenom šemom. Pre podne je išla emisija – “Neko mora da pogodi ko”, a u pozadini se čuje Košturnica, iz off-a. Javliali su se slu-šaoci. Imali smo emisiju “In medias res”. Emitovana je u 13h i bila je poli-tička. Imali smo vesti u 16h i večernje vesti u 22h. To su bile centralne informativne emisije. Ceo dan smo imali reporterе, kada se nešto dešavalо u gradu. 5. oktobra demonstranti su znali šta se gde dešava zato što su svi slušali “Radio Indeks”. Znalo se kada je pala policijska stanica u Ulici Majke Jevrosime. Znalo se kada je pucano ispred Televizije. Znalo se šta se dešavalо ispred Skupštine, da je narod ušao u Skupštinu i iznosio na-meštaj. Pitanje je koliko bi protest bio koordiniran da nije bilo “Radio

Indeksa”, a to ne govorim zato što sam bio njegov direktor. Mi smo bili jedini kanal komunikacija među demonstrantima. Bilo je preko milion ljudi na ulicama i svi su nosili tranzistore i slušali “Indeks”. Posle 5. oktobra, to svi znaju koji su bili u Beogradu, mi smo bili ne samo najpoznatiji, već i jedini elektronski medij koji je radio. To nigde nije zabeleženo. To se danas ne zna, osim Beograđana, naravno. Tamo gde smo se čuli, to se zna. Čak i u knjizi koju su napisali Bujošević i Radovanović pominje se neki “Radio 988” ili nešto slično. Ne pominje se “Radio Indeks”, što je velika nepravda, ne prema meni, već prema svim tim ljudima. Na našem sajtu postoji snimak čoveka koji je samo par metara udaljen od mesta gde se začuo pucanj. Reporteri su stvarno rizikovali živote, išli su tamo gde je najgore. Ja sam sedeо ovde i bio relativno bezbedan, ali oni nisu. Potpuno je neshvatljivo da se na Zapadu posle toga stvarala potpuno iskrivljena slika da je B92 doprineo 5. oktobru, jer on tada nije ni postojao. Kada to kažem strancima, oni ne mogu da veruju. Oni su pokušali nešto da simuliraju iz Bijeljine, slali su neki signal, ali se to slabo čulo i u Beogradu i u Srbiji. To je čista laž da je B92 doprineo 5. oktobru. Radili su neke stvari pre toga, ali taj 5. oktobar je naša zasluga i tu nema šta! 2000. godine mi smo dobijali neku pomoć, jer je zaista bilo nemoguće raditi. Pre svega, pomoć u opremi. Posle 5. oktobra, nismo dobili ništa. Ni centa od strane pomoći. Obratili smo se svima. Zašto? Ja to ni dan-danas ne mogu da razlučim. Rekao sam to javno u martu 2001. godine i otišao iz “Indeksa”. Otišao sam na fakultet i tu sam završio priču što se tiče “Indeksa”.

- *Zašto ste otišli na fakultet?*

Zašto sam otišao na fakultet? Zato što smatram da čovek ne treba dugo da se bavi novinarstvom. Nije to profesija koja će vas ispuniti za ceo život. Osim toga, već sam uradio sve što se moglo uraditi. Nisam želeo da započinjem nešto spočetka. Svega sam se zasitio, a i ovaj drugi posao volim više od novinarstva i zato sam otišao na fakultet. Oduvek sam htio time da se bavim, ali me je uvek nešto ometalo. Za tih deset godina, verovatno je samo mesec dana bilo stabilno. Ili su me smenjivali, ili krivične prijave – dve-tri su podneli protiv mene, pa su dolazile neke inspekcije, pa razne pretnje. Navikao sam da živim s tim za tih deset godina, ali sam se na kraju umorio od svega. Otišao sam i jedino mi je stalo da “Indeks” nastavi da živi kao institucija. Ali malo kome je do toga stalo. U ovom trenutku, dug iznosi oko 100.000 dolara. Ne znam ko to može da pokrije. To je, u najkraćem, priča o “Indeksu”.

- *Da li je 2000. godine bila ugrožena Vaša lična bezbednost ili nije?*

Kad čovek priča da su onima pretili, pa su ovima pretili... Dolazili su na vrata dva-tri puta. Pa je dolazila neka vojska, pa uniformisani poli-

cajac. Raspitivali su se kod komšija. Samo ta naša Državna bezbednost i policija su očigledno bili nespremni iznutra, nisu baš bili voljni da se bave tim stvarima. Tako da je to išlo rutinski. Uglavnom su me tražili na adresi kod moje majke, a ja tamo više nisam živeo. Moja majka je dobijala izveštaje da su me tražili kod komšija i već ne znam koga. Tu su bili i glupi telefonski pozivi i pretnje – to je već deo posla. Niko me nije nikada direktno tukao niti me zatvarao. Tako nešto mi se nije desilo. Kada bih to rekao, lagao bih. Mada mi se tek sada retrogradno vraća koliko je ta stvar bila loša. Ne mogu da kažem da su nas maltretirali.

- Zašto je “Radio Indeks” mogao da radi do protesta ‘96./’97. godine bez tzv. “problema”, a posle toga je bio ugašen?

‘98. su nas izbacili, a ‘97. godine su nam isključili predajnik. Prosto zato što smo bili slušani i uticajni. Pre toga smo bili mala, čak vrlo amaterska radio stanica, jer čim nema para nije moguće platiti kvalitetne ljude. Ali kada počnu da vas slušaju... Tu je bitno poverenje. Kada ne lažete, a to je osnova svega... U “Indeksu” su gostovali svi, ne samo opozicionari. Mi nikada nismo sebe deklarisali kao opozicionu radio stanicu. Zvali smo mi i socijaliste i radikale – svakoga ko ima razlog da se pojavi. Tu je pre svega bitan profesionalni kriterijum. Ne možete da ignorisete Šešelja... Mene su moje “kolege” sa B92 optužile da sarađujem sa Šešeljom, što nema veze s mozgom, zato što sam odbio da učestvujem u bojkotu Vojislava Šešelja u vreme kada je bio potpredsednik vlade. Dok god je potpredsednik vlade, ne možete da ga izbacite iz javnog života. Mogu da bojkotujem nekog ko nije bitan. Imaćete osakaćen program. Ako sutra Vojislav Šešelj, recimo, kaže da je Slobodan Milošević ubica, a ja bojkotujem Šešelja, kako će to da saopštим? Onda se taj bojkot sveo na to kao da svi bojkotuju, a slušaju šta mi emitujemo, pa onda to prenose. Počnu sa: “Kako javlja Radio Indeks...” I onda prenesu ceo izveštaj kao da su ga oni pisali, zato što je Šešelj njima zabranio ulaz u zgradu vlade, a nama nije. Nismo se mi uopšte slagali sa Šešeljom, ali je neprofesionalno da bojkotujete ljude koji su relevantni. Šta pričate o njima, to je druga stvar. Kada bojkotujete nekog, to ne može da bude deo novinarskog posla. Mi smo pokušali da se ponašamo prema profesionalnim kriterijumima.

- Vi ste malopre rekli da ne volite reč “nezavisni mediji”. Mogu li da pitam zašto?

Zato što je to sada sinonim za grupu ljudi koja ide po svetu, opanjka sopstvenu zemљu, govori da je sve odvratno i moli za pare. Evo, sada su opet nešto ugnjeteni i kada čujem da je sada gore nego pre 5. oktobra... To samo ludak može da izjavи. Zato što vas niko sada ne juri da vas ubije, za početak. Tada je to moglo, sada već ne može. Nezavisni mediji uopšte

nisu nezavisni i ljudi koji su potrošili desetine miliona dinara poreskih obveznika, kako kažu na Zapadu, ne mogu da budu nezavisni. Mogu da budu objektivni, profesionalni, ali nezavisni ne mogu da budu nikako. To je jedna istrošena reč koja praktično nikada nije ni imala sadržaj, osim da samog sebe hvalite. To je bez veze.

- *Koji značaj je imao "Radio Indeks", po Vašem mišljenju?*

Dosta veliki. U ono doba, kada je bio profesionalna i jedna od najslušanijih radio stanica u Evropi, a verovatno i u svetu, jer imao je oko milion i po slušalaca dnevno...

- *Vi ste jednom rekli da ste protiv "opozicionog medijskog fundamentalizma"? Kakvu koncepciju je imao "Radio Indeks" do 5. oktobra?*

Da. Bio sam protiv toga. Postoji kontekst u kome sam ja to rekao. Jedno vreme su oni koji uzimaju pare od stranih donatora proturili priču, da bi uzeli još više novca, kako naša opozicija nije sposobna da preuzme vlast i kako bi opoziciono delovanje trebalo da preuzmu mediji. Ja sam rekao, kao prvo, da nisam čuo za zemlju u kojoj su nezavisni mediji, kako oni sebe zovu, došli na vlast i, kao drugo, da se aktivno bavljenje politikom kosi sa osnovnim načelima profesije, jer ako vi treba objektivno da izveštavate, ne možete da učestvujete u onome što sagledavate objektivno, sa strane. Morate da posmatrate stvari onakve kakve jesu i da kažete kakve jesu, a ne da ih sami kreirate i na osnovu toga pričate. Možete da budete aktivni u političkom životu tako što ćete se baviti politikom i oslikavati ono što se dešava, ali ne da budete faktor koji se zalaže za ovo ili ono – to vam profesija zabranjuje. Morate da podnesete teme kao što je Šešelj, zato što je on potpredsednik vlade, a ne zato što ga volite. To su bili ljudi koji su hteli da "prodaju maglu" na Zapadu kako će oni da sruše Miloševića. 90% ljudi koji su u nezavisnim medijima su tu zbog para, a i znam da su poprilične kukavice, i kad god bi se desilo nešto opasno, oni su se sklanjali. I kada takvi ljudi sednu i kažu da će da preuzmu vlast, naravno da ću tako nešto da kažem. To što postoji u Srbiji ne postoji nigde u svetu. Ovo je zapravo jedna vrlo jednostavna profesija – pogledate ono što vidite i kažete. Na primer, ovaj zid je štaftast zato što je štaftast. Ne možete da kažete da je beo ili zelen, jer nije ni jedno ni drugo. Nije neka velika mudrost shvatiti šta treba da radite. Jednostavno da ne lažete. Možete da pogrešite, ali to je druga stvar. Ali da namerno lažete i iskriviljujete sliku o stvarnosti, to je ono što profesija zabranjuje. Bavljenje politikom na taj način da mi treba da preuzmem vlast, da se borimo protiv Miloševića na taj način. Onda se vi ne bavite novinarstvom, već politikom. Moja teza je bila da se protiv Miloševića borimo tako što ćemo dobro raditi svoj posao, a ne da iskriviljujemo sliku. Uostalom, slika

je već ionako bila toliko loša, tako da svako iskrivljavanje nije doprinisalo ničemu, već vas je samo izlagalo napadu da niste objektivni. Bolje je da budete objektivni i kažete da su stvari stvarno loše.

- *Da li je "Radio Indeks" učestvovao u protestima tokom 90-ih, kao što je npr. redakcija "Radio B92", koja je organizovala u kooperaciji sa drugim organizacijama akciju "Ne računajte na nas"?*

To što je radio B92 meni nikada nije bilo jasno, jer ako ste radio stanica, onda ste radio stanica. Možete da budete pokret ili ne znam šta. To je velika konfuzija. Ne, mi nismo u tome učestvovali i ne bismo učestvovali ni da nam je ponuđeno. Zašto? Zato što je naš zadatak da se bavimo svojim poslom, a ne da štampamo letke i plakate, jer ima ko će to da radi. To radi OTPOR. Ne možete istovremeno da budete i radio stanica, i OTPOR, i izdavačka kuća, i televizija, satelit, internet. Mislim da je u tome bio ključ uspeha "Indeksa". Za razliku od B92, nama su verovali i oni koji nisu politički istomišljenici. Nas su slušali i socijalisti i radikali. Ne treba da se borite za javno mnjenje gde su "sve karte podeljene", da se borite da vas sluša opozicija. Ne, treba da vas slušaju svi, jer će tako bolje saznati neke stvari – možda će im se promeniti slika sveta u glavi. Ako navijate za Građanski savez ili Demokratsku stranku, onda skupljate istomišljenike, a ubedljivati istomišljenike je besmislen posao. Zato morate da budete objektivni. Mi smo svima otvarali vrata, slušale su nas sve populacije. Pre svega opoziciona, ali ne samo ona. Između ostalog, zato što su nam gosti bili i ljudi iz vlasti, a ne samo iz opozicije. Nikada nismo organizovali neke proteste. Protesta koje je organizovao B92 gotovo da se nikao i ne seća, a efekti su bili nikakvi. Bez veze! Bedževi, majice... Još jedan način da se uzmu pare od donatora. Ne vidim drugi smisao u tome. Moje mišljenje, a to je i elementarna definicija ovog posla, jeste da se ne mešate aktivno u politiku. Ako se upetljate, onda se javno deklarišite kao političar. Ne možete da budete malo političar, a malo medij. Te dve stvari ne idu zajedno i onaj ko to radi greši. Dokaz je to što smo mi uradili posao za koji je B92 uzeo pare. Mi smo izneli 5. oktobar. Zašto? Nije bilo nikakvog razloga da se "Radio Indeks" ugasi na osnovu nekog racionalnog objašnjenja, pa su oni tražili zaobilazni način. Postavili su predajnik radio stanice koja nas je ometala, a vlasnik te radio stanice bio je neki kriminalac. Neki Mlađenović. Mislim da je ubijen u međuvremenu. Jedan od ovih koji se sada pojavljuju po novinama. Ubeđivao sam se sa tim kriminalcem da promeni frekvenciju i on mi je rekao da mu je Ivan Marković dao da radi na našoj frekvenciji, dao mu je dozvolu. Rekao sam mu da se ne čuje ni on, a ni mi. Bilo je tu raznih stvari, ponekad i smešnih. Nisu smeli da nas ugase, jer bi to izazvalo nezadovoljstvo. Nismo slovili za fanatike, fundamentaliste, ljude bez takta, mere, razuma. Nismo nikada

lobirali ni za jednu političku opciju, ali je situacija bila takva da je svima postalo jasno da Milošević mora da ide. Tu je naša uloga bila velika, jer su nas svi slušali.

- *Ako sam dobro razumela Vas i tekst Vaše internet strane, onda je "Radio Indeks" osnovan zbog studentskog protesta '92. godine?*

To se poklopilo. Taj studentski protest... Mi smo već imali ugovor sa RTB-om da nam se stavi taj studio na raspolaganje i stvari su već praktično bile gotove u pravnom smislu. Međutim, odlagali su da nam to i formalno predaju. Zato je bilo zgodno što je tada došlo do protesta. Napisali smo pismo. Vučelić je tek postao direktor RTS-a, slovio je za malo liberalnijeg, a ispostavilo se da nije. Napisao sam mu jedno ljutito pismo, u kome sam rekao da to ne liči ni na šta, da se taj ugovor već nekoliko meseci ne realizuje i da smo mi spremni da radimo. Na taj način smo dobili dozvolu da uđemo u studio. To je naša veza s tim protestom. "Radio Indeks" je bio univerzitetski, a bio je u toku studentski protest, pa su oni verovatno procenili da im ne treba još jedan skandal na univerzitetu. Zato su onda pustili signal.

- *Koji su bili ciljevi tog studentskog protesta?*

Iskreno da vam kažem, ne sećam se više. Za 5. oktobar sam znao da ima neke šanse, jer sam znao da je međunarodna zajednica ozbiljno odlučila da se reši Miloševića. Svi raniji protesti su bili neka parada koja se meni nije dopadala. '96.-'97. postojao je taj neki potencijal. Međutim, iz nekog razloga, procena naših političara je bila takva da se ide na radikalne zahteve i ostavke, vanredne izbore... Razgovarao sam sa Đindićem u vreme kada je bilo jasno da će Milošević priznati da je bila izborna krađa. Rekao sam mu da imaju dokaz da je krao na lokalnom nivou, a ako je krao na lokalnom nivou, onda je verovatno krao na svim nivoima. Zar to nije dobar argument da se traže izbori na svim nivoima i da se to reši? Odgovorio je da nije trenutak, da će sistem sam od sebe da se ruši. Ali sistem nije sam od sebe pao. Tačno je da je ovaj narod bio rešen da se oslobođi Miloševića, ali je međunarodna zajednica prvi put jasno stavila do znanja da više neće da trpi Miloševića. Tek kada su se te dve stvari spojile... Ne verujem u teoriju zavere, ali Milošević se svima smučio, i nama ovde i onima tamo. Stvari su se poklopile. Ranije je Milošević uspevao da trguje sa Amerikancima, pa sa Evropljanima. U jednom trenutku bio je faktor stabilnosti na Balkanu. To nismo mi smislili, već stranci. Bilo je nezgodno. Ovde se taman skupi neka energija, a onda ga Amerikanci pozovu u Dejton, slikaju ga sa Klintonom... I šta smo mi ovde uradili? Ništa. Malo ko se seća. Činjenica je da, kada su krenuli protesti '96. godine, Amerika nije htela da reaguje. Kolona demonstranata je prošla pored

američke ambasade i skandirala: "Bando crvena!" Toga se retko ko seća. Tek posle nekoliko dana, Amerikanci su odlučili da se oglase i kažu da je bila izborna krađa. Pre toga, pravili su se da se ništa ne dešava. Sto hiljada protestanata šeta Beogradom, a oni to ne vide. Milošević im je tada trebao za nešto. Verovatno bi i bez tog stranog faktora Milošević pao, ali pitanje je da li bi se to tako jednostavno završilo. Ovako je bilo zgodno – relativno brzo, gotovo bez žrtava, što je jako bitno, a ipak je sklonjen s vlasti jedan režim koji se služio svim i svačim. To je moje mišljenje o tim protestima. A 9. marta nisam ni htio da idem na te demonstracije, jer sam od samog početka video da je to glupo...

• *Zašto su Vama demonstracije 9. marta '91. godine bile "glupe"?*

Ako hoćete da rušite vlast, ne možete da idete na demonstracije tako što ćete da se sredite, našminkate, šetate kuće ili tražite momka ili devojku тамо. Tako je bilo '91. godine. Velika žurka ispred Terazijske česme. Lečić je тамо nešto govorio, smenjivali su se govornici... Onog dana kada je vojska izašla на улице, postalo je opasno. Čim je počelo da se priča о "plišanoj" revoluciji i kada су počeli da dolaze тамо неки studenti... Ja, inače, ne mislim да су studenti privilegovana grupa u društvu. Niti су pametniji... Iskusniji sigurno nisu, jer су mlađi. Nisam htio da učestvujem, jer sam odmah video kako će to da se završi. Ne sećam se kako je sve krenulo '92. godine. Krenulo je od nekog pisma... Valjda su hteli da Milošević podnese ostavku, pa je rektor htio da potpiše то писмо, pa onda nije htio... Milošević je onda razgovarao с njima, па су онда поčeli ponovo да prete. I bilo je jasno da se ponovo radi о gluposti, jer da bi se vlast, posebno takva vlast, promenila, mora da bude opasno. Studenti су sedeli по fakultetima, неко им је donosio pare, hrani и piće, а они су tako protestovali. To je bio protest. Mislite da ćete smeniti vlast tako što ćete sesti u jednu zgradu и nećete izlaziti napolje. Pa šta?! Naravno da neće promeniti ništa. Došao je jul и то se tako završilo. Tek '96.-'97. godine, kada су bili kordoni, policija, jurnjava, činilo se da će nešto moći да se uradi.

• *Da li mislite da bi generalni štrajk '96./'97. godine mogao da dovede до pada Miloševićevog režima?*

Mislim da je mogao. Mislim da smo izgubili mnogo vremena. I sa bombardovanjem u međuvremenu. Naši političari su bili nezreli и nespremni. To je potpuno jasno. Jedna od boljih stvari koje су se desile 2000. godine jeste razotkrivanje uloge Vuka Draškovića unutar opozicije. To je čovek koji će sve da pokvari ne zbog toga što ima plan, nego... Ponekad ima plan, a ponekad ne. S njim je bilo prosto nemoguće било шта урадити. Čim je on izašao из opozicije, moglo je nešto da se uradi. Pitao sam Đindjića,

u vreme kada je postao gradonačelnik... I pre Đindića... čuli smo za ime Spasoja Krunića. On je posle toga bio predsednik Izvršnog odbora gradske vlade. Čuli smo u SPO-a da kažu da neće Đindić biti gradonačelnik već Spasoje Krunić. Gradska skupština još nije bila konstituisana. Tek je bio usvojen "lex specialis" u Skupštini i trebao je da se realizuje. Pitalo sam Đindića: "Pa hoćete li vi biti gradonačelnik?" Rekao je: "Molim? Kakav Spasoje Krunić!?" Oni su to hteli, ali je otpor ipak bio jak. Đindić je, ipak, postao prvi opozicioni gradonačelnik, ali ga je posle nekoliko meseci isti taj SPO zajedno sa SPS-om smenio. Sve dok se nije formulisalo jasno ko je protiv Miloševića, to nije bilo moguće. Uloga medija je bila da stvori sliku da je to moguće, jer je u nekim trenucima izgledalo da će on većito ostati na vlasti. Tek posle bombardovanja postalo je jasno da je on "izgubio kompas" sa tim mostovima, izgradnjom... To je bila potpuno virtualna stvarnost. Postalo je jasno da više nema kontrolu. To je bila naša uloga, a sve ostalo što su radili ti takozvani nezavisni mediji, to je bez veze i sve ono što nije profesija. Kao i uloga nevladinih organizacija, koje tvrde da su se navodno borile protiv Miloševića. Ne mogu da se setim nijedne stvari koju su nevladine organizacije uradile za vreme Miloševića. Kako su doprineli rušenju Miloševića? Intenzivno su ga mrzeli i molili se bogu da sam od sebe padne! Nije to način da se sruši bilo ko!

• *Šta Vi mislite o ulici kao forumu protesta?*

To samoinicijativno organizovanje je bilo jedini način organizovanja za tu opoziciju, ma kakva ona bila. Ona je bila tu. Možda je to i najzdraviji način – kada ljudima "prekipi", da kažu – dosta. Ono lupanje za vreme TV "Dnevnika" 1997. godine bilo je zapanjujuće. Kako organizovati ceo grad da zveči? To je jako dobro izgledalo u propagandnom smislu. Videlo se da postoji energija da se ovome "vide leđa". Ali '97. godine stranci nisu bili spremni za smenu Miloševića. Ne znam kakve su bile njihove priče, ali je u suštini to tako izgledalo. Mi se ovde naljutimo i hoćemo da oteramo Slobu, a onda Amerikanci kažu: "Ne! Treba nam da potpiše ovo ili treba nam da se dogоворимо ono..." Tek kada je napravio glupost... Retko ko se toga seća – da je on upao u zamku koju je sam sebi postavio. Bez razloga je raspisao izbore godinu dana pre isteka svog mandata. Mogao je da bude predsednik još godinu dana. Verovao je valjda da je sačuvao Kosovo i izgradio Srbiju, a to je bila priča koja se vrtela u TV "Dnevniku". I to na dan kada je bila čuvena Osma sednica. To je bio neki magijski odnos prema vlasti – 13 godina kasnije... Zašto baš taj broj 13? Na taj isti dan postaće predsednik cele Jugoslavije. Tito posle Tita... Malo mu se smanjila zemlja, ali to nije bilo važno. Upao je, dakle, u zamku koju je sam namestio, jer su ljudi bili besni. Bili su besni

na Amerikance, ali su bili besni i na njega. Znali smo da ne bismo dobili bombe da nije bilo njega. To se tako skupilo i eksplodiralo.

• *Zašto se 5. oktobar dogodio baš 2000. godine?*

Upravo zato što se mnogo toga sakupljalo i na kraju je eksplodiralo. Postojalo je konstantno nezadovoljstvo, pa pad životnog standarda, pa bombardovanje '99. godine, zatim ponovljena izbornu krađu, odnosno nagoveštaj ponovne izborne krađe, što smo već videli '96./'97. godine. Toliko stvari se skupilo da su ljudi rekli: "Ne može više!" To je bio razlog.

• *Da li je bombardovanje uticalo na pad Miloševićevog režima?*

Ja ne mogu nikako da kažem da je bombardovanje bilo dobro. To je bio jedan faktor, ali ne naročito bitan. Ako govorimo o aktivnoj ulozi takozvane međunarodne zajednice, onda je ta uloga da su morali da priznaju autentičnu volju srpskog naroda. Srpski narod je imao volju da sruši Miloševića, ali i da u opoziciji budu ljudi koji nisu antisrpski orijentisani. Glavni likovi su uvek bili neki marginalci koji su hteli da denacifikuju, denacionalizuju... I onda ste imali Koštunicu koji se deklariše kao Srbin. Stranci su prvi put morali da progutaju kandidata koji nije izrazito proamerički, proevropski ili prozapadno orijentisan, već konzervativan, možda čak i desničarski orijentisan. To je bila volja srpskog naroda. Do tada su uvek postojale neke virtuelne stranke koje će doći na vlast – Vesna Pešić, ovi-oni... To je bilo bez veze. Te stranke na izborima nikada nisu prešle cenzus. Ali sada je bilo jasno da postoji dobitna kombinacija, a u toj formuli mora da postoji biračko telo koje je pro-srpski orijentisano, što ne znači odmah da je antiamerički ili antievropski orijentisano. To zaista nije tako, ali u njihovim glavama je izgledalo tako – da svako ko insistira na srpskom da će odmah ići negde da ratuje. Niko ovde nije rado išao da ratuje. Kada je bila mobilizacija, odziv je bio 5%. Dakle, niko ovde nije voleo da ratuje. Ne verujem da je bombardovanje donelo nešto dobro. Štaviše, ono je moglo da utvrdi Miloševića na vlasti, da je on umeo da iskoristi to pametnije... Njegova priča da ga svi mrze dobila je na uverljivosti bombardovanjem. Opozicija je bila u očajnoj poziciji posle bombardovanja. Samo je Đindjić imao dovoljno energije i strpljivosti da iz pepela krene nešto da radi. Đindjić je otisao iz zemlje zato što su pretili da će ga ubiti; opozicija je proglašena kolaboracionistom, a potom i ratnim neprijateljem. Saradnja sa Amerikancima, špijuni... To je jadna priča. Ali ovde ste imali rat, bombe su padale na svakom čošku i ta priča koja je delovala virtuelno, odjednom je postala stvarna. Opoziciji je bilo mnogo teže nego što bi joj bilo da nije bilo bombardovanja. Do tada je bilo sve fikcija, konstrukcija – ovaj radi za ove, onaj radi za one... Sve se dokazivalo posredno, ali kada vam bombarduju grad, tu nema šta da se

dokazuje – sama slika pokazuje sve. Ne verujem da je bilo pametno to što su uradili.

- *Vi ste malo pre pomenuli 5%...*

5% je bio odziv, toliko njih je htelo da ide, a 95% nije htelo.

- *Verovatno nisu postojale šanse da se izbegne vojska?*

Znam kako je to išlo. Prosto se skrivate, niste kod kuće. Zvali su i mene. Nisu mogli da me nađu. Bio sam na drugoj adresi. Nikada se nisam prijavljivao na adresi gde sam zaista stanovaо. Mada je to krivično delo. Na kraju su amnestirali dezertere iz rata u Hrvatskoj, iz '90.-91. godine. Posle toga nije bilo šanse. Koga uhvate na spavanju, strpaju ga u kamion i odvedu ga negde. To da je neko voleo da ratuje je čista glupost. Nema nikakve istine u tome.

- *Gde vidite odgovornost, odnosno ko je odgovoran za rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini?*

Očigledno da nam je bilo suđeno da živimo zajedno. Kada se kaže da su svi odgovorni, očigledno je da se beži od odgovora na pitanje. Ne znam. Imao sam neke ideje. Ali moje pesimističke vizije izgledaju optimističke kada se uzmu retrogradno. Stvarno više ne znam šta su radile te paravojne formacije i kad su to radile. Imate samo jasne činjenice koje kažu da u Hrvatskoj više nema Srba. To je dokazana činjenica. Najveći ratni zločini su "Bljesak" i "Oluja". Definicija ratnog zločina je etničko čišćenje. To je bilo klasično etničko čišćenje. Srbi i Hrvati se nikada nisu voleli. Zašto? To ne znam. To vam je kao priča o psu i mački. Ne vole se, a kad odrastu zajedno, onda se vole. To su priče odranije. To su tvrdili komunistički političari – da je ta država napravljena tako da može da traje, a nije mogla da traje sa kolektivnim predsedništvom, sa pravom veta svake republike, pa i pokrajine, u tom predsedništvu. To je takva država kao sadašnja Srbija i Crna Gora. Naravno da ćemo se razići za tri godine. Takva država ne može da postoji. Ne znam šta će biti u Bosni za 10 godina. Da li stvarno neko misli da će to tako da ostane?! Pa ne može. To ne postoji nigde u svetu. Šta će biti s Kosovom? Na kraju će se otcepiti. Možda bi opstala neka država da postoje razumni političari. Prioritet je ulazak u Evropsku uniju, pa ćemo to da rešimo. Srbima se garantuju neka prava tamo, Albancima se garantuju neka prava ovde, pa se donesu neki zakoni, pozovu se neki međunarodni posmatrači koji arbitriraju da li se to dobro radi i da se tu zaustavi priča. Međutim, došli su ludaci na vlast. Ako postoji srpska krivica, to je što su doveli ludaka na vlast. Ali taj ludak je Srbima naneo najveću štetu. Mislim na Miloševića. Srbi su izgubili sve što se moglo izgubiti. Najveći broj izbeglica su Srbi – iz Hrvatske, Bosne,

s Kosova. Izgubiće Kosovo. Najveći gubitnici u svim tim osvajačkim po-hodima. Pri tome, da se bar vodio neki rat. Bilo je više: "Sad ćemo da se bijemo! Sad nećemo da se bijemo!" Ono sa Slovenijom je takođe bila glupost. Šta je tada htio Ante Marković, to retko ko zna. Svi govore o Miloševiću, a prvu naredbu da se upotrebi vojske potpisao je Ante Marković. To je činjenica – Savezna vlada. Kada je Slovenija proglašila nezavisnost, krenuli su tenkovi da obezbede granične prelaze i onda su ih napali teritorijalci. Tako je sve počelo. To je potpisao Ante Marković, a ne verujem da je on bio prosrpski ili osvajački orijentisan. Možda je to uradio zato što je verovao da će uvesti Jugoslaviju kao celinu... Možda ona asimetrična federacija, konfederacija, posle svih država i tvorevina kojih smo se nagledali u međuvremenu, više ne deluje tako suludo kao što je delovala tada. Ali postojale su velike netrpeljivosti, a ko je za njih kriv... Tačno je da je u Srbiji postojala netrpeljivost prema Albancima. Tačno je da su Srbe tamo, i pre Miloševića, šikanirali Albance. Onda je došao Milošević i tamo postavio svuda Srbe, čime je praktično uvedena diktatura. Pričali su mi ljudi koji su živeli na Kosovu da su Albance morali da se sklanjaju kada prolazi Srbin. To jednostavno nije moglo da se održi. Tačno je to da je ta Bosna takva kakva je. Ko nju može da podeli tako da niko ne bude nezadovoljan?! Sveta Stojanović mi je rekao da je američka vojska još '91./'92. godine upozoravala Stejt dipartment da se u Bosnu uvoze mudžahedini, a nisu ništa preduzeli, jer američka vojska prema američkom ustavu ne sme čak ni da pruži sugestiju, već samo informaciju. Oni su slali informacije administraciji, ali ih je ona ignorisala. Šta je tamo napravljeno? Videćemo! To je sada briga međunarodne zajednice. Kosovo i Bosna su dve brige koje su ostale iz bivše Jugoslavije: ako sutra odu stranci, tamo će ili izbiti rat, ili će neko nekog da proteruje, ili će biti klanje. Nema šanse da to bude normalno. Ko je kriv? Ne zna se. Krivi su Milošević i Tuđman, dva ludaka. Oni su se tu slagali, s tim što je Tuđman, istorijski gledano, uradio za Hrvatsku veliki posao. Konačno je definisao državu koja nema problem. Jedini problem koji je Hrvatska mogla da ima jeste jako srpsko prisustvo sa autonomističkom, pa separatističkom tendencijom. Država je etnički gotovo potpuno čista i s hrvatske tačke gledišta, oni stvarno treba da podignu spomenik Tuđmanu. A kojom mukom mi treba da mučimo Miloševića? Za šta god da se zala-gao, to je na kraju upropastio. Jedina šansa za Srbiju je da se kroz te globalne integracije ponovo sastavi. Radio "Indeks 202", čiji sam ja bio urednik, bio je studentski radio. Ja sam se dosta kretao po Univerzitetu i znao sam te ljude koji su došli sa Miloševićem na vlast. Poznavao sam lično Miru Marković. Video sam je tri-četiri puta. Pozivala me je da se viđamo, a ja sam od toga bežao kao "đavo od krsta". Znao sam koji su to ludaci. Nisam mogao da verujem da su ljudi poverovali da će jedan

komunistički aparatčik, koji je celu karijeru gradio tako što je drugima pisao govore, odjednom postati veliki Srbin. Osim toga, kod Srba se taj nacionalni identitet uglavnom vezuje za crkvu. On nikada nije javno prištupio Srpskoj pravoslavnoj crkvi. Kako takav čovek može da bude veliki Srbin koji brani srpske interese?! Kada poređate te činjenice, vidite da se nešto ne slaže. A to jesu činjenice. Svačega je tu bilo. I glupo srpsko sujeverje: "Mi smo najjači! Sad ćemo sa svima da ratujemo!" Pogledajte kako su se ponašali za vreme bombardovanja. Padaju bombe, a oni prave koncert kod spomenika. Kao da nešto slavimo! Branimo mostove i slične gluposti! Potpuno iracionalne stvari! Njih dvojica (Milošević i Tuđman) su sigurno krivi, a za ostale ne znam. Ne znam šta je Izetbegović radio tamo. On je deklarisani fundamentalista.

- *Na početku ste pomenuli da ste otišli iz Radija B92 posle svađe u redakciji. Koji je razlog bio za svađu?*

Osnivači su se posvađali oko toga čija će radio stanica biti. Suvlasnici su bili Gradska omladinska konferencija i Univerzitetska omladinska konferencija – GKSSO i UKSSO. Svako ju je htelo za sebe. To je politička pozadina, a mi unutar kuće posvađali smo se oko koncepcije. Ja sam želeo da "Indeks" bude komercijalna radio stanica koja će se izdržavati uz pomoć kvalitetnog programa, a ne da zavisimo od budžeta ili sl. "Sektaši" iz sadašnjeg B92, a tadašnjeg "Ritma srca" – hteli su da puštaju alternativnu muziku – rep, koji je tada bio u modi kao andergraund stanica. Pitao sam ih kako zamišljaju da preživimo na tržištu kada emitujemo takvo đubre. Mužički saradnici su uglavnom bili iz "Ritma srca", tj. Veranovi ljudi. Onda ih je on pobunio, pisali su neke peticije protiv mene. Potom naši osnivači, UKSSO, nisu hteli da nas zaštite i mi smo se pokupili i otišli. Mi smo bili mehanički spojeni, nikada nije postojala zajednička koncepcija. Nije bilo nikakvog sukoba osim oko mužičke koncepcije. Ja i dalje mislim da radio stanica, kao i TV stanica, treba da bude komercijalna. 13 godina je prošlo, a B92 i dalje nije komercijalna stanica, već živi od stranih donacija. Oni još uvek ne znaju šta znači preživljavati na tržištu. To nije normalno. Mi znamo i nije baš priyatno, ali pre ili kasnije svi će morati tako. Neće moći fondacije doveka da daju pare zato što treba da se uvodi demokratija, ljudska prava ili sl. To su bile stvari oko kojih smo se sukobili. Ja imam osećaj za taj medij i znam da tako ne može da se radi. Obarate slušanost, marginalizujete radio stanicu. Imaćete nekoliko fanatičnih slušalaca, ali ćete glavninu potpuno odbaciti od sebe. Paralela je stanica koja nije direktno kontrolisana od strane države. Imate veliku odgovornost da zaradite novac i funkcionišete kao preduzeće, jer ćete u suprotnom zavisiti od osnivača i imaćete političku zavisnost. Do sukoba je došlo zato što sam ja bio za autonomiju, ali se ta autonomija ne ogle-

da u tome što ćemo puštati đubre od muzike, već u tome što ćemo uzeti pare. Onda nam osnivači ne mogu ništa. Mogu da smene glavnog i odgovornog urednika. Jedan od kurioziteta je taj što Veran Matić nikada nije imenovan za glavnog i odgovornog urednika B92. On se sam proglašio za glavnog i odgovornog urednika. Jedno vreme je na toj funkciji bio jedan čovek. On je otisao i postao direktor Sorošove banke i posle toga odjednom je Veran Matić glavni i odgovorni urednik. Osnivač nije doneo takvu odluku. Kako je on to postao, ostaje misterija. Niti je direktor izabran. Osnivač B92 i dalje postoji... Omladinski savet Beograda. Nije više Socijalistička omladina. Oni nisu doneli nikakvu odluku.

• *Znači, bilo je moguće da Veran Matić vrši tu funkciju?*

Ovde je sve moguće. Moguće je i da sada bude većinski vlasnik B92, iako nije uložio ni dinara. Posle privatizacije, kapitalizacije, on je postao gazda. Nije više glavni urednik, već gazda, iako je to društveno preduzeće. Kako? To nikome nije jasno. Ali ako to pitate, onda ste vi protivnik nezavisnih medija ili nešto slično.

• *Kada je B92 privatizovan?*

On je tajno privatizovan 2001., kada su doneli odluku o dokapitalizaciji, tj. savezni zakon o preduzećima, koji dopušta tu mogućnost. Oni su se stalno žalili kako su ugroženi. Onda su brinuli o opremi. Zatim su prestali da knjiže tu opremu koja im je stizala iz inostranstva kao vlasništvo B92, da im je vlast ne bi otela. Umesto toga su osnovali privatnu firmu, koja se zove "KLS", sa čijim kapitalom su ušli u B92 i postali većinski vlasnici. Mi se, bar, nismo pretvarali. Kada smo se odvojili od Univerziteta, postali smo privatna firma. Što je najgore, Univerzitet nam nije dao ništa... Čudno je što je većina zaposlenih potpisala da Veran Matić treba da bude većinski vlasnik. Zamislite 50 ljudi koji se odriču svog prava u korist jednog čoveka. Izgleda da je sve moguće, ali biće sve to zanimljivo kada se budu dodeljivale frekvencije i kada se sve bude klasifikovalo da se vidi kome se one daju. Zna se da je Željko Mitrović vlasnik "Pinka". Videćemo ko će biti vlasnik B92. To sve piše u papirima.

• *Malo pre ste pričali o sednici '98. godine, gde su Vama, kao predstavnicima "državno nezavisnim medijima" pretili, i gde ste ustali i rekli da zatvaranje medija nije tek tako moguće. Da li je vanredno stanje odmah posle tog sastanka bilo izglasano?*

To je bilo krajem '98. godine. Splasnuo je američki pritisak. Bilo je neizvesno da li će biti bombardovanja. Tek narednog proleća bilo je izvesno da će biti bombardovanja. Onda su uveli vanredno stanje. Prvo su doneli Uredbu, a onda i Zakon o informisanju. Na osnovu uredbe,

pozatvarali su sve živo, a onda su posle to pretvorili u zakon. Posle tri-četiri meseca. Praktično, sve što je pisalo u uredbi, oni su stavili u zakon. Skraćeni postupak, sudija za prekršaje, drakonske kazne...

- *Šta Vi mislite o ulici kao forumu protesta, u kontekstu da je ulica odigrala jednu veliku ulogu u vezi sa padom Miloševićevog režima?*

Čim je izgledalo da može da se desi nešto, ljudi su izlazili na ulice. Organizovali su se zato što im se smučilo. Međutim, dešavalo se da političari nemaju meru, pa na svakih 15 minuta organizuju miting. Obeležavali su 9. mart kao da se tog dana desilo nešto fenomenalno, a nije se desilo ništa dobro. Trošili su tu energiju. Taman se skupi malo energije, oni zakažu besmisleni miting, kao što je bio Vidovdanski sabor... Sve dok nije bilo ozbiljne pretnje nasiljem. Ulica može da bude korisna onda kada ljudi, recimo, hoće da uđu u Skupštinu ili da jure Miloševića po Dedinju da bi ga ubili. Ako se samo šetaju ulicama ili sede negde, neće se desi ništa. 5. oktobra postojao je taj naboj. Bilo je jasno da su ljudi spremni da urade sve ono što su uradili – ušli su u Televiziju, u policijsku stanicu, gde su razoružali policajce, u Saveznu skupštinu, gde su polomili sve što su mogli. Takva ulica ima smisla. Šetnja kao što je bila 9. marta više je žurka nego protest. Ona mora da bude opasna. Kada se skupila ta energija i kada su ljudi bili dovoljno besni da rizikuju, tada su se stvari i promenile.

- *Da li možete da kažete koji ljudi su bili na ulicama. Da li se struktura menjala tokom '90.-ih?*

Menjala se struktura. Sve opasniji ljudi su izlazili na ulice. '96./'97. godine bilo je ozbiljnog naboja, a mislim da su oni iz unutrašnjosti koji su došli u Beograd 5. oktobra doneli dosta tog naboja i energije. Beograd je malo mekan. Bageri i slične stvari – to je tako trebalo da se uradi, da tu budu ljudi koji su spremni da se fizički bore. Bez toga ne bi bilo smene vlasti. Morali su da budu spremni, da se ne pitaju da li će neko dobiti batine i sl. Ko nije spreman da istrpi batine zarad smene Miloševića, taj i ne treba da izlazi na ulicu. Sto ljudi koji su spremni da dobiju batine opasniji su od hiljadu onih koji će da šetaju kućiće, da traže devojku ili dečka ispred Terazijske česme. Ljudi koji su bili ozbiljno ljuti i spremni, oni su najviše doprineli. Oni nisu baš kulturni, niti su ljubitelji umetnosti, ali su neophodni u toj vrsti prevrata. Jer 5. oktobar je prevrat. Dan-danas ne znamo da li je Koštunica dobio većinu ili nije. To нико не zna, jer sud to nikad nije zaključio... Oni su proglašili Koštunicu predsednikom. Znalo se da je on vodio ubedljivo, ali da li je zaista u tom krugu dobio onaj jedan glas više od polovine? Odluka je bila da se nešto vraća, ponavlja... Na osnovu toga, oni su zaključili da je Koštunica predsednik. Mi ne znamo rezultate izbora.

• *A ni CESID ne zna?*

Pa, mislim da ni CESID ne zna. Kako možete da znate kada su uništeni listići. Oni moraju da budu na jednom mestu. Osim toga, ta izborna krađa se nije desila na samim izbornim mestima. Ne znamo koliko je ko dobio. Ja sam siguran da bi Koštunica dobio u drugom krugu, a i dobro je što se sve završilo 5. oktobra, jer ko zna šta bi se sve izdešavalo između dva kruga. Dobro je što se završilo, ali ne može se reći da je bilo baš regularno s pravnog gledišta. Bio je to prevrat. Ne tako buran, ali ipak prevrat.

• *Ulica je samo potvrdila šta su glasači odlučili?*

Nesporno je da je raspoloženje bilo takvo, ali ne znamo koliko je ko dobio glasova. Nema konačne odluke. Bilo je naloženo da se nešto poništi... Bilo je odluka koje su bile kontradiktorne, ali je na kraju to jednostavno saopšteno. Međutim, mi ne znamo da li je Koštunica izabran. Ja verujem da jeste, ali to nije bitno. Da nije bilo prevrata na ulici, mogao je da dobije i 99% glasova. Šta bi bilo da je vojska izašla na ulice 5. oktobra? Mogao je Koštunica da dobije sve glasove. Milošević nije bio spremjan da ide. Sve dok nije bilo dovoljno ljudi spremnih da ga oteraju, on ne bi otisao, bez obzira koliko je glasača izašlo. Tačno je da je bilo takvo raspoloženje, ali mi nismo imali fer izbore ni do tada. Trpeli smo Miloševića koliko smo ga trpeli. On je krao izbore. Svaki put je uzimao sve više i više. Ali vlast je opstajala jer нико nije htio da ga ukloni s vlasti.

• *Šta Miloševićevom režimu najviše zamerate?*

Kao prvo, to što je ubijao ljude i što je ubica. Kao drugo, to što je ojadilo srpski narod. Trebaće nam 20 godina da se vratimo u vreme iz '89. Zatim to što je Srbija, koja je imala odličnu poziciju, na granici da bude međunarodni protektorat. Na Kosovu je već uspostavljen zvanični protektorat. Ali sada se svi bave Srbijom – dolaze, prete. Nemate samostalnu spoljnu politiku. Od tolike borbe za samostalnost i ponos Srbije, mi smo skoro pretvoreni u monetu za potkusuivanje ne znam koga. I narančno, to što je vodio besmislene ratove, mada bi se oni pre mogli nazvati sukobi, jer da su bili ratovi, znalo bi se ko je ratovao, a ovako ne znamo. Još uvek se ne zna da li su to bile paravojne formacije, JNA ili neko treći – policija, Državna bezbednost. Ti sukobi su uvek bili besmisleni i na kraju štetni po Srbe. Odlična stvar za suprotnu stranu, kao da je radio za Hrvate i Muslimane. Na primer, besmisleni masakr u Srebrenici. Kao prvo, masakr je sam po sebi stravičan. Kao drugo, to tako uraditi... Kao da želite da pokažete da ste ubica, koljač... To je velika ljaga po srpski narod. Sada pričaju da je Mladić to sam uradio. I da je tako, nisam ja

držao Mladića tamo kao svog piona... Sve što je dotakao, upropastio je. To je opšta ocena.

- *Kao što ste rekli, "Radio Indeks" je odigrao glavnu ulogu u padu Miloševićevog režima. Po čemu se "Radio Indeks" razlikovao od drugih medija, pogotovo u vezi sa svakodnevnim izveštajima o kampanji "Saveza za promene"?*

Mi smo tada bili jedini koji su o tome išta govorili. B92 je bio ugašen. Postojao je socijalistički B92. Oni su preuzeti, ali je taj B92 bio ugašen u tom trenutku. Dakle, bili smo jedina radio stanica koja je govorila šta se zbiva. Bili smo specifični, ali smo imali skoro monopolski položaj. To što je u tom trenutku radio "Radio Indeks" bilo bi kao da uzmete posao svih radio i televizijskih stanica u zemlji. Ko god je htio nešto da sazna, zvao je ili slušao nas. Političari su nas zvali da vide šta se zbiva. Sve informacije su dolazile. Znali smo za podatak koji nije nigde objavljen. To je bio jedan od poslednjih pokušaja da zadrži vlast. Poslao je avion u Podgoricu po crnogorsku delegaciju iz Savezne skupštine. Hteo je da konstituišu Saveznu skupštinu i da njega izaberu za premijera. Jer Koštunica nije dobio izbore... Opozicija nije dobila savezne izbore. SNP i SPS imali su većinu u Saveznoj skupštini. Milošević je poslao avion u Podgoricu, ali oni su odbili da dođu. Plan je bio da se konstituiše Savezna skupština i da ga izaberu za predsednika vlade, a po tadašnjem ustavu predsednik vlade bio je vrlo jak. Tada je pojačana i funkcija predsednika republike, ali ne toliko da marginalizuje premijera. To smo, recimo, znali. Znali smo i gde su se kretali tenkovi 5. oktobra. Znali smo dokle su išli na Banjici, da su se vratili.

- *Odakle ste Vi dobijali informacije – sa lica mesta?*

Javljali su nam političari, slušaoci – svi su nam javljali. Javljali su se i da bi pružili i da bi dobili informacije. Bilo je vrlo živahno. Bilo je po 50 ljudi samo u ovoj prostoriji.

- *Do 5. oktobra ekipa "Radio Indeksa" je imala oko 70 osoba?*

Jeste. To je mnogo, previše za jednu radio stanicu. Ali mi smo bili skoro i novinska agencija. Sve izveštavanje s lica mesta radili smo mi. Sve je bilo iz prve ruke. Naši reporteri su išli tamo gde se nešto dešava. Ne sećam se da nas je iko demantovao. Znači da su informacije bile povoljne.

- *Jedno hipotetičko pitanje: da li postoje stvari (do 5. oktobra) koje biste Vi, iz sadašnjeg ugla gledano, drugačije – bolje – uradili?*

Možda bih uzeo više para od stranaca i ne bi "Indeks" došao u poziciju u kojoj se sada nalazi. Imao sam veliki otpor ne prema stranci-

ma, već prema ljudima koji su uzimali novac od stranaca zato što su oni non-stop zapravo više simulirali da se bore protiv Miloševića nego što su to stvarno činili. Da su se zaista borili, ne bi im se desilo da 5. oktobra ne postoje i da mi moramo da odradimo ceo posao. To je verovatno moja greška i sada je "Radio Indeks" na ivici egzistencije. Ostale stvari koje se direktno tiču profesije ne bih uopšte menjao.

- *Zašto mislite da ste vi odigrali veću ulogu nego drugi tzv. državno nezavisni mediji, kao npr. Radio B92?*

'96./'97. mi smo ih prestigli po slušanosti. 5. oktobra nisu postojali. Mi smo uvek bili tu kada treba nešto da se uradi. Bila je tu i velika inercija međunarodne zajednice. Mi smo tek '97. godine stupili u kontakt sa stranim diplomatama. Oni ovde imaju svoje klijente. Oni njima daju pare. Za uzvrat, dobiju izveštaj kako su dobro potrošili pare, pa onda sledeće godine dobiju još više para. Priznati da ste nekome davali pare 10 godina, a da on nije ništa uradio, to je jako teško. To što se priča o B92 nema veze s realnošću. Potpuno virtualna realnost. Čuo sam da će da snimaju i neki film. Potpuna glupost! Kada je trebalo da se bore, oni to nisu učinili. Ne kažem da se uopšte nisu borili, ali su jako dobro plaćeni za to što su uradili. Mislim da nema bolje plaćenih ljudi na zemaljskoj kugli.

- *Ja bih sad htela da pričamo malo o ulozi nevladinog sektora, posebno o OTPOR-u, pošto ste rekli da nevladine organizacije nisu dovoljno doprinele otporom do 5. oktobra...*

Ja OTPOR izdvajam. OTPOR je OTPOR. Samo što oni, nažalost, više nisu nevladina organizacija. Hoće da postanu politička stranka, što je još gore. Postali su sopstvena karikatura, ali su ipak uradili posao koji je trebalo da urade do 5. oktobra. Ljudi koji su ostali su antipatični. Ne možete primati novac iz inostranstva da biste glumili savest ovog društva. Ako hoćete da se bavite politikom, onda uđite u politiku pa imajte svoj stav. Ja jesam u politici – ja nisam u politici! To je bez veze. Naše nevladine organizacije su karikatura zapadnih nevladinih organizacija. Nevladine organizacije na zapadu služe, a ja to znam jer to spada u domen mojih interesovanja i predmeta koje predajem i kojim se bavim, za artikulaciju interesa koji nisu tipično politički. U dodiru su sa politikom, ali... Recimo, nevladina organizacija za zaštitu ljudskih prava. Imate je na zapadu, ali uglavnom za inostranstvo, što je vrlo zanimljivo. Ovde ima najmanje 200 nevladinih organizacija za zaštitu ljudskih prava – Beogradski centar za ljudska prava, Fond za humanitarno pravo, Helsinski odbor za ljudska prava... Sve u vezi sa ljudskim pravima. Kao prvo, te organizacije se bave čistom politikom. Dvolični su, jer ako hoćete da se bavite politikom ili uđite u političku partiju, ili osnujte svoju partiju, pa se onda bavite poli-

tikom, a ne ovako. Njihov uticaj je nikakav. Jedina njihova svrha koju ja vidim je da dobiju novac iz inostranstva da bi svojim finansijerima slali izveštaje o tome kako su dobro radili, kako bi ti finansijeri dobili pare od svojih vlada zato što su napravili odličan posao. Naše nevladine organizacije su smešne. Jedina prava nevladina organizacija bio je OTPOR, ali su se sada i oni pretvorili u isto što i ostale. Ali do 5. oktobra nije bilo tako. Oni su, uostalom, bili direktno politički angažovani i to nisu krili. Što se tiče nevladinih organizacija, ta priča o "Trećem sektoru", ciljnog sektoru – to kod nas ne postoji, ta vrsta svesti ne postoji. Osim toga, takve nevladine organizacije koje niču ovde... Njih ima preko milion... To ne postoji na Zapadu, bar ne u tolikom broju. Te nevladine organizacije hotimično ili nehotimično šalju odvratne izveštaje o stanju u Srbiji, jer kad bi rekla da je stanje u Srbiji dobro ne bi više dobijale pare za popravljanje stanja u Srbiji i sledeće godine ne bi bilo donacija. Njima je, dakle, u interesu da prikazuju da ovde stanje nije dobro ili da ga bar prikazuju gorim nego što jeste. Ja bih zaista voleo da vidim da su nevladine organizacije uradile isto po pitanju kršenja ljudskih prava u vreme vanrednog stanja ili da bar postoji suvisao izveštaj. Toliko pretučenih, taj i taj bio bez hrane i vode toliko i toliko dana... Onaj koji radi taj posao ozbiljno, taj daje takve izveštaje. Ta načelna priča o kršenju ljudskih prava uz traženje novca – to je bez veze! Nevladine organizacije za ljudska prava uglavnom se bave pojedincima, individualnim slučajevima, a ne u načelu. Ovde ih imate od Biljane Kovačević Vučo, Sonje Biserto... – ne mogu da promenim kanal a da ne vidim neku od njih i da nemaju mišljenje o nečemu. Nevladine organizacije nisu medijske organizacije. One treba da rade na terenu, a ne da se slikaju na televiziji. Ima prostora za autentične nevladine organizacije, ali teško je izboriti se s tom količinom sujete, medijske eksponiranosti i svega ostalog što se u međuvremenu nakupilo. Imamo sada ljude koji odlično žive od toga što pričaju da je u Srbiji jako loše. Na primer, kampanja o Romima. Klasičan primer manipulacije. Kao prvo, odnosi između Srba i Cigana, kako ih mi zovemo, a oni se zbog toga ne ljute, tradicionalno su dobri. Mi volimo njih, oni vole nas. Njihov način života je takav kakav je. Nije tačno da ih Srbi smeštaju u neka geta, da ih šikaniraju, onemogućavaju školovanje, itd. Gde god da žive, oni biraju takav način života. Ne svi, ali ima takvih. Odjednom to postaje tema broj 1. Kao da Srbija nema drugih tema. Kampanja za borbu za prava Roma se sastoji u tome što Veran Matić pravi izložbu u "Reksu" koju će da poseti 8 posetilaca i okačiće tri bilborda po gradu. Bolje da su im dali te pare, izgradili neku učionicu... Ti ljudi imaju elementarne, egzistencijalne probleme – hrana, voda, higijena i sl. Šta ima onaj koji živi u kartonskoj kutiji pored mosta od toga što je njegova slika na Slaviji?! Nema ništa! To rade naše nevladine organizacije. Tu su katastrofalni izveštaji o nekom

šikaniranju. Ja ne znam nikoga ko šikanira Rome po Beogradu, niti se neko naročito žalio. U redu je ako mogu da se skupe neke pare i da se pomogne, ali im dajte te pare, izgradite školu, narodnu kuhinju, ono što im treba. Ali nema nikavog smisla u tome da se kače bilbordi i pišu izveštaji kako Srbijani maltretiraju Rome. To je virtualni problem – problem koji ne postoji! Postoje slučajevi da neko nekog uvredi na nacionalnoj osnovi, ali da postoji kolektivni stav, organizacija, i da ćemo mi sada ne znam šta da im radimo, to je bez veze! To nije istina. Ali takvih akcija imate koliko hoćete. Pomoćićemo Romima tako što ćemo da okačimo tri bilborda u gradu i Veran Matić će organizovati izložbu u “Reksu” sa fotografijama Roma, a izložba se zove “Beograđani” – i Romi su Beograđani. Šta ima onaj u kutiji ispod mosta od toga što su bilbordi u gradu?!

• *Kakvu ulogu je imao OTPOR pre 5. oktobra?*

Plakati, pesnica svuda po gradu... To je Miloševića mnogo nerviralo. Taj simbol je dobar – deluje kao ozbiljna pretnja, predstavlja spremnost da se biju. Ti ljudi su dobijali batine, bili po zatvorima. Prvi put ste imali ljudi koji su spremni da se žrtvuju, a ne samo da se foliraju, da idu po inostranstvu i pričaju kako imaju probleme. U smislu čvrstine, jasnog stava, vrlo jasnog cilja, OTPOR je bio dobro zamišljena i definisana organizacija. Ali njima je mandat istekao 5. oktobra. OTPOR je bio otpor Miloševiću, a sada je otpor čemu? Ova vlast može da bude loša, ali ona ima demokratsku legitimaciju. Ne možete da pravite andergraud pokrete otpora, kao u Francuskoj, kada nemate okupaciju. Ako nemate diktatora, ne možete da se borite protiv diktature, kao što više nema smisla priča o nezavisnim medijima. Sada medij može da bude profesionalan ili neprofesionalan, ali nikako nezavisan. Ako se izuzme RTS, šta je sada nezavisni medij? A pitanje da li su neka televizija ili novine bliži ovoj ili onoj političkoj opciji – toga ima i u svetu. Važno je da RTS ne bude blizak nikome, jer je to država. Ko će s kim... Interesi se prepliću. Dakle, aktivisti organizacija za ljudska prava i pobornici nezavisnog novinarstva i ovi iz OTPOR-a kao da ne shvataju da je Milošević otisao. Trebalo bi to da shvate. Sve te priče su već ispričane. Nemamo više da se borimo za ovo ili ono. Izborili smo se za demokratski minimum. Sledeći izbori će biti regularni. Kao i svuda u svetu. Naravno da će biti svačega, ali toga ima svuda. Nema više diktature, policijskih pretnji... Nema smisla da se organizujemo kao pokret otpora kada nema nikog da nas ugnjetava. Napisao sam tekst pre godinu dana koji je izšao u jednom zborniku. Naslov je “Da li si išta planirao 5. oktobra?” To je jako pomodna teza među novinarima. Sada je gore nego što je bilo 5. oktobra. To je jedan zbornik o reformi institucija u izdanju Instituta za filozofiju i društvenu teoriju. Bavi se institucijama godinu dana kasnije. Šta je sa institucijama godinu dana posle 5. oktobra

– s medijima, sudstvom... Tekst je napisan na 5 strana, a osnovna teza je: “ne pričajte gluposti posle 5. oktobra”. Da li je onda bilo gore u medijima? Nije moglo biti gore! Pozatvarano je sve što je moglo da se zatvori, ubijen je novinar-vlasnik i sl. A pričaju da je sada gore nego što je bilo u vreme Miloševića. I to pričaju ozbiljni ljudi. Daleko od toga da ja mislim da je sad ovo fantastična vlast. Ona može da bude loša, ali će otici ako je loša, a onaj nije hteo da ode. U tome je problem!

- *Iako ste Vi uređivali “Radio Indeks”, koje medije ste pratili i odakle ste dobijali informacije?*

Pa od koga da dobijem informaciju? Mi smo elektronski medij i po definiciji smo najbrži. Bilo je novina koje su profesionalno radile svoj posao, ali one imaju informaciju dan kasnije u odnosu na nas. Agencija “Beta” je dobro radila. Ona je bila dobar izvor. Strane agencije nisu razumele šta se ovde dešava. Kada su one nešto interpretirale, mi smo se hvatali za glavu. Nismo imali od koga. Čitali smo novine, ali ono što je bilo u njima, mi smo znali dan ranije. Drugih elektronskih medija nije bilo u Beogradu. Ili se nisu bavili politikom, ili su bili pod kontrolom SPS-a. Nije bilo ni slobodne televizije ni slobodnog radija. Samo mi. Morali smo maksimalno da razgranamo mrežu da bismo imali informaciju. “Beta” je dobro radila. Šta god da dobiju, oni šalju dalje.

- *Kako ste doživeli 5. oktobar 2000. godine?*

Prepostavljaо sam da će biti tako. Mislio sam da će biti malo veći otpor, ali sam znaо da će se završiti, da će doći do okršaja. Samo sam molio boga da ovi naši geniji od političara ne pristanu na taj drugi krug. To je bila realna opasnost i zato je taj 5. oktobar toliko bitan. Prelomio je. Ništa se spektakularno nije desilo. Milošević nije proteran, ali je bitno da je stavljena tačka. Izbori su bili 24. septembra i od tada je bilo neizvesno – hoće-neće, vodi-ne vodi, hoće li biti drugog kruga. Konačno su zakazali 5. oktobar i bilo je jasno od samog početka, kada su ljudi počeli da dolaze sa strane, da će ta stvar da se okonča. Nisam imao neki naročit utisak tog 5. oktobra, jer smo mi imali toliko posla celog tog dana da sam se tek kasnije osvrnuo. Taj 5. oktobar mi nije baš u sećanju kao neki poseban dan. Bilo je malo više posla. Ništa drugo.

- *Ja bih se vratila unazad – zašto ste formirali univerzitetski radio?*

Pa nisam ja smatraо da je univerzitetski radio nešto fenomenalno. To je bio način da se pokrene radio stanica. Koristili smo institucije postojećeg sistema da bismo dobili radio stanicu. Moja ideja je bila da to bude profesionalni, komercijalni radio. To “univerzitetski” je bilo samo zato što sam ja bio glavni urednik “Indeksa 202”. Iz te pozicije sam ja

to mogao da uradim. Tada nije bilo moguće pokrenuti radio stanicu ni iz čega. U pravnom smislu nije bilo moguće. To je bio jedini način da se pokrene radio stanica. Praktično smo zloupotrebili sistem za radio stanicu. Nemam takav odnos da je biti "univerzitetski" nešto bitno. Nama je bilo bitno da je to radio stanica, odnosno medij koji će raditi onako kako vi mislite da treba – profesionalno, bez zaletanja, nepristrasno, objektivno... To je bila ideja, a ne da je to nešto u vezi sa univerzitetom. To je bila pozicija iz koje sam ja mogao nešto da uradim. Ne mislim da konцепција univerzetskog radija može preterano da doprinese informisanju. Postoje dobre ili loše radio stanice. Nema veze da li je univerzitetska ili neka druga. Ne možete 24 časa da pričate o univerzitetu.

(27. maj 2003, Beograd)

Stojan Ćelić – Crtež

Dragan Džonić
bivši aktivista OTPOR-a, Zaječar

OTPORAŠI SU DOBILI KRILA I POLETELI

- *U čemu se OTPOR u Zaječaru razlikovao od OTPOR-a u Beogradu?*

Zaječar je mali grad – 53.000 ljudi. Svi se uglavnom poznaju, zna se svacića životna priča, i tako da u principu nije moglo ništa da se sakrije. Kada smo osnovali OTPOR u Zaječaru, moj drug Vlada Stanković i ja, već prvo veče morali smo da idemo do Niša, u centralu OTPORA južne Srbije, da bi uzeli materijal: plakate, letke, pristupnice, bedževe... Po povratku, pošto nismo ni imali kancelariju, a nismo ni bili prijavljeni i registrovani kao organizacija, održali smo sastanak pored kancelarije Demokratske stranke u Zaječaru. Dogovorili smo da krenemo da lepimo plakate svakog drugog-trećeg dana, da ne bi imali problema sa lokalnim vlastima i policijom. Iste večeri, posle sastanka, kada smo se okupili nas desetak, prvih aktivista OTPORA, počeli smo da lepimo plakate. Međutim, već posle 40- 45 minuta zaustavila nas je patrola policije i rekli su nam da se odmah raziđemo. Naravno da nismo hteli – skonili smo se, pa smo opet krenuli dok nas nisu priveli i počeli da zapisuju naše podatke. Tada je došao komandir SUP-a i rekao da neće biti problema, pustiće nas da odemo i neće nam uzimati podatke, samo da to više ne radimo. Tada smo pušteni, znači držali su nas pola sata i pustili nas da odemo. Nastavili smo sa lepljenjem prema našeg dogovoru i primetili smo da su uvek tačno znali kuda smo se mi kretali, gde ćemo i šta ćemo da radimo... A jedan od momaka koji je danas, na žalost, jedan od glavnih ljudi OTPORA u Zaječaru, posle te prve akcije nije više smeо da se pojavi ni na jednoj akciji. Nama je uvalio priču kako ga policija uzinemirava i kontroliše na poslu, pretresaju ga na poslu, pretresaju ga u stanu, izgubiće posao. Samo on izdržava porodicu i ne sme više da dolazi. Mi smo, naravno, rekli da nema problema – kad je već tako, bolje nemoj... Međutim, nama nije bilo jasno kako su oni to došli do njega, kako su došli u prodavnici u kojoj je radio kada nisu imali naše podatke. A on je, u stvari, od straha otišao u SUP i...

- *On sam? On je otišao sam?*

Sam se prijavio da im pomogne. I neću da ga imenujem, nije bitno ko je on... Uglavnom “zabio nam je nož u leđa”. Dolazio je na sastanke, pomagao nam je idejno, znači davao nam je predloge i to, ali nije išao sa nama ni u jednu akciju, kako smo mi to zvali. Ali, eto, pričao je ljudima

iz SUP-a – kasnije smo dobili informaciju i iz SUP-a da on jeste to radio. Nažalost taj čovek je danas jedan od glavnih ljudi OTPOR-a u Zaječaru. Ali to je nešto što ne možete da dokažete. Mi smo bili stalno aktivni negde od početka aprila te 2000. godine do 24. septembra, znači dok se nije izašlo na izborno glasanje, i bili smo preko sto puta privedeni u policijsku stanicu...

• *Kakva je bila relacija između OTPOR-a i Demokratske stranke?*

Saradnja je bila odlična. Pogotovu što u početku, kada se tek formirao OTPOR, ne u Zaječaru, nego uopšte u zemlji, formirali su ga ljudi iz Demokratske omladine. To su klinci iz Demokratske stranke koji su već znali kako se to radi. Trebalo je pomoći ljudima koji nisu baš tek tako smeli da priđu opozicionim strankama. I onda je trebalo da se pojavi neka nevladina organizacija tipa OTPOR. I ljudi koji jednostavno ne veruju strankama prišli su OTPOR-u. Te ljude treba razumeti. Bilo je mnogo stranaka koje daju obećanja pa slažu. Tako je napravljen OTPOR, s tim da je većina – 80% ljudi koji su koordinirali, koji su vukli glavne konce, bili su iz Demokratske omladine i stvarno su bili najbolji u tome. E onda, posle 2000. godine, većina ljudi koji su bili u Demokratskoj omladini, to jest u Demokratskoj stranci, izašli su iz OTPOR-a, i pored toga što su mnogi želeli da se nastavi sa radom. Ali to više nije bilo ono što je bilo, onaj simbol koji je bio do 5. oktobra, a i počelo je da se pretvara u političku stranku... Inače se i mnogo ostalih članova jednostavno povuklo.

• *OTPOR je nastao na Univerzitetu, iz studentskog protesta 1998. godine povodom novog Zakona o univerzitetu.*

Da... Negde krajem 1997, početkom 1998. godine. Uvek ima nekoliko ljudi koji će dati dobre ideje i koji će početi dobro da rade. Mislim, od 100-200 mlađih koji hoće da se angažuju, ima nekih 10-15 koji su odlični i koji znaju to da rade. Čeda Jovanović je jedan od tih 10-15 koji je “isplivao” između tih 200 novih, ali treba reći da je neko pre njega to krenuo da radi. A on se pokazao kao jedan od sposobnijih. OTPOR je prerasao u to što jeste iz jedne studentske organizacije. U to vreme većina mlađih nije mogla ništa da zna o načinu ophođenja u politici, nastupu u javnosti, da znaju i drže se teme o kojoj treba pričati... Jedno vreme je to odlično rađeno u SPO, dok je SPO bila jaka stranka. Ali oni su brzo pali, promenili su se dolaskom na vlast.... Međutim, Demokratska stranka je već ranije počela sa nekom vrstom političke škole i kroz njih je prošlo hiljade mlađih. I oni su znali kako će da se snalaze pred medijima, znali su kako da se snalaze sa policijom, znali su kako pravno da se nose sa sudom. Od ovih studenata retko da je to neko znao. Oni su imali samo jaku volju da pomognu na bilo koji način. Onda se počelo sa tim, kako bih rekao, školama političkih

veština, i zato je omladina Demokratske stranke zbog velikog iskustva i znanja bila nosilac svega toga. I onda je svako od nas to znanje prenosiо na 20-30 drugih aktivista. Ako ћemo pošteno, demokrate su imale i veći budžet... Tek kasnije je OTPOR počeo da dobija neke manje sume novca. Novca sa strane, od stranih nevladinih organizacija i to... Da se vratim na temu, znači bez političke podrške Demokratske stranke ne bi bilo svega toga – policija bi svojim oprobanim metodama sve brzo razbila, premlatila, zaplašila. Kad je došao 5. oktobar, kad se desilo šta se desilo, koordinator OTPOR-a u Zaječaru – mislim nije glavni čovek, nego jednostavno neko na koga će da se pozovu, nije on ništa tu glavni u principu – je bio moj najbolji drug iz stranke, čovek sa kojim sam ja osnovao OTPOR. Dogovorili smo se da on bude koordinator pošto sam ja imao mnogo obaveza u Demokratskoj stranci, bio sam na visokoj funkciji u omladini. I on je 6. oktobra pozvao centralu OTPOR-a i rekao: “Gospodo mi smo završili naš posao. Ja sam sada u stranci koja je na vlasti. Ja ne mogu samog sebe da nadgledam. Nađite nekoga ko će da me zameni!” A oni su mu odgovorili u stilu: “Kao, ma daj, bre, nemoj da mlatiš. Da se neko drugi kiti tvojim perjem. Ti si to zasluzio i treba da ostaneš bez obzira na to, ti si mnogo učinio!” A stvarno i jeste mnogo učinio. Dečko je mnogo radio, pisalo je o njemu i u onoj knjizi koja je izašla o OTPOR-u...

- “*OTPOR u nadležnosti policije*”... *Crveni omot... Izvini, kako se zvao... još jednom?*

Vladimir Stanković. To je dečko koji strašno mnogo radi. Ne samo u politici, nego uopšte ovako. On je mnogo vredan čovek. Svi misle da je “hladovina”, da ga mrzi bilo šta da radi, jer je krupan, hoda polako... A on obožava da radi, bilo šta. I on je htio da ~~d~~ ostavku na tu funkciju, ali, ovi iz Beograda: “Ma nemoj, ostani ti, ostani ti. Bolje ti da ostaneš, da ne dođe neko u mesto tebe...” I onda jednog dana su se pojavili, došli su sa pečatom, sa papirima, i rekli da Vlada više neće biti koordinator, da će da bude... a to je već kada se promenila cela ta ekipa, došli su ljudi koji do juče nisu smeli da izađu na ulicu, a kamoli da kažu nešto, i sad od jednom su svi postali pametni i dobili krila i poleteli...

- *A kako si ti došao do OTPOR-a?*

Pa, 1999. sam se učlanio u Demokratsku stranku i tu sam delovao po malo u početku. I onda sam krenuo sve više i više, osećao sam neku potrebu da pomognem da se skine Milošević. U principu jeste bilo tako. I pošto sam ti već rekao da je gomila ljudi Demokratske omladine bila u OTPOR-u u Beogradu, a ja sam često išao za Beograd zbog svojih obaveza prema stranci, tako je počelo. A i mnogo mi se sviđao onaj znak

OTPOR-a. Ona pesnica. Nego vidiš, nije to samo znak pesnice, nego primećuješ, to je momak koji drži devojku ovako...

• *Stvarno?*

Vidiš ovo je momak, ovo je devojka, a ovo su krila, krila, kao anđeo, razumeš. I onda nas je to mnogo oduševilo, samo izraz te pesnice. Onda sam pitao šta će biti sa tom pesnicom kada se skine Milošević? Onda kažu da će biti ovako ruka otvorena. Rekoh – uuu, odlično, kao ruka prijateljstva...

• *Ko ti to rekao?*

Pa ne znam sa kim sam tačno pričao, ne mogu sad da se setim... Znam da smo bili na nekom sastanku i posle toga smo otišli na druženje u neki kafić i tada mi je palo na pamet: a zašto ne bi smo organizovali OTPOR u Zaječaru? I oni se slože, rekoše, ajde skupite ljude i javite se. I ja sutradan dođem u Zaječar, zakažem odmah vanredni sastanak Demokratske stranke, omladine, i dogovorimo se... Da bi privukli ljude, a mi ne možemo javno da kažemo ljudima: ajde, dođite u OTPOR; nego prvo ćemo mi morati da zlepimo par plakata, pa će onda da se interesuju koji su ti momci. Pa će da saznaju. Verovatno će nas da uhapse dva-tri puta, pa će da se zna ko je u OTPOR-u. Pa će sva omladina koja hoće da bude u OTPOR-u da dođe kod nas. I mi ćemo im dati pristupnicu, to su se zvale regrutnice, kao u vojsci, da su oni u nekoj nevladinoj organizaciji. I tako smo mi krenuli da radimo. Prvi dan kada smo lepili, lepili smo baš pored srednje škole, jedan veliki niz plakata. Sećam se, došao sam u školu u pola sedam, iako nastava počinje u pola osam, da vidim da li će tetkice da skidaju te plakate... Nisu mogle sve da pocepaju zato što smo taj zanat dobro "izučili", godinama smo lepili plakate i tačno smo znali kako treba da ih lepimo da ne mogu da se skinu tek tako. Onda je došla direktorka škole, inače naš mnogo dobar prijatelj, pozvala me u kancelariju i pitala me: Kakve to veze ima sa tobom? Rekao sam: Nikakve veze nema sa mnjom. A ona će: Lažeš, lažeš... Da, da, odmah je znala da sam ja. Rekla mi je tada, dobronomerno, samo da vodim računa da mi se ne bi nešto desilo. Zvanično je bila baš stroga, a bila je na našoj strani sve vreme. I svi su znali ko je to uradio. Ceo grad je znao da smo to nas dvojica uradili, i još par ljudi oko nas...

• *Kako se to saznalo?*

Pa zato što niko nije smeо da radi to u gradu. Niko nije smeо da lepi plakate uopšte. Samo smo nas dvojica – Vlada, ja i još par ljudi koji manje-više jesu bitni, ali, znaš, nisu tako često učestvovali kao mi. Već smo ranije imali probleme. Mi nismo lepili plakate samo Demokratske stranke, nego uzmemmo plakate na kojima nema oznake stranke, nego ovako Mira Marković i Sloba Milošević stoje i ovako precrtni, i tu piše "Stop ratu", ne znam šta još... I mi to lepimo, ljudi nas vide, i to se raspričalo. Mala je

sredina. I svi znaju da mi to radimo. I kad je počelo sa OTPOR-om, znali smo da će ljudi prvo da posumnjaju na nas. Posle nekoliko dana usledilo je hapšenje, otvaranje dosijea, kad su mene i moju mamu priveli. Ej, mama Zoricu su priveli! To je bilo 18. maja 2000. godine. Evo ovde su ti podaci. Zorica nije mogla da veruje, jer žena se celog života bavi normalnim stvarima. Ona je bila samo član OTPOR-a, čisto kao neka moralna podrška meni i tako. A oni su došli da je privredu i da bi joj uzeli otiske prstiju.

• *Znači ti si prvo bio u OTPOR-u i onda se tvoja majka učlanila?*

Čim sam rekao mami da je OTPOR osnovan, ona je odmah sutradan došla i učlanila se. A nisam htio da joj kažem dok ne prilepim prvi plakat. Ona je već čula za to, i očekivala je da ćemo ranije to da uradimo. Ali nismo mogli... Pa nismo mogli jer nas je bilo malo koji smo smeli time da se bavimo, znaš. A ipak, ponikao sam u Demokratskoj stranci, ako mogu tako da kažem. I nisam mogao da ostavim tek tako neke ljude, sa kojima sarađujem već godinama, na cedilu i da radim nešto drugo.

• *A kako si došao do Demokratske stranke? Sa kojom motivacijom?*

Da srušimo Miloševića. Znaš kako, ja sam bio kod moje bivše devojčice i baš smo sa njenom mamom nešto pričali, tako mi je puklo više, previše mi je bilo svega. To je bilo posle bombardovanja. Jer to veče kad je počelo bombardovanje, ja sam bio na treningu i samo smo čuli sirene za uzbunu, a treneri su nas poslali kući. Ja, hvala bogu, nisam otišao kući nego kod nje, jer ona živi pored hale gde mi vežbamo. I rekao sam, kad prođe to ratno stanje i to vanredno stanje, prvo šta ću da uradim je da se učlanim u neku stranku i da krenem da radim protiv njega. Jer on je kriv za to što se desilo. Ratno stanje se završilo dvadeset i nekog juna... Tako je nešto bilo. I ja sam se učlanio 9. jula, znači desetak dana posle toga. Čekali smo dok ukinu vanredno stanje, jer tada kad si bio član opozicione stranke mogli su da te ubiju od batina, što nisi u SPS-u, znaš... I onda sam se učlanio i posle pet dana sam bio prvi put priveden, pa drugi put, pa treći put, ukupno preko 200 puta sam bio u policijskoj stanici za vreme od 9. jula 1999. pa do 5. oktobra 2000. Oko 200 puta sigurno. Bilo je strašno, izađem mami i tati da kupim cigare, a oni misle da sam krenuo nešto da uradim i – bez razloga privedu, samo...

• *Oni su te sve vreme čekali?*

Imali su nalog da nas prate... Imali su nalog od Državne bezbednosti da prate nas nekoliko. Znači, pored Vlade i mene, još troje-četvoro ljudi u Zaječaru su imali dosijea u DB-u. Meni je pričao Vlada, pošto je kasnije išao u SUP da gleda ta dosijea. Naravno nije smeо da ga pipa, samo da ga čita. Okretali su mu strane, policajci... To je sve šifrovano, zato nisu smeli sve da mu pokažu. A on, kad je čitao, vrištalo je od smeha... Kao James

Bond da je bio, a ne Vlada Stanković. Znači američki špijun, nemački špijun, britanski špijun. Svako je bio nečiji špijun. To su gluposti. Mislim, nemamo blage veze sa tim. Ali – mene su još pitali koji jezik učim. Rekao sam da engleski učim od pete godine, francuski učim skoro četiri godine. I rekao sam da imam škotsko poreklo! Oni su odmah zapisali britanski obaveštajac... Pa ja sam im to namerno rekao. Da vidim šta će da mi napišu. U stvari, mi smo se igrali više nego što bi trebalo. Znaš, jednom kada dođeš batine, kada prođeš kroz to, baš te briga, ideš do kraja. Kada kreneš nema više stajanja. Jer jedna izgubljena bitka ne znači da je izgubljen i rat. A te izgubljene bitke su bile svaki put kada su nas priveli u SUP, jer su mislili da su dobili bitku. A u stvari izgubili su i rat 2000., i sve ostalo... I zamisli nas, kakvi su to idioti, kad tako moram da kažem, kada čovek koji me non stop privodio i gurao me pendrekom, sad kad prođem kolima brže nego što treba, on me pusti da prođem. Ja se vratim i kažem mu: Piši mi kaznu. Nisam se za to borio! On: Ne smem, ne smem. E, rekoh, ostali ste vi isti, džabe što smo mi promenili vlast. Mada, u principu, znaš, polako ali sigurno stvari dolaze na svoje mesto. To mi se sviđa, to se primećuje. U celoj zemlji...

- *Kako si saznao za Demokratsku stranku u Zaječaru? Iz medija? Zašto si se učlanio baš u Demokratsku stranku?*

Pa ne znam da li si videla gde su bile prostorije tada opozicionih stranaka. Tamo u onim šupicama... Neke šupice male, neke barakice. Strašno. I tu su bile prostorije Srpskog pokreta obnove, Demokratske stranke, Demokratske stranke Srbije, kasnije Građanskog saveza i Nove demokratije. I kada je trebalo nešto da se uradi i da se učlanim u neku partiju, razmišljao sam: to mora da bude neka jaka stranka koja ima program, koja ima stvarno kvalitetne ljude, koji imaju škole i pomoći će ti, i sve to... Nisam išao tek tako da se učlanim. Jedine dve jake stranke u to vreme su bile SPO i DS. DSS – Koštuničina stranka – ona je bila mizerna. Oni su u Zaječaru imali možda 20 članova. Sada imaju preko 2.000, zato što su na vlasti, znaš, pa se svi živi učlanili. Ja sam otišao prvo u SPO, uzeo sam njihov statut i krenuo sam onda da ga čitam. Onda sam ušao u DS i pročitao sam njihov statut. Normalno, to je trajalo nekoliko sati dok sam ja sve pročitao. I više mi se svideo onaj iz Demokratske stranke. Zašto? Zato što u Demokratskoj stranci u Zaječaru, na primer, da bi postavio predsednika gradskog odbora, moraš prvo da organizuješ skupštinu, i onda skupština odabere članove odbora. Mislim članove opštinskog odbora koji posle biraju predsednika. Onda se prave radna tela u okviru tog grada, a okružnog predsednika biraju oni iz opština koje su u tom okviru. Za predsednika stranke gde je bio Đindjić, iz svakog grada idu delegati pa biraju, znaš, a pre toga su po gradovima izglasali za koga će da se glasa

i tako to. A znaš u SPO kako ide? Vuk Drašković je predsednik. A ako postavljam tebe za predsednika okružnog odbora, predsednik okružnog odbora postavlja predsednika opštinskog odbora. Kao za vreme monarhije! I oni nazivaju sebe monarhističkom strankom, a monarhistička su samo u monarhističkom sistemu postavljanja. Inače, mislim da sa našim kraljem-prestolonaslednikom i sa kraljevskom porodicom oni nisu ni imali nikakav kontakt. Prema tome, nisu ni monarhistička stranka. To su promenili 1998. godine, kada je mnogo dobrih i bitnih ljudi otišlo od njih, a dotle je bilo slično kao u Demokratskoj stranci. I to mi je bio dokaz da ta stranka propada, da će sve više praviti razdor nego što će da nešto da pomogne da se SPS skine sa vlasti. I zato sam ušao u Demokratsku stranku.

• *I to se već onda primetilo?*

Da. To je bio početak njegovog pada i pada SPO-a.

• *Baš posle bombardovanja?*

Ne. Malo pre bombardovanja. Baš za vreme studentskog protesta. Oni su doneli novi statut 1998. Dok je krenulo da se radi po tom statutu trebalo je nekih 5-6 meseci, i dok su ljudi primetili da to u stvari više nije ta stranka koju su oni znali. Tako je lagano počela da propada i onda došlo bombardovanje, tu su svi čutali. E, posle bombardovanja, rejting im je počeo naglo da pada. A dotle, do 1998. i studentskog protesta, SPO je bila ubedljivo najjača politička organizacija posle SPS. I tako eto mene u Demokratskoj stranci. Onda sam krenuo da pucam na visoko, baš sam mnogo žestoko krenuo da se bavim politikom, prošao sam nekoliko političkih kampova, nekoliko političkih škola. Ušao sam u Izvršni odbor Demokratske omladine na republičkom nivou. Bio sam podpredsednik Izvršnog odbora, kasnije predsednik v.d., zamenio sam... Hteli su kasnije još da me guraju, ali ja sam morao da prekinem zbog škole. Mnogo sam zapostavio školu, i onda sam morao malo da se udaljim od politike.

• *Ti si rođen 1981. godine. Znači sa 18 godina si se učlanio?*

Učlanio sam se 3 dana pre mog rođendana. Znači još nisam imao 18. Meni rođendan 12. jula, a ja sam se učlanio 9. jula 1999.

• *I onda, od početka si mogao da budeš aktivan?*

Da. Možeš ti da budeš aktivan sa manje godina, ali ne možeš da budeš član. Mislim možeš, ali ne bi trebalo. U principu ne bi trebalo.

• *Znači maloletni nisu mogli da se učlane?*

Ne, više kao simpatizeri. Sad ne bi imalo toliko problema, možda bi malo pravno bilo nesuglasica, ali sredilo bi se. Ali ranija vlast, oni nisu birali sredstva – da uhvatiš maloletno dete da biješ. Onda se žale roditelji, a oni

pričaju na televiziji i kažu da to nije tačno, nego da je kriva Demokratska stranka što skuplja malu decu po ulici, što ne znaju ništa o životu. Onda naprave marketinški dobar potez za njih. I zato smo gledali da što manje maloletnih šaljemo u akcije, mada bilo je i njih par čiju su i roditelji bili u stranci, porodično svi skupa. To je to.

• *I ti si u Demokratskoj stranci volontirao?*

Da, radio sam volonterski. Pa prvo smo učestvovali – u početku su bile sitnije stvari, delili smo letke, lepili plakate, ništa više... Dva-tri meseca posle mog ulaska je bila održana Skupština omladine, pošto se na dve godine menja Savet. To je odlično organizovano. I omladina u sastavu stranke, normalno, ima svoje radno telo. Svi oni od 18 do 27 godina su zajedno sa seniorima, ali imaju svoje radno telo i to je organizovano, veruj mi, da je ono bolje organizovano nego kod starijih. To su neka deca koja su prošla kroz jedan mnogo težak period njihovog života, kad im je trebalo da bude najlepše oni su se bavili politikom. I to je ono što ne valja, a s druge strane, opet su naučili mnogo toga lepog i koristnog u životu. Ali bolje takvi ljudi da nam vode državu, nego oni nesposobni, ili koji se domognu vlasti preko kapitala ili ne znam čega, nebitno... I u početku smo samo lepili te plakate da bi kasnije – kako sam dolazio na sastanke, dao sam par predloga, prihvatio par stvari na sebe, i onda je Vlada Stanković, taj moj drug je koji je bio dve godine stariji od mene i bio u stranci već dve godine pre mene, a znali smo se još iz škole, na jednom sastanku predložio da me prime u stalni Savet, da me kooptiraju da uđem u njihov Izvršni savet da im pomažem. Za sledeću skupštinu bi izlobirali za mene, želeti su da budem sa njima, čak su hteli da mi daju neko mesto podpredsednika, pošto je bilo malo omladine – 12 nas ukupno. Bolje da ja budem podpredsednik nego neko drugi. Kao, niko ne sme toliko agresivno da se ponaša, niko ne juri kao ti. Rekao sam: "A, bre, prihvatom. Ako ne uspem, bože moj, baš me briga. Ja sam došao da pomognem. A ne da uzmem neke titule." Međutim, ja se pokažem kao neki mnogo dobar. Inače, predsednik omladine je non stop bio u Beogradu. On je student, Miloš Draković... U početku, radili smo samo Vlada, ja, i još jedna devojka, koja je bila sekretar. Ovi ostali, da li ih bilo strah, ne znam, imali su verovatno frku od policije, nisu bili redovni i retko su dolazili. Kasnije, kada su se opustili, oni su non stop bili tu. Ali u početku malo slabije. Onda sam ja primio malo veću odgovornost na sebe, bukvalno nas dvojica smo trebali da organizujemo sve. Kad su bili mitinzi u gradu. Miting. Dolazi gomila političara i drže govor. Onda ovi stari: Ajde deco, prvo vi da lepite plakate! Pa mi deset dana lepimo plakate. Ajde deco da spremite binu! Pa mi spremimo binu. Ajde deco, ko će da organizuje obezbeđenje? Ko će da organizuje, gde ćemo da slavimo, gde ćemo da vodimo ljude? Ko će da organizuje ceo program? Ko će da

organizuje konferenciju? Sve organizuje omladina, ništa oni. Dobro, oni su stvarno imali neka druga posla, ali svejedno, to ipak za nas nije bio lako. Sad kad pogledam, to je prosto bio lak posao. Ali u početku kad sam se pojavio, to je za mene bila ipak velika odgovornost, mnogo toga odjednom. A kasnije smo već počeli mnogo ozbiljnije stvari da radimo, pojavljuvao sam se na televiziji i na radio programima.

• *Na kojim?*

Na ovim lokalnim, i u Nišu na lokalnim stanicama. A bio sam par puta na RTS-u, na državnoj televiziji. (...) 40 dana posle pada režima položili smo mi vence tamo gde smo se uvek skupljali kada su bili mitinzi. I tu smo položili tri vence kao bivšem režimu. A znaš šta je bilo na vencima? Na vencima nije bilo cveće, nego samo one obruč na vencu. I na jednom su bile novine – znači kao za slobodne medije, za slobodno novinarstvo i to. Na drugom smo zakačili brašno, ulje, šećer i mleko – znači za privredu. Ono što je najviše nedostajalo svih ovih godina, u principu to je bila hrana. I zadnja je bila za školstvo za univerzitet, tu smo pokačili knjige, korice od knjiga. I to je bilo davanje kao 40 dana bivšem režimu. Sve ono što su oni upropastili mi smo stavili na vence, kao sad čemo mi to opet da podignemo. (...) U Demokratskoj stranci sam mnogo napredovao zato što smo imali jednu akciju koja bila vrlo interesantna. Trebali smo da pravimo "milenijumski sat", tako se zvalo to. To su dva sata od kojih jedan treba da ide unapred, a drugi unazad. Jedan treba da bude crveno-crno, to je ovo vreme u kojem mi živimo, najgore. A ovo plavo-žuto da kao bude demokratska omladina. I dobili smo audio-kasetu sa nekim džinglom koji smo trebali da pustimo ispred mase ljudi, da se to sve proprati medijski. I dobiju šest gradova da rade: Beograd, Niš, Novi Sad, Čačak, Kruševac i Zaječar... Novembra 1999. godine... Svi su mislili da je to toliko prosto i niko ništa ne uradi. U svih pet gradova pukne priča, ne uspe ništa, samo u Zaječaru ostalo da se vidi šta će da se napravi. I ja, pošto sam koordinirao tom akcijom, sve smo se već dogovorili, ko će šta da radi, trebalo je da odem za Beograd da odradim neke druge stvari, da kupim neki materijal. I niko ne dođe, i niko ništa ne uradi, i ja sam uzmem, odem, od mojih para kupim 4 spreja i ofarbam, odem u diskont mlekare i uzmem jedan ogroman karton koji nisam htio da sečem na dva dela, nego ga ostavim celog pa ga podelim na pola, jedna polovina crveno-crna, a druga polovina plavo-žuta. I namestim mehanizme od satova, ovde kod jednog drugara sam otisao, i on mi promenio da jedan ide unazad. Mi to namestili i pustili džingl. Ali mi to nismo mogli u centru da uradimo. Mi smo imali jedan mali klubić naše omladine, jedan mali kafić gde smo se skupili. Tu nije bilo mnogo ljudi, možda pedesetak. Ali to kad su ušli novinari, kad su slikali gužvu, oni su mislili da ima preko 200 ljudi sigurno. Mi ništa nismo pričali,

pustili smo džingl, objasnili ljudima povodom čega je ova akcija. A ništa nismo pričali koliko ljudi ima, nego ono novinari mislili koliko nas ima. I oni to objavili po novinama. I cela ta priča koja stajala iza toga, na našem satu je pisalo “buđenje novog doba”, a na njihovom je pisalo “napred u prošlost”, ili “nazad u prošlost”... I svako je došao da priča nešto. Onda smo kasnije organizovali književno veče. I to je lepo ispalо. Na kraju je ispalо živa muzika. Čovek sa bas gitarom, čovek sa saksofonom u pozadini onako malo, i jedan čita stihove, kao književno veče. I strašno lepo je to izgledalo. I tu se prvi put čulo za Demokratsku omladinu u Zaječaru kako aktivno radi, onako malo žešće da se čuje, da izađe u “Blicu”, u “Danasu”, “Telegrafu” i u “Slobodnoj Evropi”. Došli iz “Slobodne Evrope” da vide. I mi izađemo – to je bio moј prvi intervju u “Slobodnoj Evropi”. Kasnije, kad su nas pretukli, prebili u SUP, došla je Barbara Dejvis iz Ujedinjenih Nacija koja je zadužena za Balkan. Imali smo intervju s njom. Ja sam dao intervju i na srpskom i na engleskom jeziku. Zamolio sam onog njenog prevodioca: Tebi svaka čast za engleski jezik, ali ti ne možeš da objasniš to što ja osećam. Morao sam ja da pričam sa njom lično i to je prošlo na “Slobodnoj Evropi”. Po celu noć smo se mi vrteli. Ništa drugo, samo mi smo išli. I na kraju po dve-tri informacije i onda opet iz početka. Jer to veče u SUP-u je bilo nezaboravno... To je bilo 2000. godine, april, maj. Tu negde...

• *To je bilo u vezi Demokratske omladine ili u vezi OTPOR-a?*

Tad više nisu birali. Tad su tukli za sve... Da, pošto svaka organizacija koja se borila protiv Miloševića i koja je od nas tražila pomoć mi smo joj pomogli. Normalno, nigde nismo pričali Demokratska omladina, nego, recimo, radio OTPOR, radio OTPOR. Nema veze što je nas gomila iz Demokratske omladine. Mi smo došli da njima pomognemo, oni su nas zvali. Znači u medijima kad izađe, uradio je OTPOR. Nigde ne piše Dragan Džonić, Demokratska omladina, nego OTPOR. Kada smo radili sa “Partnerstvo za promene”, to je isto jedna nevladina organizacija, onda je pisalo “Partnerstvo za promene”, nigde nije pisalo Dragan Džonić, Demokratska omladina. A radili smo hiljadu puta i sarađivali smo međusobno sa tim organizacijama kojih je bilo dosta. Ali tad kada smo dobili batine, tad su nas priveli konkretno – pazi kao da smo znali, jer smo se dogovorili na sastanku opštinskog odbora, da sa nama pođu pet starijih, istaknutih ljudi, koje zna ceo grad, i da svi zajedno lepimo plakate jer su bili malo, ovaj, “oštiri”. Snimili smo pet policajaca kako su tukli dete od 14 godine, bez razloga. Ono prelazilo neku ulicu, oni uhvate da ga biju. A kao navodno u protestu bacalo kamenje na njih. Bez razloga su uhvatili dete, bez razloga sa ga prebili – mnogo.

• *Jer je bilo politički aktivno?*

Ne, nije, nego jednostavno je prolazilo. I oni su ga uhvatili i to je neko slikao. I od toga je napravio plakat i napisao naslov "Da li je ovo Srbija u kojoj želite da živite?" I nas privedu zbog toga, a komandir koji je bio u to vreme dežuran, bio je kući, naljutio se što su ga pozvali, pa nas uhvatio da nas bije baš mnogo. I to veče bilo je baš dosta šikaniranja, a sa nama bila jedna žena koja imala u to vreme 39 godina i održavala je prvu trudnoću. A da ne pričamo da je 7. mesec. Ovaj baš nju našao da tuče. Mi smo se uplašili za nju mnogo. I onda smo počeli svašta da mu pričamo da tuče nas da ne bi nju tukao. I zato smo mi u principu i dobili toliko mnogo batina. Ali bolje tako, ko zna. Mi smo njih tužili, još dan danas se vučemo po sudovima. Ali oni su nas priveli zbog Demokratske stranke. On je nas tukao i zbog toga i zbog OTPOR-a... Od OTPOR-a su se najviše plašili. U Zaječaru su se više plašili od Demokratske omladine, jer su znali da je Demokratska omladina ta koja je povukla OTPOR-aše. Mi smo se posle polako udaljili i pustili smo ljude koji nisu bili u strankama i tako je planirano da bude. Ali trebao je neko da kresne varnicu da upali taj fitilj. To smo bili mi. Onda smo se mi lagano povukli, pustili druge ljude koji su to stvarno želeti da rade i mi smo se vratili tamo odakle smo došli, ali i dalje smo super sarađivali. Do skora. Oni su se najviše plašili, u Zaječaru konkretno, plašili su se Demokratske omladine. A u celoj Srbiji su se najviše plašili OTPOR-a. Jer kada su nas prvi put priveli za OTPOR, kada smo prvi put dobili batine, tadašnji načelnik SUP-a je rekao: Ne mojte samo decu da mi bijete. Jer zna koja je frka kada se biju deca. Zna on – kada se biju starci, oni se smire, ali kad biješ decu znaš da će da te stigne deblji kraj. I nisu smeli mnogo da se kače. I dva dana kasnije kada smo dobili batine, sreli smo na bazenu tog pandura koji nas je tukao. On je pobegao sa bazena, jer tamo nema uniformu, nema činove, nema ništa, nije na radnom mestu, i odmah ga je bilo strah da ga mi ne uhvatimo da ga bijemo – normalno, ne bi mi njega tukli. Mi ćemo to sve lepo zakonski sve da regulišemo. Ali ipak su se plašili. (...) Mnogo su se plašili omladine, pogotovo što je omladina bila mnogo besna.

• *I to su osetili?*

Pa osetili su to, i onda su morali malo da popuste... 5. oktobra bilo je gotovo. Jer ako vidiš da su od 1990. godine u Srbiji bili protesti i batinanje, međusobno, i u ratovima i ovako na ulicama. Tek sad policija nije izašla da tuče. Jeste, ali nije toliko strašno. Tek sad nisu izašli tenkovi na ulice, ranije jesu.

• *Zašto ti misliš tek tada?*

Mislim da je nekim ljudima sinulo. Ne postoji bolji izraz, moraš da mi oprostiš na vulgarnosti, ali neće da im dođe iz dupeta u glavu dok ne

vide neke stvari. Ili su nekom deca porasla, pa su shvatili, ili je neko ko nije imao decu izgubio nekog svog... A mislim da su veliku ulogu odigrali oni koji su sada u bekstvu jer su smakli našeg premijera. Mislim da su oni bili jedni od glavnih pokretača. Jer osnovati specijalnu jedinicu 1995. godine i dati je u ruke Miloradu Lukoviću Legiji... Da bi nekog poput njega postavili na tako jako mesto znači mora da imaju poverenja u njega nekih 5-6 godine, minimum. Znači da je on od 1990. negde nešto radio za njih. Kad se krenulo na protest u Beogradu, mislim da su oni osetili da će ovi da padnu u svakom slučaju, bez obzira da li će da pljušti krv ili neće. U svakom slučaju bi oni pali... Ja sam bio spreman na to da odem na ulicu i da se bijem sa njima. Jer nema više gde. Politički smo probali sve. Sad kad nas kradete na izborima, sad ćemo vas da polomimo. To je postalo razmišljanje kod većine građana. Dosta više mirno. Uništio nas čovek za deset godina, vratio nas 200 godina unazad. I onda je već bilo sve ili ništa. Ceo Zaječar je bio spreman da krene. I onda smo krenuli tog 5. oktobra. Mislim da su se Legijini povukli, jer su mislili – ajde sad ćemo da pustimo ove druge, pa ćemo onda kod njih da se uvučemo da budemo sa njima dobri. Ali prešli su se. Nova vlast nije htela da prihvati stare kriminalce. Tako ja mislim, da je zbog toga i bio ubijen naš pokojni premijer, jer je bio najodlučniji u borbi protiv kriminala, najodlučniji u borbi sa svim, i najodlučniji u saradnji sa Evropom, sa celim svetom. Zato su ga i skinuli.

• *Ali on je sarađivao sa Legijom.*

Ne, pazi, tada je Legija već bio mnogo jak čovek. Jer jedinica za specijalne operacije je prva jedinica take vrste kod nas. Znači da su to najobučeniji ljudi u zemlji. Ali ujedno i kriminalci, kako bi ih nazvao: hitmani, asasinatori. A u takve ljude nemaš poverenje. Ne govorim za celu jedinicu, ne želim da osramotim nekog koji je stvarno otisao na ratište iz nekih moralnih ili patriotskih razloga da se bori protiv terorizma i to. Ali, bar jedna desetina njih je bila takva. Takav čovek – moguće da je on imao sastanak s njim 5. oktobra, moguće, najverovatnije, jer zašto na kraju krajeva on nije izašao na ulicu? To je mnogo sumnjivo. Ali, ono to što ti ja kažem, on (Legija) je verovatno očekivao: ajde, kao mi nećemo da idemo na ulicu, a ti ćeš da nas pustiš da se provučemo. To sad ja improvizujem. To ne znači da je tako bilo. A on (Đindjić), kao, rekao: mi nećemo vas više da diramo, a vi se ne mešajte više u naše poslove, vi ne postojite više. I onda nisu bili zadovoljni, pa su hteli da se vrate, i onda su hteli opet da pljačkaju, a neko im to nije dozvolio. Neko je hteo da se modernizuje država, da postoje institucije kao što su policija i sudstvo radi normalnih stvari, a ne radi glupiranja. A kod nas – videla si događaje zadnjih dva meseca – kakva ludnica.

- *Rekao si da su 5. oktobra skoro svi ljudi i u Zaječaru bili na ulicama. Kako to, kad si rekao da vas je bilo malo?*

‘97., pre nego sam se učlanio, Demokratska stranka ukupno je imala 20 i nešto članova. ‘99. imala već tu oko 300, 400... A 2000., pre izbora, znači dok smo mi radili kampanju, imali smo 1400 i nešto članova. Znači za tih godinu dana mog grada, mi smo 1000 ljudi učlanili. Ne mislim samo na mene i na Vladu, nego na celo to ljudstvo koje je aktivno radilo, i stariji i mlađi. Preko 1000 ljudi smo učlanili sigurno. Ali nismo ih učlanili na moranje. Jer ti kad imaš nekog člana, ne mora da bude aktivан, ne mora da ide sa tobom u akciju, ali ti znaš da će on sigurno da dà glas tebi. Onda, kada radiš neke proračune, znaš kako treba da vodiš kampanju. Kako da radiš još bolje. A ti ako imaš... Pazi, to se zove “mreža sigurnih glasova”. Dođem kod tebe i kažem – ajde molim te, i ispričam ti: naša stranka je takva i takva, zato je tako i tako – treba nam pomoći. Ja znam da si ti opozicionar, znam da si ti simpatizer, kao, ali bi mnogo značilo kad bi se ti učlanila... Ne moraš ništa da radiš, i ti kažeš: ma nema problema, učlaniću se. A sve što ja tražim od tebe je da obezbediš barem dva simpatizera i dva sigurna glasa. I ti onda meni obezbediš dva sigurna glasa. Znaš da će oni 100% da glasaju za mene, znači za moju stranku. I obezbediš mi dvoje za koje znaš da ne vole baš Miloševića, ali ne znaš za koga će oni da glasaju, pretpostavljaš da će oni da glasaju za... Demokratsku stranku, ali ne žele da se učlane. I tako ovi prethodni se povežu, tako da ne moraš da tražиш ljude. Ovako ide mnogo brže. Ja ti kažem da su ovih 1000 ljudi učlanjeni za dva meseca, a ne za godinu dana. Znači za dva meseca, možda čak i manje. Ali strašno se brzo i dobro radilo... U početku ‘99., kad sam se učlanio, tad je bilo onako frka – ja sam se učlanio 9. jula, a 24. avgusta je bio prvi miting gde sam ja bio u organizaciji. Bilo je nekih 1.000, 1.200 ljudi. Meni je to delovalo super, znam da u Zaječaru po 50 ljudi ako se skupe – daj bože. Jedino veće okupljanje je bilo pre toga kad je kod nas došao Vuk Drašković 91./92. godine. E, tu je bilo baš mnogo, i posle toga nikad više nije bilo toliko ljudi. Dotle. Onda (1999.) bilo oko 1.000 ljudi. A to je već bilo mnogo za mene, jer se u međuvremenu za tih šest-sedam godina ljudi uopšte nisu okupljali. Onda oni sledeći mitinzi, tako i tako, znaš – comme ça comme ça. A onda, kad je krenulo ono hladno vreme, zima 1999., onda je malo ljudi dolazilo – po 20-30. I meni je baš bilo frka. E, ovo ništa ne uspeva. Dobili smo baš poznate ljude kao goste, poznate ličnosti. Meni baš bilo bez veze, pogotovu zbog onih koji su toliko radili, putovali po Srbiji, i dođu ovde da održe miting, da “podignu” ljude, a ono – dode njih 10-20. Ispadne posle da mi ništa ne radimo. I to nas je podstaklo da još više radimo. Onda smo stvarno krenuli da vučemo ljude za rukav. Onda smo stvarno krenuli toliko da budemo agresivni, ne da bijemo nekoga, ali toliko smo bili uporni... Tada smo dobili dosta podrške od srednjoškolaca. Tu je

onda krenulo... Deca su se najlakše pokrenula. Sva su se deca pokrenula. Cela škola je izašla. Celi srednjoškolski centar. Mi imamo 4 srednje škole: medicinsku, gimnaziju, tehničku i ekonomsku. Svi su došli, niko nije htio da ide u školu. Onda profesori sabotiraju, pa profesori iz osnovnih škola sabotiraju, pa pošto je već ovakvo vreme, onda puste i decu. Ne mogu deca da izdrže kući. Onda dolaze roditelji sa posla, pa blokada ulica. A bilo je i provokacija. Kao hteli su neki da prođu, neki žestoki momci, s imali smo i mi neke žestoke momke. Pa su se ti žestoki momci međusobno obračunavali. Onda, kad su videli da mi imamo jače momke, onda su se povukli. A to su, u stvari, provokatori koji su namerno pušteni da bi isprovocirali neki incident. Ali nisu uspeli, sva sreća, nisu uspeli.

• *I kada je to bilo?*

Te prave blokade su krenule od 25. septembra 2000. U međuvremenu, od avgusta '99. do septembra 2000., znači tih godinu dana, bilo je mnogo teško. Mnogo malo ljudi smo okupljali. E onda je krenula kampanja...

• *“Gotov je”, ta?*

To je ta prva čuvena kampanja. Ma stvarno, kad ti stalno pričaš ljudima: ma nema šanse, ma gotov je... Ne dopuštam ti da završiš, samo ti kljucnem u glavu – ma gotov je, gotov je. Znaš koliko ih boli mozak od toga! Jednostavno znam da je gotov, derem se. Kad sam izašao jedva sam čekao da zaokružim ono protiv Miloševića, samo da mi ne priča niko više iznad glave. I to je stvarno uticalo na ljude. Mi smo išli svaku noć u akciju. Krenemo, recimo, ka Negotinu. Na svaki znak stanemo i zlepimo “Gotov je”. Toliko ga oblepimo sa nalepnicama da se ništa više ne vidi. Onda krenemo prema Knjaževcu, pa prema Beogradu, čak do Paraćina... stignemo da sve odlepimo preko noći. Koliko puta nas jure kolima, pa mi bežimo. Pa nas uhvate, pa nas deportuju u SUP. Stalno je tako bilo. Ta “Gotov je” kampanja, krenula je baš malo pre izborne kampanje. Izborna kampanja kreće zvanično 23 dana pred izbore. Imaš 21 dan izbornu kampanju, dva dana pauze zbog izborne tišine. Mi prvog dana kad smo krenuli, oni su nas priveli i rekli su – Vi nemate pravo to da radite. Ja izvučem papir – prepisao sam sve iz Ustava – i kažem: Ja po Ustavu Savezne Republike Jugoslavije imam pravo to, to, to i to! A policajac će meni: Sad ћu ja da ti pokažem Ustav! Odvratim mu: Ajde, pokaži mi Ustav. Onda je policajac, bio je jedan mlađi, shvatio da mi više ne obraćamo pažnju na njih i da se ne bojimo. I onda, ajde, kao, uđite u kola polako, pa nas odvezu prema stanici. Ja izvučem mobilni i pozovem šefove, ove starije. Oni dođu izvuku nas, i mi opet ispred SUP-a, namerno lepimo. A njih nervira, ne smeju nam ništa, zato što je izborna kampanja. Onda su nas malo manje čačkali... Tada su dosta “popustili”, zbog izborne kampanje, nisu nas više tukli. Kao, ajde

pustimo ih da rade za izbornu kampanju, da ne ispadne posle... A mi smo te dve-tri nedelje mnogo dobro iskoristili. Izađemo i zlepimo plakate, oni prođu posle nas i zalepe druge. A mi imamo 3-4 grupice. Pa prođe druga grupa, pa zalepi, znaš. A oni se opet vraćaju, a mi smo stigli u neki drugi deo grada. Ali džabe, oni sa jednom grupom ne mogu da se razvlače. Pa onda, kad smo videli kako nas skidaju, onda sipamo lepak u kofu i unutra sipamo srču od stakla. Pa uzmemo zlepimo, pa onda plakat preko. Šta misliš, da će neko da ga skida? Sva sreća što nisu terali nas da skidamo, zato što je bilo staklo ispod. To je bio jedini način.

• *Kakve su bile relacije između vas i novina – medija?*

Mi smo imali ovaku praksu: znači sto i ovde stolica, obrnuto od tebe. I ovde, kako je zid, slika Đikija, pokojnog premijera, i prvog osnivača demokratske stranke. Ne znam kako se on zvao, još od pre Drugog svetskog rata. I tu telefon i kompjuter. I jedan papir koji nije smeо da se sklanja i koji je uvek morao da bude na vidnom mestu, da se ne zaturi, pa smo ga zlepili na zid. Tu su brojevi “Slobodne Evrope”, “Blica”, “Glasa”, “Telegrafa”, “Deutsche Welle” – ne znam, sve organizacije, sve brojeve telefona smo imali. Svako je imao svoj broj koji zove kad bude neka frka. Ja sam zvao “Slobodnu Evropu”, “Deutsche Welle” i “Blic”. Vlada je zvao “Deutsche Welle” i “Glas javnosti”. Svako je imao svoj broj koga će da zove, dok nas ne uhvate i dok možemo da objavimo. Ali bilo je najbolje kad nas uhvate i kad se čuje kako se prekida veza. Pa onda kad novinari još više dignu frku, pa šta se to dešava, pa onda opšte interesovanje, pa se skupe ispred SUP-a. Onda SUP mora da popusti, mora da kaže šta je. Pa se diže još veća tenzija. Mi smo to namerno radili da bi dizali tenziju. Tako je jedino moglo, da narod kaže: Šta će da bude, ajde da čujemo na radiju šta se dešava, uživo! I onda se njima diže adrenalin, onda izlaze na ulicu. To je bila naša šema. Mi smo digli Zaječar za finalni miting tako da je bilo preko 20.000 ljudi. A samo par meseci pre toga 1.000 ljudi. Znači, ljudi su primetili koliko radimo, i primetili su da sve više i više ljudi polazi za nama... Pogotovo mladi i deca. Pa ih onda sramota što druga deca izlaze, a njihova ne smeju. Pa TV dueli, mladi socijalisti sa nama. Mi izađemo, a oni najobičniji đilkoši čije mame i tate imaju pare, a da ih ne bi dirala vlast, oni se učlane kod njih. A ko zna kako su stekli te pare. A ta njihova deca... sve nakitilo zlato na sebe i fancy garderobu i fancy kola, a ne zna da spoji dve rečenice. A i mi se lepo obučemo, neću da kažem da smo mi nešto preterano pametni, ali smo kultivisani. Naši roditelji su nas naučili neku opštu kulturu, nešto što iz kuće mora da se ponese kao nešto najosnovnije, i lepo i normalno. I kad izađemo – za njih smo veličina kad se pojavimo na televiziji. A da ne pričamo o političkim školama koje smo prošli, i razbijemo ih. Onda ljudi kad nas vide, i čorav će da vidi i gluv će da čuje da

su oni “puška”, da više ne postoje. I tako je krenulo. Prvo, 24. septembra dolazili su izveštaji sa svake izborne jedinice. E, onda mi tu pobedimo tesno 26:24. I tu dranje, plakanje, sreća, znaš. Bilo je ono 2.000-3.000 ljudi, ne verujem da je bilo više. I onda se sutra dogovorimo da se nalazimo ovde preko celog dana. Ma celog dana, cele noći, i onda moramo da delimo dežurstva. Bila je non-stop uključena muzika u centru grada. Dogovor je bio da izvršimo toliki pritisak i da pravimo proteste dok Sloba sam ne vratи vlast koju smo uzeli. I tu jedan protest, drugi protest... Od 24. septembra do 5. oktobra to je išlo non-stop. Svake večeri je bilo sve više i više ljudi. Preko dana deca su išla u školu, u stvari tad se i nije nešto išlo u školu, nešto je bilo blokirano. Fakulteti su krenuli kasnije, ali škole su radile. Onda deca šta da rade, krenu na prve časove, izadu profesori, izadu deca sa njima. “Ajde, bre, deco, što gubimo vreme!” I krenu lepo da blokiraju grad, i tad su krenule blokade. Pa se blokirao put prema Negotinu, prema Knjaževcu, prema Beogradu – neću da kažem da mi nedostaje to, ali tad je bilo mnogo lepše druženje. Ljudi su malo drugačije razmišljali, sad je nekako... Uglavnom, super je bilo. Tu si mogao da vidiš u stvari ko ti je prijatelj, ko ti nije prijatelj. Mnogo ljudi si upoznao, mnogo ljudi si sreo, mnogo ljudi si zavoleo, sa mnogo ljudi si se sprijateljio. Recimo Vlada, taj treći Miloš i ja, nas trojica mi smo ostali nerazdvojni prijatelji, zahvaljujući politici. Ali dotle smo se znali na zdravo-zdravo. A sada, najbolji drugari smo, nerazdvojni. Iako više nismo u stalnoj komunikaciji, ali kad se god čujemo – vezala nas politika za celi život...

- *Kako je bilo kad si ti još išao u školu, kad si počeo politički da se angažuješ? Da li se o tome pričalo u školi?*

Ja sam to pričao na sav glas, odmah, čim sam se učlanio. Mi smo lepo sarađivali sa omladinom SPO-a, imali smo isti cilj, bez obzira što se naši nisu podnosili, ovi stari. Imali smo veliku pomoć od njih, i dan danas imamo i mi od njih i oni od nas... I onda se počelo sa pričom: A, Džona demokrata, Džona republikanac. (...) I tako se saznalo da sam ja u stranci. Posle se videlo po modricama. Po privođenjima, po traženju policije. Policija me non-stop tražila po školi. Ma pravo da ti kažem, ja sam bio više u stranci nego u srednjoj školi. Od '99. ja sam propustio tri četvrtine mog školovanja, jer profesori dodu, ne radi im se za male plate, onda kad se pojavi ispitite te, tako te išiba na brzinu, ne znaš šta te pita, jer ti to ne ispredaje na času kako treba, za 45 minuta ništa ne može da se ispredaje. E onda uzme lepo pa ti zabode jedinice, pa ti imaš 15 jedinica koje trebaš da popraviš. Onda, šta ćeš, pola mojih drugara su više sedeli na ulicama i u kafićima nego u školi, jer takvo je vreme bilo. Više su voleli da se drogiraju i da piju, nego da sede po školskim kabinetima. Mislim, žalosno, ali tako. Ali to nije kako gledaš po filmovima i kažeš: da, i na zapadu ima toga, ima.

Ali kad ti odeš u osnovnu školu, vidiš 10 klinaca, peti razred osnovne, koji se izležavaju na travi, ne mogu oči da otvore... Pored njih dve table "trođona" ispraznjene. Šta ćeš da pomisliš? E to je 90% omladine radilo, duvalo travu, pilo pivo i vinjak, i 'radilo' "trodone" – 90% omladine, sigurno. Ja znam, u mojoj odeljenu nas je bilo 34, a svega nas petoro-šestoro nismo ništa koristili. Svi ostali su se razbijali... Strašno. I tako, rekoh, gde ja da idem na predavanje, hoću da radim barem nešto konkretno. Mislim, išao sam ja u školu, daleko od toga da nisam išao, morao sam da se pojavim... Imao sam minimum časova da ne izađem na razredne ispite, ali sve ostalo vreme sam gledao da budem u stranci, u OTPOR-u, da što više doprinesem padu Miloševića. Krivo mi je što sam ispustio neke časove, neke predmete, koje sam stvarno voleo, stvarno mi je krivo.

- *Kako je bilo sa tvojim školskim drugarima, sa društvom? Kako su oni shvatali tvoju aktivnost?*

Kada je krenulo sa OTPOR-om, onda su se mnogi opustili. Mi smo zato forsirali taj OTPOR, da ga što pre napravimo. Jer znamo da bi sva ta omladina htela negde da radi, ali jednostavno neće u političke stranke jer ne veruje nikom. U stvari, tako je i nastala cela ta ideja OTPOR-a, studentskog protesta. On je i nastao iz Studentske unije, iz ničeg drugog. I to je postao posle narodni pokret, jer su se tu učlanili i stariji ljudi, akademici, pisci, glumci, ne znam ko sve. Stvar je u tome što je taj OTPOR toliko odzvanjao u ušima omladine, jer kad ti gledaš televiziju, bar ono što si mogao da saznaš, bilo je: mladi ljudi su u OTPOR-u i onda taj i taj neki poznat pisac ili glumac koga deca obožavaju i gomila mlađih ljudi u Beogradu, Novom Sadu, celoj Vojvodini. To onda postane na neki način trend, hit... Em ti je dobro, em ti je loše. Znači loše ti je zato što nemaš uslove da živiš. A hit je to zato što se borиш protiv nečega kroz nešto mladalačko, znači buntovno, nešto što mladima odgovara. I tako je nastao taj pokret OTPOR. I onda su deca u Zaječaru naglo krenula da rade. Ali bilo ih je i dosta koji su krenuli u razne političke stranke. Sad ih ima gomila, više ne znam kako se zovu. Onda su krenuli malo oštire, onda su krenuli da ulaze u političke stranke i da se bave sa politikom. Ima dosta klinaca – u stvari, nisu to više klinci – koji su zacrtali da se time bave. I dobri su, baš su dobri. Bili su dosta dugo mirni i onda su odjednom buknuli i izašlo to iz njih, kao što je izašlo iz mene, samo malo ranije. (...) I onda sam počeo da slušam Public Enemy i Onyx. Znači ljudi koji hoće da kažu nešto. Oni pljuju i po samim crncima. Nisu oni kao – e, mi smo crnci, nas svi maltretiraju, nego i sami sebe zezaju. Meni je to, recimo, bilo o.k. Meni nekako i OTPOR liči na to, kad poređiš ovaj znak i ovaj znak, ima neke veze. Ali OTPOR mi je isto to predstavlja za Srbiju u to vreme, znači jedan buntovni pokret, ali miran. Ne agresivan, politički dobro deluje, ima jaku podršku sveta, jaku

podršku u zemlji, dobru političku organizaciju, znači nikako ekstremno, totalno lepo. Zvanično, pravilno, pravno sve, ali ipak buntovno dovoljno kako da ponese veliku masu. (...) Svi su međusobno sarađivali. Sarađivali su najviše sa Demokratskom strankom, jer u celoj toj ekipi Demokratska stranka je bila najjača i jedina je znala kako se to radilo već odranije. Imale su i te političke škole. Kasnije je OTPOR dobio te seminare i te stručne škole koje smo mi već imali. Sudbina je baš tako htela da bude DS i OTPOR, mogao je i DHSS da bude... i Partnerstvo za promene....

• *Da li je Demokratska stranka subvencionirala, financirala OTPOR?*

Pa nije direktno, jer OTPOR je kasnije imao, a dosta brzo je to išlo, podršku u svetu. Piše projekte, pa onda dobije pare za projekat od sponzora. Tako da nije bilo potrebno da... ali pomagali su se na druge načine, ne direktno da im daju pare. Sigurno su jedni drugima pomagali, pošto smo sarađivali mnogo – verovatno i na taj način, ali ja to, u stvari, ne znam... 2000. godine OTPOR je bio najopasniji. Tada su – kao kad ptica maše, pa maše, leti krilima dok ne uhvati zamah, kad uhvati zalet onda treska krilima... znaš šiba vetar. Isto tako OTPOR, dok nije uhvatio zalet. Kad je uhvatio zalet, posle nije bilo moguće zaustaviti ga. E, to se desilo sa OTPOR-om, to se desilo sa tadašnjom koalicijom DOS. Znači cela ta ekipa, to su previše ljudi različitih sojeva skupljenih u jednu smešu i podržani od strane celog naroda. I to je više bilo nemoguće zaustaviti. Veliku ulogu odigrao je OTPOR. Skupiti toliko mladih, kojima je već dodijalo: "Ma daj, deset puta izlazim na izbore i deset puta oni pobeduju. Ma neću više da izlazim na izbore, neću više da živim ovde, idem negde preko, samo da nađem gde da odem." Evo, moj brat danas tako razmišlja. Ja, recimo, ne. Ja bi htio da ostanem ovde, samo da bude normalno vreme ovde. Ja sam rođen u lošem vremenu, odrastao sam u očajnom vremenu, tako da čim bude malo bolje ja osetim to. A oni koji su živeli u dobrom, pa lošem vremenu, sad dok se vrati na ono dobro, teško je da prihvate to. (...) Kada ti živiš deset godina, kada pubertet provedeš u jednom lošem okruženju, kada svoju adolescenciju provedeš u jednom lošem okruženju, šta možeš da očekuješ kada si sazrela osoba? Moja keva i moj čale, oni su drugi slučaj. Oni kao mladi su živeli super, kao stari jebi ga bože. Burazer – pa između nešto. I kad pogledaš, ni jedan čovek nije ostao... Do čega onda dolaziš? Dolaziš to toga da oduvek se sve vrti oko istog. Nama prešlo u naviku da gledamo vesti non-stop. Nama je to navika kao pušenje, nije zadovoljstvo što to radiš nego čisto to radiš. Sednem da jedem i pustim TV i gledam "Telefakt" na BK. I sada priča o ubistvu od ovog i ubistvu od onog... Pa onda hoće da nas prime u te svetske integracije, ali ne može zbog toga i toga. I onda ti dok jedeš, onako demonstrativno udariš kašiku u tanjur. I kažeš: Miloševiću u... materinu, šta si nam uradio! Uvek se vraćaš na to,

jer znaš da te uvek nešto vuče na dno. Znaš, guraš kamen na brdo, a on se uvek vraća nazad. E to je to. I džabe. I to što smo pričali za Evropu, što je pitanje da li će nas do 2010. da prime, i to. Mene u principu baš briga za sve to. Ma i nije baš da me briga. Posvetio sam se nekih 4-5 godina tome, sad moram da obratim pažnju na svoje školovanje i svoj rad. Znači da gledam čime da se bavim, šta ću da radim da mogu da zaradim, jer od ovog neću imati nikakvu platu. I neću više da se bijem za nečije interese, baš me briga više. Ako hoće da se srede, hoće, ako ne – i Evropa na kraju kraja je najveći krivac za sve što se dešavalо. Dozvolili su da imaju Veliku Albaniju koja je bila ovolicka država na mapi, a sada je ovakva država na mapi. Dobiće celo Kosovo, to je potpisano već. Dozvolili su Bosni i Hercegovini da postoji, koja je veštački izmišljena 1945. kao republika, nikad nije postojala Bosna. Bosna ti je bila jedan od kasnijih naslednika Nemanjića, Tvrтka Kotromanića, koji je sebe nazivao kraljem Bosanaca i Srba. Inače, Bosna ti je bila preko Drine, znači druga srpska država, to su srpske države koje su se zvalе, Bosna, Zeta, Bosna ili Zahumlje. Čas jedno, čas drugo. To su različiti termini: Zeta, Raška – ne znam koje još, to su sve bile srpske države. Srpske države – to su sve bile zemlje Srbije, postajale su kao uvek razdvojene, ali jedna je zavisila od druge. Čas jedna od druge, čas druga od druge. Menjale su uloge. Dobro, kasnije su došli Turci, pa se to pomuslimano, malo katoličko, malo pravoslavci. Oni uzmu i napravili veštačku državu. A to je Evropa sama kriva što dozvoljava Americi da petlja ruke gde joj nije mesto.

- *U kome si video krivca za bombardovanje? Rekao si da kriviš Miloševića? Spomenuo si i SAD?*

Pa, kao, Iračani, oni svi mrze Sadama Huseina. Ali još više će da mrze onoga ko će da im baci bombu na kuću, i još kaže – slučajno! Ma šta bre slučajno, ti si mi bacio bombu koja košta 150.000 dolara, a mogao si da nahranиш toliko gladnih ljudi sa tom bombom. Što si bacio tu bombu? Još si navodno pogrešio. Znači, još si imao pare da se rasipaš i da ubiješ nekoga sa tim parama. (...) Dobro, ovde u Zaječaru nije bilo ništa. Šta možeš da osećaš prema nekome ko ruši? Ništa ne možeš da osetiš. Ja barem ne osećam nikakvu ljubav. Meni je baš najbolja drugarica u Americi. (...) Ako bi već morao da idem iz zemlje, išao bi ne znam... u Nemačku, negde. Nemačka mi se sviđa, uopšte germanske zemlje mi se sviđaju, da li je to zbog cele istorije, ne znam. Ali više mi se sviđaju germanske zemlje nego bilo šta drugo. Ali u Ameriku nikad ne bih išao na duže. Jedna država koja je ceo svet proglašila za teroriste, a najveći su teroristi – ne mogu da ih smislim.

- *Koje elektronske medije si pratio za vreme bombardovanja?*

Gledao sam i državnu televiziju i televiziju koja se zvala "Studio B" i "B 92" kasnije (ranije kao radio). Oni su bile dosta za opoziciju i nije bilo nekog laganja. A i "TV Politika" manje-više. Ja imam sreće pa imam mnogo rođaka u Beogradu. Pa onda odem – ja kao klinac sam non stop bio pored roditelja, pa sam gledao mnogo stvari koji nisam mogao da saznam preko RTS-a. Ali sve jedno, ono o ratovima, izveštaje i to, dosta sam gledao preko RTS. Znači, ja sam 4 rata gledao preko RTS i još gomilu kanala – a to mi uvek bilo čudno, to mi nikako nije bilo jasno, kako su dozvoljavali – u zemlji sve zabranjeno, ali dozvoljavali su kablovsku televiziju, dozvoljavali su Sky News, BBC, CNN. Da li su mislili da smo toliko glupi da ne znamo engleski? Ne znam o čemu se radi! U glavnom smo sve odatle saznavali. Mada, tražili smo neku sredinu, jer i oni pričaju malo više nego što jeste. Tako, tražili smo neku protiv težu između te dve stvari, između RTS-a i Sky News, BBC. Tražili smo neku "aritmetičku sredinu" da vidimo u stvari šta se stvarno desilo, i plus smo imali opozicione lokalne televizije u Beogradu, pa smo mogli nešto da saznamo. E kasnije već, kad smo krenuli da se bavimo ovim, onda smo imali prijatelje i kontakte i veze svuda po zemlji, pa smo znali tačno šta se desilo iz prve ruke, ali to je bilo 7-8 godine kasnije. Ali kao mali sam TV gledao baš dosta. Engleski učim od svoje pete godine, tako da mi nije bio problem da... jer to što se dešavalо, dešavalо se od moje 10. godine, tako da mi nije bio problem da pratim na kablovskoj televiziji izveštaje na engleskom i shvatim šta se dešava. (...) Što se tiče novina, bilo je dosta "oštro" za njih. Ali i odatle smo mnogo saznavali. To kao da nekako nisu mogli da zabrane. Ti si imala "Politiku" koja se forsirala, ali svi su znali da Slavko Ćuruvija drži "Telegraf" i znalo se ko je on, i čitao se "Blic" i "Danas". Ja sam nekako ostao uz "Blic", ne znam, to mi nekako... to mi bila novina koja mi nekako najvernija, valjda i zbog toga jer smo im najviše slali izveštaje, od svih novina. Jedino su oni prikazali saopštenja kad pošaljemo iz Zaječara. Stvarno je ono bilo kao što smo ga mi slali, nisu ga ulepšavali. Jer kad neki novinari uzmu da ga ulepšavaju oni ga još više prejebu. Ovi iz "Blica" su stvarno lepo radili. Kako im pošaljemo, tako objave. Valjda mi se zato i danas sviđa, jer znam da oni tačno objave onako kako jeste.

• *Zašto se održavao protest na ulici? Zašto je bitno lepljenje plakata po ulicama?*

To je mnogo bitno, zato što (...) Pazi, za plakate, šta je bitno? Ti kad imаш, recimo, letak, plakat, moraš da imаш nešto organizovano, celu ekipu... Prvo moraš da imаш neki tim. To se zove timski rad. To je Boris Tadić mnogo potencirao na seminarima, sadašnji ministar odbrane, inače najbolji čovek u zemlji koga najviše volim. Šta je bitno? Bitno je sastaviti prvo tim. I onda odrediti detalje, moraš da kažeš – ko, šta kako, gde, zašto

– to ti je isti postupak kao kad daješ saopštenje za novine i kad lepiš plakate u noći. Onda, vrlo bitno je političko anketiranje. Kako ćeš da anketiraš ljude? Propagiraš svoju stranku, bio to miting, bio letak, bio plakat. Šta je još bitno? Bitno je kod letaka kakav letak ćeš da napraviš. (...) Jeste dobro imati preko celog zida, recimo, pesnicu. Ali kad praviš s ove strane crnu pesnicu na beloj površini, onda pravi s druge strane obrnuto. (...) Na koju stranu god da padne, na svakoj strani da ima neka debela slova koje se vide, koje bodu u oči, da čovek koji prođe pogleda, da vidi čak sa ulice. To je psihološki mnogo bitno. Zamisli ti, kada izadeš ispred zgrade, znaš kakva je represija u zemlji, znaš koliko je teško, mislim ti ne znaš i ne dao bog da znaš jer nisi bila ovde (...) Izadeš onako pokršen ujutru i vidiš samo ono ispred tebe – 50 onako izlepljenih plakata, onako ceo red. Jedan red, ispod drugi red, ispod treći red. Jedan 100 cm sa 80 cm plakat. I ti vidiš jednu ogromnu pesnicu (...) Izaziva adrenalin u tebi, izaziva neko strahopoštovanje i tera te da pomogneš i da radiš, tera te na bunt. Mnogo je bitno to psihološko odavanje utiska plakata, letka, i svih ovih propagandnih materijala. Veoma bitno. U političkoj školi baš smo učili kako se pravi plakat. (...) Miloševićevu kampanju je pravilo 180 ljudi, 60 psihologa, 60 psihijatra, 60 neuropsihijatra.

- *Vi ste bili u dobrom kontaktu sa medijima. Ono što mene još zanima, jesu li ti plaćao račun od mobilnog ili Demokratska stranka, na primer?*

Pazi, nisu oni meni to plaćali, ja uopšte nisam morao da zovem s mobilnog. Bilo je gomila ljudi koji nisu imali mobilni, a nas samo dvojicatrojica koji su ga imali. Bio je problem za one momke koji nisu bili sa nama u akciji, a uhvati ih policija i oni nemaju odakle da se jave. Ali, sva sreća, mi smo znali kretanje, pa ako ih ne nađemo znamo da su oni u SUP-u. Ali, već kad imam kredit, uvek sam čuvao za ne daj bože, nisam se mlatio da zovem za gluposti, nego samo kad me privedu, dok ne dođem u SUP. Pošaljem poruku ako ne mogu da zovem, uđem unutra, a oni mi uzmu mobilni. A kasnije, kad je bilo baš te tri nedelje glavne kampanje, onda je bilo plaćanje, i to je, da me pogrešno ne shvatiš, bila neka vrsta profesionalizacije. Ti imаш čoveka koji je ceo dan na terenu. Druga je stvar kad smo mi radili volonterski do izbora... Ali za vreme izbora, kad se kretalo u izbornu kampanju – čekaj, to je prvo toplo vreme u Srbiji, pogotovo u Zaječaru. Tad je mnogo vrućina. (...) Mi izlazimo u maju i trebaš da obideš jednu izbornu jedinicu. Znači grad je podeljen na pet mesnih zajednica. Svaka mesna zajednica ima po, ne znam, deset izbornih jedinica, pošto ima ukupno 50 jedinica. Ja sam bio zadužen za 4. mesnu zajednicu u kojoj živim. A pošto nije bilo dovoljno ljudi, ja sam isto preuzeo na sebe i 3. mesnu zajednicu. I ne samo ja, nego još neki ljudi. (...) Zaječar kao Zaječar, ti

ga ceniš kroz onaj centar grada, on je mali, ali kada ideš po onim brdima tamo, ti noge polomiš. To su neke zabiti. Strašno daleko. Pogotovo što su loši uslovi. E sad, niko iz stranke te ne može naterati da radiš nešto ako nećeš. Mi bismo radili i bez para, stoji to, ali sada su organizovali da bude bolje, znaš. Jer on tebe, kad te pošalje na teren, i kad ti daje sendvič, kad ti daje sok, pa kad ti plati kafu, pa posle toga kad završite vi odete na piće da se opustite... Bolji uslovi, pa će još neko da dođe da radi. Opet, radi se, u stvari, za džabe. Ali ako ništa drugo, plati mi barem hranu, plati mi piće, šećer da mi ne padne. Po tolikoj vrućini radiću, nema frke, ali obezbedi mi nešto minimalno... E, a zadnjih 21 dan izborne kampanje, to je bilo još povećano. Tu su davali čak dnevnice. Nisu to bile neke velike dnevnice, ali imao si za cigarete, za piće u gradu. To su ti davali ovako, plus što si još imao hranu i piće. (...) E, a za kontrolu izbora, kad smo kontrolisali glasanje, tu su nas platili, tu su dobro platili. U stvari, plaćala je država, a ne stranka. Jer to je već tehnički posao, to nije zezanje. Ti sediš tamo od 5 ujutru, dok se ne provere kutije da li je prazno sve, pa do nekih 8-9 uveče. Ti si tamo 13-14 sati. To uopšte nije normalno, i to treba da se izdrži. Pogotovo što posle ti to trebaš sve da izbrojiš – čekaj, kad se sastavi, skoro 24 časa ti sediš tamo. Svaka stranka to radi i ima svoje kontrolore. DOS je još ekstra platio njegove kontrolore, ali zato da vidiš kako su gledali, svaki listić su gledali. Zato je i sve prošlo o.k., i nije im uspela izborna krađa. To je ta profesionalizacija... E, da su to ranije imali,... ali odmah su ovi crno-crveni počeli da pričaju – eto oni njima daju pare. Pa pare treba da ti plati neko ako trebaš da radiš nešto, to nije vulgarizacija, to je profesionalizacija.

- *Zašto se Milošević toliko dugo zadržao na vlasti? Čitala sam na primer: bolje išta nego ništa.*

E to je to! Izađemo sa ljudima i pričamo: Pa imate li vi da jedete? – Pa jedva. – Pa imate li da održavate porodicu? – Pa jedva! – Pa što ne glasate protiv njih, što ne glasate za neke druge? – Pa šta ako imamo sa tim drugima još manje? Jer su se toliko plasili od te nemaštine koji im je doneo taj čovek, da su se uplašili da im svaki sledeći koji dođe ne da još manje. (...) To ti je mentalitet srpskog naroda, ceo život ratuju. Prvi svetski rat je započeo zbog nas, ni krivi ni dužni. Neka budala u Bosni je ubila tog Ferdinanda i ovi došli da pale nas, ali to je u stvari ta cela politička nameštajka zbog Hercegovine napravljena.. To je moj maturski rad koji sam spremio na 90 strana, a trebao je da bude na 10. To su sve bile političke igre neke treće sile, ali da ne pričamo mnogo. Slično je bilo i sa Drugim svetskim ratom (...) To se već prenosi kroz istoriju i ljudima je frka, i kao bolje da čutim i da imam kolko toliko nego da nemam ništa. A nije bolje, to je trebalo mnogo ranije da se shvati. Ali dok su shvatili prođe 15 godine,

a za tih 15 godina, vratili smo se 40 godina unazad. Znači vratili smo se posle Drugog svetskog rata. (...)

• *Gde su tvoji roditelji radili tada?*

Tata je radio u fabrici za kablove u Zaječaru, a mama u jednom trgovinskom poslovnom centru. (...) Fabrika za kablove u Zaječaru bila jedna od najvećih u svetu. (...) Oni su tek sad propali, jer zbog sankcija nisu mogli ništa da prodaju napolju. Sad mora neko da ih kupi, jer nemaju pare da modernizuju mašine. Ali oni su se održali. Pazi, oni nisu otpustili ni jednog radnika. To je ipak uspeh za državnu firmu. Ali platu nisu mogli da daju više nego pola marke mesečno. (...) Ništa nisi mogao da kupiš u dinarima. Recimo, moja mama primi platu 9 milijardi dinara, i dobije to u jednoj novčanici, i onda ona ide da kupi hleb, a dok dođe, hleb košta 14 milijardi. Pazi koja inflacija...

(20. april 2003, Zaječar)

Stojan Ćelić – Crtež

POLEMIKE

Dorđe Stanković

šef Katedre za istoriju Jugoslavije,
Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu

MANDALE ILI KULTURA SEĆANJA I “REHABILITACIJE”

(“Rehabilitacija Milana Nedića”, NIN br. 24.07.2008.)

Mandala je reč iz sanskritskog jezika i u svom opštem značenju prevodi se kao krug. Slike kruga u različitim religioznim običajima, ali i psihologiji, ponajviše označavaju – igru. Figure “kružne igre” ima u tibetskem budizmu ali i u tekijama derviša. Ona je i jantra u budizmu i dezorientisana ličnost u psihologiji. Individualne mandale imaju, kako tvrdi Karl Gustav Jung, “neograničeno mnoštvo motiva i simboličkih varijacija”. Tako se u određenim naukama, a posebno u istorijskoj, stvaraju personificirani automati, određene metode ili mitovi – mandale.

Nastojali smo da u istorijskoj nauci uvek otvaramo mandalu, dodajući nova znanja, zasnovana prvenstveno na novim izvorima i metodama. Ali, mandala se uporno, često kao politička pedagogija i praznoslovje, ponavlja i prividno zatvara. Tu nema mesta za tolerantnu i pristojnu naučnu polemiku, kao što nam je to stavljen do znanja u pismu Liberalne stranke i napisa u NIN-u. Etičnost nauke i kulturnog ophođenja, uveliko zahvaljujući medijima i nacionalnoj mitomaniji, usput su se negde zaturili. Posve je normalno i izvan privatnog političkog i ideoološkog opredeljenja, da dva čoveka o nekom istorijskom događaju ili ličnosti nemaju isto mišljenje. Nikada nismo pisali i objavljivali iz određene ideoološke matrice i da bismo izricali poslednju reč, zatvarali mandalu. Tako je i sa pokušajima da se mandale gen. Milana Nedića, gen. Draže Mihailovića, Slobodana Jovanovića, Svetislava Stefanovića, Gligorija Božovića i drugih trajno “spomennički zatvore u svesti srpskog naroda”. Uvek ima i stalno će se pronalaziti novi istorijski izvori koji će to osporavati, a naš je zadatak na katedri kojom upravljamo da to učinimo dostupnim naučnoj kritici i javnosti. Nemamo ništa protiv da se rehabilitacije pokreću, ali se varaju oni koji putem suda

dobijaju i da se krug, mandala, zatvara. Mandalu, u civilizovanom svetu, zatvara samo sud istorijske nauke.

S obzirom na to da se naše ime stalno povlači, sa našim znanjem ili bez njega, dozvolite da šef katedre ima pregršt dokumenata, posebno iz porodične arhive, koji mogu da racionalizuju predstave o prošlim događajima i ličnostima, da unaprede nauku. Da li je Slobodan Jovanović, bez trunke griže savesti i upitanosti o posledicama potpisao akt i odobrio, na predlog svog "šefa Ratnog kabineta" Živana Kneževića, da se u delo sproveđe slovo "Z", što će značilo "zaklati" i da je tako pobijeno stotine viđenih Srba. To ne tvrdimo mi na katedri „kao levičari" već Božidar Bećarević, zatim šef obezbeđenja vlade Milana Nedića Đuro Trpković, pa i sam gen. Milan Nedić na prvom saslušanju u Beogradu i mnogi drugi. Ne vidimo korist da se spekulise o stvarima koje još ne možemo da znamo. Zar Slobodan Jovanović nije sakrivao, kao predsednik vlade, bez trunka emocija, izveštaje o genocidu nad Srbima u NDH! Kad je jedan od članova vlade došao iz SAD sa tim saznanjima, kao i saznanjima da vlada ne preduzima ništa da se taj genocid bar umanji, Slobodan Jovanović mu je cinično preporučio da je bolje da čita Dikensa nego da se brine o Srbima u NDH! Da li je to onda "najveći srpski um"? Zato ćemo i ovoga puta da se uzdržimo i da iznosimo tvrdnje koje ne prelaze graničnu liniju nauke.

Koristićemo izvor prvog reda, čiju verodostojnost smo proverili uvidom u zapisnik sa prvog saslušanja generala Milana Nedića. Radi se o rukopisu od 128 strana, pod naslovom "Mali ljudi u velikoj Srbiji" Đure Trpkovića, šefa obezbeđenja vlade generala Milana Nedića, s kojim je, u istom automobilu 6. oktobra 1944. pobegao iz Beograda. Rukopis je nastao u Beču krajem 1945. i nije jedini dokument u našem posedu koji potvrđuje ovo svedočenje. Međutim, teško da ćemo ih obelodaniti jer se pridržavamo, kao sve civilizovane države, načela da "unuci nisu krivi za postupke svojih dedova". A živ je još poneki deda, otac i gotovo svi unuci!

Tada "šef agenata u obezbeđenju vlade" Trpković je prisustvovao 29. avgusta 1941. ceremoniji predaje civilne vlasti gen. Milanu Nediću u Narodnoj skupštini. Između ostalog, vojni zapovednik Srbije gen. Dankelman je rekao: "Izražavamo nadu da ćete sa svojim saradnicima pravilno koristiti ovlašćenja koja vam dajem radi postizanja postavljenog cilja i sa poverenjem u vašu moralnost, predajem civilnu upravu u Srbiji". General Milan Nedić je odgovorio takođe između ostalog: "Moji saradnici i ja založićemo se da budućnost srpskog naroda izgrađujemo u lojalnoj i prijateljskoj saradnji sa nemačkim Reich-om, kao i sa njegovim predstavnicima u Srbiji, verujući da će nemački narod pravilno shvatiti i oceniti neminovne potrebe srpskog naroda". U protokolu ceremonije, kao i govorima gen. Dankelmana i gen. Milana Nedića nigde se ne pominje vlada već samo saradnici!

Đuro Trpković, zatim piše o nacističkoj propagandi i ulozi Radio Beograda. "Sonder Belgrad" je, to se po sebi razume, davao svoj glas i pomoć svima koji su bili voljni da govore protiv komunizma i boljševizma, da veličaju i hvale Hitlerovu Nemačku i napadaju saveznike, njihov program i njihovu sporost u vojnim operacijama. Ovu su stanicu najviše koristili general Milan Nedić, Dimitrije Ljotić, Dragi Jovanović, dr Miroslav Spalajković, Đorđe Perić, Stanislav Krakov, inž. Vasiljević, dr Lazar Prokić i Velibor Jonić.

Gen. Milan Nedić posetio je i Adolfa Hitlera, po vlastitoj želji. "Po povratku iz Reich-a – piše Đuro Trpković, sad već šef obezbeđenja vlade – nakon pet dana, gen. Nedić je, preko radija i štampe, uputio srpskom narodu jednu poruku, u kojoj je, između ostalog kazao: "Sada sa mnogo više optimizma i poverenja gledam u budućnost Srbije i srpskog naroda. Novo sunce izlazi iz oblaka da ogreje i obraduje napačeni srpski narod. Imajmo poverenja u nemački Reich i nastavimo sa našim nacionalnim i ispravnim stavom, boreći se protiv crvene kuge sa Istoka, a čuvajući i braneći po svaku cenu, red i mir, steknimo pravo da učestvujemo u organizaciji nove Evrope, koju stvara Nemačka."

Na naše tvrđenje kako je gen. Milan Nedić pomagao finansijski Ravnogorski pokret gen. Draže Mihailovića preko Komesarijata za izbeglice, naš bivši đak javno izriče proizvoljni sud da to "naprosto nije tačno". Znači li to da profesor laže, jer ni novinarka koja je priredovala tekst nije našla za shodno ništa drugo nego da napiše kako smo mi to "ljutito reklii". Đuro Trpković piše o Tomi Maksimoviću, komesaru za izbeglice sledeće: "Maksimović se nije isticao nigde, bio je skroman i povučen, službeno je opštio samo sa Nemcima, ali mu je bilo suđeno da uspostavi dobre odnose sa gen. Mihailovićem i njegovim pokretom i to ne po ličnoj inicijativi, već po Nedićevoj želji, jer je srpska vlada preko Komesarijata za izbeglice i preseljenike ukazivala stalnu novčanu pomoć gen. Mihailoviću i ravnogorcima ... tako je samo Kalabić, 'Čičino mezimče', dobio od Nedića 20.000.000 dinara... Pored pomenute stalne pomoći srpske vlade, ukazivane preko Komesarijata, svakom 'korpusu na papiru' dodeljivala je i dodatnih 3.000.000 dinara. Ravnogorci su primali pomoć od mnogih industrijalaca, trgovaca i bogatih ljudi Srbije – Vlade Ilića, Ilije Mihajlovića, braće Mitić, braće Teokarević, Babića, Panića i dr."

O tvrdnjama Liberalne stranke i revizionista da gen. Milan Nedić nije ubijao Srbe, Đuro Trpković kaže "da oružane formacije gen. Milana Nedića, Srpska državna straža, tokom rata nije ubila više od 1.000 partizana i komunista". Oni se, valjda ne računaju u Srbe. Po "liniji Specijalne policije, u Glavnjači, u Banjičkom logoru i u Jajincima SDS nije ubila više od 20.000 ljudi – partizana, četnika, anglofila, 'patriota', crnoberzijanaca, kriminalaca, itd." Zar i to nisu Srbi? Ovo potvrđuje i Božidar Bećarević,

šef IV antikomunističkog odseka Specijalne policije u svojoj "izjavi" od 20. decembra 1949, kao dodatku isledničkog zapisnika. "Gen. Milan Nedić i Dragi Stamenović plakali su na sahrani pukovnika Miloša Masalovića, šefa kabineta, koga je ubila zloglasno 'Z' Slobodana Jovanovića. (II deo).

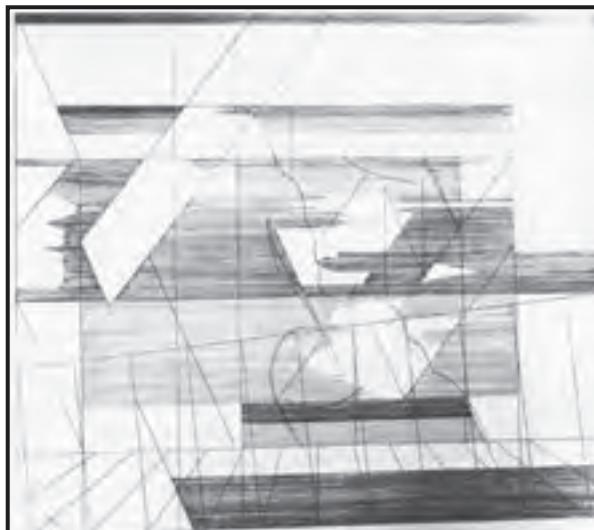
Kao naučnik ne mogu da osporim vrednost, stručnu i literarnu, jednog broja dela Slobodana Jovanovića. Neka su već prevaziđena. Međutim, u sudbinskim pitanjima nacije i države, Slobodan Jovanović nije pokazao "građanske kuraži", a ni volje da ih rešava u skladu s vremenom u kome je preuzeo odgovornost. Njegovi saradnici i članovi vlade svedoče da je Slobodan Jovanović "na sve probleme gledao s apstrakcijom školskog seminara", mereći "sudbinu srpskog naroda kao da je reč o tuđem narodu". Taj "umorni i bolesno osetljivi starac", "bez krvi i nerava, muževnosti u karakteru", "podozrivog, čiji smeh je u najtragičnijim momentima ježio", itd. (Milan Grol, Božidar Marković, ser Horh Randel – engleski poslanik pri jugoslovenskom i grčkom dvoru, itd).

Jedna od omiljenih bivših i sadašnjih "pozitivnih osobina" Milana Nedića, kao "srpske majke", bilo je tvrđenje da on nije, kao drugi kvislinci, poslao nijednog Srbina na Istočni front. O tome Đuro Trpković piše: "Vlada generala Nedića nije mogla, iako je htela da ugodi Nemcima, da se primi ovog teškog i tako tugaljivog zadatka, jer su Srbi imali mnogo simpatija za Ruse. I divile se njihovoj borbi i junaštvu. Zato su se ovoga posla latili članovi "Zbora", Olćan, Vasiljević, Živadinović i kapetan Nikić. Takođe je na svoju ruku radio, ali za sebe lično Strahinja Janjić ('gradonačelnik' Kragujevca u vreme masovnog streljanja oktobra 1941. godine – op. autor). Nisu uspeli. Omladina se nije odazivala. Masne dnevnice i mnoga obećanja, o pretnjama nije ovde moglo biti reči, nisu bile u stanju da stave Srbe, Slovene, u borbu protiv Rusa i Rusije. Janjiću je pošlo za rukom da organizuje grupu od svega 300 lica i to je bila, kako se on hvalio 'neustrašiva četa protiv nečastivih Sovjeta'. Međutim, nije bilo suđeno da i jedan jedini Srbin ode na Istočni front, jer je jednog dana 1943. godine Strahinja Janjić, od strane dotadašnjih gospodara Nemaca odveden i sam u neki rudnik ili logor. Posle toga se ništa nije čulo za njega."

I na kraju rukopisa, gde Đuro Trpković sebe predstavlja kao "dobrog Srbina" i "anglofila", vratio se 1946. dobrovoljno u Srbiju. Prilikom hapšenja među ostalim ličnim stvarima pronađen je i ovaj rukopis, ponavljamo nastao u Beču a ne u "Udbinim kazamatima"! Završna rečenica Đure Trpkovića, šefa obezbeđenja vlade gen. Milana Nedića, glasi: "Nedić, Mihailović i Ljotić hteli su, uz podršku Nemaca i njima služeći, protiv kojih se digao bio ceo kulturni i napredni svet, da dođu do izražaja i postanu ljudi velikog kalibra. Prevarili su se u računu. Prevarili se teško i krvavo i postali tip malih ljudi u velikoj Srbiji". Time mandala o kolaboraciji, kvislinstvu i ulozi pojedinih ličnosti još uvek ne može da se zatvori, bez obzira

na to što igrači “mandalinih krugova” trče svoj “poslednji politički krug”. Smatram, kao naučnik, da smo dodali samo poneki kamen u temelju racionalnog naučnog znanja. Uverenja ostavljamo političkim pedagozima – podjednako istoričarima, pravnicima ili Liberalnoj stranci. Neka na kraju ovih izvora progovori i sam gen. Milan Nedić: “Moja odluka je bila čista po dolasku u Beč, jasna i nepokolebljiva – nikakve političke saradnje sa Nemcima, a još manje oružane u ma kom obliku. Toga sam se čvrsto držao do poslednjeg dana trajanja Nemačke.”!?

Ovde već moramo da pozovemo Geteovog Fausta: “Kada dospemo do dobrega ovog sveta tad se bolje naziru obmane i varka”. Revizionisti u istoriografiji, onim ostrašćenim, kao i piscima obrazloženja za rehabilitacije i nepotpisanim provokativnim piscima pisma Liberalne stranke, koje nam je stiglo na fakultet, ostavićemo – Martina Lutera. Ostali su u uverenju da su pobedili ropstvo dosadašnjeg autoriteta vere, ali se nisu lišili pobožnosti. Luter je, kao i oni, slomio veru u autoritet upravo zato što je restaurisao autoritet vere! Da li smo dočekali da se “podlosti današnjice opravdavaju podlošću jučerašnjice”? Da li je sloboda i demokratija označena na balkanski način – da svako sme da piše o svaćem i da se “kompetentno” upoređuju uverenja i znanje. Čini se da smo jednom bili u društvu takve slobode – da dan njenog pogreba. A pogrebni ritual ima takođe značenje i simboliku mandale!

Stojan Ćelić – Crtež

Marinko M. Vučinić
publicista, Beograd

IDEOLOŠKI KRUGOVI ĐORĐA STANKOVIĆA

Slika naše javnosti najbolje se može ocrtati kao niz zatvorenih kru-gova, niz ustaljenih i nepomirljivih stavova i ideoloških koncepcija, pre-drasuda i uzaludnih pokušaja da se uspostavi ozbiljan dijalog pre svega o najkompeksnijim i najkontroverznijim pitanjima naše savremene istorije. Ideološke podele kao da su i dublje i nepomirljivije nego ikada. Rasprave o rehabilitaciji ljudi koji su stradali nakon Drugog svetskog rata ili bili potpuno marginalizovani u našoj naučnoj i medijskoj javnosti, samo su još jedan izraz i potvrda naše nespremnosti i nesposobnosti da unesemo duh racionalnosti i objektivnosti u raspravu o najznačajnijim društvenim i političkim pitanjima i izazovima naše političke istorije.

Ni Slobodan Jovanović i pitanje njegove rehabilitacije nije ostalo izvan ovih zatvorenih krugova ideoloških rasprava, naprotiv, samo se nastavilo tamo gde se stalo gotovo pre pola veka. Obnovljen je već pomalo zaboravljeni ideološki govor, koji je svoj vrhunac doživljavao u vreme uspostavljanja jednopartijskog socijalističkog režima. Njegovo kapitalno naučno delo i kratkotrajno neposredno političko delovanje ostalo je i dalje predmet pre svega jasno profilisanih i određenih pseudopolitičkih rasprava i ideoloških osporavanja. Bez obzira što tvrdi u svom tekstu *Mandale ili kultura sećanja i "rehabilitacije"* da je uvek nastojao da otvara nove krugove saznanja zasnovanih prvenstveno na novim izvorima i metodama, istoričar Đorđe Stanković nam je ovom prilikom ponudio već toliko puta rabljene ideološke, političke i lične diskvalifikacije Slobodana Jovanovića, pozivajući se pri tome na već toliko puta ispričane "pouzdane" priče i još pouzdanija svedočenja, kao nove istorijske izvore koji će konačno osvetliti pravu prirodu i karakter Slobodana Jovanovića. Nema tu ni traga od najavljene pročišćene kulture sećanja, a ni od novih saznanja i novih do sada neupotebljivanih izvora, već je u pitanju samo ponavljanje poznatih ideoloških osuda pomoću kojih je decenijama Slobodan Jovanović bio izopšten iz našeg društva i iz naučne i univerzitetske javnosti. Đorđe Stanković je u pravu kada kaže da se u nacionalnoj mitomaniji izgubila etičnost nauke i kulturnog ophođenja, ali upravo njegov odnos prema delu i kratkom i neuspešnom političkom delovanju Slobodana Jovanovića kao predsednika izbegličke vlade u Londonu upravo je demonstrirao nedostatak elementarne etičnosti, naučne objektivnosti

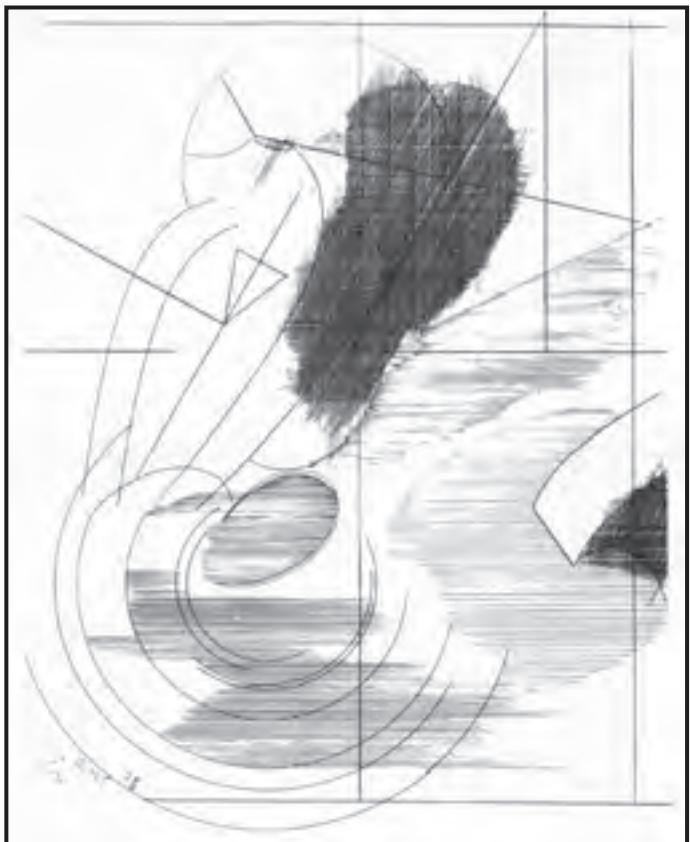
i kulturnog ophođenja. To je samo još jedan jasan dokaz o nepostojanju i nefunkcionalanju duboko utemeljenog i delatnog kulturnog obrasca, o čemu je pisao Slobodan Jovanović. On sam nije imao nikakvih iluzija kada je u pitanju dnevna politika u tadašnjoj Jugoslaviji, može se reći da je imao i neku vrstu ironičnog prezira prema pragmatičnoj politici. Sam je rekao da je bio neuspešni predsednik još neuspešnije vlade. Ovakav stav je sivorno poznat istoričaru Đorđu Stankoviću, kao i dugogodišnje izbegavanje Slobodana Jovanovića da neposredno učestvuje u političkom životu jer je veoma dobro znao, i to na osnovu svojih temeljnih političkih, pravnih i istorijskih analiza, pred kakvim se teškim iskušenjem i izazovima nalazi la politika u duboko politički i socijalno podeljenoj Jugoslovenskoj državi. Zato govoriti o Slobodanu Jovanoviću kao isključivo političkoj ličnosti i političkom delatniku, a ne uzimati u obzir celinu njegovog teorijskog i istoriografskog dela, očita je ideološka simplifikacija i politikantsko podmetanje. Ali Đorđe Stanković ne odustaje tako lako. On je veran svom, pre svega, ideološkom ubeđenju kada bez ikakve rezerve otvara pitanje da li je Slobodan Jovanović bez trunke savesti i upitanosti o posledicama potpisao akt i odobrio, na predlog svog šefa kabineta, da se u delo sproveđe slovo Z, što je značilo "zaklati", i da je su tako pobijene stotine viđenih Srba. Bez obzira na to što se ovakva zaista neverovatna i bestidna tvrdnja ne izriče prvi put, prosto je neverovatno da istoričar i naučnik Đorđe Stanković može da ponovo, kao neki izraubovani ideološki vremeplov, oživljava ovakve osude i diskvalifikacije Slobodana Jovanovića. Na osnovu kojih se to novih dokaza i novih izvora, osim pozivanja na predlog šefa kabineta Slobodana Jovanovića, iznosi ovako teška optužba, koja očigledno ima za cilj da u duhu nove kulture sećanja "dokaže" da je Slobodan Jovanović bez trunke griže savesti naređivao likvidacije stotina viđenih Srba. Ovo je jedna od toliko puta iznetih i prezvakanih ideoloških diskvalifikacija Slobodana Jovanovića kao besavesnog ideologa ravnogorskog pokreta i političkih likvidacija vršenih u građanskom ratu u vreme Drugog svetskog rata. Kada se pročitaju ovakve osude i napadi, čovek ima utisak da se suđenje Slobodanu Jovanoviću nije ni završilo i da su njegovi progonitelji i tužioci još uvek na svom partijskom i ideološkom zadatku. Na ovaj način se Slobodan Jovanović zatvara u onaj isti krug u kome se kretala njegova, pre svega, ideološka i politička osuda, što je i dovelo do toga da jedan od naših najznamenitijih i najvećih pravnih i političkih pisaca i istoričara bude i dalje prikovan na stub srama i izložen klasičnom političkom ostrakizmu i stvaranju političke atmosfere u kojoj će biti prepušten zaboravu i apsolutnoj marginalizaciji.

Đorđe Stanković u svojoj ideološkoj okovanosti i slepilu čak prelazi i one toliko potrebne granice elementarnog dobrog ukusa i mere kada rezolutno tvrdi da je Slobodan Jovanović kao predsednik vlade bez trunke

emocija skriva o izveštaje o genocidu nad Srbima u NDH, preporučujući cinično jednom članu vlade da je bolje da čita Dikensa nego da se brine o Srbima u NDH. Zar je to onda "najveći srpski um", pita se pravoverni Đorđe Stanković ne prelazeći, kako on tvrdi, graničnu liniju nauke. Međutim upravo ovakve i slične tvrdnje dokaz su više da ovaj istoričar ne poštuje osnovne postulate i metodološke principe istorijske nauke, jer njemu to i nije cilj – njemu je samo namera da pokaže da je Slobodan Jovanović sitni i beskrupulozni politikant, čak nesposoban da ima saosećanja za žrtve srpskog naroda. Tako je u tumačenju Đorđa Stankovića, Slobodan Jovanović ne samo bez trunke grize savesti, već i bez trunke emocija naređivao likvidacije najviđenijih Srba i zataškavao genocid nad Srbima u NDH. Pri tome ovaj ideolog nove kulture sećanja, kako uporno on to tvrdi, držeći se granične linije nauke, besomučno i bez ikakve validne naučne argumentacije pribegava optužbama da je Slobodan Jovanović bio pritvorni licer, bezosećajni političar i besavesni ideolog političkih likvidacija, kome i nije bilo ni stalo do tragične sudbine srpskog naroda i njegovog opstanka. I to govori istoričar koji se tako gorljivo poziva na etičnost nauke i kulturu ophođenja. Svako ko iole poznaje izuzetno naučno delo i društveno delovanje Slobodana Jovanovića, zna da je on napisao najvrednije stranice o srpskom nacionalnom interesu, našem političkom mentalitetu i teškoj istorijskoj sudbini srpskog naroda. Optuživati Slobodana Jovanovića da je skriva i zataškavao genocid nad Srbima u NDH spada u red najzloknibijih ideoloških diskvalifikacija i difamacija. Zaista je veoma utešno što Đorđe Stanković i sam velikodušno kaže da ne može da ospori stručnu i literarnu vrednost jednog broja dela Slobodana Jovanovića, bez obzira što su neka već prevaziđena. Ali on ne može da oprosti što u sudbinskim pitanjima nacije i države Slobodan Jovanović nije pokazao "građanske kuraži", a ni volje, da ih rešava u skladu s vremenom u kome je preuzeo odgovornost. I opet se Đorđe Stanković kao skrupulozni naučnik i istoričar poziva na prvorazredne istorijske izvore, i to na "svedočenja" saradnika Slobodana Jovanovića i članova njegove neuspešne vlade koji su izneli ocenu da je on na sve probleme gledao s apstrakcijom školskog seminara, mereći sudbinu srpskog naroda kao da je reč o tuđem narodu. Međutim, ovakva "svedočenja" samo su još jedan dokaz i pokazatelj da Slobodan Jovanović nije bio političar opšte prakse, već istaknuti naučnik i istoričar koji se našao i mimo svoje izričite volje i stvarnih težnji u burnoj matici istorijskih zbivanja i političkih dešavanja a da za to nije bio spreman, niti je želeo da postupa kao klasičan političar. U konačnom bilansu, on se nije ni pripremao da bude neposredni politički akter u rešavanju najsloženijih i najtežih političkih izazova tog tegobnog vremena. Zaista, može se slobodno reći da Đorđu Stankoviću ne nedostaje kuraži, ali ne građanske, već se radi o nedostojnom razaranju elementarnih principa naučnog pri-

stupa određenoj istorijskoj epohi i istorijskoj ličnosti. U svojoj “kuraži” ovaj istoričar nije propustio ni da se posluži ličnim uvredama upućenim na adresu Slobodana Jovanovića. On je, opet po kazivanju Milana Grola, Božidara Markovića i ser Horha Randela, bio umorni i bolesno osetljivi starac, bez krvi i nerava, muževnosti u karakteru, podozriv, čiji osmeh je u najtragičnijim momentima jeziv. Ovde nema ni govora o bilo kakvom naučnom i objektivnom načinu govora – o bogatom, kompleksnom i slojevitom naučnom delu Slobodana Jovanovića – u pitanju su prizemna i ideološki izandala podmetanja i besprimerna težnja da se Slobodan Jovanović još jednom, nakon više od pedeset godina, prikaže u najgorem mogućem svetu. Pri tome se naučnik Đorđe Stanković poslužio sredstvima koje ne priliče istoričaru koji se u svom tekstu tako istrajno poziva na naučnost i snagu kazivanja novih naučnih i istorijskih izvora, koji će najzad otkriti svu iskvarenost karaktera i pravu prirodu Slobodana Jovanovića kao čoveka koji nije imao ni trunke savesti, građanske kuraži, saosećanja sa patnjama svoga naroda, obzira, a ni muževnosti u karakteru.

Vrhunac bezobzirnosti Đorđa Stankovića može se videti u njegovoj tvrdnji da on smatra da je kao naučnik dodao samo poneki kamen u temelje racionalnog naučnog znanja. Naprotiv, on nam je samo još jednom pokazao kako izgleda ideološko kamenovanje i pokušaj da se jedan od naših najznamenitijih ljudi ponizi i definitivno politički diskvalifikuje. Ali on nam je u isto vreme demonstrirao svu žilavost i tvrdokornost jednog već odavno prevaziđenog ideološkog pogleda na politiku i istoriju, koji je nakon Drugog svetskog rata organizovao i dosledno sproveo sveopštī progona i izgona Slobodana Jovanovića iz javnog i društvenog života. Ta hajka se očigledno nastavlja, ali ovo je ipak 2008. godina i tekst Đorđa Stankovića samo je još jedan dokaz pogubnosti simplifikovanog ideološkog pristupa razmatranju i naučnom prosvuđivanju prelomnih istorijskih događaja i velikih istorijskih ličnosti. Slobodan Jovanović je danas i pored svih ličnih i ideoloških osporavanja jedan od naših najcenjenijih političkih i pravnih mislilaca i teoretičara, ali i istoričara velikog znanja, nepresušnog talenta i stvaralačke snage, koji je sudbinu svog naroda opisao na najblistaviji i najvredniji način. Slobodan Jovanović nije trajno spomenički zatvoren u svesti srpskog naroda kako to kaže Đorđe Stanković, jer bi to bilo suprotno duhu njegovog naučnog dela, već, naprotiv, njegovo delo je aktuelnije i vrednije više neko ikad i predstavlja stalnu inspiraciju i ishodište za nove generacije poštovatelja Slobodana Jovanovića.

Stojan Ćelić – *Crtež*

BESEDI

U Sremskoj Mitrovici je 13–14. juna 2008. godine održan XVII festival besedništva “Sirmium lux verbi”. U ovoj rubrici Hereticusa objavljujemo besede učesnika koji su pobedili u kategoriji autorske besede i kategoriji ex tempore.

Branislava Jovanović
učenica Pravno-poslovne škole, Beograd

SREĆNA JE ZEMLJA KOJOJ HEROJI NISU POTREBNI

Moj otac nije bio tu. Nije me slušao dok sam se smejala i nije me tešio kad sam plakala. Propustio je moju maturu, propustiće moje venčanje, i propušta priliku da me vidi i čuje i sada na ovom mestu. Ko zna kakve si još događaje propustio kojima bi se ponosio mnome? Ali, ja znam šta sam propustila i šta nisam doživela. Tu gde smo sada, nemamo budućnosti. Imamo, samo, veliko iskustvo i dugu tradiciju padanja i propadanja, a nikako da naučimo. Do guše u dugovima i bez cilja pokušavamo, ne znam po koji put, da se izmigoljimo i da nastavimo. Gubimo poverenje, teritorije, stanovnike i živote. Narod je umoran, puške su nam prazne, džepovi još prazniji, a entuzijazam istrošen. Koga bismo ovaj put i sa kojim oružjem poslali u rat? Ne vidim rešenje u tome. Samo jadikujemo i ništa ne preduzimamo. Ne postoje reči kojima ja mogu iskazati ljubav prema ostacima svoje domovine. Reči su reči i one su bezvredne. Ja se usuđujem ostati! Tako ću Vam dokazati da nije potrebno život položiti, jer mrtvi samo ste zemlji na teretu. Ako se dovoljno odvažite da ostanete, istrpite i istrajete, niko vam život neće ni tražiti. Jer polaganje života danas nije jedini način iskazivanja ljubavi i junaštva. Znam da moramo da se borimo za našu zemlju i naše teritorije, ali ratovi i mrtva braća, muževi i sinovi nisu rešenje. Da li se danas neko seti preko izginulih mladića u NATO bombardovanju 1999? Koliko vas im danas zapali sveću? Koliko vas se danas seti izginulih vojnika i dobrotovljaca u ratu 1991? Ja ne. Ni svog oca koji je tada život položio kao idealista. Nakon rata, oni srećniji se ne vrate, oni manje srećni su živi mrtvaci, izmenjeni i uništeni. Nagledali su se sveg zla, tako da u dobro više i nemaju snage da veruju. Ne želim da takvi postanemo. Bogata je ona zemlja kojoj heroji nisu potrebni. Polaganje života je besmislena

žrtva, a o tome govori činjenica da ste nakon pogibije zaboravljeni. Vreme demantuje vaše ideale. Mogli biste biti dobri inžinjeri, pekari, lekari. Mogli biste biti dobri roditelji svojoj deci i dobra deca svojim roditeljima. Kao što vidite, doprinos se može dati na mnogo bolji i smisleniji način. Da taj vaš doprinos ima svrhu, da uživate u njemu. Bogata je ona zemљa u kojoj se rađaju srećna deca u zdravim porodicama. Može li naša siromašna zemљa da se obogati na ovaj način? Imamo li mi budućnosti?

Maša Savićević

student Fakulteta za medije i komunikacije
Univerziteta Singidunum, Beograd

“SLOBODA NIJE VREDNA AKO NE UKLJUČUJE SLOBODU DA SE GREŠI” (Gandi)

“U početku bi Reč.” I Bog stvori muškarca i ženu te, kao najidealnijim svojim stvorenjima, pruži da uživaju u miru i blagostanju; dok god ne posegnu za Drvetom spoznaje dobrog i zlog. Drvo ko’ drvo – niti više niti manje bitno od neke druge biljke ili životinje; obično, malo, zabranjeno drvo. Ne uskraćeno, samo zabranjeno. Ipak, na njima je bilo hoće li ga se kloniti ili ne. Pored svega, pružena im je sloboda da odaberu.

Šta je dalje usledilo znamo i sami. Osuđeni smo da živimo u svetu želja za čije se ostvarenje moramo sami boriti. Čovek je čoveku sada mogao da pruži ili da oduzme. Samo je sloboda ostala, ali i ona nam je sada položena u ruke. Tako je novostečena odgovornost dala ljudima za pravo da jedni drugima sude. Na nama je ostalo da vrednujemo ispravno od neispravnog, pravedno od nepravednog. Kaže se “pametni uče na tuđim greškama”. Tako su neki pojedinci uvideli da smo suočeni sa bremenom, a ne sa povlasticom. Kako nam je požrtvovanost svima u krvi i oni su odlučili da, teškom mukom, to breme preuzmu na svoja leđa; pomognu onima koji ili nisu bili svesni te težine ili su delovali nesposobno nositi se sa njom. Sa neprestanim širenjem ljudstva kontrola se pokazala neophodnom. Trebalо je uskladiti sve te slobode u jednu, sveobuhvatnu. Mnogi su pokušavali, neki uspešnije, drugi manje uspešno. Posledice tih pokušaja uvek je snosio sam čovek. Čovek je činio ispravno – čovek je uživao, čovek je grešio – čovek je ispaštao.

Danas živimo u društvu koje za svoje ideale ističe slobode u ljudskim pravima. Čovek je konačno uspeo da odredi slobodu, dodeljujući je onima koji čine ispravno, oduzimajući je onima koji greše.

Jesu li Adam i Eva pogrešili zagrizavši jabuku ili ne, svako će sam za sebe da proceni. Ako i jesu, sigurno je da su to učinili svojom voljom.

Imali su slobodu da odaberu. Isto je i nama dodeljeno i svakodnevno se suočavamo sa odgovornošću koju ona nosi i posledicama svojih odluka koje nisu uvek ugodne. A kako smo samo hrabri i govorljivi kada je potrebno drugima suditi. Prečesto zaboravljamo jedinu neospornu istinu: Ljudski je grešiti.

Aleksa Radonjić

student Pravnog fakulteta Univerziteta Union, Beograd

LICEMERJE

Tom parolom neki, koji nas pozivaju da *podržimo Srbiju*, nam govore da treba da obratimo pažnju na patnje naših sunarodnika na Kosovu i Metohiji.

To je zanimljivo, jer među njima ima nekih koji '99. godine istom tom narodu sa Kosova nisu dozvolili da uđe u Čačak.

O očuvanju Kosova i dobrobiti Srba iz te pokrajine puna su usta i onima koji su svojom pogubnom politikom doveli do toga da nas bombarduje 19 zemalja, da faktički ostanemo bez tog istog Kosova, a izbeglice sprečili da dođu u Beograd.

Ali, da ne grešim dušu, neki od ovih što *podržavaju Srbiju* jesu, donekle, verni gore pomenutom sloganu – kad nekog tuku, na primer novinare, oni ne okreću glavu, oni ih gledaju pravo u oči!

Ipak, drugoj legalističkoj polovini *podržavalaca Srbije* ne može da se pripiše takva doslednost. Oni su 6 meseci okretali glavu, dok neki koji znaju ko je ubio Slavka Ćuruviju nisu uništili dovoljno dokaza! Sa druge strane, to ih ne sprečava da nas uče moralu, pravu i pravdi, pa su tako lansirali i drugu parolu –

“Kad neko pati, ja ne zatvaram oči”.

Jeste li videli svu onu decu koja prose po ulici? Onu decu koja nemaju dom.

Mnoga od njih nemaju ni roditelje, a za neku od ovih koja imaju, možda bi bilo bolje da ih nemaju.

Ova država ih ne vidi jer reklamiranjem njihove nesreće ne može da se sačuva mesto u vladi, ne može da se sačuva mesto u skupštini, ne mogu da se dobiju izbori! A to je zato što mi, birači, zatvaramo oči kada ta deca pate! Jeste li znali da tu decu neko tuče kada ne isprose dovoljno novca? I ako jeste, okretali ste glavu. A zašto i ne bi? To i onako nisu naša deca, to su uglavnom Cigani, oni *drugi*!

Tako i član 1. Ustava Srbije počinje sledećim rečima: "Republika Srbija je država srpskog naroda i svih građana koji u njoj žive..." Očigledno ustavotvorac smatra da postoji neka razlika između srpskog naroda i drugih građana Srbije, pa je svaka dalja priča o socijalnoj pravdi i načelima građanske demokratije koji se posle pominju u ovom članu čisto LICEMERJE!

Dame i gospodo, u Srbiji žive pripadnici više nacija, Bogu se moli na najmanje četiri različita načina, postoji više stotina političkih partija... ali bez obzira na sve razlike, svi smo građani ove zemlje, i svi se jednakom nadamo nekom mirnijem i kvalitetnijem životu. Da bi imali šansu za takav život moramo da iskorenimo dvostruki moral i licemerje!

Za početak iščupajmo ih iz temelja!

Dragoslav Otašević

student Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu

PROBLEM NAŠIH DANA JE ŠTO SU MUDRACI PUNI SUMNJE, A BUDALE TAKO SIGURNE

Ćutatelji su čudna sorta, u njihovom društvu svi čute jedni drugima iza leđa. Oni vam nikada neće reći šta stvarno misle, što ih čini izuzetno opasnim jer se, kao paraziti, hrane glupostima drugih, čemu, evo, i ja dajem svoj doprinos.

Iako je mudar, ćutak ne sumnja, on je siguran u sebe. Budući da nema prirodnih neprijatelja, svaki napad na njega je, u stvari, pucanj u prazno. Valjda zato narod i štedi municiju.

A, što ja vama ovo pričam? Pa, kada bi narod samo znao koliko malo pameti vlada svetom...

Ne, a sad ozbiljno, bez velikih reči... Ništa ne bi bilo problem da ćutak, u stvari, nije intelektualni mućak. Zato, dobro pazite; sledeći put pre nego što odlučite da ga promućkate, prvo proverite da mu nije istekao rok trajanja. Od previše mudrosti može da zaboli stomak. Baš kao što se to i Sokratu desilo.

U redu, i šta sad? Pa, ako je u Srbiji ćutanje cena mudrosti, izvinićete me za trenutak.

Zato ču sada konačno da zamenim teze, jer, ako u Srbiji mudraci čute, a budale govore, onda smo svi u velikim ... problemima.

Pa tako, problem svakog govornika je to što mu vreme brzo teče, ali sporo prolazi, pa kada ste besednik, najbolje znate kako je teško nekome držati pažnju. Dešava se da publika na početku udahne, pa onda proba

da izdrži minut, i do kraja govora umre jedno 7-8 puta, što od nedostatka kiseonika, što od dosade.

Ali, kao što vidite, tako je svuda osim kod nas. Naši čutači su davno usavršili tu veštinu i još uvek čuvaju stari dah negde duboko u sebi. Ponekad se zabrinem da im je krv udarila u glavu. A u stvari, oni se i dalje crvene u svojim plavim i žutim odelima.

Ipak, najveći problem govornika u ovoj zemlji je to što je pametniji od ljudi koji ga slušaju. Pogotovo onih iz prvih redova, jer Srbija ne pati od 5. kolone, već od sindroma prvog reda.

Svaka čast svima, ali uz dužno poštovanje, matematika je prosta. Prvopoređanima je trebalo po 5-6 časova svakog dana da nauče stvari koje se danas uče na tri skraćena časa. I to samo ako se škola greje. Ako se ne greje, neće nam trebati ni toliko.

To je, sigurno, zato što vi sad imate bolje profesore, reći će neko. "Car je go!" reče ono dete u priči o carevom novom odelu.

Za kraj sam ostavio ono najvažnije; ničega ne treba imati previše, pa ni mudrosti. Valjda vam to tako ide, što više znaš, više i zaboravljaš, što više zaboravljaš, ti sve manje znaš. S druge strane, što manje znaš manje i zaboravljaš, a što manje zaboravljaš, ti sve više znaš.

A onda kad sve znaš, ti, narode, nastavi da radiš ono što znaš najbolje – čuti i glasaj, jer vrhunac mudrosti i jeste biti mudar u sebi. Kada većina progovori, i najveće mudrosti se pretvore u nešto drugo. Bolje je jedna budala koju čete svi da slušate, nego mnogo mudraca koji čemo svi da čutimo...

Stojan Mićović

student Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu

CRNOGORSKI JEZIK

I opet je na početku bila reč. A iz te reči je nastao jezik, a iz jezika pesma, a iz pesme nacionalna svest. Pa kad neko hoće da razruši ovaj narod, on zna da to mora da uradi preko njegovog temelja, preko njegovog jezika.

Danas, svi smo svedoci stvaranja jednog novog po pate jezika. Njegovi lingvisti ističu da imaju neka tri slova: s', z', c'. Ali na ta tri slova nisu napisani *Gorski vijenac* i *Luča mikrokozma*. Sa ta tri slova nisu pisali ni Njegoš, kralj Nikola, Marko Miljanov, Stefan Mitrov Ljubiša, Lalić, Pekić, Bulatović...

Svi znate onu našu narodnu pesmu: "Djevojko moja napoji mi konja". Kada bi se ova pesma prevodila na crnogorski jezik u nekom budućem crnogorskem bukvaru, prevod bi glasio ovako: "Đevojko moja napoji **mene** konja".

Zbog tih konja, 28 profesora u Nikšiću je dobilo otkaz, a sa pravom su smatrali da je njihov jezik onaj kojim su govorili njihovi preci. Da ne govorimo o tome što je tadašnji Ustav propisivao, da je službeni jezik srpski jezik i jekavskog izgovora. Današnji Ustav Crne Gore, prvi put u crnogorskoj istoriji, propisuje da je službeni jezik crnogorski jezik, zanemarujući popis iz 2003. godine, kada se 65% građana Crne Gore izjasnilo da govore srpskim a 20% da govore crnogorskim jezikom. Po svemu sudeći, demokratija je duboko ušla u Crnu Goru!

Crna Gora je jedina država u kojoj se glasalo o imenu jezika. Zapamćeno je da se u SAD glasalo koji će jezik biti službeni, pa je engleski za jedan glas pretekao nemacki. Ali ni Amerikancima nikad nije palo na pamet da kažu da govore američkim a ne engleskim, a za svoju nezavisnost krvavo su ratovali sa Englezima. Ni Belgijanci ne govore belgijskim ni Švajcarci švajcarskim. Pa šta mislite, zar Austrijanci nemaju sopstveni identitet zato što govore nemačkim jezikom. Arapski jezik je službeni u 18 zemalja.

Ali ti kriterijumi ne važe za Crnu Goru. Prvi doktor crnogorskog jezika nije Crnogorac, i nije doktorirao u Nikšiću već u Zagrebu i tema mu nije bila *crnogorski jezik već govor podgoričkih muslimana*. Njegovo ime je Adnan Čirgić.

Kad je već tako, imam ja jedan predlog. Pošto sam ja iz Banjana iz okoline Nikšića, i pošto samo mi koji smo iz Banjana za Nikšić kažemo *Nišić* a za cipele *crevlje*, predlažem da crnogorska skupština usvoji i moj banjski jezik. Ali, tu nije kraj, Banjani imaju mnogo sela, a moje selo je Prigradina. I samo mi koji smo iz Prigradine za sto kažemo *pavulin* a za novčanik *takulin*. Predlažem da crnogorska skupština usvoji i moj prigradanski jezik... i eto posla za mene, naravno prepostavljate, ja bih bio prvi lektor.

Matija Bećković je povodom crnogorskog jezika izjavio: "Simptomatično je i to što se broj onih koji su se na popisu izjasnili da govore crnogorskim jezikom, poklapa sa brojem nepismenih u Crnoj Gori." I naravno da crnogorski poslanici nisu čitali Njegošev "Ogledalo Srpsko", ni Nikolinu "Balkansku caricu", jer, Bože moj, u "Stipegradu" ima mnogo pametnijih stvari da se čini, recimo, da se s'edi po vazdan i da se piće kava ali sa kis'elom vodom. A vrlo je važno da se prije toga dobro napuni takulin i da se izbači na tavulin, da svak živi vidi kak ste vi jedan uspešan poslanik, i nipošto da se ne s'ekirate što govorite jezikom kojim su govorili vaši očevi...

Kristina Balać

student Fakulteta za medije i komunikacije
Univerziteta Singidunum u Beogradu

VERBA VOLANT, SCRIPTA MANENT

Okupili smo se danas ovde da govorimo, a od mene se, međutim, očekuje da kažem da reči lete. Zar nije paradoksalno zahtevati od govornika da uzdiže pismo, a reč svoju da kudi? Zato vam ja o napisanom govoriti ne mogu. Ali vam želim pokazati kako se reči upisuju u srce.

“Ona je kurva”, rekao je moj otac u sudnici. Za mene. On je rekao, a oni su zapisali. Zapisnik će zastariti i oni će ga baciti. Baš njih briga! A meni je ta reč zasekla srčani mišić. Oče, zar o meni da govorиш?! I napisao mi je mnogo posveta, razglednica, pisama nakon toga. Mrtva slova na papiru ne mogu da ugase živu reč koja pulsira duboko u mom biću. Kurva!

“Ali to je samo reč”, reći ćeće vi. Vetar je nosi kao jesenje lišće. Nema trajnog znaka da obeleži njen postojanje. Nema pečata ni potpisa. Može biti bilo čija, namenjena bilo kome. Zar?

U početku bi Reč. I Reč beše od Boga. Reč je postojala pre nas. Mi smo od reči nastali. Jer Bog reče i bi čovek. I Bog reče i čovek življaše u Edenskom vrtu. I Bog opet reče i čovek pade na zemlju.

Reč, dragi moji! Samo jedna reč i gvozdena vrata se dižu i ruše. Reč je sila koja održava vasionu. Pa zar da se onda usuđujemo da govorimo o čemu drugom?

Stojan Ćelić – *Putovanje na Teru*, 1988.

Stojan Ćelić – *Rekvijem za preminule prijatelje*, 1987.

SEĆANJA

Dragoslav Mihailović

književnik, Beograd

INDIGO PAPIR I TAJNI POSLOVI

Čitavu sedmu deceniju XX veka proveo sam u teškom razmišljanju šta da radim sa javnosti nedovoljno poznatom pojmom zvanom Goli otok, gde sam i sam kao sasvim mlad čovek izvesno vreme boravio. Strašno me je uz nemiravalo što se o Golom otoku piše – neću da kažem neodgovorno, nego ponekad i s iskrenim uverenjem – da je takav tragičan događaj bio potreban, jer je Tito njime nešto u tadašnjoj Jugoslaviji, kao, spasao. Ja, međutim, takvo pisanje nikad nisam drukčije ocenjivao nego kao udbaško. U mome razmišljanju, koje nije bilo za javnost, pomagali su mi i neki prijatelji, kakav je, recimo, bio Borislav Mihajlović Mihiz. Ali i oni su umeli da greše.

I tako sam počeo da vodim pripremne razgovore s pojedinim ljudima, koji su se sastojali u tome da treba da razgovaramo o Golom otoku, i to za javnost i potpuno otvoreno. Nailazim pritom na velika odbijanja, motivisana uglavnom strahom. Ali nekoliko mojih dobrih prijatelja je najzad pristalo. I pod sam kraj 1979. počinjem da radim.

U tom trenutku ja još ne znam da je oktobra iste godine Udba donela odluku kojom me stavlja na listu za nekakvu operaciju "Munja", koju ću, kad joj juna 2001. u svom policijskom dosjeu nađem rešenje, protumačiti kao pripremu za likvidaciju. Naravno da nitkovska organizacija to zatim neće voleti da prizna. I kad sam 2004, posle tri i po godine nastojavanja i dosađivanja, najzad uspeo da od nadležnih dobijem nekakvo objašnjenje, ono je glasilo da je to radila savezna Udba, a nikako republička, i da je ideja odluke bila da se za slučaj opasnosti po Jugoslaviju jedan broj ljudi izopštiti iz javnosti, odnosno da se ukloni na osigurano mesto. Jednog visokog tadašnjeg policajca, koji je bio moj čitalac, upitao sam kasnije da li je to sklanjanje značilo pripremu za likvidaciju; prvo te malo sklone sa vidika, a onda ti u tišini urade ono što ti "sleduje". Ali on, kao, nije znao da mi kaže. "Ovo ne znači to", odgovorio mi je. "A ako bude doneto rešenje

o likvidaciji?” upitao sam. “Onda bi”, odgovara, “morala da se doneše posebna odluka.”

Njegov odgovor je bio dobro smišljen, ali ja vidim da se i za druge, ostvarene likvidacije pismeni dokazi ne mogu pronaći.

Ja, dakle, 1979. godine za ovu “operaciju” još ne znam, ali znam da me već decenijama prate i prisluškuju i jako se ustručavam da ljude s kojima hoću da razgovaram dovodim svojoj kući. Ipak, ne mogu da nađem bolje rešenje, jer nemam drugi prostor. I prvi čovek s kojim u mom stanu razgovaram zove se Fedor Miša Pifat, moj takoreći najbolji drug sa Golog otoka, s kojim sam u paviljonu broj 11 godinu dana spavao pod jednim čebetom.

Od samog početka razgovora, koji ima više nastavaka, mi smo krajnje uzbuđeni. Prvi put iz naših usta izlazi priznanje da smo pri izlasku sa Golog otoka potpisali obavezu da ćemo na slobodi saradivati s Udbom. Obaveza sadrži i stavku da nikom na svetu o njoj ne smemo govoriti. Ako je na neki način prekršimo, pišemo svojom rukom, pristajemo na kaznu koja nam sleduje. A to je, otprilike, ovo što sam u dosjeu našao o operaciji “Munja”. Pifat je tada dobio neki špijunski pseudonim, zaboravio sam koji, ja sam dobio pseudonim Marko – a kako ovde možeš naći milion Marka, kasnije strahujem da ti mogu prišljamčiti koliko hoćeš izmišljenih dostava – i ja takvo priznanje izgovaram prvi put u životu ikojem živom čoveku.

Iz razgovora izlazimo znojavi od glave do pete. A kako još obojica pušimo – na prozorima su spuštene roletne, navučene zavese, isključen je telefon, vrata se ne otvaraju – vazduh se od dima prosto makazama može seći i atmosfera u sobi se može zamisliti.

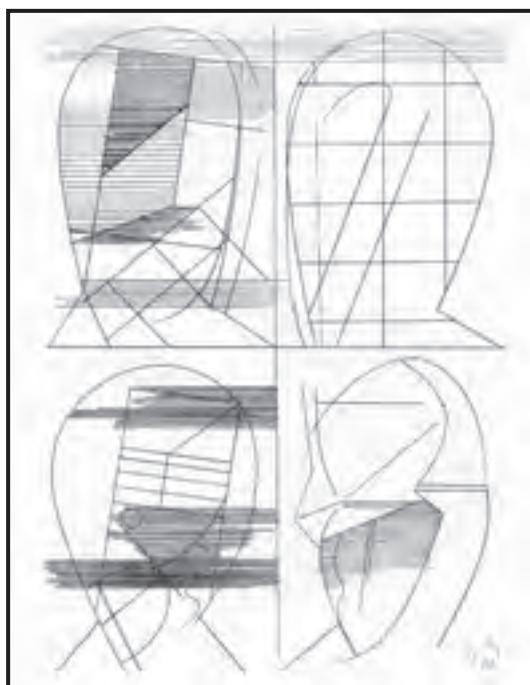
Odmah posle toga, čim Pifat izdaže, prekucavam magnetofonski snimak u više primeraka. Pritom se rukovodim i nečim što mi je svojevremeno ispričao moj pokojni prijatelj Siniša Jankulov, koji je u svom rodnom Vršcu oktobra 1944. kao devetnaestogodišnjak bio sekretar sreskog komiteta partije; tada je u stvari bio najmlađi sekretar komiteta u Jugoslaviji. Siniša meni priča o nekoj ženi koja je radila za rumunsku obaveštajnu službu, ali je, izgleda, u isto vreme imala posla i s jugoslovenskom tajnom službom, to jest sa Udbom. I ona je posle nekih saslušanja ili sastanaka i donošenja zaključaka kucala na pisaćoj mašini svoje izveštaje, zaboravio sam da li samo za jednu ili i za drugu obaveštajnu službu. I odmah ih na neki način slala tamo gde su ih očekivali. Da li ona pritom nekome šalje indigo-papir koji je upotreblila ili je uhvaćena pomoću indiga, više se ne sećam, samo sam zapamtio da takva hartija može predstavljati opasnost za počinioca i priliku za otkrivanje nečega što želiš da sakriješ.

I, sada, ja odmah uništavam upotrebljeni indigo. Na sitno ga cepkam i bacam u Klozetsku šolju. A ona tri-četiri primerka rukopisa s našim

razgovorom delim u fascikle i iste noći trčećim korakom raznosim nekim ljudima za koje pretpostavljam da će ostati neotkriveni.

Tako sam uspeo da sačuvam svoje sagovornike, za koje sam u stvari više strahovao nego za sebe. Jer, smatrao sam, mene zbog opasnosti od skandala i verovatnosti pisanja o tome u stranoj štampi možda ne bi ni dirali, ali moje drugove bi mogli u tišini podaviti kao mačiće u kofi vode. Čak i kad sam u "Književnim novinama" 1988. i u prvoj knjizi *Golog otoka* 1990. objavio prve razgovore koje sam vodio, tu su mi bili samo sagovornici kojih, nažalost, u životu više nije bilo i koji su na taj način izmakli mašicama tajne policije.

U razgovorima sam nastojao da imena sagovornika ni greškom ne izgovaram. Zbog toga je postojala mogućnost da u slučaju moje brze smrti – dva-tri puta sam prijateljski bio opomenut da pazim kud idem, jer mi se može desiti da me negde zakači "neidentifikovan" kamion – moji naslednici u rukopisima ne odgonetnu identitet mojih saradnika. I na jednom listu hartije iskucao sam imena svih njih po redosledu učestvovanja, čije sam datume u razgovoru uvek naznačavao. Taj list sam pre izvesnog vremena u mojim hartijama ponovo bio našao.

Stojan Ćelić – Crtež

Stojan Ćelić – *EHO X*, 1976.

DOSIJE

Jovica Trkulja

Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu

REHABILITACIJA POLITIČKIH OSUĐENIKA I KAŽNJENIKA U SRBIJI (2)

U pravnom savladavanju autoritarne prošlosti jedan od važnih koraka je rehabilitacija političkih osuđenika i kažnjenika. Taj korak je veoma težak i bolan jer su tokom poluvekovne autoritarne vladavine i nepravne države mnogobrojna lica bila osuđivana mimo važećih pravnih normi, ili na osnovu neprimerenih i necivilizacijskih propisa. Zapravo, osnov kažnjavanja bila je politika partijske države i njena rigidna ideologija. Time je žrtvama političke represije naneta velika nepravda, a društvu istorijska sramota.

Zakon o političkoj rehabilitaciji i prateći zakoni kojii treba da označe raskid sa praksom kršenja ljudskih prava u prošlosti odavno su postali stvarnost u drugim državama u tranziciji iz autoritarnog u demokratski poredak. Nakon sloma autoritarnih režima, većina zemalja u tranziciji (Mađarska 1989, DDR 1990, Češka i Ruska Federacija 1991, nešto kasnije Poljska, Slovačka, Rumunija, Bugarska, Hrvatska, Makedonija i Slovenija) je uspostavljanjem mehanizama vladavine prava i pravne države uspela da prevaziđe ovu istorijsku sramotu. One su, između ostalog, otvorile procese moralne, političke, pravne i ekonomske rehabilitacije.

U Srbiji je tek šest godina posle pada Miloševićevog autoritarnog režima uspostavljen društveni konsenzus u pogledu donošenja Zakona o rehabilitaciji žrtava političke represije. Naime, Narodna skupština Srbije donela je 17. aprila 2006. godine Zakon o rehabilitaciji (Službeni glasnik, broj 33/2006). Nažalost, on nije bio praćen donošenjem nužnih, tzv. restitucionih zakona i propisa (Zakona o dosjeima tajnih službi, Zakona o denacionalizaciji i sl.), tako da je srpski Zakon o rehabilitaciji izneverio velike nade i očekivanja kako žrtava političke represije, tako i stručne i šire javnosti. Reč je o zakonu koji žrtvi političke represije daje pravo samo na to da se presuda proglaši ništavom, i žrtva smatra neosuđivanom, a kada je kažnjena bez odluke, da se utvrdi da je bila žrtva iz političkih razloga.

Zakonom o rehabilitaciji uređeno je rehabilitovanje lica koja su sa sudskom ili administrativnom odlukom, ili bez ikakve odluke, iz političkih ili ideooloških razloga, ubijena, uhapšena ili lišena nekih drugih prava od 6. aprila 1941. godine do dana stupanja na snagu ovog zakona, a imala su prebivalište na teritoriji republike Srbije. Zahtev za rehabilitaciju može podneti svako zainteresovano fizičko ili pravno lice, a pravo na njegovo podnošenje ne zastareva. Ovaj zahtev se podnosi okružnom суду na čijoj teritoriji podnositelj zahteva ima prebivalište ili na čijoj teritoriji su izvršeni progon ili nepravda.

Po opštoj oceni pravnih stručnjaka, srpski Zakon o rehabilitaciji je jedan od najlošijih zakona u pravno-tehničkom smislu koji je donela Narodna skupština u svojoj hiperproduktivnoj zakonodavnoj delatnosti poslednjih godina. Ove slabosti Zakona o rehabilitaciji su otežale, ali nisu onemogućile, njegovu primenu. Zahvaljujući većini nadležnih okružnih sudova, na čelu sa Vrhovnim sudom Srbije, Zakon se relativno uspešno primenjuje i dosada je doneto nekoliko stotina rešenja o rehabilitaciji, najviše u Beogradu i Šapcu. Okružnom суду u Beogradu je podneto preko 600 zahteva za rehabilitaciju, od čega je 130 pozitivno rešeno. Doneta su rešenja o rehabilitaciji Slobodana Jovanovića, jednog od vodećih srpskih pravnika i intelektualaca, Momčila Ninčića, profesora Univerziteta i nekadašnjeg ministra inostranih poslova u izbegličkoj vlasti Kraljevine Jugoslavije, književnika Borislava Pekića i Dragoslava Mihailovića i mnogih drugih.

Redakcija časopisa Hereticus će pratiti procese rehabilitacije političkih osuđenika i kažnjenika u Srbiji i objavljivati pojedina dokumenta iz sudskih spisa koja imaju širi, principijelan značaj za kritičko preispitivanje naše autoritarne prošlosti.

J.T.

REHABILITACIJA BORISLAVA PEKIĆA

REŠENJE O REHABILITACIJI

Reh. br. 265/07

OKRUŽNI SUD U BEOGRADU, u veću sastavljenom od sudske poslovne komisije, predsednika veća, Branislava Bosiljkovića i Mirjane Aranđelović, članova veća, u pravnoj stvari podnosioca zahteva Ljiljane Pekić iz Beograda, ulica Borislava Pekića 7/3, koju zastupaju punomoćnici advokat Vesna Popović i advokat Predrag Diković iz Beograda, ulica Brankova 23/10, radi rehabilitacije pokojnog Borislava Pekića, bivšeg iz Beograda, doneo je dana 17.12.2007. godine:

R E Š E N J E

USVAJAJE SE zahtev Ljiljane Pekić iz Beograda, za rehabilitaciju pokojnog Borislava Pekića, bivšeg iz Beograda, rođenog 04.02.1930. godine u Podgorici, od oca Vojislava i majke Ljubice Pekić, pa SE UTVRĐUJE da su presude Okružnog suda u Beogradu K. br. 147749 od 14.05.1949. godine i presuda Vrhovnog suda Srbije Kž. br. 600/49 od 20.07.1949. godine, ništave od trenutka njihovog donošenja i da su ništave sve njihove pravne posledice, uključujući i kaznu konfiskacije imovine, a rehabilitovano lice - pokojni Borislav Pekić, bivši iz Beograda SMATRA SE neosudivanim.

Obrazloženje

Podnositelj zahteva Ljiljana Pekić iz Beograda navodi da je ona supruga sada pokojnog Borislava Pekića koji je bio istaknuti književnik, dramski pisac, scenarista i novinski urednik. U zahtevu navodi da je nakon završetka Treće muške gimnazije u Beogradu, Pekić 1948. godine, upisao istoriju umetnosti na Filozofskom fakultetu u Beogradu, gde ga samo nakon mesec dana studiranja hapse zbog organizovanja Saveza demokratske omladine Jugoslavije čiji je bio politički sekretar. Nakon istrage koja je trajala samo 6 meseci, u kojoj je okrivljeni Pekić prvi put video svog advokata Boru Radovića, 5 minuta pre izricanja presude, Okružni sud u Beogradu dana 14. maja 1949. godine donosi osuđujuću presudu kojom Borislava Pekića osuđuje na kaznu lišenja slobode, sa prinudnim radom u trajanju od 10 godina i sa gubitkom građanskih prava i konfiskacijom imovine. Na navedenu presudu javni tužilac je uložio žalbu koju je Vrhovni sud uvažio, pa je presudom Kž. br. 600/49 od 20.07.1949. godine preinačio prvostepenu presudu, tako što je okrivljenom Pekiću povećao zatvorsku kaznu sa prinudnim radom na 15 godina, gubitkom građanskih prava i konfiskacijom imovine. Zatvorsku kaznu Pekić je izdržavao u Sremskoj Mitrovici da bi, nakon dobijanja tuberkuloze pluća, bio premešten u zatvor u Niš. Aktom pomilovanja iz 1953. godine pušten je iz zatvora. Pekić je zasnovao brak sa Ljiljanom Pekić, koja je podnositelj zahteva u Opštini Vračar dana 11. maja 1958. godine. Umro je dana 2. jula 1992. godine u Londonu.

Punomoćnik podnosioca zahteva na ročištu je istakao da je pokojni Borislav Pekić faktički doživeo rehabilitaciju, jer je kasnije postao i član Srpske akademije nauka i umetnosti, pa je predložio da se i sudskom odlukom ta rehabilitacija utvrdi i potvrdi i da se zahtev Ljiljane Pekić za njegovu rehabilitaciju usvoji, da se osporene presude ponište od trenutka njihovog donošenja, da se utvrdi da se Borislav Pekić smatra neosuđivanim, a da se ponište i sve pravne posledice osporenih presuda.

Sud je izveo dokaze: čitanjem biografije Borislava Pekića koju je u pismenoj formi sudu dostavio predlagač, čitanjem presude Okružnog suda u Beogradu K. br. 147/49 od 14.05.1949. godine, čitanjem presude Vrhovnog suda Srbije Kž. br. 600/49 od 20.07.1949. godine, čitanjem izvoda iz matične knjige rođenih za podnosioca Ljiljanu Pekić, čitanjem izvoda iz matične knjige umrlih za Borislava Pekića, čitanjem sprovodnice urne pokojnog Pekića od 18.11.1994. godine, sa računom JKP "Pogrebne usluge" od 27.07.2006. godine, pa je u sprovedenom postupku, izvedenim dokazima koje je cenio na osnovu člana 8 ZPP-a u vezi člana 30 stav 2 ZVP-a utvrdio:

Podnositelj Ljiljana Pekić, rođena Glišić, rođena je dana 17.03.1932. godine u Beogradu, od oca Dušana i majke Nadežde Glišić, a zasnovala je brak u Opštini Vračar u Beogradu sa Borislavom Pekićem dana 11. maja 1958. godine.

– Borislav Pekić rođen je 4. februara 1930. godine u Podgorici, od oca Vojislava Pekića i majke Ljubice rođene Petrović, od 1930. godine do 1941. godine živeo je u Podgorici, Novom Bečeju, Mrkonjić-gradu, Kninu i na Cetinju, od 1941. do 1944. živeo je u Banatu, a od 1945. godine do 1946. godine pohađao je u Beogradu Treću mušku gimnaziju, gde je i maturirao.

– Borislav Pekić upisao je Istoriju umetnosti na Filozofskom fakultetu u Beogradu, ali je 1948. godine, posle samo mesec dana studiranja, uhapšen zbog organizovanja Saveza demokratske omladine Jugoslavije, u kojoj organizaciji je bio politički sekretar.

– Istraga je vodena na Obilićevom vencu šest meseci, od kojih se mesec dana nalazio u zatvoru. Okrivljenih je bilo 22, kojima je suđeno u dve grupe. Suđeno im je zbog krivičnog dela iz člana 3 tačka 8 i 10 Zakona o krivičnim delima protiv naroda i države, kao i za špijunažu, a u vezi člana 27, 29, 30, 32, 36, 37, 41, 43, 58, 60, 62, 66 OKZ i člana 4 odeljak prvi i člana 6 i 8. Branilac Borislava Pekića bio je advokat Bora Radović. Prvi put su se videli na 5 minuta pre suđenja.

– Presudom Okružnog suda u Beogradu K. br. 147/49 od 14.05.1949. godine optuženi Borislav Pekić oglašen je krivim zato što je u toku 1945. godine i 1946. godine iz neprijateljskih pobuda prema FNRJ, kao učenik gimnazije u Beogradu, formirao ilegalne grupe od po nekoliko lica, koje su nezavisno jedna od druge postojale da razbiju jedinstvo Organizacije narodne omladine i otežaju njihov rad u školama – te što su u zemlji organizovali Udruženje "Savez demokratske omladine Jugoslavije", sa fašističkim ciljem da propagiraju političkom i oružanom borbom obore postojeći poredak u FNRJ, federativno uređenje države, ravnopravnost i bratstvo naroda Jugoslavije i narodne vlasti.

– Navedenom presudom optuženi Borislav Pekić osuđen je na kaznu lišenja slobode sa prinudnim radom u trajanju od 10 godina sa gubitkom građanskih prava i konfiskacijom imovine.

– Po žalbi javnog tužioca na napred navedenu presudu Vrhovni sud Srbije u Beogradu doneo je presudu Kž. br. 600/49 od 20.07.1949. godine, kojom je preinacijao prvostepenu presudu tako što je optuženom Borislavu Pekiću povećao zatvorsku kaznu sa prinudnim radom na 15 godina, gubitkom građanskih prava i konfiskacijom imovine, kao sporednom kaznom.

– Borislav Pekić je zatvorsku kaznu izdržavao u Sremskoj Mitrovici, a nakon dobijanja tuberkuloze pluća premešten je u zatvor u Nišu. Aktom pomilovanja iz 1953. godine pušen je iz zatvora.

– 1954. godine upisan je eksperimentalnu psihologiju na Filozofskom fakultetu u Beogradu.

– Od 1958. godine do 1964. godine radio je u filmskoj industriji kao dramaturg i scenarist. Prema njegovim tekstovima snimljeni su i filmovi.

– Jedan je od osnivača Demokratske stranke i njen predsednik 1989. godine.

– 1990. godine učestvuje u uređivanju prvih brojeva obnovljenog opozicionog lista “Demokratija”, organa Demokratske stranke.

– Objavio je zbirku povesti “Vreme čuda” roman-hroniku “Hodočašće Arsenija Njegovana”, novelu “Uspenje i sunovrat Ikara Gubelkijana”, novelu “Odbrane i poslednji dani”, roman-storiju “Kako upokojiti vamprira”, roman “3latno runo”, roman “Atlantida 1-2”, zbiru Gorskih priča “Jerusalim”, a 1984. godine izlaze mu odabrana dela u 12 knjiga, koja su nagrađena Poveljom Udruženja književnika Srbije.

– Autor je brojnih dramskih dela za pozorište, radio i televiziju, autor je eseističkih priloga u književnim, dnevnim i nedeljnim listovima, publicističkih tekstova i autobiografske proze u koje spadaju roman “Godine koje su pojeli skakavci” i to prvi, drugi i treći tom.

– Dela su mu prevođena na engleski, nemački, francuski, holandski, poljski, češki, slovački, madarski, rumunski, slovenački, retoromanski, makedonski, albanski jezik.

– Bio je dopisni član Srpske akademije nauka i umetnosti, podpredsednik je PEN centra Beograd, bio je honorarni saradnik Srpsko-hrvatske sekcije Radio-London.

– Umro je 2. jula 1992. godine u Londonu, a njegova urna preneta je iz Londona u Beograd i položena u Aleji zaslужnih građana u Beogradu.

Polazeći od utvrđenog činjeničnog stanja, sud je našao da je zahtev u ovoj pravnoj stvari osnovan.

Shodno članu 1 Zakona o rehabilitaciji (“Službeni glasnik RS” br. 33/06), rehabilituju se lica koja su od 06.04.1941. godine do dana stupanja na snagu tog Zakona 25.04.2006. godine bez sudske ili administrativne odluke, odnosno sudskom ili administrativnom odlukom lišena, iz političkih ili ideoloških razloga, života,

slobode ili nekih drugih prava, a imala su prebivalište na teritoriji Republike Srbije.

Opšte je poznato da je “radom istorije na sebi samoj”, Borislav Pekić rehabilitovan davno pre donošenja sudske odluke o tome i da je takvim radom razobličena glupost i prevaziđena ideologija koja je bila osnov njegovog kažnjavanja u autoritarnom režimu u kome je kažnjen. Napred utvrđene činjenice govore da je do moralne rehabilitacije pokojnog Borislava Pekića došlo još davno, a o tome govor i činjenica da je bio i dopisni član Srpske akademije nauka i umetnosti, podpredsednik PEN centra Beograd, kao i njegova brojna umetnička, književna dela.

Iz izvedenih dokaza proizilazi da je Borislavu Pekiću suđeno i da je osuđen na osnovu političkog neprava, svojstvenog autoritarnim režimima u kojima je vladalo političko zakonodavstvo, i političko pravosuđe. Iz izvedenih dokaza i provedenog postupka proizilazi da je rehabilitacija pokojnog Borislava Pekića došla sama od sebe, a da je osnov pravne kazne bila vladavina neprava, činjenica da je on bio jedan od osnivača Demokratske omladine Jugoslavije, što predstavlja jedno od osnovnih ljudskih prava, koje je negirano u vreme vladavine autoritarnog režima u kome su i donete osporene odluke protiv Borislava Pekića.

Sud je utvrdio da su navedene presude K. br. 147/49 od 14.05.1949. godine i KŽ. br. 600/49 od 20.07.1949. godine donete iz ideoloških i političkih razloga, da je ideologija na osnovu koje su one donete neopozivo prevaziđena, i da postoji potreba da se pravna prošlost savlada upravo utvrđivanjem ništavosti tih odluka, kao i ništavosti i nevažnosti svih njihovih pravnih posledica i utvrđenjem da se osuđeno lice smatra neosuđivanim. Usvajanjem zahteva za rehabilitaciju pokojnog Borislava Pekića, afirmiše se otpornost ljudskih prava sprem politike i ideologije i afirmiše se stav da ljudska prava nisu na raspolaganju politici i ideologiji.

Stoga je sud, iz svih navedenih razloga, našao da su ispunjeni uslovi iz člana 5 stav 1 Zakona o rehabilitaciji pokojnog Borislava Pekića, te je ovaj zahtev i usvojio u svemu kao u izreci rešenja.

Predsednik veća – sudija
Olivera Pajić, s.r.

POUKA O PRAVNOM LEKU:

Protiv ovog rešenja nije dozvoljena žalba.

Za tačnost отправка tvrdi: S.R.

OSVRTI, PRIKAZI, RECENZIJE

Dobrica Gajić

PRVA BIOGRAFIJA STOJANA PROTIĆA

Dejvid Mekenzi: "Stojan Protić, srpski novinar i državnik", *Službeni glasnik – Politika AD*, Beograd 2008, prevod Života Ivanović

Knjigom "Stojan Protić, srpski novinar i državnik", dr Dejvid Mekenzi, penzionisani profesor Univerziteta Sverna Karolina, nastavlja niz svojih biografskih studija u kojima je obradio ne-

koliko najznačajnijih imena naše politike i državnosti. Mekenzi je, kao što pokazuje njegova bibliografija, neumorni istraživač glavnih tema iz srpske istorije 19. i početka 20. veka i autor radova koji su se dobrano odomaćili u našoj istoriografiji kao nezaobilazni izvori za sagledavanje tog perioda. Pojedinim studijama Mekenzi je, bez ikakvog glorifikovanja, ispunio ono što su ovdasnjii istoričari propustili da urade i zbog toga mu treba odati dužno poštovanje. Nešto od toga je već i učinjeno. Visoko vrednujući Mekenzijev doprinos, SANU ga je izabrala za svog člana 1988. godine, što je priznanje koje dovoljno govori o reputaciji koju ovaj istoričar uživa u našoj sredini.

Stekavši dobar uvid u dosadašnje napise o Stojanu Protiću (1857-1923), Mekenzi je ispisivanjem prve biografije ovog velikog srpskog političara delimično ispravio nepravdu koju Protić ni u kom slučaju nije zasluzio. O Protiću se, nažalost, vrlo malo pisalo. Njegovo ime se više pominje usputno u knjigama koje prate i pokrivaju vreme u kojem je on živeo i radio, dok su tekstovi koji su isključivo usredsređeni na segmente njegove biografije toliko malobrojni da se mogu izbrojati prstima jedne ruke.

U burnoj istoriji Narodne radikalne stranke (NRS), Stojan Protić stekao je prepoznatljivo ime i ostvario impozantnu političku karijeru, postepeno izrastajući u njenog drugog čoveka. Prvo mesto, pak, bilo je decenijama rezervisano za Nikolu Pašića. Na Protića se, inače, gledalo kao na vodećeg doktrina-

ra, polemičara i borca među radikalima.¹ Milan Jovanović-Stojimirović smatrao je da je Protičevom smrću "znatno seknuo" intelektualni i moralni nivo političkog sveta u Srbiji, jer je otisao čovek čiji su um, volja, autoritet i moralna snaga prevazilazili svoje savremenike.² Naravno, mogu se pronaći i negativne ocene Protičeve aktivnosti. Bio je on žestok polemičar. Nije štedeo svoje oponente, pa je razumljivo što ni oni nisu štedeli njega. Nezavisno od tih trivenja sa političkim protivnicima, nama se čini zanimljivim mišljenje Jovana Dučića o Stojanu Protiću, a izneo ga je veliki pesnik i diplomata mnogo kasnije od Protičeve smrti. Gledajući na njega kao na "čoveka ponosne prošlosti", Dučić je bio uveren da je Protičev nacrt ustava posle Prvog svetskog rata bio prilično popustljiv prema Hrvatima, pa ga je okvalifikovao kao vrlo federalistički, iako je i sam Protić za života isticao da nije pristalica federalizma.³

Izdvojivši najvažnije izvore i građu o idejnem lideru Narodne radikalne stranke, Dejvid Mekenzi je svoju interpretaciju Protičevog života izneo u petnaest poglavljja. Za naše čitaoce jako je korisno što on, osim ovdašnjih, koristi i strane arhivske izvore i studije koje proučavaju period u kome je Protić dosegao vrhunac svog političkog uticaja. Na metodološkom planu, ima tu izvesnih ponavljanja i vraćanja na iste događaje, što je naša suštinska zamerka Mekenzijevom pristupu, ali to je nešto što je uočljivo i u njegovim drugim knji-

gama. No, bez obzira na ovu primedbu, nema sumnje da je Mekenzi ozbiljan i temeljit istoričar, s modernim pogledom na ključne ličnosti i događaje naše nacionalne istorije.

Protić je, kako zapaža Mekenzi, potekao iz porodice koja nije bila bogata. Kao mlađi čovek, osetio je siromaštvo i nemaštinu, što ga nije sprečilo da буде odličan student istorijskih i filoloških predmeta na Velikoj školi, gde je studirao od 1876. do 1880. godine. Posle studija, radio je kao predavač u nižim razredima srednje škole u Svilajncu, odakle je otpočeo saradnju sa radikalnim listom "Samouprava", skrenuvši tako pažnju na sebe. Ubrzo je, na poziv Nikole Pašića, postao i njen glavni urednik. Na tom mestu nalazio se od oktobra 1881. do maja 1883. godine. Posle odlaska Pere Todorovića iz stranke, postao je prvo novinarsko pero NRS. Protić je dosledno propagirao parlamentarnu borbu i korишćenje dozvoljenih političkih sredstava. Pristalica zavere i zagovornik oružane pobune, za razliku od Pašića, nikada nije bio. U novinarskom radu nastupao je kao veliki polemičar. Svoje rivale je udarao gde god je mogao, ali njihovu porodičnu čast nije nikada dovodio u pitanje. Protivnike je najčešće označavao kao neznalice i ništarije, pa je čak i za Slobodana Jovanovića pisao kako ne shvata suštinu lokalne samouprave.

Nezgodne naravi, Protić nije bio ni najpogodniji saradnik. Znao je za sitnicu da se naljuti na neku osobu i da sa njom više nikad ne obnovi kontakt. Kao što su i neki drugi autori, nezavisno od Mekenzija, već primetili, ako je Milovan Milovanović imao dar da i svoje protivnike pretvoriti u prijatelje, Protić je bio primer čoveka koji je od svojih prijatelja često stvarao neprijatelje.⁴

1 Milan St. Protić, "Radikali u Srbiji/ideje i pokret/1881-1903", Balkanološki institut SANU – AIZ Dosije, Beograd 1990, str. 165.

2 Milan Jovanović-Stojimirović, "Sili u starom Beogradu", Prosveta, Beograd 2008, str. 391.

3 Jovan Dučić, "Verujem u Boga i u srpsstvo", Ars Libri – Neven, Beograd 1998, str. 122. i str. 133.

4 Milan St. Protić, isto, str. 174.

Socijalizam i marksizam izučavao je Protić čitajući Marks-a, Černiševskog i Svetozara Markovića. Iako su osnivači NRS bili bliski Svetozaru Markoviću, pre svega Nikola Pašić i Pera Todorović, sama stranka će po osnivanju otici udesno i biti liberalno-buržoaska, monarhistička i parlamentarna. U Srbiji je tada bilo malo radnika i za evropski socijalizam ona nije predstavljala plodno tlo. Otuda se ni u osnivačkom programu NRS ne spominje revolucija kao način dolaska na vlast, već se kao cilj postavlja oslobođenje i ujedinjenje svih srpskih zemalja. Protić se u mladosti najviše zalagao za ustavni preobrazaj, odnosno ustavnu reformu, videvši svo zlo u nedostacima Ustava iz 1869. godine. Ograničenje autokratske vlasti kralja Milana bio je najvažniji Protićev cilj u tom vremenu. Kao plod takvih zalaganja, ali i napora preostalih političkih stranaka, stvoren je 1888. godine poznati liberalni Ustav.

Svoje tekstove Protić je potkrepljivao citatima iz strane literature i primjerima iz političke prakse razvijenih zemalja, pre svega Engleske u kojoj je video ideal slobode i parlamentarizma. Time je htio i da opovrgne tvrdnje političkih protivnika koji su vredali radikale da nisu znaci takvih stvari. Zbog navodnog učešća u Timočkoj buni, utamničen je, osuđen na smrt, a potom pomilovan i osuđen na deset godina zatvora, gde je bio od 5. maja 1883. do 27. januara 1884. godine. Uređivanje "Odjeka" donelo mu je i drugu kaznu. U zatvoru je proveo vreme od 19. marta 1885. do 1. februara 1886. godine, kad je pomilovan. Posle Timočke bune, iako je Pašić iz emigracije upućivao poziv na oružanu pobunu, Protić je unutar Srbije izbegavao konfrontaciju sa režimom. Zalažući se za mirni legitimizam, lagano je oporavljao NRS. Čak je Pašiću pismeno poručivao da se ne slaže sa njegovom inicijativom.

Posle Ivanjdanskog atentata, osuđen je na dvadeset godina robije, s tim što je izdržavanje kazne otkazano posle sklapanja braka Aleksandar Obrenović – Draga Mašin. Pašić se tom prilikom izvukao, ogrešivši se o partijske drugeve saradjnjom sa državnim organima.⁵

Iako je bio pobornik višestrančkog sistema, smatrajući da on dozvoljava razvoj i ostvarenje najrazličitijih ideja i interesa, Protić je uočavao i njegove slabosti. One su se najviše ispoljavale onda kad se u nemogućnosti obrazovanja snažne jednopartijske vlađe moralno pribegavati stvaranju političkih koalicija, koje uvek podrazumevaju kompromis koji često predstavlja odstupanje od izvornih stranačkih stava i načela.

Posebno je bilo važno Mekenzijevu ukazivanje na rascep u NRS. Naime, posle radikalno-naprednjačke fuzije iz 1901. godine i donošenja novog ustava – naravno, po želji Aleksandra Obrenovića – dolazi do podele na nezavisne i stare radikale. Nezavisnima su pripadali Ljuba Živković, Ljuba Stojanović i Ljuba Davidović. Do početka 20. veka, piše Mekenzi, stranačku bazu NRS činili su seljaci, mali zemljoposednici, zanatlije i sitni trgovci. Razvoj privrede i raslojavanje društva, doveli su do toga da je NRS postao eksponent kapitalističke klase. Osim što nisu priznali novi ustav, nezavisni radikali postali su oslonac malog biznisa i sitnih zemljoposednika. Do 1905. godine njih predvodi Ljuba Živković, a kasnije Ljuba Stojanović. Ipak, većina radikala ostala je uz Pašića. Obe struje su se, inače, zaklinjale u program iz 1881. i gajile sličnu spoljnu politiku: antiaustrougarsku i prorusku.

Ne postoje dokazi da su radikali bili uključeni u Majski prevrat 1903.

5 Isto, str. 154-155.

godine. No, period posle toga biće za njih, prema Mekenziјevom mišljenju, period vlasti i velikog uticaja u državi, a za samog Protića i u stranačkom rukovodstvu. Već 29. maja 1903. on će u privremenoj vladi Jovana Avakumovića postati ministar unutrašnjih dela. U vladu je ušao bez konsultacija sa Pašićem, koji se nije nalazio u zemlji. Vremena za razmišljanje nije ni imao, a poziv zaverenika nije se mogao odbiti. Posle izbora u septembru, ostaće na istom mestu i u vladi Save Grujića. Do njegovog novog nesporazuma sa Pašićem, međutim, doći će kad zaverenici počnu da napadaju Protića. Pašić je bio dobar sa njima i optuživao je Protića da je reč o ličnoj stvari i da ne treba njega u to da meša. Protić se, inače, što Mekenzi naročito ceni, prihvatao poslova za koje je znao da može dobro da ih obavlja, kao što su unutrašnja dela i finansije. Administraciju unutrašnjih poslova je postavio na savremene osnove, a u finansijama je sa Pačurom, koji mu je bio najbolji prijatelj, uspostavio priličan red i disciplinu. Zahvaljujući tome, Srbija je spremno dočekala Balkanske ratove.

Interesantno je da je Protić dugo bio protivnik opštег prava glasa, deleći građane na "kvalifikovane" i "nekvalifikovane". Samo prvima je davao puna politička prava. Otuda je podržavao postojanje dvodomnog parlamenta, gde bi u gornji dom bili birani "kvalifikovani" građani, s tim što bi se donji dom birao opštim pravom glasa.

Do Prvog svetskog rata, Pašić i Protić su tesno saradivali, mada su se razlikovali po godinama, poreklu i načinu političkog delovanja. Osetne razlike među njima ispoljavaju se posle 1914., da bi pri kraju Protićevog života došlo do otvorenog raskida. Na osnovu dostupne literature i raspoložive građe, Mekenzi navodi da je Pašić bio čovek od akcije, Protić od pera. On na-

braja njihove konflikte, slažući se sa tvrdnjama da je Pašić majstorski vodio "održivu" politiku. Mekenzi čak piše da je Pašić uspeo da "zadrži kontrolu nad Srbijom u toku celog Prvog svetskog rata skoro bez ičije konkurenčije i da dočeka najveći uspeh koji je Srbija mogla ikada da zamisli na završetku toga rata – stvaranje Jugoslavije".⁶

Pred izbijanje Prvog svetskog rata, Stojan Protić je, kao ministar unutrašnjih dela, došao u sukob sa srpskom vladom i Crnom rukom zbog uvođenja privremene civilne uprave u Makedoniji, čime je vojska izgubila pravo prvenstva nad civilnim vlastima. Pukovnik Dragutin Dimitrijević Apis osuđivao je Pašića i Protića zbog tog poteza. Oficiri su optuživali službenike u Makedoniji za mito i korupciju, smatraljući da nije u redu da oni kao oslobođeni budu u podređenom položaju u odnosu na njih. Čak su i britanski izaslanci, što Mekenzi navodi, izveštavali svoje pretpostavljene da su radikalni na vlast u makedonskim oblastima postavili neobučene i korumpirane pristalice.

Zbog Protićevog dekreta pretila je opasnost od pada Pašićeve vlade i vojnog udara. List "Pijemont" je brutalno napadao Protića. Stvoren je veliki jaz između vojske i policije u Makedoniji. Opoziv dekreta telegramski je zahtevao i general Petar Bojović iz Skoplja. Opozicija je kritikovala Protića i podržavala oficire. Kralj Petar I je htio da Pašić ne ide na nove izbore i predlagao je da Protić povuče dekret, a radikalni dobiju mandat. Protić je to odbio, a Pašić nije htio da ga žrtvuje. Apis je kontaktirao opozicione pravake, koji su vojni udar videli kao krajnje sredstvo za rešenje krize. Po svemu sudeći, Apis je želeo da izvede udar u

6 Mekenzi, "Stojan Protić, srpski novinar i državnik", str. 88.

Makedoniji, međutim nije naišao na podršku oficira za takav čin. Pričalo se da je nameravao da to uradi i u Srbiji, pa čak i da likvidira Protića. Posredovanjem princa Aleksandra napravljen je kompromis, ali i uz pomoć ruskog ambasadora Nikolaja Hartviga. Pašićev kabinet je opstao, a kralj Petar I se povukao iz aktivnog političkog života. Povučen je i Protićev dekret, ali je on ipak ostao na položaju. Od tog trenutka Apis je u regentu Aleksandru i Njoli Pašiću dobio najveće protivnike.

Zbog povlačenja kralja Petra I i slabe većine radikalna u Skupštini, raspisani su izbori. U vreme predizborne kampanje desio se Sarajevski atentat. I Pašić i Protić imali su pre toga informacije da se spremaju ubistvo nadvojvode Ferdinanda. Protić je izdao uputstva pograničnoj službi da se po svaku cenu spreči prelazak mlađićima koji su se iz Beograda uputili u Sarajevo. Ali ga je pogranična služba, u kojoj su crnorukci imali svoje ljude, obavestila da je naredba kasno stigla i da su oni već prešli u Bosnu. Ništa nije pomoglo što je Protić veče po atentatu zabranio muziku, pevanje i zabavu na javnim mestima, ni što je Pašić uputio Beču žaljenje zbog tog čina. Došlo je do poznatog austro-ugarskog ultimatum, na koji je odgovor pisao i Protić.

U novembru 1914. godine, zbog sve većeg mešanja vojske i generala Putnika u političke stvari, Protić se povukao iz vlade i politike. Mekenzi citira njegove reči: "Ne može se dozvoliti da politiku vodi neko ko drži sabљu u ruci".⁷ Taj raskid sa Pašićem nije bio koničan. U proleće 1918. godine, Pašić ga je vratio u vladu. No, uslediće novi nesporazum. Iako je Pašić pod pritiscima potpisao Ženevsku deklaraciju, Protić je bio protiv tog sporazuma i po-

dneo je 1. novembra 1918. ostavku, govorеći za nju da je "čudovište kakvo nikada nigde ranije nije postojalo".⁸ Ženevski sporazum predviđao je dualni karakter buduće zajednice. Na jednoj strani su bili Srbija i priključena Crna Gora, na drugoj Slovenci, Hrvati i Srbi iz bivše Austro-Ugarske. Regent Aleksandar i Protić su bili protiv, jer se u sporazumu dinastija Karađorđević nije ni spominjala, a o pitanju budućeg oblika vladavine trebalo je da odluči Ustavotvorna skupština. Obavešten o ostavci, Pašić je u Parizu rekao ostalim učesnicima da srpska vlada nije spremna da prihvati ženevske odluke i da on namerava da podnese ostavku.

U Kraljevini SHS, Stojan Protić postaće predsednik njene prve vlade. Ta vlada trajeće od 20. decembra 1918. do 16. avgusta 1919. godine.⁹ Njegovo nimenovanje za predsednika vlade, Pašić je shvatio kao gest nelojalnosti i to mu nikad neće oprostiti. Regent se pravdao da Pašića nije postavio zbog toga što mu je bio potreban na pregovorima na Pariskoj mirovnoj konferenciji, ali i da je pritisak Hrvata bio da on ne буде premijer.

Kad je 1. decembra 1918. proglašena Kraljevina SHS, izrada novog ustava bila je kritični problem, jer je on trebalo da bude prihvatljiv za sve narode, u mnogim stvarima već duboko suprostavljene. Protić je dao značajan i ujedno kontroverzan doprinos raspravi o ustavnom pitanju koja prethodila dočenju Vidovdanskog ustava 1921. godine. On je krajem 1920. podneo Ustavotvornoj skupštini svoj načrt ustava. Mekenzi predočava da se Protić suprotstavlja krutom centralizmu, ali i

8 Isto, str. 112.

9 Dr Dragan Subotić, "Srpske političke stranke i pokreti u 19. i 20. veku/družga knjiga", Institut za političke studije, Beograd 1998, str. 318.

federalizmu i konfederalizmu. Novopriključenim regionima on je priznavao pravo na samoupravu, poredak, istorijske tekovine i tradicije. Zbog kritike predloga ustava Pašićeve vlade, Protić će se razići sa vrhom NRS. Za shvatanje ovog problema, potrebno je imati u vidi i činjenicu da je Protić smatrao da su Srbi i Hrvati jedan narod. Pašić je tada izjavio da je Protić za federalizam, a on za jednu jedinstvenu zemlju i da su se zbog toga razišli.

Protić je Pašićevom nacrtu zamerno da sadrži suviše birokratskog centralizma, a malo samouprave. U svom predlogu Protić je predvideo devet regionalnih oblasti: 1) Srbija; 2) Stara Srbija s Makedonijom; 3) Hrvatska i Slavonija s Rijekom, Istrom i Međumurjem; 4) Bosna; 5) Crna Gora s Hercegovinom, Bokom i Primorjem; 6) Dalmacija; 7) Srem s Bačkom; 8) Banat i 9) Slovenska s Prekomurjem.¹⁰

Iako su ga protivnici optuživali za federalizam, Protić, zapravo, nije bio federalista. Mekenzi naglašava da je Protić bio pod uticajem dr Mihaila Ilića, koji je pod decentralizacijom podrzumevao autonomiju lokalnih delova sa ovlašćenjima određenim zakonom. Ukoliko ustavotvorac nije predviđeo da se ta autonomija poštuje zakonom, mogao je uvek da je ukine, dok je u federaciji imao zakonsku obavezu da je poštije, što znači da se ona više nije mogla ukinuti ni ustavom ni zakonom. Protić je i sam isticao da je u njegovom nacrtu parlament po ustavu uvek mogao da povuče zakonodavnu vlast koja je bila preneta na regionalne skupštine. Uostalom, bio je protiv federalizma i za to što je on preskup i slab zemlju: tri lokalne i jedna federalna vlada. Protić je, u stvari, bio umereni centralista. Za-

lažući se za autonomiju devet regionala, on je predviđao da u Beogradu ostane centralna državna administracija, koja bi predstavljala vrhovnu političku vlast. Na njenom čelu nalazio bi se Kralj čija ovlašćenja bi bila ograničena, imala bi dvodomnu skupštinu, a ministre bi postavljao Kralj na osnovu predloga koji bi mu davao šef ministarskog saveta.

Prvak NRS je verovao da može postići častan sporazum sa Hrvatima i sastajao se nekoliko puta sa njihovim političkim vodama zbog toga. Hrvati su smatrali da su pri stvaranju nove države oni takođe bili nezavisni akter i slobodna nacija, bez obzira na to što velike sile nisu priznale zahtev da Slovenci, Hrvati i Srbi s područja poražene Austro-Ugarske budu tretirani kao državna celina.

Protićeva druga vlada trajala je tri meseca, od 19. februara do 17. maja 1920. godine.¹¹ Nasledila je drugu vladu Ljubice Davidovića. Onda je Protić dao ostavku, da bi u Vesničevoj vlasti bio ministar za Ustavotvornu skupštinu i izjednačenje zakona. I to je bio samo tri meseca. U drugoj Vesničevoj vlasti nije bilo mesta za njega. Mekenzi se poziva na ocenu Aleksa Dragnića da Hrvati nisu oduševljeno gledali na Protićev nacrt ustava, ali da su navodno iskazali spremnost da pristanu na takvo rešenje.¹² Demokrate su napale Protića da time jača separatističke tendencije, a optuživan je i da svojom teritorijalnom strukturom deli Srbe ostavljajući ih u pokrajnjama izvan Srbije. Napadan i od NRS, on je podneo ostavku i izazvao rekonstrukciju Vesničeve vlade. Na Obznanu je Protić gledao kao na antidemokratski dekret. Posle njenog usvajanja u Skupštini, napušta NRS. Obznanu nije prihvatao zato što prethodno nije obja-

10 Dr Branko Nadoveza, "Istorija srpskog radikalizma 1903-1990", ZIPS, Beograd 1998, str. 180.

11 Subotić, isto, str. 321.

12 Mekenzi, isto, str. 146.

vljena ni u jednom zvaničnom listu, niti je nosila potpis vladara.

Posle donošenja Vidovdanskog ustava, Protić počinje da se zalaže za njegovu reviziju. Njega su podržali Hrvati, Slovenci i mnoge antiunitarističke grupe. U Srbiji ni radikali ni demokrati nisu ispoljavali simpatije za njegove stavove. Iako se u samoj NRS kalkulisalo sa Protićem kao mogućom vezom sa Hrvatima, pa zato nije oštro diskvalifikovan, takvi manevri su propali pošto se Hrvatski blok udaljio od Protićevih shvatanja zauzevši potpuno oprečne poglede na nacionalno pitanje. Protić nije podržao ni tezu Hrvatskog bloka o postojanju tri posebna naroda, niti hrvatsko izjašnjavanje za vlastitu državu, jer se time rušila postojeća unitarna država. Ne treba zaboraviti da je pred samo usvajanje Vidovdanskog ustava, 26. juna 1921. godine, Stjepan Radić dao predlog ustava potpuno autonomne Hrvatske republike, čime je jasno pokazao u kom pravcu namerava da se kreće.

Protić, razočaran neprihvatanjem njegovog ustavnog nacrta, odlučio je 8. aprila 1921. da se povuče iz radikal-skog poslaničkog kluba, ostavši i dalje potpredsednik NRS. 25. jula 1921. sastao se u Rimskim Toplicama sa Radićem. Njihov drugi susret bio je 14. avgusta 1921. u Rogaškoj Slatini i njemu je prisustvovao dr Ante Trumbić. Treći sastanak održan je 17. avgusta 1921. u Zagrebu. U sklopu razgovora koji su se odnosili na reviziju Vidovdanskog ustava, Radić je želeo da sa Protićem postigne sporazum koji je Hrvatima davao autonomiju sa Banom na čelu, predloženim od strane Krune. Za stanovništvo u Dalmaciji i Boki Kotorskoj, Radić je predlagao referendum kako bi se ono izjasnilo kojem regionu želi da se priključi. Protić je, u principu, bio zadovoljan tim rešenjem. Onda dolazi do događaja koji će poremetiti nje-

govu komunikaciju sa Hrvatima. Kralj Petar I umire 16. avgusta 1921, a Hrvati iz Zagreba ne šalju posebnu delegaciju na pogreb – kao što su to učinili neki drugi hrvatski gradovi. Sam Protić je taj potez Hrvatskog bloka vrlo negativno ocenio.

Protić je 11. septembra 1921. objavio jedan proglaš, s ciljem da okupi sve one koji su za reviziju Vidovdanskog ustava. Najavio je pokretanje lista “Radikal”, osudio vlast da je Zakonom o zaštiti države pogazila Vidovdanski ustav i da su radikali odstupili od svog programa. U drugoj polovini septembra 1921. Protić posećuje radikale po Vojvodini (Novi Sad, Sombor, Subotica) da bi obezbedio podršku za sporazum sa Hrvatima i dogovor sa Hrvatskim blokom. Pašić i vrh stranke održavaju sastanak Glavnog odbora povodom toga. Vođa NRS poziva članstvo da taktički reaguje i još ne uklanja Protića iz stranke, pre nego što jasno ne pokaže šta namerava.

U Kruševcu i Nišu Protić, međutim, ne nailazi na podršku kao među vojvodanskim radikalima, jer oni ne podržavaju reviziju Vidovdanskog ustava vanparlamentarnim putem. Evidentno poražen, on se ponovo okreće Hrvatima i 30. septembra 1921. sastaje se sa Matkom Laginjom u Zagrebu, gde traži otvorenu podršku Hrvatskog bloka za reviziju Vidovdanskog ustava, a ne da oni samo apstiniraju od skupštinskog delovanja i stalno budu uzdržani. Takođe naglašava da u tadašnjim uslovima ne želi da cepa NRS zbog hrvatskih interesa. Ukoliko ga oni ne podržavaju, što im on saopštava, on će se u Beogradu obratiti radikalima koji su za stvaranje novog bloka sa Davidovićem

Radikalno-demokratska vlada Nikole Pašića podnosi 3. decembra 1921. ostavku. Poznato je da su se i demokrate podelile oko odnosa prema Vidovda-

nskom ustavu. Davidović je bio za saradnju sa Hrvatima, Pribićević ne. Protić pravi tada jedan nagli potez i 9. decembra 1921. izjavljuje da vlada mora preuzeti inicijativu za rešenje hrvatskog i slovenačkog pitanja. Bio je, zapravo, razočaran ponašanjem Hrvata i neredima u Hrvatskoj. Na kraju, Protić će istog meseca odustati od svoje akcije i izjaviti da priznaje Vidovdanski ustav i da će se angažovati u radu Skupštine. Pašić ga je posetio i ubedio da ne prisustvuje konferenciji NRS 11. decembra 1921. i da ne iznosi svoj program. Objasnjenje Pašićeve bilo je da se ne može ići na izbore sa programom koji traži reviziju ustava po kome su ti izbori morali da se organizuju.

Na raspad koalicije sa demokratama Protić je gledao sa oduševljenjem. Međutim, Pašićeve udaljavanje od demokrata nije bilo znak da će se on pomiriti sa Protićem i Protić je pogrešio ako je mislio da će sve što se do tada dešavalo biti prevaziđeno i da će ga radikali ovlastiti da ispravi greške koje su u koaliciji sa demokratama počinjene. Glavni odbor NRS odbacio je Protićev proglašenje kojim ih poziva da se bore protiv demokrata i od njih traži poštovanje radikalског programa. Članovi Glavnog odbora istakli su da Protićeva akcija nije njihova i da on nema nikakvo pravo da kao bivši član nastupa u njihovo ime.

Poražen, no tvrdoglav, Protić na martovske izbore 1923. izlazi kao nezavisni kandidat, ali u rodnom Kruševcu ne uspeva da osvoji mandat. Dobio je samo 13.742 glasa. Već ionako loše, zdravlje mu se dramatično pogoršava tokom leta. Teško srčano oboljenje sasvim je ugrozilo njegov život. Pred smrt ga posećuje i kralj Aleksandar, ali Pašić odlučuje da u posetu pošalje Ljubomira Jovanovića. Nije želeo lično da obide duogodišnjeg saborca. Sviše teških reči je palo sa Protićeve strane na njega, jer

je u listu "Radikal", novopokrenutom glasilu Nezavisnih radikala, Protić optuživao Pašića da u vezi sa državnim uređenjem ima razroke i prepotopske pojmove, da su njegova tvrđenja posledica staračkog neznanja pomešanog s luvakovšću i perfidijom, da je nedosledan itd.¹³ Sagoreo u borbi, slomljen zbog bolnog razlaza sa strankom kojoj je dao ceo svoj život, Protić umire 28. oktobra 1923. u Beogradu.

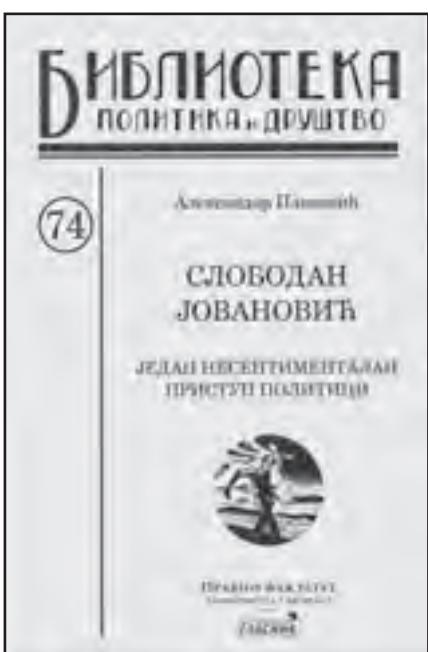
U završnim redovima, Mekenzi piše da je Protić bio jedinstvena politička ličnost i državnik koji je više od četrdeset godina svojom inteligencijom, marljivošću i uspešnim rezultatima ispunjavao istoriju Srbije, te da je malo ljudi koji se mogu meriti sa njim po onome što su učinili za svoju zemlju. Profesor Mekenzi je, naravno, u pravu. Ali, treba na kraju reći i to da je Protić mnogo hteo, a nije imao stvarnu političku snagu da to što je nameravao i realizuje. U pregovorima sa Hrvatima, ubeđeni smo, ne bi promenio njihov konstantni separatizam, čak i da su oni prihvatali njegov ustav. S druge strane, iako je u nizu stvari potpuno ispravno kritikovao Pašića, Protić nije mogao da ga istisne iz NRS. Cena za takve pokušaje bila je više nego upečatljiva. Jedna velika politička karijera doživela slom, jedan politički prvak otisao je sa ovog sveta odbačen od partije koja se i po njemu prepoznavala. Model državnog ujedinjenja oko kog se gložio sa Pašićem, ne samo što je možda bio preuranjen za čitav jedan vek,¹⁴ već je post festum gledano samo ujedinjenje bilo apsolutno nepotrebno i po srpsko biće katastrofalno.

13 Nadoveza, isto, str. 163-182.

14 Dučić, isto, str. 165.

Miroslav Svirčević

JEDAN NESENTIMENTALNI PRISTUP POLITICI

Aleksandar Pavković, *Slobodan Jovanović, Jedan nesentimentalan pristup politici*, Biblioteka "Politika i društvo", br. 74, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu i "Službeni glasnik", Beograd 2008.

Nema sumnje da se knjiga dr Aleksandra Pavkovića posvećena ličnosti i naučnoj zaostavštini Slobodana Jovanovića pojavila pred domaćom čitalačkom publikom u pravi čas. Našoj pravnoj nauci, političkoj teoriji, sociologiji, istoriografiji i književnoj kritici prosto nedostaju kritički osvrti na impresivan intelektualni opus sigurno jednog od najvećih i najuglednijih srpskih (i jugoslovenskih) pravnika i istoričara 20. veka. Tokom poluvekovne

komunističke tiranije u Jugoslaviji, de la Slobodana Jovanovića su pratila njegovu ličnu sudbinu. Osuđen na revolucionarnom суду 1946. kao "narodni neprijatelj" na dvadesetogodišnju kaznu zatvora uz gubitak političkih i pojedinih građanskih prava, konfiskaciju celokupne imovine i gubitak državljanstva, Jovanović je ostatak života proveo u emigraciji. Istovremeno, na njegove naučne rade, književne kritike, eseje i objavljene knjige polako je pada la prašina, da bi u jednom trenutku bile potpuno pokrivenе velom zaborava. Mnoge generacije posleratnih pravnika, novinara, sociologa, istoričara i književnih kritičara jedva da su čule za Jovanovićevo ime i njegov naučni opus, a ako su nekim slučajem i čule, obično je to bilo u negativnom kontekstu, s obaveznom ideoškom etiketom "nazadnog buržoaskog teoretičara i publiciste". Sve je to doprinelo da se, posle pada komunizma 1989. i nezvanične rehabilitacije Jovanovićeve ličnosti i naučne zaostavštine (zvanična rehabilitacija je postignuta 2007.), kada je Okružni sud u Beogradu i službeno obeznažio presudu revolucionarnog суда od 1946.), njegovi radevi uglavnom posmatraju emotivno, nekritički, uz mnogo pohvala i ne tako retku glorifikaciju. I stvarno, kada se Jovanovićeve briljantne analize i način rezonovanja uporede s krutom, nemaštovitom, jednoličnom, apologetskom, prilično dosadnom i duboko ideoškom prožetom marksističkom teorijskom kolotečinom u društvenim i humanističkim naukama iz vremena socijalističke Jugoslavije, dobija se istinska slika o Jovanovićevom spisateljskom i polemičkom talentu, lepoti njegovog književnog stila, kao i o grandioznosti njegovih zaključaka i izvedenih definicija. Pa ipak, i pored neizmerne vrednosti Jovanovićevih dela, ona nisu sasvim bez nedostataka. U mnogim njegovim radovima se može osetiti nedostatak

ubedljive argumentacije prilikom objašnjavanja pojedinih društvenih fenomena. Zbog toga postoji potreba da srpska nauka kritički preispita naučni opus Slobodana Jovanovića, što bi ovog pravnog, političkog i istorijskog pisca konačno uvelo u red najvećih srpskih naučnika svih vremena, i istovremeno otvorilo prostor za dalju nadogradnju domaće društvene teorije. Čini se da je ovo pravi trenutak za jedan takav intelektualni poduhvat, jer su oba vremenska perioda daleko iza nas: i vreme krute marksističke apologetike, i vreme euforičnog "otkrivanja" Jovanovićevih dela. Tako se knjiga dr Aleksandra Pavkovića pojavljuje pred domaćom publikom u pravi čas, jer predstavlja pionirski rad u kritičkom sagledavanju Jovanovićevog intelektualnog dostignuća iz gotovo svih oblasti društvenih nauka i književnosti.

Pisac je, najpre, vrlo studiozno izučavao Jovanovićev pristup politici, naglašavajući da bi se njegovi radovi o ovoj temi mogli podeliti na tri grupe: radovi o pravnim i političkim institucijama moderne države (npr. udžbenik iz teorije države i prava *Država, Engelski parlamentarizam, O dvodomnom sistemu, Ustavno pravo Kraljevine Srbije, Ustavno pravo Kraljevine SHS*), o političkim doktrinama i idejama (npr. filozofski eseji o Platonu, Makijaveliju, Berku, Veberu, Marksu i o totalitarnim političkim ideologijama XX veka) i o najrazličitijim političkim ličnostima – njihovim životima i postignućima (npr. knjiga *Vodi francuske revolucije* – Mirabo, Dimurije, Danton, Robespjer, portreti istaknutih političara i državnika– Pera Todorović, Svetozar Marković, Milan Piroćanac, Vilijem Gledston). Pri tom – naglašava Pavković – Jovanović se ograničio samo na kritičku procenu odabranih, već dobro poznatih i priznatih doktrina i teorijskih zaključaka, ne iznoseći sopstvenu političku teoriju, što čini glavni

nedostatak njegovog enciklopedijskog proučavanja politike, države i društva. Iako je impresivno analizirao političke procese i pojave, Jovanović se zadržavao samo na pravnoj teoriji države i njenih institucija, ostajući u okvirima pravnog pozitivizma, na tragu nemačke tradicije *Staatslehre* i njenog istaknutog predstavnika Georga Jelineka. Autor knjige je zatim komentarisao Jovanovićeve analize i oglede čisto teorijskog karaktera, koja izlaze iz užeg okvira nauke o državi i pravu, ulazeći i u vidokrug sociologije, etike i aksiologije: o opravdanosti upotrebe državne sile, o granicama moći države i njenih institucija, o pitanju vladavine zakona (prava), o državi masa, fenomenu revolucije, i o moralu u politici. Na koncu, Pavković se osvrnuo i na pojedine Jovanovićeve rasprave o ustavnom uređenju Kraljevine SHS (Jugoslavije), o aporiji srpsko-hrvatskih odnosa koji su vazda obeležavali politički razvoj i istoriju jugoslovenske ideje i države i, posebno, na poznati ogled o srpskom nacionalnom karakteru ("Jedan prilog za proučavanje srpskog nacionalnog karaktera"), tako napisanom da predstavlja neku vrstu preporuke Srbiма šta da čine u Jugoslaviji posle neminovnog pada komunističkog režima.

Stiče se utisak da je autor umešno postavio problemske situacije, otkrivaјућi mesta u pravnoj i političkoj teoriji na kojima se Jovanović nije sasvim uspešno snalazio i gde mu naučna argumentacija nije dovoljno ubedljiva. Pisac ističe da je takav pristup u teoreti-sanju prvenstveno uzrokovao nedostacima teorijsko-metodološke paradigmе (pravni pozitivizam) na kojoj je Jovanović gradio svoju teorijsku misao, što je često imalo za posledicu ili izvođenje nepotpunih i nedovoljno zasnovanih definicija pojedinih važnih pojmova, ili pak odsustvo bilo kakve definicije. Ako pokušate da izvedete definiciju države i njenih institucija na

bazi teorijske prepostavke da se država može naučno objasniti samo kao pravna pojava, onda dobijate samo jedan aspekt istraživanja države, koji je za Jovanovića sasvim dovoljan, jer je pravna priroda ono što državu odvaja od društva. Država, doduše, sadrži i elemente drugačije prirode, ali njen pravni karakter je primaran i on potpuno odražava njenu suštinu, što se najbolje može videti u procesu primene pravnih normi. Svi ostali aspekti su manje važni i oni u ovom kontekstu nemaju ontološki značaj. Autor je veoma pažljivo i argumentovano skrenuo pažnju na ove nedostatke Jovanovićeve pravne teorije o državi. Međutim, ono što privlači posebnu pažnju je činjenica da je i sam autor upao u zamku kontradikcije, objašnjavajući Jovanovićevo gledište o državi i pravu i njegovo osnovno filozofsko-političko opredeljenje. To pitanje je izuzetno važno i zbog toga će mu u daljem tekstu biti posvećena posebna razrada.

Autor je zapazio da je Slobodan Jovanović, kao dosledni istomišljenik Georga Jelineka odbacivao učenje o prirodnim pravima čoveka, koja egzistiraju u svetu razuma nezavisno od države i prava, i koja zbog toga moraju biti poštovana od strane državne vlasti. To je sasvim tačno, jer kao pristalica pravnog pozitivizma, Jovanović i nije mogao da prihvati ideje škole prirodnog prava. One se nisu mogle uskladiti s teorijsko-metodološkom paradigmom koju je Jovanović prihvatio. Po-smatrajući državu i pravo kao dva vezana i međusobno zavisna fenomena koja ne mogu postojati jedan bez drugog, Jovanović je vazda isticao da država propisuje pravne norme da bi mogla uspešno funkcionisati, a da bi uspešno funkcionisala ona svojom voljom, iz sopstvenog računa, priznaje pojedincima određena prava kao subjektima pravnog poretkta. Dakle, pojedinci nemaju prirodna prava koja bi

im pripala samim tim što su ljudska bica nezavisno od konkretnog državno-pravnog sistema, nego im ih država priznaje kako bi pravni poredak mogao funkcionisati.

Imajući u vidu navedenu Jovanovićevu teorijsko-metodološku paradigmu u postupku istraživanja države i prava, kao i njegovo tumačenje odnosa države i pojedinca, može se naslutiti kakvo je bilo njegovo osnovno filozofsko-političko opredeljenje. Veliki broj pravnih i političkih pisaca, sociologa i istoričara smatra da je Jovanović u osnovi bio konzervativac a ne liberal. To mišljenje je u osnovi ispravno; ako se zna da Jovanović nije prihvatao ideje prirodnopravne škole, da se vazda zalagao za dvodomni sistem narodnog predstavnštva u kome bi zakonodavna vlast bila podeljena između izabrane skupštine (donjeg doma) i senata (gornjeg doma) kao zastupnika krune i viših društvenih redova, da se u osnovi zalagao za ograničeno pravo glasa i da nije bio pristalica čistog nego samo ograničenog parlamentarnog sistema vlasti sa aktivnom ulogom krune, onda se može izvući zaključak da je Jovanović bio pravi konzervativac i da nije delio politička uverenja svog oca, inače čuvenog liberala Vladimira Jovanovića.

Već na samom startu Jovanović jesebe izuzeo iz filozofije liberalizma: neko ko ne prihvata ideje o prirodnim pravima čoveka (danас se ona nazivaju ljudska prava) ne može da bude ocenjen kao liberal, jer liberalizam počiva na teoriji prirodnih prava (danас je to filozofija slobode, tzv. libertarijanizam, koji direktno izvire iz političke filozofije Džona Loka, Džona Stjuarta Mila, Adama Fergusona, Adama Smita, Dejvida Hjuma, Džona Aktona itd.).

Ideja o dvodomnom sistemu je karakteristična za konzervativnu a ne za liberalnu političku ideologiju (osim u slučaju federalivne države, u kojoj je-

dan dom zastupa građane, dok drugi dom zastupa države-članice); u modernoj srpskoj istoriji za tu ideju su se zalačili naprednjaci Milana Piroćanca i Stojana Novakovića, koji su se – putem Slobodana Jovanovića – užasavali mogućnosti da bi punu zakonodavnu vlast mogla da ima jedna razuzdana seljačka skupština, koja bi svojom neuskociću i primitivizmom oterala državu u katastrofu; to se može sprečiti jedino tako što bi se formirao i jedan poseban gornji dom, sastavljen od imućnih i učenih ljudi, koji bi suzbijao moć donjeg doma uz punu pomoć krune i njenih savetnika.

Što se tiče opštег prava glasa, evo šta o tome kaže Jovanović u svom udžbeniku *O državi*: “Opšte pravo glasa ne razlikuje se od ograničenog prava glasa time, što bi po prvom izbornom sistemu svi građani bez razlike imali biračko pravo, dok bi ga, po drugom, imali samo naročito kvalifikovani građani. I po jednom i po drugom sistemu, uživanje biračkog prava uslovljeno je izvesnom kvalifikacijom, ali kod ograničenog prava ta je kvalifikacija tako poostrena da je iz uživanja biračkog prava isključen mnogo veći broj građana nego kod opštег prava glasa” (S. Jova-nović, *O državi. Osnovi jedne pravne teorije*, sabrana dela, tom 8, Beograd, 1991, 290.). Jasno se može videći da je Jovanović i pod opštim pravom glasa podrazumevao izborni sistem u kome je biračko pravo uslovljeno izvensnim cenzitarnim uslovima; međutim, ovakvo gledište nije moglo da korespondira sa stvarnošću ni u vreme kada je bio objavljen ovaj udžbenik (1922, 1936.), jer su u nekim državama (Engleska, Švedska) čak i žene uživale pravo glasa.

U pogledu parlamentarizma, može se reći da Jovanović nije bio veliki pristalica tog sistema vlasti, premda se iz njegovih rasprava može zapaziti da je gajio izvesne simpatije za njega, uvek

ističući kako on sasvim dobro pristaje zemlji svog porekla – Engleskoj, dok bi za Srbiju bio pogibeljan, jer Srbija nije imala društvenu strukturu kao Engleska. Smatrao je da je za Srbiju bilo najbolje ustanoviti sistem ravnoteže vlasti između seljačke skupštine s jedne, i senata i vladalačke vlasti, s druge strane. Tek bi se na taj način obezbedili red i mir za napredak države i društva; međutim i nezavisno od ovoga, Jovanović nije imao poverenja u parlamentarizam; to se jasno može videti iz III odeljka rasprave *Engleski parlamentarizam* koji nosi naziv “Vlada i skupština”. U ovom odeljku Jovanović je najpre naglasio da po svojoj prvobitnoj nameni parlament nije imao da vrši vlast, nego samo da brani narod od zloupotreba vlasti. Ovakvo nadzorno telo je potrebno bez obzira ko je na vlasti; organizacija vlasti nikad se neće toliko usavršiti da zloupotrebe vlasti postanu nemoguće; međutim, kada se parlament ne zadovoljava time da određuje ministre nego hoće da preko njih i upravlja, onda on u isto vreme i vlasti i sam nad svojom vladom vodi nadzor. Onda je vlada oslobođena svakog nadzora, jer su se upravno i nadzorno telo stopili u jedno; to znači da parlament može činiti zloupotrebe jer ga niko u tome ne može sprečiti.

Jovanoviću se mora odati priznanje za vrlo zanimljivo i smelo teoretičanje u ovoj osetljivoj temi, iako nije baš mnogo ubedljiv kako smo navikli na njega u drugim radovima. Posle ove konstrukcije, Jovanović je izneo svoje glavne razloge protiv parlamentarizma ili kako on kaže, “skupštinske vlade”.

Protiv parlamentarizma govori ne samo to, što je to vlada bez nadzora, nego zato što je parlament nesposoban za poslove jedne vlade. Nema ništa gore nego dopustiti parlamentu da sa zakonodavnim funkcijama spoji i izvršne. To znači upotrebiti za akciju jedno telo koje je organizovano za di-

skusiju. Kad parlament uzme u svoje ruke upravu, njegove vrline se pretvaraju u mane. Sukob suprotnih mišljenja, koji unosi svetlost u njegove debate, rada sada zbumjenost; obazrivost s kojom on gleda da između krajnjih mišljenja nađe onu sredinu gde je istina izmeće se sada u oklevanje. Uopšte parlament se savetuje onda kad se od njega traži da deluje, a "Rim je savetujući se, izgubio Sagunt" (S. Jovanović, *Engleski parlamentarizam, Pravne i političke rasprave*, sabrana dela, tom 2, Beograd, 1991, 625-636). Ovaj primer je pokazao da je Jovanović, u želji da ospori *ratio legis* parlamentarnog uređenja, otišao toliko daleko da je potpuno zanemario sam pojam parlamentarizma i njegove odlike. No za ovu raspravu je važno da svi ovi dokazi potvrđuju stanovište da je Slobodan Jovanović bio ubedeni konzervativac. Pa ipak, Aleksandar Pavković je sve to nekako prevideo, ističući kako je Jovanović zastupao liberalna politička uverenja, iako je i sam nekoliko puta nagnasio da Jovanović nije prihvatao ideje prirodno-pravne teorije, kao i da se zalagao za dvodomni sistem narodnog predstavljanja.

Pavković u ovome ne vidi osnove koje isključuju Slobodana Jovanovića kao liberala. On u Jovanovićevom zaloganju za dvodomni sistem narodnog predstavljanja vidi samo želju da se izvrši deoba zakonodavne vlasti između gornjeg i donjeg doma predstavničkog tela, kako nijedan ustavni činilac ne bi mogao ostvariti prevlast u državi. Ograničavanje svih grana državne vlasti je neophodno sprovesti kako bi se ostvarila ravnoteža u ustavnom poretku, što bi samo dodatno ojačalo odgovornost svih ustavnih činilaca: donjeg i gornjeg doma, vladaoca i organa državne egzekutivne. Dakle – zaključuje Pavković – ovakvo gledište Slobodana Jovanovića direktno proističe iz francuske liberalne škole i Mon-

teskjeovog učenja o podeli vlasti, što predstavlja temelj parlamentarizma i demokratskog ustrojstva države (videti: 179-181 str.). Čini se da ovakva teza nije ispravna, i da je Jovanovićev zaloganje za dvodomni sistem narodnog predstavljanja bilo posledica njegovog konzervativnog opredeljenja a ne čitanja Montskjeove knjige *O duhu zakona*. Kako se može videti, argumenti koji idu u prilog tezi da je Slobodan Jovanović bio konzervativac su mnogo ubedljiviji od argumenata koji ga predstavljaju kao liberala. To je osnovna slabost ove knjige. Osim nje, mogu se uočiti još neke sitne greške, koje ne utiču presudno na kvalitet ove knjige, ali se ipak moraju pomenuti kako bi se otklonile nedoumice: na str. 12. piše da je Slobodanov otac Vladimir bio sekretar Svetoandrejske skupštine, što uopšte nije tačno; Svetoandrejska skupština je – po posebnom zakonu koji je bio donet za tu priliku – mogla da ima samo dva sekretara. Za sekretare su izabrani Jevrem Grujić i Jovan Ilić, dok je Vladimir Jovanović zauzimao položaj pomoćnika sekretara. Takođe na str. 53. piše da je Milan Piroćanac bio jedan od voda Liberalne stranke, što opet nije tačno. Ne sporno je da je Piroćanac bio jedan od voda naprednjaka. Međutim, u ovom slučaju se verovatno radi o omašci, pošto je greška ispravljena na str. 61.

Sve ostale analize i zaključci uglavnom su dobro zasnovani i vrlo ubedljivi: Jovanovićevu tumačenje fenomena revolucije (definicija revolucije, psihologija revolucije, revolucionarni fanatizam i njegov trijumf, sociološko objašnjenje revolucije), njegova analiza moderne države ili totalitarnih režima u "poratnoj državi" (fašizam, nacizam, komunizam).

Zbog svega navedenog, pisac ovog prikaza preporučuje knjigu Aleksandra Pavkovića za čitanje, jer pomaže u razumevanju intelektualne zaostavštine Slobodana Jovanovića.

UPUTSTVO ZA SARADNIKE

Poželjan font – *Times New Roman*, 12 pt

Prored – Nije važan, poželjan 1,5.

Margine – Poželjno je da leva bude 3,5 cm, a desna 3 cm.

Naslov rada – Piše se na sredini, velikim slovima (font 14 pt) i boldom.

Podnaslovi se pišu na sredini, malim slovima i boldom, i numerišu se arapskim brojevima. Ukoliko u podnaslovu ima više celina, one se takođe označavaju arapskim brojevima (npr. 1., 1.1., itd.)

Dužina teksta – Tekstovi po pravilu ne treba da budu duži od jednog autorskog tabaka, koji iznosi 16 strana od 28 redova sa 66 znakova u redu, odnosno 28.800 znakova (font *Times New Roman*, 12 pt). U slučaju da tekst, iz određenog razloga, mora da pređe ovaj obim, molimo saradnike da se obrate glavnom uredniku ili njegovom zameniku, koji će proveriti da li postoje tehničke mogućnosti za objavljivanje dužeg teksta.

Fusnote – Koristiti za citiranje autora i izvora (font 10 pt). U fusnotama obavezno navesti broj strane izvora odakle je preuzet navod, odnosno podatak.

Tabele, slike i grafikoni – Ukoliko u radu postoje tabele, slike i grafikoni, oni treba da se nađu u tekstu (isti font i prored kao za osnovni tekstu koristi se i za tabele i grafikone). Svaka tabela, slika i grafikon moraju da budu označeni rednim brojem. Nakon oznake i broja, navesti naziv tabele, slike ili grafikona. Izvor iz kojeg su preuzeti mora da bude naveden u radu, i to u fusnoti.

Pisanje stranih imena i reči – Strana imena se transkribuju čirilicom na srpskom jeziku kako je predviđeno pravopisom srpskog jezika, odnosno kako se izgovaraju, a prilikom prvog pominjanja u tekstu njihovo prezime se navodi u zagradi u izvornom obliku (na stranom jeziku) italicom, npr: Maks Veber (*Max Weber*).

Pravila citiranja – Pri navođenju odrednica u fusnotama molimo saradni-ke časopisa *Hereticus* da se drže sledećih pravila:

1. Citiranje monografija (knjiga):

- U fusnoti se najpre navodi ime, a zatim prezime autora. Ukoliko je reč o grupi autora, navode se imena i prezimena svih autora. Ukoliko je reč o zborniku stavљa se ime urednika (priredivača), a u zagradu se stavљa (ur.).

- Naziv dela se piše italicom.

- Nakon naziva dela piše se izdavač, koji se zapetom odvaja od naslova dela.

- Nakon izdavača sledi zapeta i mesto i godina izdanja dela. Između mesta i godine izdanja dela ne piše se zapeta.

- Iza godine navodi se strana ili stranice, ukoliko ih je više, iz kojih je preuzet citat.

- Na kraju fusnote obavezno se stavlja tačka.

- Kada je u pitanju zbornik, prvo se navodi ime i prezime autora članka koji je iz zbornika citiran. Zatim sledi naziv članka pod navodnicima.

• Iza naziva članka sledi zapeta i "u:", a zatim se zbornik citira na isti način kao i monografija, osim što se iza imena urednika stavlja "(ur.)".

• Ukoliko postoji više autora knjige ili članka (do tri), razdvajaju se zapetom.

• Ukoliko se citira knjiga ili članak sa više od tri autora, navodi se samo ime i prezime prvog od njih, uz dodavanje skraćenice *et alia* (*et. al.*) italikom.

• Za "vidi" koristi se skraćenica V., a za "uporedi" skraćenica Upor.

Primer za monografiju: Veselin Čajkanović, *O srpskom vrhovnom bogu*, Srpska kraljevska akademija, Beograd 1941, 25; ili

Veselin Čajkanović, *O srpskom vrhovnom bogu*, Srpska kraljevska akademija, Beograd 1941, str. 25.

Primer za zbornik: Dragiša Vasić, "Karakter i mentalitet jednog pokoljenja", u: Bojan Jovanović (ur.), *Karakterologija Srba*, Naučna knjiga, Beograd 1992, str. 56.

2. Citiranje članaka iz časopisa:

• Prvo se navodi ime i prezime autora.

• Naziv članka se navodi pod navodnicima.

• Nakon naziva članka slede znaci izvoda, zapeta, i naziv časopisa otkucan italikom.

• Iza naziva časopisa navodi se broj časopisa.

• Godina se navodi nakon broja i to u zagradi.

• Nakon godine navedene u zagradi sledi zapeta i broj strane koja je citirana.

• Na kraju fusnote obavezno se stavlja tačka.

Primer za citiranje članka: Miloš Đurić, "Problem zavisnosti kultura", *Novi vidici*, br. 1 (1928), str. 223; ili

Marinko Arsić Ivkov, "Gušenje umetničkih sloboda u komunističkoj Srbiji", *Hereticus. Časopis za preispitivanje prošlosti*, tom I, br. 1 (2003), str. 31.

3. Ponovljeno citiranje:

• Ukoliko se u radu citira samo jedan tekst određenog autora, kod ponovljenog citiranja tog teksta, posle imena i prezimena autora, sledi *op. cit.*, ili nav. delo, zapeta i broj strane koja je citirana.

Primer: Veselin Čajkanović, *op. cit.*, str. 55.

• Ukoliko se citira više radova istog autora, bilo knjiga ili članaka, prvi put naziv svakog rada se navodi u punom obliku. Svaki naredni put vodi se računa o tome koji je poslednji citirani rad tog autora u fusnoti. Ako prethodni citirani rad nije isti onda se navodi ime autor, naziv dela italikom, zapeta i broj strane koja citirana.

Primer: Veselin Čajkanović, *O srpskom vrhovnom Bogu*, str. 66.

• Ukoliko se citira tekst sa više strana koje su tačno određene, one se razdvajaju crticom, posle čega sledi tačka. Ukoliko se citira više strana koje se ne određuju tačno, posle broja koji označava prvu stranu navodi se "i dalje" sa tačkom na kraju.

Primer: Veselin Čajkanović, *O srpskom vrhovnom Bogu*, 55-61.

Primer: Veselin Čajkanović, *O srpskom vrhovnom Bogu*, 66 i dalje.

- Ukoliko se citira podatak sa iste strane iz istog dela kao u prethodnoj fuznoti, koristi se latinična skraćenica za *ibidem* italikom, sa tačkom na kraju (bez navođenja imena i prezimena autora).

Primer: *Ibid.*

- Ukoliko se citira podatak iz istog dela kao u prethodnoj fuznoti, ali sa različite strane, koristi se latinična skraćenica *Ibid.*, sa zapetom, i navodi se odgovarajuća strana i stavlja tačka na kraju.

Primer: *Ibid.*, 75

4. Citiranje propisa

- Propisi se navode punim nazivom u kurentu – obično, potom se italikom navodi glasilo u kojem je propis objavljen, a posle zapete broj i godina objavlivanja, ponovo u kurentu – obično.

Primer: Zakon o izvršnom postupku, *Službeni glasnik RS*, br. 125/04.

- Ukoliko se pomenuti zakon citira i kasnije, prilikom prvog pominjanja posle crte navodi se skraćenica pod kojom će se propis dalje pojavljivati.

Primer: Zakon o izvršnom postupku – ZIP, *Službeni glasnik RS*, br. 125/04.

- Ukoliko je propis izmenjivan i dopunjavan, navode se sukcesivno brojevi i godine objavlivanja izmena i dopuna.

Primer: Zakon o društvenoj brizi o deci, *Službeni glasnik RS*, br. 49/92, 29/93, 53/93, 67/93, 8/94.

- Član, stav i tačka propisa označava se skraćenicama čl., st., i tač.

Primer: čl. 7, st. 2, tač. 4, ili čl. 3, 4, 5, i 7., ili čl. 5-9, itd.

4. Citiranje tekstova sa interneta

- Citiranje tekstova sa interneta treba da sadrži naziv citiranog teksta, adresu internet stranice i datum pristupa stranici.

Primer: Roger Clarke, “Biometrics and Privacy”, studija preuzeta sa adrese <http://www.anu.edu.au/people/Roger.Clarke/Biometrics.html>. 15. april 2001.

Posebne napomene:

- Radovi se predaju u štampanom i elektronskom obliku, s napomenom autora u kom pismu treba da se štampaju – cirilicom ili latinicom.

• Svaki članak treba da ima sažetak i ključne reči na engleskom. Rezime i ključne reči možete da pošaljete na srpskom pošto časopis ima mogućnost da obezbedi prevod sažetka i ključnih reči na engleski.

- Redakcija zadržava pravo da prilagođava rad opštim pravilima uređivanja časopisa i standarda srpskog jezika.

• Svi članci se daju na UDK klasifikaciju, i posle šest meseci do godinu dana dostupni su i preko veb-sajta časopisa. Za sada su dostupni besplatno.

• Časopis, nažalost, nema sredstva da saradnicima isplaćuje honorar, ali zato svaki saradnik može da dobije broj primeraka koji mu je potreban.

HERETICUS

Journal for Re-examination of the Past

Vol. VI (2008), No. II

TABLE OF CONTENTS

<i>Introduction</i>	5
CONTROVERSIES CONCERNING THE REHABILITATION IN SERBIA	
<i>Olga Danilovic</i>	
Introductory Note	9
<i>Jovica Trkulja</i>	
Rehabilitation as a Measure of Legal Overcoming of the Authoritarian Past in Serbia	11
<i>Bogoljub Milosavljevic</i>	
Opening of the Intelligence Files in Serbia	21
<i>Srdjan Simikic i Mirjana Jovanovic-Tomic</i>	
Institution of Rehabilitation in the Territory of Former of Yugoslavia	35
<i>Vladimir Vodinelic</i>	
Rehabilitation Act: A Sad Story with a Happy Ending?	42
<i>Snežana Andrejevic</i>	
Concerning the Rules of Procedure of Court Rehabilitation	48
<i>Srdjan Cvetkovic</i>	
Repression in Serbia 1944-1953	54
<i>Gojko Lazarev</i>	
Rehabilitation Act – Two Years Later	71
<i>Dobrivoje Tomic</i>	
Victimological Overview of the Rehabilitation Act	84
Discussion	
<i>Milan Parivodic</i>	
Historical Importance of the Rehabilitation Act	91
<i>Aleksandar Jugovic</i>	
Social and Moral Importance of Rehabilitation of Victims of Political Repression	93

<i>Mirosljub Mijuskovic</i>		
Rehabilitation Processes in the District Court of Sabac	95	
<i>Zivko Topalovic</i>		
If we forget the Past, we will not have a Right to the Future	102	
<i>Dusan Markovic</i>		
Honesty about the Rehabilitation	106	
<i>Stojan M. Micovic</i>		
Multipurpose Importance of Rehabilitation	113	
<i>Research</i>		
<i>Stevan Bugarski</i>		
Books of Dositej Obradovic in Romania and in Romanian	117	
<i>Ogledi</i>		
<i>Dejan A. Milic</i>		
Zoran Djindjic as a Political Orator	125	
<i>Tomislav Krsmanovic</i>		
Verbal Offence and Mental Illness	130	
<i>Developments</i>		
<i>Borislav Pekic</i>		
Oration on Democracy, Civilization and Culture	143	
<i>Events</i>		
<i>Marinko M. Vucinic</i>		
Political Melancholy of the Democratic Party	147	
<i>Views</i>		
<i>Marinko M. Vucinic</i>		
Warrant for Sonja Liht	151	
<i>Interviews</i>		
Messages and Morals of Serbian October (10)		
<i>Cedomir Cupic</i>		
Rebellion of Citizens	156	
<i>Nenad Cekic</i>		
Do not say Rubbish after Five October	185	
<i>Dragan Dzonic</i>		
Members of Serbian Resistance got Wings and Became Powerful	208	
<i>Controversies</i>		
<i>Djordje Stankovic</i>		
“Mandala” or Culture of Recollections and “Rehabilitation”	231	

<i>Marinko Vucinic</i>		
Ideological Circles of Djordje Stankovic	236	
<i>Orations</i>		
<i>Branislava Jovanovic</i>		
A Country which does not Need Heroes		
is a Happy Country	241	
<i>Masa Savicevic</i>		
Freedom is not valuable if it is not the Freedom		
to Make Mistakes	242	
<i>Aleksa Radonjic</i>		
Hypocrisy	243	
<i>Dragoslav Otasevic</i>		
Today's Problem is the fact that Wise Men are full		
of Suspicion, while Fools are so Confident	244	
<i>Stojan Micovic</i>		
Montenegrin Language	245	
<i>Kristina Balac</i>		
Verba volant, scripta manet	247	
<i>Memories</i>		
<i>Dragoslav Mihailovic</i>		
Indigo paper and Secret Affairs	249	
<i>Dossier</i>		
<i>Jovica Trkulja</i>		
Rehabilitation of Political Convicts in Serbia (2)	253	
Rehabilitation of Borislav Pekic	255	
<i>Retrospectives and Review Articles</i>		
<i>Dobirca Gajic</i>		
First Biography of Stojan Protic	259	
<i>Miroslav Svircevic</i>		
One Unsentimental Approach to Politics	267	
<i>Instruction for Contributors</i>	273

Objavljanje ovog broja pomogao je

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

2/2008

HERETICUS: часопис за преиспитивање
прошлости / главни и одговорни уредник
Jovica Trkulja. - Vol. 6, No. 1 (2007) -
. - Beograd (Goce Delčeva 36): Centar za
унапређивање правних студија, 2008-. - 23
cm

ISSN 1451-1582 = Hereticus
COBISS.SR-ID 109429004

HERETICUS

a magazine for re-examination of the past
Vol. VI (2008), No. 2

Editor-in-chief

Prof. Jovica Trkulja

Members of Editorial Board

Srđan Cvetković, MA

Marinko Arsić Ivkov

Dr. Predrag J. Marković

Dejan Milić

Dr. Slobodan G. Marković, Deputy Editor

Vladimir Petrović, MA (secretary)

Prof. Vladimir V. Vodinelić

Publisher

Center for Advanced Legal Studies

E-mail: cups@cups.rs • www.cups.rs

Editorial Board Address

Belgrade, Goce Delčeva 36, tel/fax: +381 11/2095-512

www.hereticus.org

Za izdavača

Prof. Vladimir V. Vodinelić, Director

Language editing and proofreading

Marinko Arsić Ivkov

Executive publisher

Dosije, Belgrade

www.dosije.co.yu

Printron

500 copies

Front-page illustration

Stojan Ćelić, Landscape With Clouds, 1957

© 2008. Center for Advanced Legal Studies

ISSN 1451-5822

A standard one-dimensional barcode is positioned in the center. Below the barcode, the numbers "9 771451 582001" are printed vertically.